De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 19. Brieven 2751-2986

Desiderius Erasmus

Vertaald door: István Bejczy

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 19. Brieven 2751-2986* (vert. István Bejczy). Ad. Donker, Rotterdam 2020

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr20_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

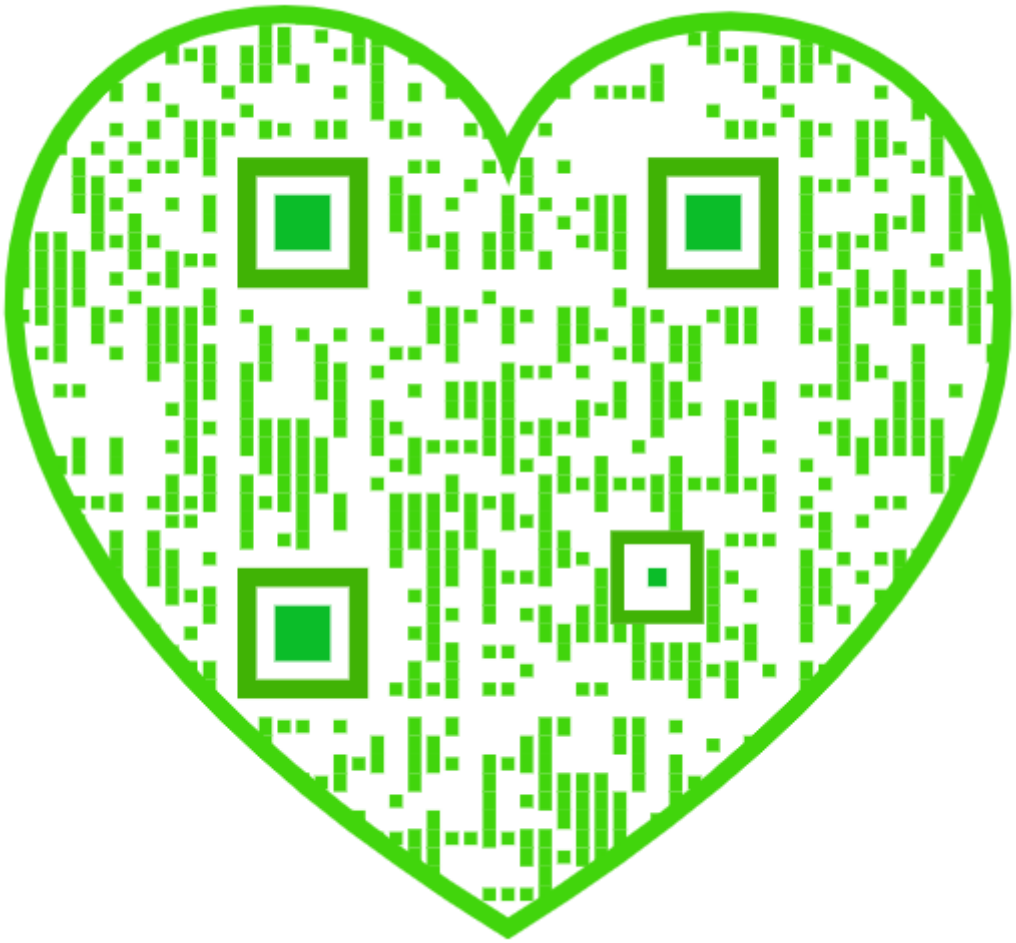

Inleiding

Erasmus van januari 1533 tot en met december 1534

Dit voorlaatste deel van *De correspondentie van Desiderius Erasmus* bevat de bewaard gebleven brieven van en aan Erasmus uit de jaren 1533 en 1534. Het gaat om 240 brieven in totaal, waarschijnlijk minder dan de helft van het aantal brieven dat Erasmus in deze jaren geschreven of ontvangen heeft. Van de 240 bewaarde brieven zijn er 121 van Erasmus zelf en 118 aan hem gericht; één brief, van Juan Luis Vives, is gericht aan een bediende die bij Erasmus inwoonde.

In 1529 was Erasmus van Bazel naar Freiburg verhuisd. In 1533 en 1534 heeft hij de stad niet verlaten en was hij zelfs vanwege ziekte en ouderdomsgebreken (Erasmus liep tegen de zeventig) soms langere tijd aan huis gekluisterd. Niettemin overwoog Erasmus een terugkeer naar de Nederlanden. Al in februari 1532 was hij hiertoe uitgenodigd door Nicolaus Olahus, secretaris van Maria van Hongarije, zuster van keizer Karel V en landvoogdes van de Nederlanden sinds 1530. Ruim twee jaar lang heeft de gedachte aan een terugkeer Erasmus en vooral Olahus beziggehouden, zoals uit de correspondentie blijkt. Erasmus aarzelde, uitte bedenkingen en stelde voorwaarden, Olahus bleef aandringen en spande zich, samen met regeringsleider Jean de Carondelet, tot het uiterste in om Erasmus te kunnen verzekeren van een gerieflijke oude dag, onder de hoge bescherming van de landvoogdes en zonder verplichtingen aan het hof. Uiteindelijk kon Erasmus niet meer weigeren en trof hij voorbereidingen voor een verhuizing, die hij echter om gezondheidsredenen afbrak. Op een laatste brief van Olahus, uit juni 1534, lijkt Erasmus niet meer te hebben geantwoord. Een jaar later zou hij alsnog verhuizen - terug naar Bazel.

Ziekte en ouderdom hebben Erasmus niet weerhouden van het werk. In 1533-1534 verschenen van zijn hand:

- de derde, herziene uitgave van de volledige werken van Hieronymus (voorwoord: brief 2758)
- een voorwoord (brief 2760) bij de eerste Griekse uitgave van Ptolemaeus' *Inleiding tot de geografie*

- een uitgave van het psalmencommentaar toegeschreven aan Haymo van Halberstadt (voorwoord: brief 2771)
- *Explanatio symboli*, een commentaar bij het Credo, de Tien Geboden en het Onze Vader (voorwoord: brief 2772)
- de achtste, met 488 spreekwoorden vermeerderde uitgave van de *Adagia* (voorwoord: brief 2773)
- een Latijnse vertaling van acht preken van Johannes Chrysostomus (voorwoord: brief 2774)
- *De sarcienda ecclesiae concordia* ('Over het herstel van de kerkelijke eendracht'; voorwoord: brief 2852)
- *De praeparatione ad mortem* ('Over de voorbereiding op de dood'; voorwoord: brief 2884)
- *Purgatio adversus epistolam non sobriam Martini Lutheri* ('Zuivering van een weinig nuchtere brief van Maarten Luther').

Erasmus besteedde bovendien veel tijd aan de *Ecclesiastes*, een handleiding voor de prediking. Het werk kostte Erasmus meer moeite dan hem lief was (zie brief 2961) en zou in 1535 verschijnen.

Het accent op religieuze en theologische onderwerpen in Erasmus' publicaties van deze jaren is evident. Ongetwijfeld is *De sarcienda ecclesiae concordia* de meest controversiële van deze publicaties, juist omdat het in de woelingen van de Reformatie een consequent beroep doet op redelijkheid en gematigdheid in geloofszaken. Brief 2853 bevat een beknopte weergave van Erasmus' pleidooi. Waar verschillende opvattingen over de christelijke geloofsleer bestaan, moet men ieder zijn opvatting laten zolang de kerk niet eensgezind haar standpunt heeft bepaald; waar de geloofspraktijk gepaard gaat met bijgelovige of aanstootgevende elementen, moet men werken aan geleidelijk herstel, niet aan een radicale omwenteling. Alleen zo kan volgens Erasmus een geloofsoorlog worden voorkomen. Langs deze lijnen had hij eerder raad verschaft aan Johan III, hertog van Gulik, Kleef en Berg. De hertog had de raad opgevolgd en de gemoederen in zijn landen weten te bedaren; uit dank kende hij Erasmus een jaargeld toe (brieven 2804, 2845). Niettemin vond Erasmus' pleidooi in de rest van de christelijke wereld geen onverdeeld gunstig onthaal. Aan belangstelling ervoor ontbrak het niet: *De sarcienda ecclesiae concordia* werd binnen een jaar zesmaal herdrukt en tweemaal in het Duits vertaald. Kort na de verschijning ervan bereikte Erasmus het bericht dat het werk op weerstand stuitte aan het pauselijk hof (zie brief 2906), al lijkt het bij de paus zelf in goede aarde te zijn gevallen (zie brief 2953). Maarten Luther daarentegen zag in het werk het zoveelste bewijs van Erasmus' lauwe en halfhartige geloofsovertuiging en reageerde met een onge-

meen felle aanval op diens persoon. Erasmus verweerde zich daartegen in zijn *Purgatio*, volgens zijn medestander Johann Koler met meer zachtheid dan Luthers onbeschaamdheid verdiend had (brief 2973).

Oorlogen die mede om het geloof werden uitgevochten, waren er intussen toch wel en ook daarvan keren de sporen in de correspondentie terug. In het voorjaar van 1534 werd het hertogdom Württemberg, dat in 1519 aan hertog Ulrich was ontnomen en een jaar later aan Karel V was toegekend, met Franse steun veroverd door de lutherse landgraaf Filips I van Hessen. Ulrich, eveneens lutheraan geworden, werd door de machteloze rooms-koning Ferdinand als hertog erkend en voerde in Württemberg de Reformatie door. De al genoemde Johann Koler zag hierin de voorbode van een algemene godsdienstoorlog die het Duitse rijk zou ontvolken en vernietigen (brieven 2936, 2937) - een tamelijk adequate voorspelling van de Dertigjarige Oorlog. Van de machtsovername in Münster door de wederdopers (januari 1534), het daaropvolgende schrikbewind ingesteld door Jan van Leiden en de belegering van de stad door de plaatselijke bisschop en de hertog van Gulik kreeg Erasmus een uitvoerig verslag uit de eerste hand van Viglius van Aytta, die kort voor de machtsovername als kerkelijk rechter was aangesteld door de bisschop (brief 2957). Pas in juni 1535 zou de stad worden ingenomen.

Ook van elders uit Europa ontving Erasmus verontrustende berichten. Thomas More, de grootste vriend die Erasmus heeft gehad, en John Fisher, bisschop van Rochester, werden in 1534 gevangengezet na hun weigering koning Hendrik VIII te erkennen als hoofd van de Engelse kerk. In 1535 zouden beiden worden onthoofd. In het pausgezinde Spanje werden eveneens diverse geleerden gevangengezet, onder wie Erasmus' correspondent Juan de Vergara. Een directe aanval van katholieke zijde kreeg Erasmus in 1533-1534 slechts eenmaal te verduren, in de vorm van preken voor de vastentijd van de franciscaan Johann Ferber. De preken verschenen bij de Antwerpse drukker Michiel Hillen, die nota bene in vroeger jaren werk van Erasmus had uitgegeven. Erasmus verwaardigde zich niet tot een weerwoord, maar verzocht regeringsleider Jean de Carondelet om maatregelen tegen de drukker, die prompt werden genomen (brieven 2899, 2912).

Bij de vertaling en de annotatie van de brieven is dankbaar gebruik gemaakt van de Engelse vertaling van de brieven (tot en met brief 2939) door Clarence H. Miller en James M. Estes voor de *Collected Works of Erasmus*, uitgegeven bij de University of Toronto Press. De uitgever is zo vriendelijk geweest deze vertaling nog voor de verschijning ervan ter beschikking te stellen. Mijn mederedacteuren Jan Bedaux en Tineke ter Meer hebben mijn vertaling met grote zorgvuldigheid doorgenomen en daarin talloze ongerechtigheden her-

steld. Jet Quadekker komt dank toe vanwege haar onvermoeibare ijver bij de tekstvoorbereiding en haar scherpe oog voor details.

Met de gelijktijdige verschijning van de delen 18 en 19 is de *Correspondentie van Desiderius Erasmus* compleet (deel 20 verscheen al eerder). Na meer dan vijftien jaar is het monument voltooid waaraan uitgever Willem Donker in een vlaag van schijnbare overmoed is begonnen. Willem is er niet meer om dit mee te maken, tot groot verdriet van iedereen die bij de uitgave is betrokken. Met zijn uitgave laat hij ons een aandenken na van jewelste. Het is hem ten diepste gegund.

István Bejczy

2751 *Van Julius Pflug*
Zeitz, 4 januari 1533

Hartelijk gegroet. De laatste brief die ik van u ontving[1] deed me allereerst genoegen omdat die van u was en verder omdat eruit bleek dat het kwaad waaronder ons volk al lange tijd gebukt gaat, in uw contreien afneemt. Hoewel de toestand hier zodanig is dat we ons gelukkig mogen prijzen als die pest niet verergert, ben ik toch niet zozeer afgunstig op u als wel verheugd dat het in enig deel van ons land wat beter gaat. Als dat deel helemaal zou worden genezen, zou het dat geluk ongetwijfeld met ons delen, want juist het beginsel van onze gemeenschap zal daarvoor zorgen. Des te meer hoop ik dat als iemand bij machte is een heilzaam (dat wil zeggen niet bitter) geneesmiddel te bereiden, hij meteen tot behandeling overgaat. Nu zich immers een uitgelezen gelegenheid voor genezing voordoet, blijft er niets over wat u zou kunnen verlangen. U zult wel begrijpen waar ik op doel. Toch schrijf ik geen recept uit. Ik zie immers wat onze tijd nodig heeft, maar niet wat ik te eisen heb. Waarheen ik me ook wend, overal wordt me duidelijk waarvoor alle goede mensen u enorme dank verschuldigd zijn. Intussen is hetwel zo dat als ik de woorden van Euripides[2] die u op mij toepast, op mijzelf zou betrekken, ik al mijn taken zou neerleggen. Kon ik maar zo ver komen dat ik op enig moment in de toekomst zou beantwoorden aan uw zeer hoge dunk van mij, die me veeleer leert wat ik zou moeten zijn dan wat ik ben! Maar genoeg nu, want ik heb verder niets te schrijven en zou u niet met een inhoudsloze brief willen afhouden van de werkzaamheden die u dag in dag uit op bijzonder eervolle wijze vervult.

Het ga u goed. Zeitz, 4 januari in het jaar '33

Julius Pflug

Aan de hooggeachte en zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, die ik tot mijn beste vrienden moet rekenen

1. Brief 2702.
2. Zie brief 2702 noot 7.

2752 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 5 januari [1533]

Hartelijk gegroet. Als je iets aan de weet bent gekomen over ‘een verhaal van Alcinoüs’, breng dat dan aan me over via deze boodschapper. Of als er iets anders is wat je me wenst te schrijven. Ik heb dit spreekwoord namelijk afgezonderd van de andere.[1.]

Het ga je goed, met allen die je dierbaar zijn.
5 januari
Je Erasmus van Rotterdam
Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2753 *Van Viglius van Aytta*
Padua, 14 januari 1533

Aan Erasmus van Rotterdam

Na de brief die je me via Heresbach hebt doen toekomen,[1.] zeergeleerde Erasmus, heb ik geen brief meer van je gekregen, al had ik je een aantal pakketjes toegestuurd en je over zaken geschreven waarop je, naar ik hoopte, graag zou antwoorden. Ik ben dan ook bang dat met mijn brief weinig zorgvuldig is omgesprongen en dat die niet aan je is afgegeven. Ik zou dat graag willen weten, zodat ik je ofwel hetzelfde opnieuw kan berichten, ofwel mijn verwaarloosde brief kan terugvragen van degenen aan wier zorgen ik die had toevertrouwd. Er was op dit ogenblik iets dat ik Amerbach wilde laten weten en de boodschapper beloofde graag mijn brief naar je toe te brengen, maar toonde zich minder bereidwillig naar Bazel door te reizen. Daarom zag ik me genoodzaakt je hulp in te roepen en je in haast - en daardoor nogal onbeleefd - te schrijven. Amerbach wilde van mij weten of de drukkers in Venetië een uitgave van Cicero op stapel hadden staan.[2.] Ik heb het nog niet met zeker-

1. In *Adagia* 1332 had Erasmus de uitdrukking ‘een verhaal van Alcinoüs’ uitgelegd als een lang, ongeloofwaardig vertelsel. Erasmus twijfelde nu aan die interpretatie en nam in de editie van maart 1533 een alternatieve uitleg op, onder een separaat nummer (4082). In feite was de eerste interpretatie de juiste.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven. De brieven 2682 en 2736, ook aan Heresbach meegegeven, waren nog niet bezorgd.
2. Heresbach bereidde zelf een uitgave van Cicero voor (zie brief 2764).

heid kunnen achterhalen, maar ik denk van niet. De correcties van de werken van Cicero, waar Amerbach ook om had gevraagd, zijn hier moeilijk te verkrijgen; Hercules van zijn knots beroven gaat nog sneller.[3.] Ik beschik niettemin over een aantal correcties op de brieven aan Atticus die me niet van belang ontbloot lijken en die ik graag zal toesturen. Ik ben nu de rechtmatige eigenaar van een manuscript van de *Institutiones* in het Grieks en ik heb Amerbach geschreven om die eveneens uit te geven. Tot dusver heb ik je nog niet durven vertellen dat ik hier een openbare onderwijstaak op me heb genomen die na een jaar afloopt, zoals vroeger het gezag en de bevoegdheid van de pretoren. Ik heb het er vooralsnog redelijk afgebracht en tot dusver in elk geval standgehouden tegen de eerzucht en de afgunst van een Italiaanse collega die we mijn concurrent noemen.

Sucket, mijn beste studievriend, met wie ik vanaf mijn jongensjaren in een hechte vriendschap was verbonden, is ons onlangs in Turijn door een voortijdige dood ontvallen. Mij had niets kunnen overkomen dat smartelijker is. Ik had er al lange tijd een voorgevoel van en heb in vele brieven geprobeerd hem te bewegen daar weg te gaan, maar dit heeft niets uitgehaald. Logau, over wiens vertrek[4.] ik je heb geschreven, wordt hier terugverwacht. Mij werd bericht dat hij het onderwijs van de zoon van een of andere graaf op zich heeft genomen en met een goed gevulde beurs naar ons zal terugkeren.

De keizer is nog altijd in Bologna met de paus.[5.] Onlangs zijn daar afgezanten van de koning van Frankrijk aangekomen: kardinaal François de Tournon en nog een bisschop, die van Tarbes als ik me niet vergis.[6.] Het is niet algemeen bekend waarover de beraadslagingen gaan. Wel wordt gezegd dat de keizer na afloop van het huwelijk aldaar tussen zijn dochter en hertog Alessandro van Florence naar Milaan zal vertrekken.[7.] Vanwege tijdgebrek kon ik je niet nog meer schrijven. Hou me dat ten goede en schrijf mij iets op jouw beurt; ik zie reikhalzend uit naar je brieven.

Het ga je goed. Padua, 14 januari 1533

3. *Adagia* 3095.
4. Uit Venetië.
5. In december 1532 kwamen Karel V en Clemens VII in Bologna samen. Karel bleef daar tot 28 februari 1533.
6. Gabriel de Gramont.
7. Het huwelijk tussen Margareta van Parma en Alessandro de'Medici vond pas plaats in 1536.

2754 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 15 januari 1533

Hartelijk gegroet. Wat de jongen[1.] betreft is er niets aan de hand en was het niet nodig te spreken van geleden schade. Hij heeft nergens om gevraagd. Wat hem is gegeven, is hem in mijn opdracht gegeven (die ik uit eigen beweging heb verstrekt) en hij heeft het terecht ontvangen.

Mijn uitleg van ‘een verhaal van Alcinoüs’ is een gok waarop je niet kunt vertrouwen.[2.] Voor je vriendelijke woorden van troost zeg ik je dank, ook al verpleeg je een lijk.[3.] De dood van de aartsbisschop is een voorwendsel, er zijn andere zaken die mij beklemmen.

Ik denk erover mijn testament te vernieuwen. Als degene die ik eerder als erfgenaam heb aangewezen,[4.] niet terugdeinst voor de last, zal ik daar niets aan veranderen. Ik wil de zaak op zo'n manier regelen dat hij er veel minder werk aan heeft en de taak gemakkelijker kan volbrengen. Ik zal namelijk geheel afzien van bepalingen over de uitgave van mijn werken na mijn dood. Via jou wil ik graag weten wat mijn erfgenaam daarvan denkt.

Het ga je goed, met allen die je dierbaar zijn.

15 januari

Erasmus van Rotterdam

Aan doctor Amerbach

2755 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, ca. 22 januari 1533]

Hartelijk gegroet. Vandaag kwam Hieronymus[1.] met het bericht dat je binnenkort hierheen komt. Dat is waarachtig goed nieuws! Vertel me alsjeblieft het tijdstip van je vertrek, zodat ik zelf naar Freiburg kan komen of, als je dat niet wilt, tenminste mijn schoonvader op de hoogte kan stellen van je komst; ik zal er dan beslist voor zorgen dat ik op de vastgestelde dag ook in Neuen-

1. Een boodschapper die door Amerbach naar Erasmus was gestuurd.
2. Zie brief 2752, noot 1.
3. *Adagia* 160 en 2517. Erasmus bedoelt dat Amerbach rijkelijk laat was met zijn troostende woorden over de dood van William Warham (overleden op 22 augustus 1532).
4. Amerbach zelf.

1. Hieronymus Froben.

burg[2] ben, want hij kent geen Latijn - dit dus als je niet toestaat dat ik naar Freiburg kom om je te vergezellen, wat ik graag zal doen als ik weet dat jij het prettig vindt.

Mijn laatste brief[3] heb je gekregen, denk ik; ik had die in haast geschreven omdat de bode zei dat hij in alle vroegte zou vertrekken. Ik zou de gastheer van Anselmus[4] hebben aangesproken over de twintig gulden die een tijd geleden aan zijn neef Hieronymus Veldt waren gestuurd om aan jou te worden overhandigd, als niet toevallig Hieronymus zich in de zaak had gemengd met de mededeling dat het bedrag gisteren is verzonden en door een koopman hier aan hem moet worden terugbetaald. Het ga je goed.

2756 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 25 januari 1533

Hartelijk gegroet. Het was onnodig dat een gerucht werd verspreid over mijn aankomst die nog geheel onzeker is - je weet hoezeer ik mij in dit soort zaken langzaam pleeg te haasten.[1] Ik heb je brief[2] ontvangen, die me zeer aangenaam was. En ik ben degene die mij zo standvastig en oprecht genegenheid toedraagt,[3] buitengewoon dankbaar.

Het ga je goed.

25 januari

Je Erasmus

Aan Bonifacius Amerbach

2 Woonplaats van Amerbachs schoonvader Leonhard Fuchs, gelegen aan de Rijn tussen Freiburg en Bazel.
3 Deze brief is niet bewaard gebleven.
4 Mogelijk Johann Gross; zie brief 2740.
1 *Adagia* 1001.
2 De niet bewaarde brief genoemd in brief 2755.
3 Leonhard Fuchs of Amerbach zelf.

2757 *Aan Jean de Pins*
Freiburg, 30 januari 1533

Erasmus van Rotterdam aan zijne hoogwaardige excellentie Jean de Pins, bisschop van Rieux

De tragische beroering van die lui die op een komische manier is geëindigd,[1] heeft me aan het lachen gemaakt.

Josephus is nu in de handen van Hieronymus Froben.[2] Ik ben daarom veel dank verschuldigd aan uw welwillendheid, die mij sinds lang bekend is. Ik zal ervoor zorgen dat het manuscript ongeschonden naar u terugkeert, want Froben heeft besloten de Griekse tekst nog niet uit te geven, maar de Latijnse vertaling te verbeteren door die met de Griekse tekst te vergelijken. Hij hoopte op een complete Josephus, terwijl uw manuscript alleen *De joodse oorlog* enz. bevat.

Het ga u goed.

Freiburg, 30 januari in het jaar 1533

2758 *Aan de lezer*
[Ca. eind januari], 1533

Dit is het voorwoord bij een nieuwe editie van de uitgave van de verzamelde werken van Hieronymus die in 1516 was bezorgd door Erasmus en Bruno en Basilius Amerbach. De nieuwe editie verscheen in 1533-1534 bij Claude Chevallon in Parijs.

Erasmus van Rotterdam aan de vrome lezer, gegroet

Hoewel ik vanaf mijn jeugd bewondering heb voor de geschriften van de heilige Hieronymus, niet zozeer op grond van mijn oordeelkundigheid als door een geheimzinnige natuurlijke aandrift, en mijn bewondering aldoor groeide naarmate mijn leeftijd en mijn geleerdheid (voor zover daarvan sprake is) vorderden, was ik toch, toen ik de taak op mij nam zijn brieven te zuiveren van tekstbederf en van annotaties te voorzien, nog niet volledig doorgedrongen tot de veelzijdige rijkdom daarvan, die uit alle verborgen schatten van de talen, de wetenschappen en de letteren is opgebouwd. Wat staat er immers in enige soort boeken, klein of groot, heilig of profaan, dat Hieronymus niet als pasmunt bij de hand had?[1] Ik moet dan ook een meervoudige zonde opbiechten doordat ik een zo veeleisende taak met ontoereikende kennis en onvoldoende zorgvuldigheid heb uitgevoerd. Bij mijn eerste aankomst

1 Zie brief 2665.
2 Frobens editie van de werken van Flavius Josephus zou verschijnen in 1534.
1 *Adagia* 3282.

in Bazel[2] had ik er namelijk niet eens aan gedacht het Nieuwe Testament te vertalen; ik had alleen een aantal beknopte annotaties samengesteld en had besloten daarmee tevreden te zijn. Aan Hieronymus had ik nauwelijks iets bijgedragen behalve mijn goede bedoelingen.[3] Maar Johannes Froben zaliger nagedachtenis zette toen, gebruik makend van mijn toegeeflijkheid of veeleer mijn lichtzinnigheid, beide ondernemingen in gang, met meer drukpersen tegelijk, terwijl mijn arme lichaam nauwelijks tegen een kwart van het werk was opgewassen. En destijds verzorgde ik publicaties die niet voor geleerden waren bestemd, maar voor een vroom, zij het ongeletterd publiek. Ik kwam tot de ontdekking dat dit alleen de beschikking had over Hieronymus in uitgaven die zozeer wemelden van fouten dat ze feitelijk onleesbaar waren. Die onnadenkendheid riep bij mij veelvuldig schaamte en ergernis op. Mij restte dus niets anders dan mijn toevlucht te zoeken tot het spreekwoord dat zegt dat de latere toewijding de beste is,[4] en de fouten die met aanvankelijke achteloosheid werden begaan, met latere zorgvuldigheid te herstellen, iets wat ik uitentreuren heb gedaan. Toen ik dan had vernomen dat in Parijs de delen met de brieven opnieuw ter perse zouden gaan, heb ik, voor zover de tijd het toeliet, een aantal eerder door mij geannoteerde passages herzien en opgestuurd tot algemeen nut van de wetenschap, niet van zins uit te rusten voordat ik mijn betrouwbaarheid en ijver aan de eerlijke en oprechte lezer zou hebben bewezen. Het ondankbare en onredelijke publiek dat ofwel voorbijgaat aan alles wat goed gezegd is en alleen de eventuele onachtzaamheden hekelt die in het werk zijn geslopen, ofwel, erger nog, mijn werk niet eens leest, maar niettemin met gesloten ogen en dichtgestopte oren luidruchtig afgeeft op wat het niet kent, wens ik slechts toe dat het door goddelijk toedoen tot bezinning komt, want ‘bij de goden is alles mogelijk’.[5] Intussen is het niet zozeer koningen als christenen eigen een slechte naam te hebben wanneer zij goed doen.[6]

Tijdens de voorbereiding van deze uitgave heeft William Warham, aartsbisschop van Canterbury en primaat van heel Engeland, een held die zijn weerga niet kent, de aarde verlaten om naar zijn hemelse verblijfplaats toe te gaan. Hij was begiftigd met alle soorten deugden en edele karaktertrekken, of men nu kijkt naar de minzaamheid die hij vanuit zijn hoge positie ook te-

2 In 1516.
3 Deze mededelingen zijn (bewust) misleidend. Zowel aan de vertaling van het Nieuwe Testament als aan de tekstzuivering van Hieronymus had Erasmus jarenlang gewerkt voordat hij naar Bazel vertrok.
4 *Adagia* 238.
5 *Adagia* 3511.
6 Zie brief 2379, noot 44.

genover de geringste medemens betrachtte, naar zijn zelfgekozen sobere levenswandel ondanks zijn overvloedige rijkdom, naar zijn onverstoorbare geestelijke evenwicht (dat wel goddelijke trekken leek te hebben) te midden van de grootste drukte, of naar zijn oprechte toewijding aan de vroomheid en de godsdienst die hij altijd met de grootste bezieling en zonder enige zelfingenomenheid onderwees en persoonlijk aan de dag legde. Niemand heeft hem ooit zijn tijd zien verdoen. Wie zou het een dergelijk man niet gemakkelijk hebben vergeven als hij zijn geest, vermoeid door de beslommeringen die op hem af kwamen, een keer had opgebeurd met scherts en spel? Zinvolle lectuur of een gesprek met een geleerd man nam bij hem de plaats in van de jacht, de vogelvangst, het dobbelspel, het kaartspel, het optreden van narren en overige platvloerse verstrooiingen. Wat te zeggen over zijn vrijgevigheid jegens iedereen, maar jegens geleerden in het bijzonder? Over mijzelf zal ik niets zeggen - zoveel heb ik niet van hem ontvangen (hij drong zijn giften eerder op dan dat hij ze schonk), of ik zou alles moeten meerekenen wat hij me heeft aangeboden; bij herhaling heeft hij me zelfs in ernst voorgesteld zijn volledige bezittingen met mij te delen. Maar hoe royaal hij voor anderen was, blijkt alleen al uit een uitspraak die hij vlak voor zijn overlijden deed. Toen zijn huispersoneel de boodschap kwam brengen dat er nog maar nauwelijks dertig gulden in de kas zat, feliciteerde hij zichzelf met de woorden: ‘Uitstekend. Zo heb ik altijd willen sterven. Zoveel reisgeld is voldoende voor wie binnenkort heen moet gaan’. Ziedaar een geest die de hoogste bisschop siert! Van zijn grote rijkdom gaf hij maar heel weinig uit aan zichzelf. Zijn tafel was overvloedig gedekt, in overeenstemming met de gewoonten van het land en de waardigheid van een zo groot kerkvorst, maar te midden van alle lekkernijen nam hijzelf alleen de eenvoudigste spijzen en daarvan bovendien maar heel weinig. Zijn avondmaaltijd was zo karig dat men nauwelijks nog van een maaltijd kan spreken. Wijn gebruikte hij uitermate zelden, eerder nippend dan dat hij ervan dronk; hij had genoeg aan een heel licht gerstenat dat daarginds bier wordt genoemd. Dezelfde soberheid betrachtte hij in zijn kledij, alleen zijden gewaden dragend wanneer hij ceremonies leidde. Ja zelfs bij de ontmoeting tussen keizer Karel en de koning van Engeland te Calais, nu elf jaar geleden als ik me niet vergis,[7] toen een edict van de kardinaal van York[8] niet alleen de bisschoppen maar ook mensen van lagere rang dwong zich tegen hoge kosten in fijn linnen en damast te hullen, veranderde hij als enige geen draad aan zijn kleding, het edict van de kardinaal naast zich neerleggend. Welke natuur was onkreukbaarder dan de zijne? Zoals zijn gelukkige ziel een lichtend voorbeeld was voor de kerk, zo

7 De ontmoeting vond plaats in 1520.
8 Thomas Wolsey.

voegt die nu een schitterende ster toe aan het hemelse Jeruzalem. Dikwijls placht hij onder de zijnen te zeggen: ‘Kon ik voordat mijn einde komt, nog maar een keer mijn Erasmus zien en omhelzen! Nooit zou ik dulden dat hij van mij wordt gescheiden’. Het verlangen was wederzijds, maar voor geen van ons beiden is zijn wens in vervulling gegaan. Moge de barmhartigheid van Christus geven dat wij elkaar binnenkort daar omhelzen waar geen verwijdering meer bestaat en niemand zal zijn die hem om mij, of mij om hem benijdt.

Het ga u goed, wie u ook bent die dit leest.

Freiburg im Breisgau, in het jaar 1533

2759 *Van Nicolaus Olahus*
Brussel, 31 januari 1533

Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár, aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Afgelopen juli heb ik, mijn Erasmus, jou een tamelijk uitvoerige brief[1.] gestuurd waarin ik je omstandig heb uitgelegd hoe ikzelf en de bisschop van Palermo[2.] (die zijn eigen brief[3.] aan die van mij heeft toegevoegd) tegen jouw zaken aankeken. Wij kunnen onvoldoende nagaan wat de reden ervan is dat wij na zoveel tijd nog geen antwoord van je hebben ontvangen. Wij vrezen dat de brieven je niet zijn overhandigd doordat de postmeester zijn taken heeft verwaarloosd; als dat het geval is, mogen de goden de man dan straffen! De voornaamste boodschap van onze brieven was dat als je naar je thuisland zou willen terugkeren, je ons meer duidelijkheid zou moeten geven over je plannen. Hij en ik zullen ervoor zorgen, voor zover dat in onze macht ligt, dat jij hier in je vaderland bij de koningin[4.] een positie krijgt die je niet zult berouwen. Laat ons daarom weten wat je wilt, of je onze vorige brieven nu gekregen hebt of niet, zodat wij in onze plicht tegenover jou niet tekort zullen schieten. De bisschop van Palermo, in wiens gezelschap ik dikwijls verkeer, heeft me diverse malen gevraagd of ik antwoord van je had gekregen. Jouw stilzwijgen wijten we volledig aan de postmeester. Zorg er dus alsjeblieft voor dat je ons vertelt wat je bedoelingen zijn. Maar wat zou ik je in deze aan-

1. Brief 2693.
2. Jean de Carondelet.
3. Brief 2689.
4. Maria van Hongarije.

gelegenheid lastigvallen nu de vicaris[5] van de aartsbisschop, die in Besançon resideert, hier onlangs is aangekomen en verteld heeft met zekerheid te hebben vernomen dat jij brieven in je bezit hebt van de keizer en van koning Ferdinand,[6] gericht aan de burgers van Besançon, met het verzoek jou toe te laten in die stad, waarheen je wilt verhuizen! Als dat werkelijk zo is, wat bereik je dan, behalve dat je je vaderland en je vrienden die daar wonen nooit zult terugzien? Vanwaar die plotselinge ommekeer? Misschien dat het verlangen naar bourgognewijnen jou van ons heeft losgescheurd. Zoals je uit mijn vorige brief[7] hebt kunnen opmaken, zou je hier de beschikking kunnen hebben over Bourgondische en Hongaarse wijnen uit de kelders van de koningin, waarmee je je oude dag kunt verkwikken. Schrijf me dus wat hiervan aan is.

Over het huwelijk van Lieven[8] en zijn overhaaste plan waartoe hij tegen mijn dringende advies heeft besloten, heb je ongetwijfeld alles vernomen uit zijn brief[9] en die van mij, die volgens mij onderhand wel aan jou bezorgd moeten zijn. Als hij aan mijn raad en mijn opdrachten gevolg had gegeven, hadden we voor hem in een mum van tijd een rijk meisje met een flinke bruidsschat kunnen vinden. Nu dringt een of andere keizerlijke ambtenaar er bij hem op aan zijn assistent te worden. Aangezien zijn salaris erop vooruit zou gaan, zou ik hem niet afraden op het voorstel in te gaan, ware het niet dat het in mijn ogen weinig christelijk en bovendien gevaarlijk is dat een echtgenoot voor een of twee jaar zijn jonge en al zwangere vrouw verlaat, al moet ik constateren dat dit voor jouw landgenoten niet ongebruikelijk is. Jouw Quirinus, door jou naar Engeland gestuurd, heeft in september een omweg langs mij gemaakt met een kort briefje van jouw hand.[10] Hij haastte zich naar Engeland, zoals je hem had opgedragen, en ik had hem ertoe verplicht op zijn terugreis weer bij mij aan te komen. De koningin was drie maanden lang weg uit Brussel en in die tijd hebben we heel Henegouwen doorkruist. Dat zal wel de reden zijn dat hij niet bij mij is teruggekomen maar rechtstreeks naar jou is teruggekeerd.[11] Als ik dus nalatig ben geweest door jou niet vaker te schrijven, moet je dat wijten aan de omstandigheid dat ik aldoor op Quirinus bleef wachten.

5. Wie dit is, is niet achterhaald.
6. De brief van Karel V is brief 2553.
7. Brief 2693.
8. Lieven Algoet was in 1532 getrouwd met Catherine Annoot.
9. Deze brief is niet bewaard gebleven.
10. Brief 2707.
11. Quirinus heeft Olahus wel degelijk in Henegouwen bezocht, in november 1532; zie brief 2741.

Het ga je goed. Blijf aan me denken en weet dat ik geheel de jouwe ben, of je hier nu terugkeert of liever op een plek blijft die beter past bij jouw situatie en jouw leeftijd.

Brussel, 31 januari in het jaar 1533

2760 *Aan Theobald Fettich*
Freiburg, 1 februari 1533

Dit is het voorwoord bij Erasmus' uitgave van de Griekse tekst van Ptolemaeus' *Inleiding tot de geografie*, verschenen in 1533 bij Hieronymus Froben in Bazel.

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de hooggeachte heer Theobald Fettich, expert in de geneeskunde, hartelijk gegroet

U moet weten dat de wijzen uit de Oudheid niet voor niets hebben gezegd dat de gratiën elkaar de bal toespelen,[1] hooggeachte heer. Hier komt dan ook uw Ptolemaeus naar u terug,[2] die u ongetwijfeld, met de oprechtheid die u eigen is, des te meer zult koesteren en als uw eigendom zult beschouwen nu u hem voortaan deelt met allen die zich toeleggen op de ware geleerdheid. De met klatergoud behangen giften van de fortuin verliezen door gemeenschappelijk bezit hun waarde; wat waarlijk goed is, wordt beter en aanzienlijker naarmate het wijder wordt verbreid. U heeft gratis een exemplaar van de Griekse tekst aan de drukker afgestaan. U had, gelooft u mij, uw bezit niet op gelukkiger wijze kunnen verkopen, zelfs als Hercules u belasting was verschuldigd[3] en Mercurius u gunstig gezind zou zijn. Er zijn nu vele duizenden geleerden die de naam van Theobald zullen prijzen, zijn rechtschapenheid zullen liefhebben en dank zullen betuigen aan zijn vrijgevigheid. Welke winst kan een nobele geest met deze beloning vergelijken?

Dikwijls verwonder ik mij erover dat eeuwenlang niemand zich geroepen voelde een waardige vertaling voor een Latijns gehoor te maken van een zo oude schrijver (want het staat wel vast dat hij onder Trajanus en Antoninus Pius leefde; dit blijkt uit boek 7, hoofdstuk 5 van zijn *Almagest* en uit boek 2,

1. Vgl. *Adagia* 1635.
2. Fettich had een manuscript van Ptolemaeus voor de uitgave ter beschikking gesteld. Anders dan het vervolg van de brief suggereert, kreeg Fettich het manuscript nadien terug.
3. *Adagia* 73 en 3993.

hoofdstuk 1 van datzelfde werk) die bovendien de geografie (die misschien wel de aangenaamste en de noodzakelijkste is van de mathematische wetenschappen) op zo'n manier behandelde dat hij alle vroegere auteurs over hetzelfde onderwerp met gemak in de schaduw stelde, en alle latere auteurs de weg wees. Ik hoef er niet op te wijzen hoe een tweetal vertalers hem heeft behandeld, aangezien de zaak voor zich spreekt en door Johannes Regiomontanus, een man van uitmuntende geleerdheid, terecht in een boek aan het licht is gebracht.[4.] Enkele jaren geleden is Willibald Pirckheimer, wiens naam eeuwig in herinnering verdient te blijven, op gelukkige wijze aan deze grootse taak begonnen en men zou wensen dat hij zijn werk had kunnen voltooien; zijn dood heeft hem zijn succes en ons de vruchten daarvan onthouden.[5.] Nu verschijnt dan van de pers van Froben een Ptolemaeus die in zijn eigen taal spreekt. Want hoewel hij uit Alexandrië kwam, werd in het grootste deel van Egypte destijds Grieks gesproken, een taal waarvan hij zich kennelijk uitstekend wist te bedienen, al vereist een wetenschappelijke verhandeling van dit genre eerder een exacte, nuchtere en heldere taal dan een luisterrijke en weelderige stijl. Ik ontken beslist niet dat aan Willlibald zeer veel dank toekomt, maar wie Grieks kent en Ptolemaeus in het Grieks heeft gelezen, zal toch erkennen dat er enig verschil bestaat tussen een vijver, hoe helder die ook is, en de bron zelf.

Verscheidene Griekse en ook Latijnse auteurs hebben de geografie in samenhang met de kosmografie behandeld en geen van hen deed dat zorgvuldiger en uitvoeriger dan Strabo. Maar Ptolemaeus gaf deze tak van wetenschap als eerste een juiste methode door de breedte van de hele aarde van pool tot pool en de lengte van oost naar west te meten, een vergelijking makend met de afstand van de bewoonbare aarde tot de hemel, zodat voortaan niemand zich bij wijze van spreken nog hemelsbreed kon vergissen.[6.] Hadden we nu ook de notities over de afstanden nog maar in hun oorspronkelijke vorm, zoals ze door Ptolemaeus zijn overgeleverd, vooral in boek 8! Hopelijk zal ook deze taak door iemand worden aangevat die over voldoende vindingrijkheid, geleerdheid en vrije tijd beschikt voor een zo lastige opgave. Er is niettemin één moeilijkheid die men bezwaarlijk aan de kopiisten van de tekst kan wijten: over de hemelgraden bestaat een opmerkelijk meningsverschil. Ptolemaeus schrijft in boek 1, hoofdstuk 7 en opnieuw in boek 7, hoofdstuk 5, dat met elke graad van de grote hemelcirkels 500 stadiën op aarde corresponderen. Eratosthenes daarentegen houdt het op 700 en wordt hierin

4. De twee vertalers zijn Jacopo D'Angelo en Johann Werner. Zie brief 2606, noten 9-11.
5. In 1525 had Pirckheimer al een vertaling gepubliceerd.
6. *Adagia* 49.

blijkbaar gevolgd door Plinius, Strabo en de meeste andere auteurs uit de Oudheid. Hoe dit heeft kunnen gebeuren, begrijp ik nog niet. Het is immers weinig aannemelijk dat zulke grote auteurs ten aanzien van de afzonderlijke hemelgraden 200 stadiën van elkaar verschillen, terwijl het evenmin heel waarschijnlijk is dat Ptolemaeus al zijn voorgangers een zo ernstige misrekening heeft willen aanwrijven, temeer daar hij die nergens weerlegt, terwijl hij in andere gevallen nauwgezet is in dit opzicht: hij keurt in het werk van Marinus[7] immers menige zaak af. Als Ptolemaeus misschien een andere lengte aan een stadium geeft dan zijn voorgangers, was het van groot belang de lezer ook hierop te wijzen. Maar ik laat het aan de geleerden uit te zoeken wat het probleem behelst.

Degenen die belast zijn met het onderwijs in de geesteswetenschappen zouden de jongeren die streven naar een gedegen scholing zeker van dienst zijn als zijn met alle middelen hun belangstelling wekken voor de geografie en als zij, naar het voorbeeld van de ouden, haar behandelen na de eerste kennismaking met de grammatica. Door de grote inspanningen van zeer velen is bereikt dat deze wetenschap niet zoveel moeite en ook niet zoveel tijd vergt. Vroeger ging het moeizamer, toen men er nog aan twijfelde of de hemel bolvormig was, omdat sommigen beweerden dat de aarde in de oceaan dreef als een bal in het water, waarbij alleen de bovenkant erbovenuit stak en de rest door water was omgeven; ook over veel andere onderwerpen werden vergissingen begaan door degenen die over deze tak van wetenschap schreven. Nu door vele anderen, maar in de eerste plaats door Ptolemaeus, de draad is aangereikt waarlangs iedereen met gemak een uitweg uit het doolhof kan vinden, ligt de weg open die men met weinig inspanning kan bewandelen om snel uit te komen bij de top van deze wetenschap. Degenen die haar verwaarlozen, moet het dikwijls te moede zijn of zij duizelen wanneer zij de werken van de betere auteurs doorbladeren. Van mijn kant, zeergeleerde heer, zeg ik u hartelijk dank, zoals gepast is, niet zozeer namens de drukker en mijzelf als namens allen die belang stellen in de wetenschap; het is niet meer dan billijk dat zij u en de uwen vanwege uw buitengewone weldaad altijd alle goeds toewensen. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 1 februari in het jaar 1533 na Christus' geboorte

7. Marinus van Tyrus.

2761 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 5 februari 1533

Hartelijk gegroet. Als deze brief op tijd aankomt, heb ik liever dat je het kleine bedrag dat je beheert nog even vasthoudt, als dat tenminste voor jou geen bezwaar oplevert.

Dan het volgende: kijk goed uit dat geen enkele brief van mij in handen valt van Bebel of Grynaeus. Bij de laatste voorjaarsbeurs heeft Bebel namelijk (hoe precies weet ik niet) mijn brieven in zijn bezit gekregen, waarvan hij er uiteindelijk één aan Thomas More heeft gegeven; de brieven aan de aartsbisschop en aan de bisschop van Lincoln,[1.] die over serieuze aangelegenheden gingen, zijn achtergehouden.[2.] Hieronymus zegt dat hij niets aan Bebel heeft overhandigd. Of hij de brieven van jou heeft gekregen of in Engeland heeft bemachtigd, weet ik niet.

Over de keizer hebben we hier geen betrouwbaar nieuws, behalve dat de paus met groot vertoon zijn intrede in Bologna heeft gedaan en de volgende dag de keizer heeft ontvangen in de kerk van San Petronio om zich de voet te laten kussen. Vandaar ging het naar het paleis. Hij heeft niettemin een grote legerschaar bij zich. En gezegd wordt dat in Bourgondië nog een legertroep op het platteland rondgaat.

Een concilie zullen we volgens mij niet krijgen en als het er toch van komt, denk ik niet dat het veel zal opleveren. De evangelischen komen al op diverse plaatsen bij elkaar om te spreken over de teruggave van kerkgoederen. Dit zijn de voortekenen van een groter kwaad. Ik bid dat het goed afloopt.

De bisschop van Canterbury heeft me niets nagelaten. Dit is gebeurd door de list van een zekere persoon via wie de aartsbisschop zijn zaken met mij regelde.[3.] Hij is evangelisch tot in het krankzinnige en is voor mij een heimelijke vijand geworden omdat ik Luther heb durven antwoorden. Door zijn toedoen hebben anderen de toelage gekregen waar ik recht op had. Onder de naam van het evangelie schuilen veel mensen die in werkelijkheid heidenen zijn. Dat God ons allen tot bezinning moge brengen.

In mijn huis hier heb ik al meer dan 800 gulden gestoken, maar toch heb ik zin om hiervandaan te vliegen. Ik weet alleen nog niet waarheen. De stadsraad van Besançon heeft me al in twee brieven uitgenodigd daarheen te verhuizen en mij bovendien laatst twee vaten bourgogne ten geschenke gestuurd. Mijn vaderland is me liever, maar veel zaken schrikken me daar af. Het ga je goed.

1. William Warham en John Longland.
2. Geen van deze brieven is bewaard gebleven.
3. Het is niet bekend om wie het gaat.

Freiburg, 5 februari 1533
Je Erasmus

2762 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 7 februari 1533

Erasmus van Rotterdam aan de secretaris Nicolaus Olahus, gegroet

Ik verzoek je deze brief te lezen als je alleen bent en de boodschapper geen geheimen toe te vertrouwen tenzij in een verzegeld schrijven, om te voorkomen dat de Deen[1] lucht krijgt van deze zaken.

Er is veel dat mij ertoe aanzet Duitsland te verlaten, ook al gaat het hier nu rustig toe. Maar er is ook veel dat me afschrikt van daarginds. Dit is de hoofdzaak, beste Olahus: de toestand van mijn lichaam, gebroken door de leeftijd en het zware werk, is zodanig dat ik mijn dagen kwakkelend doorbreng, opgesloten in huis. Mijn tere lijf, brozer dan een zeef, verdraagt zelfs geen zomerweer. Als het hof me uit mijn toestand van rust zou halen, zou dat vast en zeker mijn dood betekenen. Als ik thuis blijvend iets zou kunnen bijdragen, zou ik dat graag doen. Ik draag de bisschop van Palermo[2] een bijzondere genegenheid toe, maar hij grossiert in mooipraterij. En als ik een juiste opvatting heb van de houding van het hof, zou men mij, als ik daar aanwezig was, nauwelijks iets betalen. Ik zou vooral willen dat jij ervoor zorgt dat ik een brief krijg uit naam van de kanselier of de koningin[3] waarin ik word teruggeroepen, zodat ik hier een eerzame aanleiding heb voor mijn vertrek en niet de indruk maak weg te gaan uit afkeer van deze of gene. Vervolgens zou mij een behoorlijk reisgeld toegezonden mogen worden. Men is mij inmiddels een toelage van tien jaar of langer verschuldigd. Men zou niets bijzonders doen als ik de toelage van één jaar toegestuurd kreeg. Als het je beter lijkt de ambtenaren van de financiën niet lastig te vallen, zou mij een geschenk namens de koningin toegezonden kunnen worden. Toen ze me vroeg om het boekje over de weduwe[4] kreeg ik zes brieven over hetzelfde onderwerp; toen ik mijn taak had volbracht, gaf Henckel niet thuis.[5] De verhuizing zal mij veel geld kosten, zowel vanwege alles wat ik moet meenemen als vanwege

1. Jakob Jespersen.
2. Jean de Carondelet.
3. Nicolas de Granvelle en Maria van Hongarije.
4. *De vidua christiana*; zie brief 2100.
5. Zie brief 2309.

mijn kwetsbare gezondheid. Maar bovenal zou ik willen dat het om een eervolle verhuizing gaat. Als een brief niet kan worden verzonden via deze bode uit Freiburg, kan die bij de voorjaarsbeurs via Erasmus Schets aan Hieronymus Froben worden verstuurd; daarheen kan ook het geschenk van de koningin worden gezonden, als dat wordt toegekend. Maar hoe de zaak ook wordt geregeld, zorg ervoor dat ik tijdig op de hoogte ben, zodat ik mijn voorbereidingen kan treffen. Mijn hart verlangt naar mijn vaderland. Maak alsjeblieft niet algemeen bekend dat ik me gereed maak terug te keren: des te veiliger zal mijn reis verlopen. Talrijk zijn de menselijke hinderlagen. Ik verzoek je met klem in deze aangelegenheid dezelfde trouwhartigheid aan de dag te leggen die uit je brieven spreekt.

Het gerucht gaat dat mijn Lieven getrouwd is. Als dit waar is, wens ik hem hiermee alle geluk toe, want ik twijfel er niet aan dat hij een vrouw aan de haak heeft geslagen die hem waard is. Als hij in de letteren was doorgegaan, zou hij nu beroemd zijn.

Ik had geen tijd om nog iets toe te voegen. De bode staat te springen. Ik heb niet herlezen wat ik heb geschreven, excuus.

Freiburg, 7 februari 1533

2763 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 7 februari 1533

Hartelijk gegroet. Ik was helemaal niet boos omdat het geld niet is toegezonden, maar vreesde dat jou iets was overkomen dat ik niet zou willen. Ik zou juist willen dat het geld voorlopig onder jou blijft, totdat ik je iets anders schrijf.

Jean Molinier schreef dat ik volgens jou overeenstemming heb bereikt met Barbier. Barbier lacht me integendeel in mijn gezicht uit en Molendino doet met hem mee. Beide heren zijn Fransman en theoloog.

Zorg er alsjeblieft voor dat deze brief zo snel mogelijk langs betrouwbare weg Thomas More bereikt.

Ik herhaal mijn dringende verzoek ervoor te zorgen dat geen van de brieven die ik naar Engeland verstuur, in handen valt van Bebel. De man is een intrigant van jewelste.

Het ga je goed. Freiburg, 7 februari 1533

Je Erasmus

Voor de benedictijn die me in zijn overvloed aan tijd al tweemaal heeft geschreven,[1] heb ik geen betere raad dan zich te schikken naar zijn lot en zich

1. Het is niet bekend om wie het gaat. De brieven zijn niet bewaard gebleven.

om mijnentwil geen vijandigheid op de hals te halen. Een pij uittrekken betekent in onze tijd zoveel als lutheraan zijn. De paus zou het niettemin gemakkelijk toestaan wanneer hij als jongeman in de val is gelokt en in zijn levensonderhoud kan voorzien. Het is zeker niet mijn bedoeling haatgevoelens tegen mij aan te wakkeren, alsof ik iemand uit het klooster haal. Het is het beste als hij zich aanpast aan het onvermijdelijke. Als hij dat niet kan, moet hij zijn zaak door anderen laten behartigen. Als hij zelf naar Rome wil gaan, krijgt hij het voor acht dukaten voor elkaar, of anders wel bij een of andere gezant. Als ik hem zou antwoorden, zou hij voor zichzelf en voor mij een nieuwe tragedie ontketenen. Nogmaals, het ga je goed.

Aan de hooggeachte heer Erasmus Schets, koopman. Te Antwerpen

2764 *Van Bonifacius Amerbach*

Deze brief is opnieuw gedateerd en verschijnt onder nummer 2766a.

2765 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 13 februari 1533

Hartelijk gegroet, hooggeachte Erasmus. Enkele maanden geleden had ik jouw brief aan Sadoleto,[1] samen met de boeken die toen in jouw opdracht verzonden moesten worden, toevertrouwd aan een Franse arts[2] die van plan was een bode naar Avignon te sturen en mij vroeg of ik iets had om daarheen te laten brengen. De bode is uiteindelijk teruggekeerd en bracht alleen maar een afschrift van een brief aan jou van Sadoleto terug. Je zult van hemzelf vernemen hoe dat zo is gekomen. Want hoewel ik het hem dringend ontried, stond hij erop bij jou langs te gaan, aanvoerend dat hij de kans wilde benutten Erasmus te zien. Er is voor jou geen reden hem te belonen, beste Erasmus. In zijn veel te grote goedheid heeft Sadoleto hem al uit eigen beweging twee écus betaald voor de bezorging van de boeken, terwijl de bode toch niet speciaal voor die boeken was vertrokken.

Ter voorbereiding van de uitgave van Cicero wil Herwagen door mijn bemiddeling graag van je weten wat jou de beste manier lijkt het belangwek-

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Balthasar Noguerius.

kende oeuvre in delen te splitsen en op een passende wijze in druk te geven. Ook vraagt hij of je jouw eventuele annotaties kunt toesturen. Ik ben gewillig ingegaan op zijn verzoek, omdat ik heel goed weet dat jij in de wieg bent gelegd om de geleerdheid en allen die zich daarmee bezig houden van dienst te zijn en vooruit te helpen, en dat vooral een zo belangrijk auteur op jouw gunst mag rekenen. Ik vraag je dan ook nadrukkelijk ons, met de vriendelijkheid die jou eigen is, in enkele woorden je mening te geven, als dat jou niet bezwaart. Het ga je goed, hooggeachte Erasmus.

Bazel, de dag voor Valentijnsdag in het jaar 1533

Bonifacius Amerbach, van harte de jouwe

2766 *Van Haio Camminga*
Leeuwarden, 15 februari [1533]

Haio Camminga aan de zeer eerbiedwaardige heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn bij uitstek hoog te achten beschermheer en vader, hartelijk gegroet

Hartelijk gegroet. Een bode die onlangs uit Leuven hier is teruggekomen, bracht mij mondeling de hartelijke groeten over van meester Goclenius en vertelde dat een voor mij bestemde brief van u bij zijn collega's was achtergebleven. Bij God, wat een troost bood het mij dat een dierbare oude vriend mij weer voor de geest werd gehaald! Ik prees mezelf dan ook bijzonder gelukkig en de herinnering aan u maakte dat ik steeds weer met bewondering moest denken aan uw vriendelijkheid, die ervoor gezorgd heeft dat u mij na zo lange jaren van afwezigheid nog niet vergeten bent. Vandaar dat ik me geheel verzadigd en overladen voelde met mijn blijdschap over het feit dat de grote Erasmus, in al zijn schitterende aanzien en stralende voorspoed, zich zijn nederige dienaar Haio nog wist te heugen en het zelfs niet beneden zich achtte hem zogezegd met een enkel woordje te groeten.

Over deze zaken heb ik me verlustigd en verblijd totdat een minder vrolijke bode aankwam met de mededeling dat de brief niet voor mij maar voor een ander was bestemd, en dat Erasmus over mij geen welwillende gedachten koestert, maar integendeel van mij vervreemd is en dat zijn gevoelens zijn bekoeld. Toen ik dit steeds weer met vele zuchten overdacht, herhaaldelijk mijn lot betreurend, welde een zo grote droefheid in mijn hart op dat ik de wanhoop nabij was. En ik ben er nog altijd niet achter wie mij in mijn on-

schuld een dergelijke streek hebben willen leveren door een poging te doen voor uw genegenheid jegens mij een nog grotere haat dan voor Vatinius[1] in de plaats te stellen. Van mijn kant, waarde leermeester en bij uitstek hoog te achten vader, zoals ik nooit iets van groter belang heb geacht dan de ongeschonden staat van onze wederzijdse vriendschap, zo heb ik nooit de hoffelijkheid beschaamd waarmee u mij bij vele genegenheden naar uw gewoonte op zeer beminnelijke wijze heeft ontvangen. Voor zover het mogelijk is iets terug te doen voor de talrijke diensten en de opeenstapeling van weldaden die u mij heeft bewezen, kunt u in elk geval alles eerder zeggen dan dat de toewijding van uw Haio tekortgeschoten is. Ik verzoek u dan ook geen besluit tegen mij te nemen zonder wederhoor en in uw vriendelijkheid mijn onschuld niet in hogere mate te bezwaren met een ernstige verdenking dan dat u meent zich lichtvaardig te moeten voegen naar bijzonder onduidelijke en vage geruchten. Ik heb nooit iets belangrijker gevonden of liever gewild dan onze wederzijdse vriendschap en heb steeds gewenst dat die eeuwig zou beklijven, iets dat nu door kunstgrepen van onbekenden wordt verhinderd. Ik zou nog veel meer kunnen schrijven over mijn beslissingen en voor alles rekenschap kunnen afleggen, zodat daardoor nog duidelijker zou blijken dat ik nooit iets van plan ben geweest dat in strijd is met onze verbondenheid in vriendschap, als ik mij niet al in diverse brieven van blaam had gezuiverd met betrekking tot mijn reizen, mijn zaken en de achterstallige betaling van het geld waarmee uw vrijgevigheid mijn nood had verlicht.

Als u zich nog niet welwillend met mij heeft verzoend in verband met deze aangelegenheid en mijn funeste en verfoeilijke omzwervingen als van Odysseus (had ik die maar liever gemeden als de sirenen in plaats van zo ongelukkig te pletter te slaan tegen de rots van uw verbolgenheid, met de teloorgang van onze vriendschap als gevolg),[2] dan wend ik mij af van uw boosheid en doe ik een beroep op uw beste gevoelens van mededogen en barmhartigheid, door u, vriendelijk als u bent, bij de goede en almachtige God te vragen en te smeken mijn menselijke kwetsbaarheid te ontzien en al mijn tekortkomingen te willen vergeten, temeer daar mijn vertrek eerder voortkwam uit een onverwachte gelegenheid die zich voordeed nadat ik van u was weggegaan dan uit een bewust beraamd plan. Toen ik wegging, kwam ik namelijk terecht in het gezelschap van enkele lieden die mij welgezind leken, maar mij zonder pardon in hun val lokten, mij van mijn voornemens afbrachten en het van mij gedaan kregen met hen een andere route te kiezen.

Aangezien het gemakkelijker is het verleden te verwensen dan te verbeteren, zoals Hannibal bij Livius zegt,[3] vraag ik u eens te meer vergeving te schen-

1. *Adagia* 1194.
2. Zie brief 2587.
3. Livius, *Ab urbe condita* 30, 30, 7.

ken voor wat ik heb misdaan. Mocht u in de toekomst iets in mij opmerken dat u minder goed bevalt, aarzelt u dan niet mij daarop te wijzen: hierdoor zal het mij uiteindelijk des te duidelijker zijn dat Cammingha onder de hoede van zijn leermeester staat, als die hem opwekt tot eerzaamheid en aanspoort tot de deugd. Zoals ik mij namelijk altijd evenzeer uw goedkeuring als uw genegenheid heb gewenst, zo word ik waarachtig door een hevige pijn getroffen wanneer ik zie dat anderen, die u niet in dezelfde mate zijn toegewijd, de warme gevoelens te beurt vallen die u mij voorheen toedroeg. Niet dat ik hen benijd om hun geluk, maar ik word bijkans verteerd door een kwellende smart (die u alleen kunt genezen) wanneer tot mij doordringt dat ik de vroegere mate van innigheid van onze vriendschap niet kan verkrijgen. Wat anders heeft die zogenaamde voorspelling te betekenen die, naar ik me herinner, in het geniep was aangebracht op de deur van mijn kamer in uw huis in Freiburg door een boosaardig persoon die jaloers was op onze vriendschap: ‘Elke minnaar wordt aan de kant gezet voor een opvolger’?[4.] Alsof men ook van vrienden moet wisselen wanneer men van woonplaats verandert, en alsof het niet beter is in de moeilijkste tijden over en weer ondersteuning te bieden wanneer men ver van elkaar verwijderd is dan elkaar te paaien wanneer men samen is en alles goed gaat. Wat mij betreft verklaar ik me in elk geval bereid de zwaarste en bitterste straf te ondergaan als ik de trouw die ik u, mijn beschermheer, verschuldigd ben, in mijn aanwezigheid of afwezigheid ooit zou verzaken. De dichter die zich in de geciteerde regel smalend en kwetsend uitliet over de afwezigheid van zijn vriend, kan dan ook beter zijn mond houden. Heel anders en veel beter was naar mijn mening de uitspraak dat men van een afwezige alleen het goede mag denken,[5.] omdat die uitspraak meer in overeenstemming is met de natuur en mij gepaster en waarschijnlijker lijkt.

Terwijl ik zelf in Friesland verblijf, lijkt het aldoor alsof ik met u in Freiburg ben. Uw allervriendelijkste en alleraangenaamste woorden staan me namelijk dag en nacht zozeer bij dat ik mij overal in de buurt voel van uw gouden hart, mij lavend aan de heilige en overvloedige bron van uw volmaakte welsprekendheid. Werd mij maar gegeven dat uw hart mij voortdurend nabij zou zijn, zoals ik mag hopen dat in de nabije toekomst gebeuren zal. In de tussentijd is het toch mogelijk in mijn vele en diverse gedachten verlichting te vinden in mijn enige troost: dat niemand kan opdoemen die u meer toegenegen is dan ik, en dat de vriendschap van koningen en vorsten mij niet meer waard kan zijn dan de uwe.

Ik zou dan ook willen dat u ervan overtuigd bent dat niets mij meer waard

4. Ovidius, *Remedia amoris* 462.
5. Verwijzing niet gevonden.

is dan uw erkentelijkheid. Wat dit betreft hoop ik eerdaags met mijn geloften en mijn inspanningen voldoening te verschaffen. U verzoek ik met klem mij van uw kant, gezien onze wederzijdse band, te laten weten hoe het met uw gezondheid staat, die mij niet minder aan het hart gaat dan die van mijzelf. Ik hoor namelijk dat u gaat verhuizen, zonder dat duidelijk is waarheen. Mocht ons vaderland zoveel glans hebben dat het u evengoed zou kunnen ontvangen als andere contreien, dan kan ik in elk geval van ganser harte, zo waarlijk helpe mij God, het huis met tuin waar nu doctor Haio gebruik van maakt, gratis ter beschikking stellen zolang u daar wenst te verblijven; het is mijn diepste wens dat dit kan gebeuren, dat u hiertoe zou besluiten en uw plannen hiermee zouden overeenstemmen. Want ik verklaar dat ik u alles verschuldigd ben vanwege de buitengewone diensten die u mij heeft bewezen en de uitzonderlijke vriendelijkheid die u mij heeft betoond; als een stadsomroeper verkondig ik dit nadrukkelijk en graag aan iedereen, zoals het mij betaamt. Ook wens ik dat iedereen gelooft dat geen taak zo zwaar is of Haio zou zich niet verplicht voelen die (voor zover hij kan) voor zijn beschermheer Erasmus met veel plezier op zich te nemen en tot een goed einde te brengen. Moge God intussen uwe excellentie en allen die u dierbaar zijn voor ons en voor de christelijke gemeenschap zo lang mogelijk in goede gezondheid bewaren. Neemt u mijn gezwatel niet kwalijk alstublieft.

Leeuwarden, 15 februari

Haio Cammingha van Friesland, uw vriend (of u wilt of niet) en zeer toegewijde dienaar

2766a *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, ca. 20 februari 1533

Hartelijk gegroet. Toen kort geleden een Fransman in jouw richting is vertrokken die mij geen afschrift wilde toevertrouwen van een brief aan jou van Sadoleto, heb ik je gewaarschuwd hem niets te betalen.[1] Ik denk dat je dat hebt gedaan, want hij is hier niet teruggekeerd.

Ik had ook nog toegevoegd dat Herwagen bezig is met de werken van Cicero en graag van jou wil weten wat jou de beste manier lijkt om die in delen te splitsen, mede met het oog op een fraaie uitgave. Hiertoe kon ik des te gewilliger worden aangezet omdat ik heel goed wist dat jij die belangrijke auteur en de geleerdheid in het algemeen een warm hart toedraagt. Maar omdat je nog geen antwoord hebt gegeven en dezelfde Herwagen, een man

1. Zie brief 2765.

die jou ten zeerste toegenegen lijkt, mij aan het oor trekt,[2.] verzoek ik je nadrukkelijk zo goed te zijn ons in enkele woorden je mening te geven, als dat niet bezwaarlijk voor je is. Het ga je goed.

2767 *Van Viglius van Aytta*
Padua, 22 februari 1533

Brief aan Erasmus van Rotterdam

Bij mijn terugkeer uit Bologna op 8 februari kreeg ik, zeergeleerde Erasmus, jouw brief van 5 november[1.] waarnaar ik al lange tijd had uitgekeken; ik was verheugd dat mijn wens eindelijk was vervuld en dat jou het pakket brieven was overhandigd waarin ik brieven van Bembo en vele anderen had bijgesloten. Voor de brieven[2.] aan de jongeren die mij zeer dierbaar zijn en die ik jou heb aanbevolen, zeg ik je hartelijk dank, iets wat zij ook zelf zullen doen. Terwijl ik dit schreef, waren beiden in Venetië; neem hun alsjeblieft hun traagheid niet kwalijk. Florens[3.] is zeer geporteerd voor jouw zaak en ik hoop dat hij iets voor elkaar weet te krijgen. De nieuwe president van Mechelen, genaamd Briaerde, is een verwant van hem en zelf de schoonzoon van Micault, die daar zoals je weet de scepter zwaait over de financiën, en ik denk dat koningin Maria jou beter gezind zal zijn dan Margareta het was. Hoe de zaak ook uitvalt, een poging kan geen kwaad.

Hoe jouw aanbeveling aan Bembo voor mij heeft uitgepakt, heb ik je al eerder verteld.[4.] Ik vrees niettemin dat die vader en leidsman van de Ciceronianen aanstoot heeft genomen aan jouw brief aan mij[5.] die in de *Paleoneoi* is afgedrukt; toch heb ik tot dusver geen enkel teken daarvan opgevangen. Er is bovendien geen reden waarom ik zijn welwillendheid of die van een ander zou verkiezen boven de schitterende diensten die je mij bewijst door mij aan te bevelen aan de geleerden. Maar ik kijk hier voortdurend uit naar een betere kans de wetenschap die tot ons vakgebied behoort vooruit te helpen, zodat ik de man die mij hierbij zeer behulpzaam kan zijn, niet mag veronachtzamen. Dit beroep in Italië dat, zoals je weet, vooral wordt begunstigd door gebruik te maken van relaties, dwingt me ertoe mijn vriendschapen niet alleen te behouden, maar ook nieuwe vriendschappen aan te gaan. Ik ben genood-

2. *Adagia* 640.
1. Brief 2736.
2. Brief 2683 (aan Johann Georg Paumgartner) en een niet bewaard gebleven brief aan Giovanni Crisostomo Zanchi genoemd in brief 2682.
3. Florens van Griboval.
4. Zie brief 2716.
5. Brief 2604.

zaakt hier enkele maanden lang mijn tijd te verlummelen. Daarna ben ik van plan Italië te verlaten, zoals ook mijn vrienden me aanraden. Onder hen bevindt zich iemand die mij buitengewoon welgezind is: Matthias Held, die het ambt van keizerlijk kanselier vervult. Deze heeft mij kort geleden goede hoop gegeven op een uitstekende positie in het Rijkskamergerecht en hij kan die hoop in vervulling doen gaan wanneer hij daadwerkelijk zoveel onderneemt als hij met zijn genegenheid voor mij laat zien. Hij is bijzonder ontwikkeld en draagt onze wetenschap en alle geleerden en ook jou, de leidsman van beide, een warm hart toe, wat je zelf zult ondervinden als de gelegenheid zich voordoet. Als je iets aan het hof zou willen, hoef je er niet aan te twijfelen dat je dat met zijn begunstiging gemakkelijk zult verkrijgen. Want zijn invloed reikt ver en hij wenst Erasmus het beste toe, en hij leek mij zelfs nog meer achting toe te dragen omdat hij had begrepen dat dit jou niet onwelgevallig zou zijn.

Over de ontmoeting in Bologna kan ik je weinig met zekerheid zeggen. Alles is daar namelijk gedaan en afgehandeld in besprekingen achter gesloten deuren tussen de paus en de keizer.[6.] Voortdurend gaat het gerucht dat door hun toedoen een verdrag tussen de Italiaanse vorsten is gesloten. Toen ik in Bologna was, waren daar drie hertogen aanwezig, van Milaan, van Savoie en van Florence,[7.] de laatste voorbestemd tot schoonzoon van de keizer om de paus terwille te zijn.[8.] Ook verbleef er een grote menigte kardinalen, van wie er twee kort tevoren uit Frankrijk waren aangekomen;[9.] onder het volk werd gesproken over hun hooghartige en onredelijke eisen. Ik was ook aanwezig toen aan een gezantschap van de Ethiopische koning, die Pape Jan wordt genoemd,[10.] audiëntie werd verleend in een openbare bijeenkomst van de kardinalen onder voorzitterschap van de paus. Het gezantschap gaf uitleg over de nieuwe religie van de koning en diens toewijding aan de Heilige Stoel; hieraan richtte de koning het verzoek in gehoorzaamheid te worden aanvaard als zoon en koning van de kerk van Rome, naast nog aller-

6. De besprekingen duurden van december 1532 tot maart 1533.
7. Francesco II Sforza, Karel III van Savoie en Alessandro de'Medici.
8. Alessandro de'Medici trouwde in 1536 met Margareta van Parma.
9. François de Tournon en Gabriel de Gramont (zie brief 2753).
10. Middeleeuwse benaming van een legendarische, christelijke heerser over een oosters fabelrijk. Vanaf de vijftiende eeuw werd de benaming overgedragen op de (christelijke) keizers van Ethiopië. De toenmalige Ethiopische keizer was Dawit II.

lei andere zaken waarover ik geen zin heb te vertellen. Dat is ook niet nodig, want velen zijn van mening dat het gaat om een vertoning die door de paus in scène is gezet met de bedoeling zijn aanzien bij anderen te vergroten. Het moment voor dit theaterstuk was goed gekozen, want kort tevoren was de kardinaal van Trente[11.] in een plechtige stoet de openbare bijeenkomst binnengeleid, vergezeld van een groot aantal Duitsers van wie men denkt dat ze zich nog door dergelijke zwendelarijen en goocheltoeren laten beetnemen. De keizer maakt zich gereed naar Spanje te vertrekken; naar verluidt verwacht de keizerin hem in Barcelona. Dat was dan het nieuws van het hof. Ik had je kort geleden opmerkzaam gemaakt op de levensbeschrijving van Cyprianus en de boeken van Ambrosius die Crisostomo bij zich heeft[12.] en uit jouw stilzwijgen kan ik wel opmaken wat je daarvan denkt. Het ga je goed, beschermheer zonder weerga.

Padua, 22 februari 1533

2768 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, ca. eind februari 1533

Hartelijk gegroet. Mijn gelukwensen voor Cicero, die onder jouw toezicht het licht zal zien. Maar pas ervoor op dat je niet meer uit die tredmolen kunt ontsnappen nadat je je er eenmaal in begeven hebt.

De verdeling is helemaal niet moeilijk. Een eerste deel voor de theorie,[1.] een tweede voor de praktijk, dat wil zeggen voor de redevoeringen, een derde voor de brieven en een vierde voor de filosofische geschriften.

In de editie van Cratander[2.] heb ik enkele toevoegingen opgemerkt die waren ontleend aan citaten van Budé en van mij. Aldo[3.] heeft veel passages verhaspeld. Eén daarvan in het bijzonder wijs ik aan in mijn commentaar bij de uitdrukking ‘een pakzadel voor een os’.[4.] In de spreekwoorden die ik nu aan de *Adagia* heb toegevoegd, citeer ik zeer veel zinsneden uit Cicero. Als in een moment van rust nog iets in me opkomt, zal ik het je laten weten.

Toen ik die Fransman van jou, een zeer lichtzinnige figuur, vroeg hoeveel

11. Bernhard von Cles.
12. Zie brief 2716.
1. Van de retorica.
2. Van 1528.
3. (Het drukkersbedrijf opgericht door) Aldo Manuzio; de editie van Cicero verscheen in 1519-1523.
4. *Adagia* 1884.

hij van Sadoleto had ontvangen, zei hij eerlijk dat hij vier testons[5.] had gekregen, dat wil zeggen één écu, maar tegen Quirinus[6.] zei hij dat het er twee waren. Hij liet mij een afschrift zien van een brief van Sadoleto. De brief was hem naar zijn zeggen afhandig gemaakt door iemand die hem gevangen genomen en mishandeld had, om geen andere reden dan dat deze hem ervan verdacht lutheraan te zijn. Toch werd hij vrijgelaten op voorspraak van Farel. Na te hebben kennisgemaakt met de geestesgesteldheid van de man heb ik hem te drinken gegeven en acht plapparts[7.] aangeboden. Wat een verspilling, zul je zeggen. Integendeel, het was een goede besteding, omdat ik met een zo kleine uitgave van die charlatan ben verlost. De wereld is vol van dat soort schooiers.

Het weer springt ongenadig met me om. Zorg ervoor dat jij en de jouwen zo gezond mogelijk blijven, want de maand maart staat voor de deur.

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de veelzijdige geleerde Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2769 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, februari 1533]

Het slot van deze brief ontbreekt.

Hartelijk gegroet. Eerder al had ik je gewaarschuwd, hooggeachte Erasmus, niets te betalen aan die inhalige Fransman aan wie Sadoleto al twee écus had uitgekeerd voor de boeken die naar hem waren vervoerd, om over mijzelf nog te zwijgen. Maar zoals ik opmaak uit jouw brief,[1.] heb jij ook nog iets in dat bodemloze vat willen gooien, iets dat van jouw buitengewone goedheid getuigt, anders had hij het verdiend na afgifte van het briefafschrift te worden weggestuurd om er met de stok van langs te krijgen. Waarom laat je je dan ook in met zulke mensen, zul je je afvragen. Dat doe ik allerminst. Een Franse arts die hier verblijft,[2.] had me enkele maanden geleden verteld dat hij een bode naar Avignon zou sturen; toen hij me vroeg of ik ook iets daarheen wilde laten brengen, heb ik hem de brief met de boeken toevertrouwd, om pas te ontdekken wie hij hiervoor had ingehuurd toen de vagebond hier te-

5. Franse zilveren munt; vier testons hebben dezelfde geldwaarde als een gouden écu.
6. Quirinus Hagius.
7. Zuid-Duitse/Zwitserse stuiver.
1. Brief 2768.
2. Balthasar Noguerius.

rugkeerde. Al meteen bij de eerste ontmoeting werd me duidelijk dat hij niet tevreden was met de twee écus die hij van Sadoleto had gekregen en nog meer verlangde. Ik had plechtig beloofd het briefafschrift dat hij bezorgd had, naar jou te sturen, maar dat was preken aan dovemansoren.[3] Ik heb gemeend hem zijn zin te moeten geven omdat hij bleef verkondigen dat hij de kans kreeg Erasmus te zien en dat hij zich die niet wilde laten ontglippen.

Voor jouw vriendelijke raad betreffende de ordening van de werken van Cicero ben ik je buitengewoon dankbaar. Wat betreft jouw gelukwens aan Cicero omdat hij onder mijn toezicht het licht gaat zien: hiermee is het niet anders gesteld dan, zoals de Grieken zeggen, 'in brede zin'[4] [...]

2770 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 28 februari 1533

Gegroet. Hoewel ik de hele winter in tamelijk goede gezondheid heb verkeerd, heeft de maand maart zijn troepen vooruitgestuurd en mij een zo aanhoudende en scherpe pijn in mijn linkervoet bezorgd dat ik er niet van kan slapen en eten. Ik heb vaker met die pijn te maken gehad, maar dan trok die na drie dagen weg en verspreidde zich niet verder dan mijn voet. Nu heeft ze zich uitgestrekt over de gehele onderste helft van mijn scheenbeen. Ik heb de dokter laten roepen, maar die was de afgelopen dagen steeds niet thuis.

Viglius heeft me het een en ander over Cicero geschreven[1] en heeft jou ongetwijfeld hetzelfde doen toekomen. Niemand is zo beminnelijk als die jongeman.

Anselmus schrijft veel, terwijl hij niet weet wat schrijven is.[2] Hij noemt jou 'broeder', de grote didacticus, precies alsof hij bisschop of kardinaal was. Hij overlaadt al zijn brieven met beloften, alsof ik hier zit te wachten op Poolse gastgeschenken. Iemand herinneren aan geschenken die hij heeft ontvangen is een soort verwijt, maar zo vaak iets beloven houdt een verwijt in aan wat nog niet gegeven is. Maar hierover een andere keer verder.

Het ga je goed. 28 februari 1533

Erasmus van Rotterdam

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

3. *Adagia* 387.
4. *Adagia* 3675 (betekenis: meer zeggen dan kan worden bewezen).
1. Zie brief 2753.
2. De brieven van Anselmus Ephorinus uit deze tijd zijn niet bewaard gebleven.

2771 *Aan Jan van Heemstede*
Freiburg, 28 februari 1533

Dit is het voorwoord bij Erasmus' uitgave van het Psalmencommentaar toegeschreven aan Haymo van Halberstadt, maar in werkelijkheid afkomstig van een onbekende auteur uit de late elfde of de twaalfde eeuw. De uitgave verscheen in 1533 bij Johannes Faber Emmeus in Freiburg.

Erasmus van Rotterdam aan de bijzonder vrome heer Jan van Heemstede, kartuizer te Leuven, gegroet

Hoewel mij allerminst onbekend is, zeer dierbare broeder, dat het u niet ontbreekt aan gespreksgenoten die uw eenzaamheid opvrolijken en niet toestaan dat de gelofte van zwijgzaamheid tot verstomming leidt, leek het mij goed er nog een toe te voegen die eerder vroom dan stijlvol spreekt, hoewel ik niet inzie hoe men zou kunnen ontkennen dat wat vroom is gezegd, ook in goede bewoordingen is gezegd. Dat is Haymo, monnik, abt en bisschop, die met opmerkelijke beknoptheid, eenvoud en helderheid de psalmen van David uitlegt. Gedurende enkele eeuwen legden een aantal erudiete monniken zich erop toe wat oude auteurs op fijnzinnige wijze voor geleerden, of op uitvoerige wijze voor het volk hadden geschreven, in een compendium samen te vatten, op een zo duidelijke en bondige wijze dat het ook door druk bezette of matig ontwikkelde mensen gemakkelijk kon worden begrepen. De voornaamsten onder hen zijn Anselmus,[1] Beda en Claudius,[2] en ook deze Haymo die u nu in de armen valt. Hun ijver is de kerk van groot nut geweest, vooral als men in aanmerking neemt in welke tijden en op welke plaatsen zij leefden. Het is echter passend dat degenen die zich zonder enig oponthoud naar het hemelse leven haasten, zo goed mogelijk toegerust zijn en zich met niet meer dan de noodzakelijkste bagage beladen. Des te verwonderlijker is het dat sommigen die de apostolische eenvoud belijden waar het gaat om voedsel en kleding, zich overgeven aan een geleerdheid die allerminst eenvoudig is, maar uiterst spitsvondig, vol overbodige fijnmazigheden, Averroïstische leerstellingen en nieuwerwetse dromerijen bovendien.

Toen de monniken nog zo waren, stonden zij dan ook bij iedereen gunstig bekend en was het een eer monnik te worden genoemd. Tegenwoordig heeft de laakbare levenswandel van sommigen ertoe geleid dat ook de goeden te

1. Waarschijnlijk Anselmus van Laon.
2. Waarschijnlijk Claudius van Turijn.

lijden hebben onder een algemene verachting. Aristippus zei, nadat hij verslingerd was geraakt aan een bepaalde balsem: ‘Vervloekt zijn de wufte lieden die zo iets moois een slechte naam hebben bezorgd!’.[3] Het zou niet raar zijn als iemand in dezelfde bewoordingen tekeerging tegen degenen die door hun zondigheid haat hebben afgeroepen over het monnikendom, dat juist meer bijval zou moeten ontvangen dan wat ook. Wie zou immers niet gesteld zijn op mannen die, waarlijk dood voor de wereld, zich geheel aan God hebben toegewijd? Mannen die zodanig leven en zich zodanig uiten dat iedereen die hen ziet of met hen spreekt, zich beter voelt als hij bij hen vandaan komt. Mannen van wie niemand enig nadeel te vrezen heeft: geen bedrog, want geld beschouwen zij als het slijk der aarde en wat zij bezitten, schenken zij weg aan de armen; en geen wraak, want overeenkomstig de evangelische leer bidden zij voor wie hen vervolgen, betuigen zij liefde aan wie hen met haat bejegent en beantwoorden zij gemeenheden met weldaden. Evenmin bestaat enig gevaar voor de kuisheid van mannen die onbedorven zijn van geest en lichaam en in hun buitengewone nederigheid zich boven niemand verheffen, op niemand afgunstig zijn en niemand afwijzen, maar zich des te meer beschouwen als de geringsten onder de mensen naarmate zij de hoogste volmaaktheid dichter naderen en, hoewel zij waarachtige sieraden en bloemen van de kerk zijn, zichzelf aanduiden als drek. Andermans fouten vatten zij licht op of leggen zij gunstig uit, terwijl zij in eigen kring strenge zedenmeesters zijn; andermans weldaden vergroten zij welwillend uit, terwijl zij die van henzelf op bescheiden wijze verkleinen. Zij vleien niemand, slingeren niemand drieste woorden in het gezicht en belasteren niemand achter diens rug. Niets ontsnapt aan hun lippen dat niet uit hun hart komt - woorden van liefde, van troost, van vriendelijke aansporing en van dankbetuiging. Hun vriendelijkheid is niet gespeeld, maar komt voort uit een rein geweten. Zij stellen ons kortom een zeker beeld voor ogen van de hemelse gemeenschap en bezetten daarin als het ware de plaats van de engelenkoren, hetzij omdat zij voortdurend Gods lof zingen, hetzij omdat zij tot geest zijn geworden en niets hebben uit te staan met de neigingen van het vlees, hetzij omdat zij in de grootste eendracht leven, hetzij omdat zij op de wijze van engelen als boodschappers tussen de mensheid en God de wensen van het volk aan Hem kenbaar maken en met hun voortdurende gebeden menig goed van Hem afsmeken, niet alleen voor zichzelf maar voor iedereen.

Wat nu als bij al die deugden nog profetische gaven komen en zij gratis, zuiver en rein het volk onderwijzen, hetzij mondeling, hetzij in geschrifte, hetzij op beide manieren? Wat als zij door te vasten, te waken en te werken

3. Vgl. Diogenes Laërtius, *Aristippus* 76.

hun vlees kastijden en, voor zover dat kan, volbrengen wat ontbreekt aan het lijden van Christus[4] en zichzelf zogezegd opofferen voor het heil van het volk? Kun jij dan, leek, kwaad toewensen aan degenen die voor jou waken en vasten terwijl jij je roes ligt uit te slapen, die voor jou bidden terwijl jij Gods toorn opwekt met gokken, hoererij en andere wandaden, die bij God een goed woordje voor jou doen terwijl jij onder de mensen kwaad over hen spreekt? Wie zou, ook als hij zelf een onbehouwen mens zou zijn, dergelijke mannen niet als een soort halfgoden vereren en koesteren, die als het ware van Godswege gezonden zijn voor het algemeen belang? Uitmuntende deugdzaamheid wekt immers zelfs de bewondering van haar vijanden en wie zich voor niemand verdienstelijk maakt, vereert toch instinctief degenen die zowel aan goede als aan slechte mensen weldaden bewijzen. Welke verdorvenheid maakt dan toch dat sommigen iemand minachten alleen maar omdat hij een monnik is? Wie 'monnik' zegt, heeft het over alle heroïsche deugden tezamen, die de welwillendheid en gunst van goede mensen verkrijgen en van slechte mensen afdwingen. Als alleen het woord misnoegen wekt, kan men desgewenst in plaats van 'monnik' zeggen: 'eenvoudig en eenzaam'. Die eenzaamheid wordt dan niet afgemeten naar het aantal kloosterlingen, maar naar de mate van verwijdering van slechte begeerten, anders zouden zelfs de kartuizers niet eenzaam zijn. Overal waar die eenzaamheid bestaat, treft men een zeer omvangrijke broederschap aan. Hij is op gelukkige wijze eenzaam die niet wordt aangetast door samen te leven met een slecht mens en wiens hart geen enkele plaats biedt aan onderling strijdige aanvechtingen die zich niet verdragen met God. Op dergelijke wijze kan men zelfs aan de vorstenhoven, in openbare ambten en in het centrum van de menselijke bedrijvigheid monnik zijn. Vanwaar dan die verdorven gewoonte een monnik te haten alleen maar omdat hij een monnik is? Je noemt jezelf een christen en keert je dan tegen degenen die het meest op Christus lijken?

Nu al hoor ik mensen roepen dat de meeste monniken bij lange na niet aan het geschetste beeld voldoen. Als we de goede mensen haten vanwege de slechte, keuren we dus geen enkele levenswijze meer goed. Wat rest ons dan, behalve de mensen te beminnen, bij twijfel het beste te denken, voor lichte vergrijpen de ogen te sluiten, zware vergrijpen proberen te verbeteren in plaats van te verergeren en de orde zelf en haar levenswijze te vereren? Als de monniken zich van ganser harte toewijden aan de ware godsdienst en zich beijveren om tegemoet te komen aan de omgangsvormen van het gewone volk, zal de gunst die de wereld hun vroeger toedroeg, vanzelf herleven en zullen degenen die kwaad over hen spreken, vanzelf verstommen. Op die manier

4 Kolossenzen 1:24.

zal hun leven niet alleen aan God en de mensen behagen, ook zullen zij hier op aarde een gelukkig en prettig leven hebben. Niemand leidt immers een kalmer en aangenamer leven dan zij die ware monniken zijn, en niemand is er slechter aan toe dan degenen die niet van harte monnik zijn. Voor de eersten is het klooster een paradijs, voor de laatsten een tredmolen. Maar iedereen heeft het grotendeels zelf in de hand van zijn tredmolen een paradijs te maken.

Ik keer terug naar Haymo, die tokkelend op de citer van David uw hemelse gezelschap tot spirituele dansen zal opwekken, zodat u in uw hart hymnen en gezangen voor de Heer ten gehore brengt.[5] Laat niemand diens eenvoudige stijl versmaden, maar de vroomheid van zijn uitspraken ter harte nemen. Ik geef deze aansporing omdat ik vermoed dat veel mensen zijn zoals ik vroeger was en hun neus ophalen voor alles wat niet is voorzien van retorische smaakmakers en versierselen. Maar toen ik nog maar een kind in Christus was, had ik ook het verstand van een kind, en ik zou wensen dat ik inmiddels geheel was verlost van wat een kind eigen is.[6] Als dit werk van mij bij u genade kan vinden, verzoek ik u de zondaar die ik ben af en toe in uw gebeden aan te bevelen bij Christus. Het manuscript is beschikbaar gesteld door het eerbiedwaardige klooster van de reguliere kanunniken te Marbach in de Elzas, van wat over was na de rampzalige opstand van de boeren.[7] Moge God het kwaad in hen vervangen door het goede. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 28 februari in het jaar 1528 na de geboorte van Christus

2772 *Aan Thomas Boleyn*
Freiburg, ca. maart 1533

Dit is het voorwoord bij Erasmus' commentaar bij het Credo, de Tien Geboden en het Onze Vader (*Dilucida et pia explanatio symboli quod apostolorum dicitur, decalogi praeceptorum et dominicae precationis*), verschenen bij Froben in Bazel in maart 1533.

5 Vgl. Efeziërs 5:19, Kolossenzen 3:16.
6 Vgl. 1 Korintiërs 13:11.
7 Het klooster werd getroffen tijdens de Duitse Boerenoorlog van 1525.

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de zeer illustere heer Thomas van Rochford, graaf van Ormond en Wiltshire, gegroet

Ik zag het er waarachtig al van komen, zeer illustere graaf, dat sommigen mij van onbeschaamdheid zouden betichten als ik een commentaar zou schrijven op het Credo van de apostelen nu dat al door zoveel beroemde kerkgeleerden is gedaan, onder wie Cyprianus die, als eerste onder de Latijnse kerkvaders, het onderwerp zodanig heeft behandeld dat tot dusver niemand hem heeft kunnen evenaren.[1] Daartegenover staat dat ik mij naar mijn eigen opvatting schuldig zou maken aan onbeschaamdheid als ik mij niet zou schikken naar uw wens, temeer daar u met een vroom gemoed om een zo vrome taak heeft verzocht en vooral omdat u de gehoorzaamheid (eerder dan het plichtsgevoel) waarmee ik eerder een uiteenzetting over Psalm 22 heb gegeven,[2] zo goedgunstig heeft opgevat.

Het is voor mij geen geheim dat u dit werkje van mij niet vraagt voor uzelf, aangezien u geen lessen van mij nodig heeft, maar voor minder ontwikkelde anderen. Ik heb het onderwerp dan ook op zo'n manier behandeld dat het hele gebed is aangepast aan het bevattingsvermogen van eenvoudige lieden. Ik zou niet weten welke lof ik mij met mijn arbeid zou kunnen verwerven, behalve misschien dat ik een aantal zaken tamelijk eenvoudig en uitvoerig heb behandeld. Maar om lof geef ik niet; wel hoop ik dat de eenvoudige soldaten van de christelijke militie evenveel nut aan mijn werk ontlenen als u, illustere heer, in uw buitengewone vroomheid voor uzelf wenst, en waar ik mij om heb bekommerd met mijn kleine bijdrage, voor wat die waard is. Intussen moet ik de Heer bidden dat hij in zijn goedheid mijn afgenomen krachten aan vult en dat degene die dat religieuze gevoel in uw hart heeft geplant, zich verwaardigt daaraan een gelukkig resultaat toe te voegen, niet alleen in deze aangelegenheid maar bij alles wat u verder met vrome ijver onderneemt. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, in het jaar 1533 na de geboorte van Christus

2773 *Aan alle liefhebbers van de letteren*
[Freiburg, ca. maart 1533]

Dit is het voorwoord bij een nieuwe, vermeerderde uitgave van de *Adagia*, verschenen in Bazel bij Froben in maart 1533.

1 Het aan Cyprianus toegeschreven commentaar op het Credo is in werkelijkheid van Rufinus.
2 Zie brief 2266.

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan alle liefhebbers van de letteren, gegroet

Als, volgens het oude spreekwoord, in elke zaak matiging het beste is,[1] was het passend ook bij het verzamelen van spreekwoorden een maat aan te houden; ook voor de beste dingen geldt immers, als er geen verzadiging van bestaat, toch in elk geval een zekere maat. Om velerlei redenen had ik dan ook besloten voortaan af te zien van studie op dit gebied: omdat het thema naar zijn aard onuitputtelijk is, zodat men niets bereikt als men te werk gaat met het doel niets achterwege te laten (vooral nu oude auteurs het licht zien die zich tot dusver verborgen hielden); of omdat aan deze onderneming zoveel moeite is besteed dat volgens mij te vrezen valt dat de lezer, in zijn afkeer van de overdaad, eerder zal roepen: 'Ho! Nu is het genoeg!'[2] dan nog een aanvulling te verlangen; of omdat mijn leeftijd en mijn geestesgesteldheid, die in de tussentijd allerminst gelijk is gebleven,[3] zich afwenden van dit soort literatuur en veeleer worden aangetrokken tot zaken waarvoor het zelfs niet ongepast en nutteloos is zich dood te werken; of omdat ik overwoog dat dit soort bloempjes en parels waarmee de geleerden hun werken plachten op te sieren, wat meer charme zouden hebben wanneer men die tevoorschijn haalt uit auteurs die niet aan jan en alleman worden versjacherd, in plaats van ze te ontlenen aan platgetreden verzamelwerken van dit soort. Toch heeft dit de oude Grieken er niet van weerhouden dat talrijke ernstige en geleerde mannen verzamelingen van spreekwoorden samenstelden.

Ook voor mij hebben overwegingen van nut de doorslag gegeven, omdat ik besefte dat dit werk een grote bijdrage levert aan het herstel van fouten bij oude auteurs alsook aan het wegnemen van hindernissen die het gemiddeld ontwikkelde publiek voortdurend oponthoud bezorgen. En dat ik nu een niet geringe eindversiering heb toegevoegd, heeft dan ook meer te maken met de aandrang van de drukkers dan met mijn eigen wens. Doordat ik namelijk vroeger met de voortreffelijke Johann Froben en nu met Hieronymus Froben, die in alles op zijn vader lijkt, in een vriendschap als van Pylades verbonden ben en beiden dezelfde, bewonderenswaardige ijver aan de dag leggen ter bevordering van de ware geleerdheid, kan ik hun niets weigeren, hoewel ik soms tegen bepaalde zaken nee wilde zeggen, of misschien zelfs moest zeggen.

Ik zou willen dat het werk dat ik hieraan heb besteed, voor de geleerden evenzeer van nut is als het mijn weerzin heeft gewekt. Maar zelfs als niets van dit alles van toepassing zou zijn, leek het mij toch nogal onbeleefd en onaardig niets over te laten voor andere geleerden om zich met dit thema bezig te houden; dankzij hun geestkracht, hun jeugdige ijver of een grotere

1 Vgl. *Adagia* 596.
2 Martialis, *Epigrammata* IV, 91, 1.
3 Vgl. Horatius, *Epistulae* I, 1, 4.

belezenheid zullen zij voor de wetenschap een rijkere oogst binnenhalen. Het is allerminst mijn bedoeling hun pogingen te dwarsbomen; het zal mij zelfs ten zeerste verheugen als iemand mijn werk in de schaduw stelt. Ik zou slechts willen dat de lezer niet vergeet waarop ik al eerder heb gewezen: dat hij niet vreemd moet opkijken als in dit werk passages voorkomen die op verschillende momenten zijn geschreven. Oorzaak hiervan zijn de talrijke uitgaven met nieuwe toevoegingen. Een voorproefje van het werk heb ik namelijk in 1500 laten verschijnen in Parijs, bij de drukker Johannes Philippi, Duitser van geboorte, die destijds een bedrijf had in de Rue Saint-Marcel,[4] bij het uithangbord van de Drievuldigheid. De drukker heeft de maand niet vermeld, maar de brief van Fausto Andrelini die aan het werk voorafgaat, is gedateerd op 15 juni van hetzelfde jaar. Enige tijd later bracht Josse Bade een roofdruk uit, vervolgens Matthias Schürer te Straatsburg. Daarna heb ik het werk, uitgegroeid tot een boek van behoorlijke omvang, in 1508 uitgegeven bij Aldo Manuzio. De uitgave van Aldo werd zonder mijn medeweten overgenomen door Johann Froben, die hetzelfde werk meer dan zevenmaal heeft uitgebracht, steeds met toevoegingen.

Aangezien dit soort geschriften bestaat uit het werk van her en der bijeenplukken, heeft de eerste Latijnse auteur die zich op het verzamelen van spreekwoorden heeft toegelegd, niet zoveel lof gekregen, behalve voor zover zijn bekwaamheid in de beoordeling en de behandeling enige verdienste had. Als iemand voor de dag komt met een oudere uitgave dan die waarvan ik heb aangetoond dat ze de eerste is, zal ik hem met genoegen de eer gunnen als eerste op deze vruchtbare gedachte te zijn gekomen. En het is beslist verwonderlijk dat hoewel bij de Grieken zoveel beroemde auteurs zich op kundige wijze met dit genre hebben ingelaten, er niemand onder de Latijnse auteurs is geweest, zelfs niet onder de menigte van de grammatici, die zich aan een vergelijkbare taak heeft gewaagd, terwijl in de Latijnse tuinen naar mijn idee niet minder van zulke bloempjes bloeien dan in de Griekse. Maar op een of andere manier heeft een overmatige bewondering voor de Grieken ertoe geleid dat de Latijnse auteurs kennelijk hun eigen zaken hebben verwaarloosd. Overigens zie ik niet waarom men Vergilius minder hoog zou moeten aanslaan dan Homerus of Hesiodus, of Seneca (wie hij ook was)[5] minder hoog dan Euripides, of Plautus en Horatius minder hoog dan Aristophanes - want Cicero overtreft ruimschoots Demosthenes, althans waar het om dit onderwerp gaat. Degene onder de Latijnse auteurs die er als eer-

4. Erasmus schrijft abusievelijk ‘in vico divi Marci’ (‘in de Rue Saint-Marc’).
5. In zijn tweede editie van de *Proverbia Senecae* betwijfelde Erasmus (terecht) het auteurschap van Seneca; zie brief 2132.

ste mee is begonnen, heeft derhalve een verdienstelijke en vruchtbare taak op zich genomen. Nadat twee jaar waren verstreken sinds ik mijn voorproefje van het werk had gegeven, kwam mij bij toeval tijdens mijn verblijf in Leuven, wellicht door toedoen van Jérôme de Busleyden die toen juist uit Italië was aangekomen, een boekje in handen dat adagia in het vooruitzicht stelde.[6] Daarin trof ik zo'n zeventig spreekwoorden aan[7] die waren verzameld uit de commentaren van Latijnse auteurs, met name van Filippo Beroaldo. Ik vergeleek het jaar en de datum van de uitgave; het jaar was hetzelfde, maar mijn uitgave was drie maanden ouder[8] en de zaak zelf maakte voldoende duidelijk dat de auteurs elkaar onbekend waren, maar elk op dezelfde gedachte waren gekomen. Als het er dus om gaat wie als eerste dit onderwerp heeft behandeld, was elk van ons de eerste, als de eerste degene is die niemand heeft nagevolgd. Ik heb het dan over de Latijnse auteurs. Als degene die meer spreekwoorden heeft uitgegeven, deze heeft verrijkt, dan heb ik ze natuurlijk verrijkt: in mijn eerste uitgave heb ik er meteen al ruim achthonderd opgenomen, waarvan ik een groot deel had ontleend aan de Griekse fragmenten van Diogenianus.[9] En nadat ik ze bij duizenden tegelijk had uitgegeven, was het voor iedereen gemakkelijk uitvoerbaar aan zijn verzameling een supplement toe te voegen dat naar eigen zeggen aan de beste auteurs was ontleend, en gelogen was dat toch niet. Want ik heb mijn duizenden spreekwoorden allemaal aan de beste auteurs ontleend en zorgvuldig hun namen vermeld, zoals het hoort, duidelijk makend wat ik van wie had overgenomen, zodat ik zelfs Apostolius[10] niet heb beroofd van de hoeveelheid eer die hem toekomt - zo weinig was het mijn bedoeling te pronken met andermans veren.

Ik zou het misplaatst vinden op deze zaken in te gaan als ik niet zou zien dat sommigen zich in ernst beijveren om de indruk te wekken dat zij als eersten dit genre in zwang hebben gebracht, en anderen om de indruk te wekken dat zij niets aan mijn uitgaven hebben ontleend, maar hun hele verzameling zelfstandig en op eigen kracht hebben samengesteld. Maar als zij recht-

6. Polidoro Virgilio, *Proverbiorum libellus* (Venetië, 1498).
7. Dit is onjuist. De uitgave van Polidoro Virgilio bevat enkele honderden spreekwoorden.
8. De eerste uitgave van Polidoro Virgilio is gedateerd op 10 april 1498. Er bestaat echter ook een uitgave van 6 november 1500. Erasmus kende alleen deze laatste uitgave, of doet hier alsof.
9. De fragmentarisch overgeleverde spreekwoordenverzameling van Diogenianus van Heraklea.
10. Erasmus noemt Apostolius driemaal in zijn *Adagia* (2242, 2266, 2377), waarvan tweemaal met negatief commentaar.

streeks uit oude auteurs hebben gehaald wat zij ons voorschotelen, terwijl bij die auteurs een ontzaglijke hoeveelheid spreekwoorden resteert waaraan ik ben voorbijgegaan, hoe komt het dan dat zij daar eveneens aan voorbijgaan en zoveel spreekwoorden bijeengaren die ik heb uitgegeven, en er zo weinig aandragen die ik heb overgeslagen? Waarom citeren zij zo zelden auteurs die ik niet citeer? En als zij met een kleine vernieuwing komen, geloven zij dan onmiddellijk dat zij hun diefstal goed verbergen door een oude pot van nieuwe handvatten te voorzien?[11.] Als zij mijn werk niet hebben gelezen, hoe durven zij dan te verklaren dat zij niets met mij gemeen hebben? Als zij het hebben gelezen maar denken dat te moeten ontkennen, moesten zij wel heel zorgvuldig en behendig te werk gaan om te voorkomen dat iemand lucht kreeg van hun na-aperij. Er is vandaag de dag geen auteur zo onbeduidend of ik zou hem lezenswaardig achten als hij een boek uitbrengt dat adagia in het vooruitzicht stelt, terwijl ik toch meen zo doorkneed te zijn in de schone letteren om het niet dringend nodig te hebben de verzamelwerken van hedendaagse schrijvers te plunderen. Geen boek is immers zo slecht of er valt wel iets goeds uit te halen, zoals men terecht zegt. Auteurs niet willen lezen die zich bezighouden met hetzelfde onderwerp als jij getuigt van schandelijke eigenwaan; doen alsof je ze niet hebt gelezen getuigt van nog schandelijker eerzucht; en hun nut ontkennen getuigt van de schandelijkste ondankbaarheid.

Ik zeg dit alles meer terwille van hen dan van mijzelf. Want wat mij betreft, wil ik dat het iedereen volkomen vrij staat spreekwoorden te drukken en te herdrukken, of men nu de voorkeur geeft aan nieuwe spreekwoorden of aan oude. Als anderen daarin minder goed slagen dan ik, zal dat geen afbreuk doen aan mijn naam, want de slechtere kwaliteit purper die zij aanbieden, zet mijn purper veeleer luister bij; slagen zij er beter in dan ik, dan feliciteer ik onze gezamenlijke inspanningen en daarmee ook mijzelf. Het lijdt voor mij geen twijfel dat het huidige tijdperk zeer veel jongeren kent die in staat zijn mij in deze arena voorbij te rennen; de erepalm ligt voor het grijpen, pakke wie hem pakken kan.

Maar ik schrijf hierover nu meer dan ik me had voorgenomen. Er is nog iets waarvoor ik misschien de welwillendheid van de lezer nodig zal hebben: aangezien het werk zo vaak met lange tussenpozen opnieuw is uitgegeven, denk ik dat ik herhalingen niet overal heb kunnen vermijden. Het ga u goed, beste lezer, wie u ook bent.

11. Vgl. *Adagia* 366.

2774 *Aan Johann Paumgartner*
Freiburg, 1 maart 1533

Dit is het voorwoord bij de uitgave van Erasmus' Latijnse vertaling van acht preken van Johannes Chrysostomus (*Aliquot homiliae dm Ioannis Chrysostomi ad pietatem summopere conducibiles, nunc primum et versae et editae*), verschenen bij Froben in Bazel in 1533.

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de zeer illustere heer Johann Paumgartner, gegroet

Door de peripatetici worden diegenen tot de gelukkigen gerekend die door hun inspanning het goede van de geest verbonden wisten met de gaven van de fortuin; zij verdeelden het geluk op zo'n manier dat zij de ene helft toeschreven aan het toeval en de andere helft aan de mens. U, hooggeachte heer, beschouw ik als nog gelukkiger, daar de enige ‘gever van al het goede’ (om gebruik te maken van de woorden van Hesiodus)[1] u begiftigd heeft met een zodanig verstand dat u begrijpt dat wat de filosofen uiterlijke goederen noemen, niet als geschenken van de fortuin maar van God zijn gegeven, zodat zij geen werktuigen zijn voor genietingen en hoogmoed, maar voor deugdzaamheid en plichtsbetrachting. Wie immers over een waarlijk christelijke geest beschikt, bezit die goederen veeleer als een beheerder dan als een eigenaar; hij erkent dat wat hij heeft, hem in leen is gegeven en beseft dat hij aan degene die ze hem heeft toevertrouwd, tot op de laatste cent rekenschap is verschuldigd over inkomsten en uitgaven. Het volk vergist zich dan ook dikwijls door over welgestelde mensen te zeggen dat zij rijkdom bezitten. Het bezit van rijkdom is immers een aangelegenheid van wijsgeren en zodoende van weinigen.

Toen Aristippus het verwijt kreeg dat hij als een van de velen omgang had gehad met Thaïs, antwoordde hij dat het een zeer groot verschil maakte dat anderen zich door Thaïs lieten bezitten, terwijl hij Thaïs bezat.[2] Maar niemand kan rijkdommen bezitten zonder een filosofische geest die weet hoeveel dergelijke goederen waard zijn en hoe ze gebruikt moeten worden. Bovendien is men veel meer aan Gods goedheid verschuldigd voor het geschenk van die geest, die meer waard is dan alle rijkdommen, dan voor de gave van een overvloedige weelde. Het is veel beter weelde te verachten dan te bezit-

1. Hesiodus, *Theogonie* 46.
2. Diogenes Laërtius, *Leven en leer van beroemde wijsgeren* II, 8, 74 (de juiste naam van de courtisane is Laïs).

ten; en hij veracht de weelde die haar niet dient, maar haar dwingt de vroomheid te dienen. Wat hebben die goederen immers te betekenen voor iemand die niet weet hoe hij ze moet gebruiken? Wat zijn ze anders dan een met goud en edelstenen versierde citer voor iemand die geen ervaring heeft met muziek? Of een winkelhaak, een passer, een bijl en een hakmes voor iemand die geen benul heeft van het timmermansvak? Ik durf nauwelijks toe te voegen wat volgens mij niettemin de waarheid is: dat het van hogere wijsheid getuigt te midden van een overvloedige rijkdom matiging te betrachten dan armoede edelmoedig te verdragen. Zo stel ik Plato, die in Sicilië aan feestmalen aanzat en bijna niets aanraakte behalve wat groenten, boven Diogenes die, als hij niets beters bij de hand had, met rauwe groenten zijn schreeuwende honger kon stillen.[3.]

U doet er dan ook verstandig aan, waarde en zeer dierbare heer, u toe te leggen op de letteren en de wijsbegeerte die u leert een goed gebruik te maken van rijkdom wanneer die voorhanden is en niet ten einde raad te zijn wanneer die u door een of ander voorval mocht ontglippen, vooropgesteld dat de goederen bewaard blijven die als enige iemand gelukkig maken. U beseft immers hoe absurd het is een huis te bezitten dat overal is verfraaid met draperieën, marmer, schilderingen, goud, edelstenen en andersoortige versieringen, maar een inborst te bezitten die door geen enkele scholing of deugd tot ontwikkeling is gebracht. En zoals u niet denkt dat u rijk bent vanwege een overvloed aan uiterlijke goederen als uw geest zich niet met ware goederen verrijkt, zo denkt u niet dat u rijke kinderen zult hebben als zij niet uw betere bezittingen zullen erven. Uw allereerste zorg is dan ook hen vanaf hun jongste jaren onderwijs te laten volgen in de edelste disciplines, maar vooral in die van de vroomheid.

Ik zou wel willen dat het fraaie voorbeeld dat Anton Fugger en u, twee voortreffelijke mannen, aan uw stad hebben voorgehouden, door zoveel mogelijk mensen werd nagevolgd. Dan zal gebeuren dat wat nu, vanwege zijn vele stadsschoon, terecht Augsburg wordt genoemd,[4.] meer en meer aan zijn naam zal beantwoorden, aangezien de stad op grond van ware goederen aanspraak maakt op pracht en grootsheid. Zouden alle ouders die over voldoende middelen beschikken, er maar liever voor zorgen dat hun kroost van kindsbeen af werd onderwezen in de geesteswetenschappen; verhindert de smalle gezinsbeurs dat zij hiertoe overgaan, zouden zij hun kinderen er dan maar toe aanzetten een vak te leren dat thuis kan worden beoefend. Hetzelfde moet naar mijn mening gebeuren wanneer het niet zozeer aan middelen

3. Vgl. ibid. II, 2, 25.
4. Onvertaalbare toespeling. De Latijnse naam voor Augsburg is Augusta Vindelicorum. De betekenis van augusta is ‘de verhevene’.

ontbreekt, maar Minerva zich afkeert van de kinderen. Als het zo zou gaan, zou ons Duitsland beslist veel minder vagebonden, luiaards, dieven en oorlogsvrijwilligers tellen. Door de gebrekkige zorg van de ouders bereiken nu velen hun twintigste jaar als volslagen analfabeten, zodoende niet voorzien van enig hulpmiddel tegen de ledigheid, bron van alle zonden, en de armoede, leermeesteres van de meeste kwaden.

Overigens had ik mij al in het verleden, omwille van onze goede betrekkingen en vooral doordat Ulrich Zasius zogezegd een reeds dravend paard de sporen gaf,[5.] voorgenomen u een vrucht van mijn arbeid te sturen die uw voornemens niet alleen zou opwekken, maar ook enigermate zou ondersteunen. Maar tot dusver was er niets voorhanden dat Paumgartner of Erasmus' toewijding aan Paumgartner waard kon lijken. Om niet de indruk te wekken dat ik mij door dit getreuzel aan mijn plicht onttrek, stuur ik u bij wijze van onderpand enkele preken van Chrysostomus die nog nooit tevoren door iemand zijn vertaald of in druk zijn gegeven. Ik heb geen enkele vrees dat iemand mij het Griekse spreekwoord ‘een kostuum voor een wezel’[6.] tegenwerpt omdat ik de theoloog Chrysostomus doe toekomen aan een leek. Het gaat hier immers om gesprekken die de heilige met een algemeen publiek voerde, niet over theologische mysteriën, maar over de beheersing van onze aanvechtingen, op dezelfde manier als Socrates, naar wij lezen, zich onderhield met willekeurige mensen uit de menigte. Dit onderdeel van de wijsbegeerte gaat immers iedereen aan. Bovendien is ook zijn stijl geheel aangepast aan de oren van het volk.

Mijn hoop is dat veel anderen bij het lezen hetzelfde overkomt als mij gebeurde toen ik bezig was met de vertaling. Ik voelde bepaalde gevoelens in mij als door een betovering gekalmeerd tot bedaren komen toen Chrysostomus mij voor ogen hield hoe buitengewoon de ingetogenheid was die de vroegere christenen bezaten. Bovendien werd mij duidelijk hoezeer degenen zich vergissen die de verhalen van het Oude Testament lezen op ongeveer dezelfde manier als men de geschiedverhalen van Livius of Sallustius leest. In heilige vertellingen schuilt immers een onmetelijk hogere en rijkere wijsheid. Die wijsheid wordt door Chrysostomus met wonderlijke nauwkeurigheid opgedolven, onthuld en ingeprent, op zo'n manier dat niemand zou geloven dat onder de dekmantel van een verhaal zoveel spirituele kostbaarheden verborgen zijn. Als u gedurende deze vastentijd enkele uren met dergelijke gesprekken doorbrengt, vertrouw ik er dan ook op dat uw innerlijke mens hierbij baat zal vinden.

Ik was van plan nog meer preken op te nemen, maar merkte dat veel daar-

5. *Adagia* 146.
6. Vgl. *Adagia* 172.

van niet authentiek waren of met niet-authentieke passages besmet waren geraakt. Wat een onbeschaamdheid hebben we maar al te vaak te betreuren als we verwijlen bij de monumenten uit de Oudheid! Het manuscript was met een fraaie hand geschreven en prachtig versierd met gouden letters en kleuren, maar de allereerste preek, met de beginwoorden 'Ik heb lange tijd gezwegen', had niets met Chrysostomus uit te staan. Ik heb die alleen maar vertaald om met een voorbeeld aan te tonen dat ik me niet voor niets zo vaak beklaag. De auteur ervan heeft de geschiedenis als aanleiding genomen voor zijn onderwerp - een alledaagse kunstgreep. En wat volgt daarop een onsamenhangend relaas! Vanuit de chaos komt hij aan bij mensen bij wie alles rustig was. Meteen daarop gaat hij als in zelfvergetelheid op tragische wijze tekeer: het menselijk leven is een grote warboel, vertrouwen bestaat niet en oprechtheid evenmin. Vanaf deze hoogte springt hij over naar de rijken en naar de hebzucht als de bron van deze kwaden, en komt dan met het bekende verhaal over de verfoeilijke rijkdom en de prijzenswaardige armoede. Vervolgens wordt Job tevoorschijn gehaald om aan te tonen dat voor de rijken de hoogste wijsheid erin bestaat te midden van hun overvloed de armoede af te wachten. Men voelt kortom dat hij er lukraak op los schrijft en zijn bladzijden vult met een verwarde woordenbrij, zonder iets te zeggen dat uit het hart komt. De gretigheid van de boekverkopers heeft dit heiligschennende spel met de eerbiedwaardigste auteurs gespeeld, niet minder met de Griekse dan met de Latijnse. En het is een schande te moeten vaststellen dat de christenen een grotere onbezonnenheid aan de dag hebben gelegd tegenover de kerkvaders dan de heidenen ooit hebben gedaan tegenover hun profane literatuur. Ik zing dit liedje zo vaak om de geleerden aan te sporen op zoek te gaan naar minder bedorven manuscripten en naar beste vermogen de beschikbare manuscripten te zuiveren die door bederf zijn aangetast. Ik zal dit boekje niet als onbetekenend beschouwen als ik zal vernemen dat het iets heeft bijgedragen aan uw vrome intenties. Het ga u goed.

Freiburg im Breisgau, 1 maart in het jaar 1533 na de geboorte van Christus

2775 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 8 maart [1533]

Herwagen heeft me al twee keer geschreven,[1] alsof ik de hele Cicero op mijn schouders heb genomen. En hij kent me de eer toe als enige voor hem een voorwoord toe te voegen. Ik dacht dat jij die taak op je had genomen. Ik ben

1. De brieven van Herwagen zijn niet bewaard gebleven.

vastbesloten de komende zomer vrij te houden van dat soort werk. Als je toevallig iemand vindt die naar Sadoleto toegaat, stuur hem dan de preken die ik heb vertaald en het *Credo*.[2]

Het ga je goed. 8 maart

Aan de hooggeachte doctor Bonifacius Amerbach

2776 *Aan Piotr Tomicki*
Freiburg, 10 maart 1533

Erasmus van Rotterdam aan Piotr Tomicki, bisschop van Krakau, hartelijk gegroet

Justus Decius maakt mij het verwijt dat ik onlangs, toen ik schreef aan de vele achtenswaardige beschermers en vrienden die ik in Polen heb, geen brief aan u heb verzonden, terwijl er niemand is die Erasmus een grotere welwillendheid en genegenheid toedraagt.[1] Ik wist dat het maar al te waar is wat hij zegt. Maar juist dat was de reden dat ik alleen u heb overgeslagen toen ik niet in de gelegenheid was iedereen te schrijven. Alledaagse vriendschappelijke betrekkingen moet men immers geregeld met dergelijke attenties onderhouden om ze niet te laten bekoelen. Maar zoals uw waardering voor mij zo evident en beproefd is dat ze geen alledaagse attenties nodig heeft, zo meen ik dat mijn achting voor u zo bekend bij u is dat u niet maalt om een bevestiging per brief, vooral wanneer zich geen onderwerp aandient en degene die wordt aangesproken, zeer druk bezet is met vele omvangrijke taken.

Zoals degenen die druk bezette mensen onderbreken, eerder last veroorzaken dan een dienst bewijzen, zo is het dikwijls een plicht sommige mensen niet te schrijven, tenzij een gewichtige aangelegenheid vereist dat men een brief stuurt. Maar welk onderwerp had ik moeten kiezen om over te schrijven? Had ik moeten vragen of u Erasmus nog altijd goed gezind bent? Daarover had ik niet de geringste twijfel. Had ik u blijk moeten geven van mijn dienstwilligheid? U wist dat ik bij het geringste teken van u tot uw beschikking sta. Wat als ik onmogelijk aan alle vrienden kan schrijven die ik in allerlei landen heb? Ik kan hen allemaal in mijn hart sluiten, maar aan iedereen schrijven kan ik niet. Toch was het beklag van Justus, hoewel niet terecht, mij niet onwelkom, omdat dit mij duidelijk maakte dat mijn zaken hem ter harte

2. Zie brieven 2774 en 2772.
1. De brieven van Erasmus aan zijn Poolse correspondenten en de brief van Decius zijn niet bewaard gebleven.

gaan, want met zijn mededeling dat uwe hoogwaardigheid mij bijzonder gunstig gezind is, heeft hij iets verteld dat mij buitengewoon aangenaam is, maar niets nieuws.

Het afgelopen jaar is voor mij bijna rampzalig geweest, zowel vanwege enkele persoonlijke onaangenaamheden als vanwege de dood van een aantal vrienden wier gelijken ik in dit leven zeker nooit meer denk te zullen vinden. In augustus heeft de grote beschermheer van mijn studies, aartsbisschop William van Canterbury, ons verlaten voor een beter leven en tegelijk met hem zijn de bescheiden inkomsten wegevallen die ik uit Engeland betrok, om en nabij de tweehonderd gulden. Hij heeft mij dikwijls per brief laten weten dat hij iets van zijn vrijgevigheid afzonderlijk voor mij wilde bestemmen met het oog op de aasgieren die zijn hoge positie hem dwong in grote aantallen te onderhouden, maar bepaalde onverlaten hebben ervoor gezorgd dat hij mij niet alleen niets naliet bij zijn dood, maar dat ook de toelage die mij over anderhalf jaar toekomt, niet aan mij is uitgekeerd. Mijn laatste brief aan hem, waarin ik hem voorzichtig had herinnerd aan zijn oude toezegging, is zelfs door diezelfde onverlaten onderschept. Men zegt dat aasgieren drie dagen tevoren weten waar kadavers te vinden zullen zijn, maar onze aasgieren loeren al vele jaren tevoren naar degene die sterven gaat.

Hij was zijn tachtigste jaar al voorbij en naar verluidt bediende hij zich van een derde been,[2.] maar vanwege zijn onafgebroken sobere levenswandel was zijn gezondheid goed. Het is dan ook niet de ouderdom die hem heeft weggerukt, maar een ongelukkige val. In een nacht was hij opgestaan nadat hij zijn slaapkamerbedienden had gewekt. Toen de nood van zijn lichaam opnieuw begon te dringen, stond hij een tweede keer op zonder zijn bedienden te wekken, om niemand tot last te zijn (zo groot was de goedheid van de voortreffelijke bisschop) en toen hij zijn bed weer opzocht, gleed zijn voet uit en stootte hij van opzij tegen een stuk hout. Ten gevolge van een inwendige breuk die hierdoor kennelijk ontstond, begon hij bloed op te geven. Onder hevige pijn kwam hij binnen vier dagen aan zijn einde. Zijn dood betekende niet zozeer een verlies voor velen in zijn persoonlijke omgeving als een algemene ramp, zowel voor de staat als voor de kerk. Er bestaat geen heiliger of vromer leven dan het zijne. In zijn adviezen over staatszaken was hij zowel vrijmoedig als wijs. Ik heb nog niet gehoord wie hem gaat opvolgen. Drie anderen zijn overleden[3.] die u volgens mij onbekend zijn, maar die voor mij buitengewoon hartelijke en zeer vertrouwde vrienden waren. Ondanks de rouw, die zo bitter is dat hij me aan hun gezelschap dreigt toe te voegen,

2. Een steunstok.
3. Alfonso de Valdés, Krysztof Szydłowiecki (die Tomicki wel degelijk bekend was) en Zacharias Deioratus.

heb ik mijn werkzaamheden toch niet geheel opgegeven. De brieven van de heilige Hieronymus zijn uitgegeven te Parijs met aantekeningen die ik heb herzien.[4.] Hoeveel werk mij dat heeft gekost, kan niemand zich gemakkelijk voorstellen. Aan de herziene en uitgebreide *Adagia* heb ik bijna vijfhonderd spreekwoorden toegevoegd.[5.] Ik heb acht preken van Chrysostomus vertaald die tot nog toe door niemand vertaald waren.[6.] En op verzoek van een zekere hoogwaardigheidsbekleder heb ik een uiteenzetting in dialoogvorm geschreven over het Credo.[7.] De rest is kruimelwerk.

De winter heb ik in tamelijk goede gezondheid doorstaan, maar tegen het begin van maart heeft een onverwachte kou mijn linkervoet aangetast. De pijn heeft me drie dagen lang belet te eten en te slapen. Nu is de pijn draaglijk, ook al hink ik nog een beetje. Het is al voor de derde keer binnen twee jaar dat die kwaal me overvalt. Ik vermoed dat het komt doordat ik al vijfentwintig jaar de gewoonte heb staand te schrijven en daarbij meestal steun op mijn linkervoet. Mijn huishouden wordt met de ondergang bedreigd. Mijn vrienden laten mij alleen en ik ben dan ook geheel gericht op de vereniging met de onsterfelijke vriend die niemand verlaat, in het leven noch in de dood.

Over actuele zaken schrijf ik niets; als iets daarvan enig belang heeft, krijgt u daarvan een betrouwbaarder bericht dan ik. In Duitsland is het rustig nu de Turken met succes zijn verdreven. Ik zou wensen dat met evenveel succes de rust in de kerk wordt hersteld door de conferentie van de keizer en de paus; als ik het goed zie, verkeert de kerk in een groter gevaar dan de meeste mensen geloven. De monniken maken kabaal, de theologen schrijven pamfletten, maar intussen is een zeker slag mensen, ik durf niet te zeggen welk, bezig loopgraven aan te leggen. Moge de Heer zich over ons ontfermen. Het zal mij bijzonder aangenaam zijn te vernemen dat het uwe hoogwaardigheid naar wens gaat. Het ga u goed.

Gegeven te Freiburg, 10 maart in het jaar 1533 na de geboorte van Christus

4. Zie brief 2758.
5. Zie brief 2773.
6. Zie brief 2774.
7. Zie brief 2772.

2777 *Van Juan Luis Vives aan Gilbert Cousin*
Oxford, 10 maart [1533]

Juan Luis Vives aan de voortreffelijke en zeergeleerde jongeman Gilbert Cousin van Nozeroy, assistent van Erasmus, gegroet

Uit jouw twee brieven, beste Cousin, waarvan de ene door Lieven Algoet uit Antwerpen is verstuurd en de andere is bezorgd door Quirinus, burger van Den Haag, kon ik niet opmaken wat ik heel graag wilde weten, namelijk of de brief[1] is aangekomen die ik in Londen aan Erasmus en jou had geschreven. Ik heb het sterke vermoeden van niet, omdat jij er in jouw brief niets over hebt gezegd. Voor de boeken die Quirinus heeft bezorgd ben ik je buitengewoon dankbaar. Ik zal ze lezen in mijn vrije tijd. Met jouw brieven zal ik doen wat je me vraagt; ik heb de ene al doorgestuurd aan Charles Mountjoy.

Beste Cousin, dikwijls heb ik je verzocht mij vaker te schrijven, met name over de gezondheid en het welzijn van onze leermeester Erasmus, die mij niet minder aan het hart gaan dan die van mijzelf, al was het maar om niet te hoeven afgaan op geruchten of daardoor te worden ontsteld. Ik vraag je dit nu met des te meer klem omdat mij vanuit Antwerpen dingen zijn geschreven over zijn gezondheid die me doen huiveren als ik er alleen maar aan denk. Toch is het niets nieuws dat ik deze en dergelijke zaken over hem te horen krijg; doordat ik hiertegen als het ware gehard ben, word ik er minder door getroffen. Maar hoe vaker ik dergelijke zaken verneem, hoe meer ik verschrikt raak door de menselijke lotgevallen en de gedachte aan de sterfelijkheid die ons allen eigen is. Goclenius heeft me gerustgesteld en verteld dat in Brabant een onheilspellend bericht over Erasmus de ronde deed, waarover alleen slechte mensen zich verheugden, maar dat hij had begrepen dat bij jullie alles in orde was, iets waarvoor ik Christus buitengewoon dankbaar ben.

Ik ben hier onbarmhartig ontvangen door winderig, bewolkt en regenachtig weer en eetgewoonten die sterk afwijken van wat ik gewend ben. Voor het overige gaat alles uitstekend, Goddank. De hoge edelen zijn op mij gesteld en mij gunstig gezind en laten dat zien met hun daden. Toch staat voor mij vast dat ik in de maand juni naar Vlaanderen terugkeer. Omdat ik je in een andere brief heb verteld wat ik je toewens, ben je op de hoogte van wat ik van je denk en wat ik voor je hoop; maar wat je ook zult besluiten, ik wens dat God je zal begunstigen. Je zou me een groot plezier doen door namens mij de groeten over te brengen aan onze gezamenlijke leermeester Erasmus en aan Zasius en Glareanus. Het ga je goed!

10 maart. Te Oxford

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

2778 *Aan de stadsraad van Besançon*
Freiburg, 12 maart 1533

Hartelijk gegroet. Illustere heren en edelachtbare bewindslieden, de vriendelijkheid die u mij al enkele malen heeft bewezen en die alles overtreft wat ik had durven vragen, verwelkom en begroet ik van ganser harte. Uw eervolle geschenk was mij weliswaar uiterst aangenaam, maar ik heb het toch niet zonder verlegenheid aanvaard. Wat door dergelijke heren uit eigen beweging wordt toegestuurd aan iemand die niets had gevraagd of verwacht, moest wel bijzonder veel genoegen doen. Maar aan dit genoegen heeft zich een zekere verlegenheid gehecht toen ik overwoog dat ik mij nog nooit verdienstelijk heb gemaakt voor u of voor de stadsgemeenschap die u bestuurt, terwijl mij geenszins voor ogen staat wat ik uit dankbaarheid terug zou kunnen doen. Niettemin doe ik u de oprechte belofte dat als iemand mij opmerkzaam maakt op enige zaak waarin ik de heren die mij uitmuntende diensten hebben bewezen, op mijn beurt een genoegen kan doen, ik alles in het werk zal stellen om hen te doen begrijpen dat het hun beschermeling niet aan ijver en bereidwilligheid heeft ontbroken. Moge de Heer uw hoogaanzienlijke raad en uw eminente stadsgemeenschap beschermen en in alles voorspoed bezorgen.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 12 maart in het jaar 1533 na de geboorte van Christus

Uw zeer toegewijde beschermeling Erasmus van Rotterdam, eigenhandig ondertekend

Aan de hoogedelachtbare president en de illustere raad die het bestuur uitoefenen over de befaamde stad Besançon

2779 *Aan Andreas Silvius*
Freiburg, 15 maart 1533

Gegroet. Ik heb je geschreven via Claude van Lotharingen, die een brief van jou heeft bezorgd, en daarna opnieuw via twee andere Fransen die zeiden dat ze naar Parijs gingen.[1] Het waren leerlingen van Glareanus. Voor de uitgave van Hieronymus heb ik een nieuw voorwoord geschreven; zorg ervoor

1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven. Het is niet bekend wie de twee Fransen zijn.

dat het wordt opgenomen als het op tijd aankomt.[2] Ik stuur het nu opnieuw toe voor het geval dat de jongelui zich ergens onderweg ophouden, zoals met die Duitser is gebeurd.[3]

Cajetanus heeft uit mijn boeken diverse uitspraken opgetekend waaraan de theologen aanstoot nemen, maar hij heeft ze weergegeven in vijandige bewoordingen. De bisschop van Veroli, tegenwoordig gezant te Luzern,[4] schreef me ervoor te hebben gezorgd dat de paus hem het zwijgen oplegt. Het verbaasde me dat de paus zozeer op mijn hand was; nu begrijp ik dat dit in het belang van Cajetanus is gebeurd. Toch had ik me beklaagd over Béda in brieven aan kardinaal Campeggi, Cajetanus en de bisschop van Veroli.[5] Cajetanus heeft me inmiddels op allervriendelijkste wijze geantwoord[6] en vertelde dat de paus hem gunstig gezind is, dat hij mijn laatste aan hem geschreven brief aan de paus heeft laten zien en dat die de hele brief zorgvuldig heeft doorgelezen, zonder zelfs de Griekse woordjes die ik aan het eind had toegevoegd onbegrepen te laten.

Aan De Brie heb ik geschreven met het verzoek jou namens mij zeven écus te geven;[7] ik wil graag weten of hij dat heeft gedaan. Over de positie bij de bisschop[8] die De Brie je heeft bezorgd heb ik geschreven dat het me spijt als jouw huidige omstandigheden zo benard zijn als je schrijft. Ik vertrouw erop dat jij je rechtschapenheid ook aan het hof zult bewaren. Aan de hoven van tegenwoordig raakt men gewoonlijk binnen de kortste keren uitgeput, dat wil zeggen, je vleugels worden verwijderd zodat je niet kunt wegvliegen; vervolgens word je af en toe lekkergemaakt met beloften en houden ze je een koek voor om je niet te ontmoedigen, zodat er nooit meer een uitweg is voor wie eenmaal in die fuik is beland. Maar ik denk dat die bisschop een goed mens is. Doe daarom je best zoveel mogelijk te behouden wat je hebt en zie erop toe dat je salaris wordt omgezet in een prebende. Beschermheren zijn immers sterfelijk en ook als zich iets dergelijks niet voordoet, zijn veranderingen van gezindheid aan de orde van de dag. Ik zou niet willen dat jij in een dergelijk leven je ouderdom bereikt. Je kunt het twee jaar proberen; als het niet lukt, haast je dan je ervan los te maken. Het leek me goed dit te herhalen voor het geval dat de brief niet wordt bezorgd die ik aan anderen had toevertrouwd.

2 Het voorwoord is brief 2758. Silvius woonde in Parijs en kende blijkbaar Erasmus' uitgever Claude Chevallon.
3 Het is niet bekend om wie het gaat.
4 Ennio Filonardi; zie brief 2738.
5 Zie brieven 2579, 2690, 2738.
6 De brief is niet bewaard gebleven.
7 De betreffende brief is niet bewaard gebleven.
8 Het is niet bekend om wie het gaat.

Omphalius (ik weet niet welke, want ik begrijp dat er twee zijn) schreef me[9] dat jullie Carinus hebben bezocht toen hij gewond het bed moest houden en hem erop hebben gewezen dat een bode klaarstond als hij me iets wilde schrijven. Niet is zinlozer dan die Camarina aan te raken.[10] In een pakket brieven dat mij kort geleden bereikte, zat een goed verzegelde brief voor Simon Grynaeus voor wie nog een tweede brief ingesloten leek te zijn. Ik herkende het handschrift van Carinus niet meteen en zond de brief daarom nietsvermoedend en te goeder trouw door naar Grynaeus, terwijl ik in mijn eigen brief toevoegde dat ik de brief doorstuurde met meer vertrouwen dan waarmee sommige lutheranen mijn brieven behandelen. Grynaeus dacht dat ik door brieven van anderen op de hoogte was gebracht en verried zich door te zeggen dat de brief van Carinus voor mij was bestemd, maar dat aan hem de beslissing was gelaten de brief aan mij te sturen of liever in het vuur te werpen; hij had het laatste gedaan, omdat de brief tamelijk vleiend begon maar het vervolg vol zat met vergif. Ik weet niet of degenen die de man ophitsen daarvandaan[11] komen; als dat het geval is, kalmeer hen dan alsjeblieft. De jongeman heeft een buitengewoon zwartgallig temperament en is geheel overgeleverd aan zijn emoties, waaraan hij geen enkele maat weet op te leggen; zijn taal is buitengewoon onbeheerst als iemand hem kwetst; in dit opzicht koestert hij weinig bezonnen opvattingen over het evangelie. Met dergelijke lieden wens ik geen vriendschap en geen vijandschap te hebben. Ik wens dat je me in deze aangelegenheid helpt, verstandig als je bent. Voorkomen moet worden dat hij iets van mijn zaken te weten komt. Hij brieft alles door aan de geloofsgenoten die hij in Bazel heeft en voegt er zijn emoties aan toe. Hij is een jongeman met een gevaarlijke inslag, vooral omdat hij niets te verliezen heeft; naar ik hoor, is hij van zijn vaderland, zijn erfdeel en zijn prebende beroofd. Ik verzoek je mij hierover te waarschuwen als je iets vernomen hebt dat ik maar beter kan weten.

Het ga je goed. Freiburg, 15 maart in het jaar 1533 na de geboorte van Christus

Je Erasmus van Rotterdam

Ik heb deze brief verstuurd via Anton Bletz

9 Er is uit Erasmus' omgeving maar één Omphalius bekend. Brieven van hem zijn niet bewaard gebleven.

10 *Adagia* 64. De betekenis is: zichzelf een ongeluk op de hals halen.

11 Uit Parijs.

2780 *Aan Jan Łaski*
Freiburg, 21 maart 1533

Erasmus aan de hoogeerwaarde heer proost

Ik betwijfel niet dat de fortuin jouw uitmuntende verdiensten ooit zal belonen, maar het doet me verdriet dat ze zo schoorvoetend te werk gaat. Het was terecht en viel te hopen dat jij je oom[1] zou opvolgen. Over hem schreef je mij gewoonlijk de fraaiste dingen en misschien was hij zo tegenover anderen, maar tegenover mij was hij zo krenterig dat er zelfs geen drie woorden van dank af konden voor de opdracht van de uitgave van Ambrosius.[2] Ik ben onderhand zozeer gewend geen enkele beloning te ontvangen voor boekopdrachten dat ik er niet in het minst door word gekwetst.

Mijn bibliotheek is inmiddels honderd kronen meer waard dan toen jij die hebt gekocht.[3] Om te voorkomen dat jou dit onwaarschijnlijk lijkt: alleen al de Galenus die Francesco van Asola[4] mij cadeau heeft gedaan, is hier zonder boekband voor dertig gulden van de hand gegaan. Van de rest kun je je een voorstelling maken. Als je nog geen spijt hebt van het contract, zal ik handelen als een eerlijk man, maar ik heb de indruk dat jij het als achterhaald beschouwt. Als dat het geval is, zal ik je tweehonderd gulden betalen (maar als jij dat bedrag liever voor de opdracht van Ambrosius bestemt, zal ik je vrijgevigheid prijzen) en op zoek gaan naar een andere koper. De bisschop van Wenen heeft voorstellen gedaan voor een transactie, maar ik heb hem geantwoord dat ik mijn handen niet vrij had.[5]

De Turken zijn gelukkig verdreven - dat ze nooit mogen terugkeren! Er is sprake van onderhandelingen over een verdrag tussen koning Ferdinand en de woiwode;[6] het is te hopen dat dit ook voor jou gunstig uitpakt. Thomas More heeft met de zegen van de koning de last van het kanselierschap van zich afgelegd. Door hem van die zware taak te bevrijden, heeft de koning in hogere mate blijk gegeven van zijn genegenheid voor More dan toen hij hem ermee opzadelde. Destijds was hij vaderlandslievend door het konink-

1 Eveneens Jan Łaski geheten en overleden in 1531.
2 Zie brief 1855.
3 In 1525 (vgl. brief 2033); Erasmus mocht de boeken behouden.
4 Gianfrancesco Torresani.
5 Van correspondentie hierover tussen Erasmus en Johannes Fabri is niets bekend. Łaski hield vast aan de overeenkomst (zie brieven 2862 en 2911) en ontving Erasmus' bibliotheek na diens dood.
6 Johan Zápolyai.

lijke ambt toe te wijzen aan de enige op het eiland die ertegen was opgewassen; nu is hij een vriend van More door toe te geven aan diens wens. Ik kan wel raden om welke redenen More afstand heeft gedaan van zijn functie. Men kan het ambt nauwelijks vervullen zonder ooit af te wijken van het rechte pad. De evangelischen juichen en beweren dat More terecht uit zijn ambt is gezet om te worden opgevolgd door een edelman die meteen twintig man uit de gevangenis heeft bevrijd die More had laten opsluiten omdat ze tot sekten behoorden. Zijn opvolger is een broer van Edward Lee,[7] van oudsher een vriend van mij, zozeer zelfs dat hij in mijn conflict met Lee openlijk aan mijn zijde stond. Hij is helemaal niet van adel, behalve in zoverre dat hij jurist is, wat bij de Engelsen de oorsprong is van bijna alle adeldom. Hij is geboren in een dorp. More is daarentegen geboren in Londen, wat bij de Engelsen al een zekere adeldom oplevert, met als vader een hoge ambtenaar, doctor in het Britse recht, een tak van wetenschap waarin hijzelf bekwamer is dan twintig doctoren samen. In zijn geboortestad vervulde hij een ereambt. Toen hij vervolgens werd overgeplaatst naar het hof, liet hij tijdens enkele missies zien wat hij waard was. Twaalf jaar geleden werd hij geridderd.[8] Wat betreft geestkracht, geleerdheid en welsprekendheid heeft hij zijn gelijke niet. De kardinaal van York[9] vreesde More eerder dan dat hij hem beminde. Maar toen hij de onverbiddelijke woede van de koning voelde, verklaarde hij toch dat niemand anders in Engeland het ambt aankon. Mijn vriend Mountjoy heeft me geschreven dat hij zijn ambt zodanig uitoefende dat naar ieders mening niemand dat ooit beter of met grotere rechtvaardigheid heeft gedaan.

De evangelischen veroorzaakten in Engeland steeds opnieuw grote opschudding. Wat moest de rechter van het koninkrijk daaraan doen? Olie op het vuur gooien soms, tegen de wens van de koning en de bisschoppen? Het is voldoende bewijs van de zachtmoedigheid van More dat niemand is verbrand, onthoofd of opgehangen, iets dat in andere landen veel mensen is overkomen. Ik heb het nu niet over de leer van Luther. Onder die vlag wortelt een kwaadaardig soort dwalingen dat zich over de wereld verbreidt; God weet waar dat zal eindigen.

Waartoe dergelijke leden in staat zijn, wordt getoond door de boerenopstand en de geschiedenis van de tempeliers. De mildheid van de vorsten wordt door de sekten als een begunstiging opgevat - zet de deur op een kier en ze stormen allemaal naar binnen - en ze leren de steden de vorsten te weer

7 Dit is onjuist. More werd opgevolgd door Thomas Audley, niet door Wilfred Lee.
8 Letterlijk: ‘werd hij baron gemaakt’, maar More was ridder.
9 Thomas Wolsey.

staan. Dit is de hertog van Kleef[10.] overkomen in een belangrijke stad. Een dominicaan die al jaren geleden heeft laten zien dat hij een stuk geboefte is, gaat daar prekend rond.[11.] In Parijs maakte hij een armetierige uitgever wijs dat hij de *Colloquia* van Erasmus bezat, gecorrigeerd door Erasmus zelf. In het voorwoord bij mijn eigen werk liet hij me zeggen dat ik een jongen die goed onderwijs had ontvangen van Capito in het Hebreeuws en van Rhenanus in het Grieks, de verkeerde dingen had geleerd in de christelijke godsdienst. De hele *Colloquia* had hij bovendien op schandalige wijze verhaspeld. De zaak werd me onmiddellijk gemeld. Zodra hij lucht daarvan kreeg, vluchtte hij hals over kop naar Lyon, waar hij plotseling een heuse aanhanger van Erasmus werd. Hij prees me onophoudelijk. Dankzij deze list vond hij een beschermer in een aartsdiaken, van wie hij uiteindelijk wegrende nadat hij driehonderd écus had gestolen. Dergelijke streken leverde hij op vele plaatsen en diverse malen ontkwam hij alleen dankzij zijn pij aan het kruis. Toen hij nergens meer veilig was, nam hij zijn toevlucht tot een laatste redmiddel. Hij wierp zijn pij uit en werd een evangelische prediker; niet tevreden met het verbreiden van zwingliaanse en lutherse ideeën onderwijst hij volkomen kolder. De hertog schreef aan de stadsraad dat ze die prediker moesten wegsturen. Hij kreeg als antwoord dat het volk het niet zonder zijn leermeester kon stellen.

Dit heb ik niet bij geruchte vernomen, maar van een raadsman van de hertog.[12.] Maar hierover nu meer dan genoeg. Ik hoop dat het je uitstekend vergaat. De maand maart heeft alle onderdelen van mijn arme lichaam beproefd en doet dat nog steeds. De rest hoor je wel van onze gemeenschappelijke vriend Justus.[13.]

Gegeven te Freiburg, 21 maart 1533

Je herkent waarschijnlijk het handschrift van je vriend

10. Johan III van Gulik-Kleef-Berg.
11. Erasmus identificeert de prediker ten onrechte met Lambertus Campester, die in Frankrijk verbleef. De bedoelde stad is waarschijnlijk Soest en de prediker Johann Wulff van Kampen; vgl. brief 2825.
12. Waarschijnlijk Konrad Heresbach.
13. Waarschijnlijk Justus Decius.

2781 *Aan Erasmus Schets*
[Freiburg], 22 maart 1533

Hartelijk gegroet. Onze vriend Barbier wijst in zijn laatste brief[1] op onze nalatigheid, omdat we hem geen zogeheten wissel van kwitantie hebben gestuurd, anders had hij de toelagen tenminste voor een deel uitbetaald. Maar hoe kon ik hem een wissel sturen toen hij liet weten dat hij niets zou toezenden en het onzeker was hoeveel hij wilde uitkeren? Ik twijfel niet aan de betrouwbaarheid van Laurinus,[2] maar aan zijn zorgvuldigheid twijfel ik in sterke mate; men vindt maar weinig mensen die hun vriendschap tegenover afwezigen voortdurend bewaren. In veel gevallen kan men met recht zeggen: ‘een Vlaamse dein’.[3]

Je hebt Molendino gastvrij ontvangen, een merkwaardige vriend van Erasmus. Dezelfde man is in Vlaanderen al mijn vrienden langsgegaan, overal zijn toewijding aan Erasmus benadrukkend, maar hij heeft met Barbier de hele opzet bekokstoofd om mijn toelage achter te houden - een Fransman met een Fransman, een theoloog met een theoloog, een mooiprater met een mooiprater. Toen Barbier in Rome was om een dekenaat te verwerven, drukte hij liever op slinkse wijze mijn geld achterover om het proces te bekostigen dan zijn eigen geld uit te geven - zoveel hield hij van Erasmus.[4] Je reinste oplichters zijn het. Maar dit schrijf ik alleen aan jou. Als Barbier niets heeft gestuurd, verzoek ik je desnoods op mijn kosten iemand naar Doornik te sturen om Barbier de hierbij ingesloten brief[5] te overhandigen. Binnenkort schrijf ik je meer.

Het ga je goed. 22 maart 1533

Je Erasmus van Rotterdam

Aan de hooggeachte heer Erasmus Schets, Antwerps koopman, te Antwerpen

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. In brief 2404 had Barbier een vertraging in de betaling aan Laurinus geweten.
3. Erasmus schrijft dit bij hoge uitzondering in het Nederlands: ‘een Vlaemschen dayng’. ‘Dein’ kan zowel ‘vrek’ als ‘sukkel’ betekenen.
4. Zie brief 2407.
5. Deze brief is niet bewaard gebleven.

2782 *Aan Georgius Agricola*
Freiburg, 24 maart 1533

Hartelijk gegroet. Een vergissing heeft ervoor gezorgd dat ik jouw boek[1] nog niet heb gezien, maar het is in veilige handen. Binnenkort zal ik ernaar kijken. Ik ben blij dat je gedeeltelijk woord hebt gehouden. Als ik iets kan doen dat bijdraagt aan jouw welzijn of positie, zal ik ervoor zorgen dat jou duidelijk wordt dat ik mijn plicht nooit heb verzaakt.

Plateanus viel bij mij binnen terwijl ik overstelpt was met mijn correspondentie en op alle manieren slag leverde met de maand maart, die mijn arme lichaam onophoudelijk tot in alle uithoeken belaagt. Aan mijn linkerzijde had ik een longontsteking te pakken, daarna kreeg ik ernstige en pijnlijke jicht in mijn linkervoet, toen kwam de steen in mijn rechternier en nu is mijn rechterarm verlamd. Maar toch was de conversatie met hem mij niet onaangenaam.

Het ga je goed, 24 maart 1533

Je Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de zeergeleerde heer Georgius Agricola, arts

2783 *Aan Johann Henckel*
Freiburg, 24 maart 1533

Aan de hooggeachte heer Johann Henckel, kanunnik te Breslau

Van de afgelopen jaren was het laatste wel het ongelukkigste, zeer onaangenaam als het was door huiselijke zorgen en ellendig door de dood van een groot aantal goede vrienden, van wie de aartsbisschop van Canterbury en Alfonso de Valdés de belangrijkste waren. Door een kunstgreep van een aantal valse vrienden zijn mijn toelagen, dat wil zeggen het beetje fortuin dat ik in Engeland had, samen met de aartsbisschop teloorgegaan; dezelfde lieden hebben ook de toelagen over de afgelopen twee jaar verduisterd, want toen al cirkelden de aasgieren boven het lijk. Als God wil, zal hij hier aangenamer zaken voor in de plaats stellen.

In de herfst was ik niet ziek, maar wel zwak; in de winter verkeerde ik in tamelijk goede gezondheid. Ik heb de aantekeningen herzien bij Hieronymus, die in Parijs opnieuw is uitgegeven. Ik heb de *Adagia* herzien en daaraan zo'n vijfhonderd spreekwoorden toegevoegd. De *Colloquia* heb ik uitgebreid met twee verhalen. Van Chrysostomus heb ik acht preken vertaald die tot dusver onvertaald waren gebleven. Ik heb een uiteenzetting over het Credo geschreven. De rest was kruimelwerk. Eind februari zond maart zijn voorhoede vooruit: verderfelijke winden die alle hoeken van mijn arme lichaam

1. *De mensuris et ponderibus*, dat in augustus bij Froben zou verschijnen.

onophoudelijk teisterden. Eerst werd mijn linkerschouder aangetast, met een nog matige pijn. Vandaar trok het naar mijn linkervoet, met zo'n hevige kwelling dat ik er drie dagen niet van kon eten en slapen; langzaam ging het over. Ook mijn rechtervoet werd geplaagd, daarop drong de pijn door in mijn buik en nu blijft ze nog steken in mijn rechter- en linkerschouder, om beurten dreigend met jicht, verlamming en nierstenen.

Ik bereid me voor op een terugkeer naar mijn vaderland, maar tot dusver zonder resultaat. De koningin viert er triomfen. Dit werd verteld door een gezantschap dat hier verbleef op doorreis naar de keizer en geleid werd door een jongeman,[1.] broer van de kardinaal van Croÿ. Ik ben blij dat de Heer hem deze troost heeft gegeven voor zijn beproevingen. Als het jou goed gaat, zal me dat zeer verheugen.

Freiburg im Breisgau, 24 maart 1533

Erasmus van Rotterdam, in zijn eigen hand

2784 *Van Jean de Carondelet*
Brussel, 27 maart 1533

Jean, aartsbisschop van Palermo, aan Erasmus van Rotterdam

Hartelijk gegroet, hooggeachte heer. Zoals de hoogedelgestrenge heer Nicolaus Olahus, onze vriend, en ikzelf in de voorbije dagen hebben medegedeeld in onze brieven[1.] die u, naar wij hebben begrepen, niet heeft ontvangen, hebben wij ons bij de zeer illustere koningin en landvoogdes der Nederlanden ingespannen om u uit de Duitse woelingen terug te roepen naar de rust van uw geboortegrond door de u vroeger toegekende toelage achteraf uit te keren samen met een zeker bedrag aan handgeld voor verhuiskosten en leeftocht. Hoezeer hare majesteit dit ook verlangt, wil zij toch niet dat dit gebeurt zonder de instemming van zijne keizerlijke majesteit. In opdracht van hare majesteit schrijf ik nu dan ook over deze aangelegenheid aan de heer Granvelle (die u mogelijk van naam kent) met het verzoek zich hierover tot zijne keizerlijke majesteit te wenden en ons zo nauwkeurig mogelijk van diens gevoelen op de hoogte te stellen. Moge het u intussen niet bezwaren het antwoord van zijne majesteit samen met ons geduldig af te wachten.

Brussel, 27 maart 1533

1. Charles de Croÿ, broer van Guillaume de Croÿ.
1. Brieven 2689 en 2693.

2785 *Van Nicolaus Olahus*
Brussel, 29 maart 1533

Antwoord van Nicolaus Olahus aan Erasmus van Rotterdam

Onlangs heb ik aan de vicaris van de bisschop van Palermo, die te Besançon verblijft, een brief[1] van mij voor jou meegegeven waaruit je zult hebben opgemaakt dat wij vanwege jouw gedurige stilzwijgen bijna wanhoopten aan jouw terugkeer naar hier. Het stellige gerucht over jouw verhuizing naar Besançon deed hier namelijk de ronde en wij verwonderden ons over jouw zo plotselinge verandering van geest. Ten prooi aan vertwijfeling werden wij echter opgebeurd door jouw brief[2] die mij dezer dagen door een onbekende bode vanuit Antwerpen werd bezorgd, waarin je mij vriendelijk laat weten dat je naar ons wilt terugkeren, de voorwaarden noemt waaronder je wilt dat dit gebeurt en mij vriendelijk waarschuwt jouw wens niet alleen voor de Deen,[3] maar ook voor anderen geheim te houden. Ik feliciteer jou en ben verheugd voor mijzelf, mijn zeergeleerde Erasmus; voor mijzelf omdat ik de gelegenheid zal krijgen jou hier te zien, en jou feliciteer ik omdat je met jouw aanwezigheid geen geringe luister zult bijzetten aan het vaderland en jouw vrienden blij zult maken die jouw naam en jouw roem hooghouden. Overeenkomstig jouw opdracht heb ik jouw zaak zo omzichtig mogelijk en zorgvuldig behandeld: van mij heeft niemand ervan gehoord behalve de koningin, de bisschop van Palermo en diens secretaris De Langhe, zonder wie er geen brieven kunnen worden opgesteld, zoals je zult begrijpen, en ik heb hun allen op het hart gedrukt het stilzwijgen te bewaren. Overigens had je zelf in een brief[4] je terugkeer aangekondigd aan onze vriend Conradus Goclenius, die dezer dagen in Leuven was en nu hier bij mij is. Hij, die ik altijd heb gekend als een bijzonder goede vriend van jou, noemde uit eigen beweging jouw naam. Ik heb enkele dagen lang gedaan of ik van niets wist en vervolgens gisteren, toen ik je inmiddels wilde terugschrijven, het voornemen dat je mij te kennen hebt gegeven aan hem onthuld en uiteengezet, gezien zijn buitengewoon trouwe vriendschap met jou en met mij; niettemin heb ik hem gewaarschuwd niets te zeggen over wat ik in jouw zaak ondernam.

Ik wilde je dit zodoende laten weten voordat ik verder ga met het vervolg. Bij de koningin heb ik jouw zaak bepleit met de vertrouwelijkheid, de zorg

1. Brief 2759.
2. Brief 2762.
3. Jakob Jespersen.
4. Deze brief is niet bewaard gebleven.

en de toewijding die ik jou verschuldigd ben en die ik ook in mijn eigen zaken aan de dag zou hebben gelegd. Zoals ik je vroeger al heb geschreven, heeft de koningin voor jou een bijzondere achting en is ze je zeer gunstig gezind, zowel omdat jouw illustere kwaliteiten dit van haar afdwingen alsook omdat ze onder meer in mij altijd iemand bij de hand heeft en zal blijven hebben die niet de minste verkondiger is van jouw lof waar de gelegenheid zich voordoet. Zij is geporteerd voor jouw terugkeer en ziet daar ten zeerste naar uit. Maar aangezien voorheen al herhaaldelijk over jou is gesproken in het bijzijn van de keizer die toen hier verbleef, achtte zij het niet verstandig jou terug te roepen alvorens hem te berichten dat jij er misschien toe kunt worden aangezet terug te keren, als hij dat zou willen. Je moet echter weten dat dit op mijn advies zo is gegaan, niet zozeer terwille van de keizer maar vooral ook in het belang van de rust, de veiligheid en de zekerheid van jouw persoonlijke omstandigheden. Want eerlijk gezegd, ook al heb je me niet heel uitgebreid voorgeschreven wat er voor jouw terugkeer benodigd is, behalve een officiële brief en een behoorlijk reisgeld, ik ben toch enigszins op de hoogte van de gewoonten die men er bij jou en bij ons op nahoudt. Na ontvangst van jouw brief en na jouw zaak bij de koningin te hebben bepleit, heb ik dan ook gemeend dat een ware vriend de plicht heeft de belangen van zijn vrienden zodanig te behartigen en veilig te stellen dat er in het vervolg geen onaangename verrassingen of nare gevolgen van komen. Om deze reden heb ik uit mijzelf de koningin voorgesteld dat het terugroepen van jou eervoller en gemakkelijker zou worden als jij verzekerd zou zijn van je veiligheid en de vroegere en toekomstige uitbetaling van de keizerlijke toelage. Je moet namelijk niet denken dat het geld hier niet op kan.

De eervolle uitnodiging, de vermijding van de overlast van het hof en van de hovelingen, en andere zaken die naar mijn inzicht betrekking hebben op jouw belangen, je positie en je rust: dat alles leek ook de koningin goed en heeft haar volledige instemming. Het is haar wens dat jij veilig bent en rust vindt. Maar zoals ik gezegd heb, om jouw terugkeer eervoller en veiliger te doen verlopen wilde zij om voornoemde reden niet dat je zonder medeweten van de keizer zou worden teruggeroepen. Met deze taak heeft ze de bisschop van Palermo belast, die ten zeerste op jouw hand is, als hij tenminste geen mooiprater is, zoals jij schrijft. Hij heeft Granvelle geschreven die nu kanselier van de keizer is (een andere heeft hij niet), niet om hem te laten weten dat jij dit wilt, maar dat jij misschien op gunstige voorwaarden kunt worden overgehaald tot een terugkeer, als dit de wens van de keizer zou zijn, en dat hij dit met de keizer moet bespreken; door de zaak zo in te kleden, leek mij de strekking van de brief eervoller voor jou. We hebben de brief vandaag via een bode verzonden. Omdat, zoals je weet, aan de vorstenhoven

zoveel zaken worden behandeld dat er soms zaken blijven liggen, heb ik geregeld dat de bisschop van Palermo de uiteenzetting van deze aangelegenheid aan Granvelle heeft toevertrouwd aan Nicolaus,[5.] de zoon van de president van Mechelen[6.] en de opvolger van Valdés, aangezien ik hem ken als een zeer goede vriend van mij die bovendien een groot belang hecht aan jouw naam en faam. Aan hem heb ik ook zelf geschreven met het verzoek de zaak zorgvuldig, snel en vertrouwelijk af te handelen en antwoord terug te sturen. Ik denk dat hij dit zal doen. Je moet dus een poosje geduld hebben en je rust bewaren, zodat je, als God het wil, des te eervoller en veiliger kunt terugkeren. Mocht ik merken dat dit langer gaat duren dan voorzien, dan zal ik ervoor zorgen dat Granvelle en Nicolaus weer aan de zaak worden herinnerd.

Je hebt hiermee een compleet overzicht van hoe het er met jouw zaak voorstaat. Als ik had gedacht dat ik die beter kon behartigen, op een wijze die beter past bij jouw positie en jouw zekerheid, had ik niets liever gedaan. Zodra ik een antwoord krijg, zal ik je meteen op de hoogte stellen. Hierbij ingesloten ontvang je een brief van onze Goclenius, die zich hier al twee dagen voor zijn Antwerpse canonicaat[7.] heeft ingespannen en vandaag naar Leuven terugkeert, en van een of andere Spanjaard die mij met klem heeft verzocht jou zijn brief toe te zenden.[8.] Het zou me welkom zijn als je de Spanjaard, wie hij ook is, laat weten dat je zijn brief hebt ontvangen. Ik heb je ook de brief[9.] van de bisschop van Palermo toegestuurd. De financiële ambtenaren hebben het druk. De thesaurier van Vlaanderen[10.] is er niet en er was niemand in de Raad van Financiën met wie ik zaken kon doen. We doen er volgens mij beter aan een antwoord af te wachten. Naar ik begrijp is je afwezigheid de oorzaak ervan - verzonnen of terecht - dat je toelage niet is uitgekeerd. Als je met Gods wil terugkeert, wees dan gerust: de zeef van je lichaam, zoals je schrijft, hoeft zich niet aan het hof te vervoegen, tenzij voor zover je dat zelf wilt, en in jouw onderkomen zul je kunnen zeven zoveel je maar wilt. Ik zal daarvoor zorgen. Het ga je goed en blijf mij, je toegenegen vriend, beminnen.

Brussel, 29 maart 1533

5. Nicolaus Grudius.
6. Nicolaas Everaerts.
7. Zijn benoeming als kanunnik werd betwist; vgl. brieven 1994a en 2573.
8. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
9. Brief 2784.
10. Pieter van Griboval.

2786 *Van Georg Witzel*
Vacha, 30 maart 1533

Hartelijk gegroet. Tijdens de laatste jaarbeurs heb ik u een brief[1] gestuurd, vol genegenheid en nogal wijdlopig, maar de grote man die u bent onwaardig, buitengewoon onwaardig zelfs. Maar mijn genegenheid kende wijsheid noch maat. Ik schreef u eenvoudig wat in me opkwam omdat ik liever vermetel dan bedeesd wilde zijn. Het belangrijkste onderwerp was het oecumenische concilie. Lieve God, hoezeer heeft de voortdurende gedachte aan die even belangrijke als noodzakelijke aangelegenheid mijn geest beziggehouden! Er is op dit ogenblik niets dat ik liever zou wensen. Ik zie namelijk niet hoe er een eind aan de ellende kan komen als de geschillen niet op rechtmatige wijze worden afgehandeld; de oorlog brengt ze niet tot bedaren, maar maakt ze alleen maar erger. Duitsland is verdeeld, tot groot gevaar voor het Roomse rijk. Als de leiders slapen, snurkt de godsdienst. Waar zijn ze nu, de redenaars die gewoon zijn met een prikkelend betoog de geest van de elite aan te zetten tot flauwigheid die dikwijls verderfelijk is voor de wereld? Zij wenden tegenwoordig werkelijk al hun krachten aan om vanuit hun verschansing de onverschilligheid op te drijven van degenen die, naar men zegt, het best in staat zouden zijn in deze zaak hun gezag te laten gelden! Uw oren zijn doof, o Rome, o harten die volkomen ontoegankelijk zijn voor beschouwingen over een zaak van het hoogste belang en begraven liggen in wereldse verlangens. Wat betekent uw titel? Wat is uw opdracht? Wat is uw taak? Wachten wij katholieken nog niet lang genoeg op de ondersteuning die ons toekomt? Trekt u zich dan niets aan van de kudde van Jezus onze Heer, zoals het gerucht wil dat zich gezwind over de hele wereld verbreidt? Zijn uw geesten dan niet ook geraakt door goede mensen die klagen over uw verwaarlozing van de wijngaard des Heren, en niet alleen door slechte mensen die u in geenszins vleiende termen beschuldigen en veroordelen? Maar er is goede hoop dat keizer Karel de curie zal vermurwen of ten minste door zijn driestheid vermoeit, met als gevolg dat zij alleen al uit schaamte niet langer de taak kan afwijzen die voor haar op de eerste plaats komt. Wat de partij van Luther zal doen, weet ik niet; sommigen denken dat die zich niet zal verlagen tot een billijke regeling. Ik denk dat ze het wel zal doen, als ze vriendelijk wordt uitgenodigd en voorkomend wordt bejegend, en als tijdens de bijeenkomst alle zaken zo omzichtig mogelijk worden behandeld. Sommigen van hen lijken zich namelijk niet langer te verbijten. Ik heb een aantal mensen openlijk horen wensen dat de leer, vanwege de vele ongelukken die ze heeft

1. Brief 2715.

gebracht en nog brengen zal, nooit was aangenomen. De woestheid van Luther, de aanstichter, zal afnemen wanneer hij de mening zal horen van zeergeleerde mensen die uit heel Europa zijn bijeengeroepen; zijn fier overeind staande helmbos zal verslappen en zijn geduchte hoorns zullen hem ontvallen wanneer hij niet op zijn eigen mesthoop,[2.] maar in volle openbaarheid rekenschap moet afleggen van zijn vroegere opvattingen. U zult zich minder dan wie ook afzijdig houden van dit heilzame proces. Als ik de keizer was, zou ik niets willen horen van 'ik lijd aan nierstenen, ik kan niet komen'. Ik zou juist bevelen de oude Appius met nierstenen en al te ontbieden.[3.] Want het is niet Hannibal die voor de poort staat, we hebben het niet over een vredesverdrag met Pyrrhus, maar een boze demon is bezig de christelijke godsdienst in het diepste verderf te storten en het gaat erom vrede te brengen in de kerk. U bent gelijkwaardig aan velen bij elkaar; u kunt voorstellen doen, zaken bespreken, antwoord geven, oordelen vellen, advies geven en uw mening verwoorden als geen ander. Als we Plutarchus geloven, vermeed Solon zorgvuldig de indruk dat hij op de hand was van een van de facties die in Athene waren ontstaan en nam hij tegenover elke partij dezelfde houding aan, met als enige bedoeling degenen die het oneens waren met elkaar te verzoenen. Vandaar dat hij met algemene instemming op buitengewone wijze werd aangesteld als wetgever en bemiddelaar bij conflicten.[4.] Het is mijn hoop dat de grote man die u bent die Solon zal zijn, op wiens raad elke partij iets moet toegegeven, want op die manier zal de onenigheid worden bijgelegd. Voor de eendracht moet men alles wagen en eerder het zwaard trekken tegen sommige gebruiken dan de tweedracht nog langer te dulden. We moeten niet luisteren naar Luther, we moeten niet luisteren naar de scherpslijpers, maar naar Erasmus en zijn gelijken, dat wil zeggen degenen die niet een van beide partijen, maar het christendom van harte en oprecht terzijde staan. Dat Christus dit in zijn goedheid mag laten gebeuren. Amen.

Ik wens u een altijddurende, uitstekende gezondheid toe en hoop dat u nog op uw negentigste jaar, als u geen langer leven wordt gegeven, zult waken over het welzijn van de kerk. Ik bid bovendien dat u de waardering zult terugvinden waarvan de haat van onze stormachtige tijden u bijna heeft beroofd. Als de twisten zijn bedaard, zal hopelijk uw naam weer oplichten die nu wordt verduisterd door mensen die u beroemd hebt gemaakt. U begrijpt

2. *Adagia* 3325.
3. De voormalige consul en dictator Appius Claudius Caecus hield in 279 v. Chr., oud en blind, een redevoering in de Romeinse senaat om een vredesverdrag met koning Pyrrhus van Epirus af te wijzen.
4. Plutarchus, *Solon* 14.

wel wie ik bedoel. De Saksische partij heeft zich intussen tegen mij gekeerd omdat ik ben opgehouden de voeten te kussen van die te vroeg geboren paus.[5] Jonas, vroeger door u geprezen maar nu uw vijand, heeft een boekje tegen mij uitgebracht met leugens en beledigingen,[6] omdat hij niets beters bij de hand had. Ik heb geantwoord, maar een uitgave is nog niet verschenen.[7] Naast hem is er nog een andere miezerige lasteraar die niet minder laaghartige middelen heeft gebruikt om mij te vermorzelen,[8] maar ik bekommer me niet in hogere mate om dat soort smaad dan wanneer een vrouw of een onmondig kind (zoals de dichter zegt)[9] een steentje naar me zou gooien.

Het ga u goed in Christus, van wie de verbetering en de vrede van de kerk komt. Amen.

Gegeven te Vacha op Passiezondag in het jaar 1533

Georg Witzel, uw leerling

Op mijn eerdere brief heeft u niet geantwoord, voor zover ik kan zien. Ik zou wensen dat u ten minste op deze brief zou antwoorden en uw brief naar Fulda zou sturen. Nogmaals, het ga u goed.

Aan de hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam, uitzonderlijk beschermer van de christelijke gemeenschap, zijn te eerbiedigen heer en leermeester. Te Freiburg im Breisgau

2787 *Van Christoph von Stadion*
Dillingen, 4 april 1533

Hartelijk gegroet. Ik heb je brief[1] ontvangen, samen met het *Credo* en de nieuwe preken van Chrysostomus. Ik zal ze gaan lezen en daarna mijn mening kenbaar maken, maar wat doet mijn mening ertoe, aangezien niets uit jouw handen komt dat niet in alle opzichten volmaakt is? Dit wordt uitdrukkelijk betuigd door alle geleerden, met uitzondering van een paar krankzinnige

5. Witzel had in 1531 zijn betrekking als predikant te Niemegk opgegeven, die hij met steun van Luther had verkregen.
6. Justus Jonas, *Contra tres pagellas Agricolae Phagi*, *Georgii Witzel*, *quibus pene Lutheranismus prostratus et voratus esset responsio* (Wittenberg, 1532).
7. Georg Witzel, *Confutatio calumniosissimae responsionis Iusti Ionae*, *id est Iodoci Koch*, *una cum assertione bonorum operum* (Leipzig, 1533).
8. Balthasar Raida, *Widder das lester und lügen büchlin Agricole Phagi*, *genant Georg Witzel*, *Antwort* (Wittenberg, 1533).
9. Homerus, *Ilias* XI, 389.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

theologen en monniken die hiermee niets anders bereiken dan dat ze hun eigen domheid tentoonstellen.

Het gerucht gaat dat koning Ferdinand tot overeenstemming is gekomen met zijn tegenstander[2.] over de onderhandelingen met de Turken; tot dusver weten we niets met zekerheid, behalve dat Hongarije aan Ferdinand blijft. We verwachten op elk moment de volledige inhoud van het verdrag.

De inwoners van Augsburg beraden zich al lange tijd over de mis en de beelden, op aandrang van hun predikers. Te vrezen valt dat ze de mis en de beelden zullen afdanken, samen met de complete geestelijkheid.

De inwoners van Neurenberg hebben de mis in zoverre veranderd dat ze die niet opdragen als er geen communicanten aanwezig zijn en ze het sacrament niet aan de kerkgangers tonen, zoals tevoren de gewoonte was.

De paus heeft aan de Duitse kreitsen geschreven over het bijeenroepen van een algemeen concilie, zoals te lezen valt in een bericht dat bij deze brief is ingesloten. De keizer heeft in dezelfde zin geschreven, in het Duits. Maar ik verneem nu dat dit alleen maar mooie woorden zijn geweest.

Wat de dwalingen van kardinaal Cajetanus betreft,[3.] zou ik denken dat de eerste stelling, namelijk dat een man wiens vrouw overspel pleegt een andere vrouw mag nemen, geheel juist is, gezien de uitdrukkelijke tekst in Matteüs 19 waarvan de woorden luiden: ‘Zo wie zijn vrouw verlaat, anders dan om hoererij, en een andere trouwt, die doet overspel’.[4.] Als hij haar dus verlaat om hoererij en een ander trouwt, pleegt hij geen overspel. Ik zie niet in welke andere betekenis van deze woorden kan worden afgeleid, aangenomen dat hieraan niet in de weg staat wat Paulus zegt in Korintiërs 7: ‘Niet ik, maar de Here’ enzovoort,[5.] waar hij lijkt te gebieden dat het de man om geen enkele reden is toegestaan zijn vrouw te verlaten en een ander te nemen, want de woorden van Paulus moeten worden begrepen in de geest van Christus volgens de hiervoor geciteerde passage uit Matteüs 19. Juristen zeggen dat de uitspraak van een rechtsgeleerde moet worden begrepen volgens de wet die hij ter sprake brengt. En waar Paulus zegt ‘Niet ik, maar de Here’, verwijst hij naar de passage uit Matteüs 19, zoals de theologen naar voren hebben gebracht. Hieruit volgt dus dat de woorden van Paulus in het licht van die passage moeten worden begrepen. En Christus maakt een uitzondering voor overspel, dus lijkt Paulus dezelfde uitzondering te maken. Hiervoor pleit wat

2. Johan Zápolyai.
3. Zestien stellingen van Cajetanus waren door de Sorbonne veroordeeld.
4. Matteüs 19:9.
5. 1 Korintiërs 7:10: ‘Doch de getrouwden gebied niet ik, maar de Here, dat de vrouw van de man niet scheide’.

jij op zeer kundige wijze hebt geschreven in je *Supputatio* tegen Noël Béda.

Dan de stelling dat de mondelinge biecht niet is ingesteld door Christus. Dezelfde opvatting leiden de canonisten af uit het hoofdstuk *Omnis utriusque sexus* van *De penitentiis et remissionibus*;[6] in verband daarmee citeert Panormitanus velen die dezelfde opvatting zijn toegedaan. Met betrekking tot het hoofdstuk over de penitentie, eerste paragraaf,[7] verkondigen zij wat jij over dit onderwerp uitvoerig hebt beschreven in je apologie tegen Lee over Handelingen 19, 'verkondigende hun daden',[8] en alle autoriteiten en argumenten die naar gewoonte voor de tegengestelde opvatting worden aangevoerd, doen er weinig toe en bewijzen niets, naar mijn mening.

Dat in de kerk beter kan worden gebeden in de volkstaal dan in het Latijn is volgens mij maar al te waar, aangezien hierdoor de devotie van de aanwezige toehoorders groter en intenser wordt. Het woord van God is niet gebonden aan een bepaalde taal. Wat is er dan op tegen dat het in elke taal wordt verkondigd?

Wat betreft het celibaat van geestelijken zou het volgens mij zinvol zijn dat hun wordt toegestaan een huwelijk te sluiten en zie ik niet de minste reden waarom dit niet zou mogen of niet zou kunnen. Ditzelfde heeft Panormitanus aangeraden in zijn commentaar op het hoofdstuk *Cum olim* van *De clericis coniugatis*,[9] tenzij hij daar dezelfde onjuiste opvatting was toegedaan die velen tegenwoordig erop nahouden, namelijk dat dit feitelijk niet aan priesters kan worden toegestaan vanwege hun gelofte, die tot het goddelijk recht behoort. Maar dit levert naar mijn mening geen enkel bezwaar op, want een eed behoort niet minder tot het goddelijk recht dan een gelofte; en als iemand tienmaal een eed heeft gezworen dat hij niet zal trouwen en toch zou trouwen, zou het huwelijk desondanks geldig zijn, niettegenstaande alle eden. Dit wordt zo bepaald door het canoniek recht. Waarom geldt ditzelfde recht dan niet als iemand trouwt in weerwil van zijn gelofte, aangezien een gelofte uit hoofde van het goddelijk recht niet meer kracht heeft dan een eed - en als dat toch zo is, dan als uitvloeisel van menselijke rechtsbepalingen? Die rechtsbepalingen kunnen zodoende verdwijnen, want wie ze kan afkondigen, kan ze ook weer intrekken. Waarom verdwijnen ze dan niet als daarvoor zoveel goede redenen voorhanden zijn dat men degenen die zich ertegen verzetten, nauwelijks kan verontschuldigen voor laster?

Of onenigheid die tussen dergelijke echtelieden zonder hoop op verbetering is ontstaan, een goede reden is voor de ontbinding van het huwelijk, zo-

6. *Decretales* 5, 38, 12.
7. Gratianus, *Decretum* 2, C. 23, q. 3, 1.
8. Handelingen 19:18.
9. *Decretales* 3, 3, 6.

dat elk van beiden met wederzijds goedvinden een huwelijk met een ander kan aangaan, zou ik niet durven zeggen, gezien de uitspraak 'Hetgeen God samengevoegd heeft, scheide de mens niet'.[10.] Niettemin schijnt mij toe dat als bij goddelijk recht gebeuren kan wat de kerk zichzelf toestaat, namelijk dat zij een wettig gesloten huwelijk ontbindt voordat de geslachtsdaad is gevolgd omdat een van de echtelieden intreedt in het religieuze leven, hetzelfde kan gebeuren ten aanzien van de eerder genoemde rechtsregel, aangezien een dringender reden voor ontbinding bestaat. Maar ik betwijfel enigszins of de kerk een wettig gesloten huwelijk wel kan ontbinden wegens een intrede in dat soort leven, want nergens in de Heilige Schrift kan men vinden dat aan de kerk een dergelijke bevoegdheid is gegeven. Dit is wat ik denk van de dwalingen van Caietanus. Maar dit alles laat ik jou ter beoordeling over; ik wens je een goede gezondheid toe.

Dillingen, 4 april in het jaar '33

Je Christoph, bisschop van Augsburg

2788 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 22 maart en 10 april 1533

Hartelijk gegroet. Waar je het vandaan haalt dat het goed gaat met mijn gezondheid, weet ik niet. Mij is het in elk geval nog niet duidelijk of ik mezelf tot de levenden of tot de doden moet rekenen, zozeer word ik geteisterd door de maand maart, die alle hoeken van mijn arme lichaam langsgaat. De nieuwe maan komt eraan; daarna het beruchte uiteinde van maart, dat zich tot half april zal voortslepen, vrees ik. Moge God over me waken; dat voor jou alles naar wens gaat, doet me deugd.

Ik verzoek je ervoor te zorgen dat mijn brief aan Sadoleto wordt bezorgd, als je daarvoor de gelegenheid vindt; voeg daaraan tegelijk mijn *Credo* toe, de acht door mij vertaalde preken en hetzelfde aantal van de hand van De Brie.[1.] Mocht niemand beschikbaar zijn die bereid is de lading boeken mee te nemen, verstuur dan alleen de brief, die de boeken in het vooruitzicht stelt op voorwaarde dat iemand zich aandient die geen pakketten weigert.

Bij Herwagen heb ik me verontschuldigd, maar op een vriendelijke manier. Voortaan zal ik beslist bij iedereen hetzelfde doen: het is genoeg geweest met de slavernij.

10. Matteüs 19:6.
1. *Divi Ioannis Chrysostomi in epistolam divi Pauli ad Romanos homiliae octo*, vertaald door Germain de Brie (Bazel, 1533).

Ik feliciteer jullie beroemde universiteit die op gelukkige wijze is verrijkt met de toetreding van de nieuwe doctor Brunfels. Maar luister nu naar iets waarover je zult lachen.

In een bundel voor mij bestemde brieven was een brief terechtgekomen die dubbel was verzegeld. Daar leek nog een andere brief bij te zijn ingesloten. De adressering was pompeus: 'Aan de vermaarde, maar in werkelijkheid nog aanzienlijker heer Simon Grynaeus, hoogleraar in de platonische en aristotelische wijsbegeerte', enzovoort. Ik dacht dat ik het handschrift al eens had gezien, maar ik herkende het niet en ik kon de waarheid des te minder raden omdat de brief was terechtgekomen tussen brieven die uit Italië waren verzonden. Het verbaasde me wel dat ook daar bewonderaars van Grynaeus te vinden zijn. Ik stuurde de brief door naar Grynaeus in een enveloppe van mij, waarop ik schreef dat ik die brief verzond met grotere betrouwbaarheid dan waarmee sommige lutheranen mijn brieven behandelen. Denkend dat hij werd aangevallen stuurde hij onmiddellijk een verbolgen antwoord en zei te wensen dat als ik me ergens over te beklagen had, ik zonder omwegen zou zeggen wat me dwars zat. En zoals een spitsmuis zich verraadt door zijn sporen[2.] vertelde hij dat de ingesloten brief van Carinus was en voor mij was bestemd, maar dat Carinus aan hem de beslissing had overgelaten of die volgens hem in het vuur moest worden geworpen dan wel aan mij moest worden bezorgd; hij had hem echter in het vuur geworpen omdat de brief vriendelijk begon, maar in het vervolg etterde van welbekende kwaadaardigheid. Wat een zielige figuur, voor wie geen wraak genoeg is. De rest vertel ik als we elkaar zien, in april hoop ik. Ik wens je het allerbeste.

Freiburg, 22 maart 1533

Je Erasmus van Rotterdam

De brief die de gastheer[3.] van Anselmus[4.] had toevertrouwd aan Jacobus, mijn dief van vroeger, is langere tijd bij mij blijven liggen omdat er niemand was aan wie ik hem kon meegeven. Maar ik heb hem allang via een betrouwbaar persoon aan Johann Paumgartner verstuurd. Hij zal alles met de grootste zorgvuldigheid afwikkelen. Laat dit alsjeblieft aan die gastheer weten, als dat zo uitkomt, en voeg daar mijn groeten aan toe.

Herwagen onderneemt niets. Bisschoppen[5.] vragen mij om een handleiding

2. Vgl. *Adagia* 265.
3. Johann Gross.
4. Anselmus Ephorinus.
5. Bedoeld zijn wellicht John Fisher, bisschop van Rochester, en Nicolaus Episcopius (Bischoff), compagnon van Hieronymus Froben. De handleiding (*Ecclesiastes*) zou in 1535 bij Froben verschijnen; zie brief 3036.

voor de prediking en om andere zaken. Ik heb de grootste moeite gezond te blijven en al jarenlang heb ik mezelf geen vrije dag gegund. Ze laten jou heimelijk als advocaat optreden omdat ze weten dat jij de enige bent aan wie ik niets kan weigeren. Op die manier heeft Holbein door jouw bemiddeling een brief voor Engeland aan mij ontfutseld. Maar hij bleef ruim een maand in Antwerpen hangen en zou nog langer zijn gebleven als hij nog meer 'onnozelaars had gevonden'.[6.] In Engeland heeft hij degenen bedrogen aan wie hij was aanbevolen. Je mag namens Herwagen gerust iets van me vragen, maar sta me dan toe dat ik nee tegen hem zeg. Een voorwoord schrijven voor een zo belangrijke auteur,[7.] voor wie ik niets heb gedaan dat de moeite waard was, zou voor mij schandelijk en ongehoord zijn, en de gepaste zorg opbrengen zou ik niet kunnen, ook al zou ik het heel graag willen. Nogmaals, het ga je goed.

10 april

Aan de hooggeachte heer Amerbach, doctor in de rechten aan de befaamde universiteit van Bazel. Te Bazel

2789 *Aan Nicolas Bourbon*
Freiburg, 10 april 1533

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan Nicolas Bourbon van Vendeuvre, gelauwerd dichter, gegroet

Jouw brief,[1.] zeergeleerde jongeman Bourbon, en de oden en epigrammen waarin je je op gelukkige wijze in het Grieks en het Latijn hebt uitgeleefd,[2.] heb ik gelezen; hoeveel genoegen mij dat alles heeft verschaft, zou ik niet in woorden kunnen vatten. Want hoezeer ik inmiddels ook in een levensfase ben beland waarin ik dagelijks besef dat een onmiddellijke of nabije dood mij te wachten staat, toch heeft de hoogst vermakelijke lectuur van jouw gedichten me zozeer opgebeurd dat ik al lezend bijna vergat dat ik Erasmus ben, dat wil zeggen een afgeleefde grijsaard. Denk nu niet dat ik dit zeg omdat jij dit graag wilt horen. Moge Christus onze Heer, voor wiens gericht ik binnenkort zal moeten verschijnen, mij even goedgezind zijn als ik oprecht ben in wat ik zeg. Geen gelukkiger talent dan het jouwe, beste Bourbon, geen

6. Juvenalis, *Saturae IX*, 8 (*Adagia* 675).
7. Cicero.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Nicolas Bourbon, *Nugae* (Parijs, 1533).

rijkere dichtader en geen elegantere stijl dan die van jou. En ik vertrouw erop dat mijn oordeel over jou zal worden bevestigd door iedereen die zich, zoals Erasmus, in Bourbon heeft verdiept.

Ik zou Frankrijk kunnen benijden om zijn vele lichten, ja sterren in de edelste kunsten als ik niet veeleer zou denken dat niet alleen Frankrijk, maar de hele republiek der letteren een gelukwens toekomt omdat ik, voordat ik dit leven achter mij laat, een aantal krachtige voorvechters van de schone letteren zie opstaan in dit overigens zo barre en veelbewogen tijdsgewricht. Bovendien verheugt het me ten zeerste dat het valse gerucht over mijn dood jou de gelegenheid heeft geboden een grafschrift voor mij te schrijven; zoiets doet me plezier, nu mijn heenvliegen al lange tijd door mijn gedachten speelt. Toch raak ik gewoonlijk niet in vervoering wanneer ik door jou of jouw gelijken (van wie er maar heel weinig zijn) hemelhoog word geprezen. Ik zal mijzelf beroemd en gelukkig genoeg achten als ik na zoveel uitputtende arbeid voor het herstel van de letteren eindelijk eens zal uitrusten bij mijn Christus.

Het ga je goed, verrukkelijke dichter Bourbon, en stel de muzen die jou zo weldadig en vertrouwd zijn, liever ten dienste aan de roem van Christus dan aan die van de mensen. Als de kwelling van mijn nierstenen voorbij was geweest, had je een langere brief gekregen. Breng met evenveel woorden mijn groeten over aan de dichter Salmon.

Freiburg im Breisgau, 10 april in het heilsjaar 1533

2790 *Van Cornelius Agrippa*
[Frankfurt], 10 april 1533

Agrippa aan Erasmus

Ik zou u over vele belangrijke zaken hebben geschreven, driewerf grote Erasmus, als ik van u niet nog meer zaken van nog groter gewicht zou verwachten. In uw vorige brief[1] beloofde u namelijk dat u mij, als u voldoende tijd had, een lange en vertrouwelijke brief zou sturen. Maar ik durf uw werkzaamheden niet verder te onderbreken, omdat ik moet erkennen dat ik iemand ben die u niets terug kan geven dat u waard is. Ik zie niettemin reikhalzend uit naar uw brief en verzoek u uw Agrippa, die u ten zeerste is toegenegen, niet te veronachtzamen. Mijn boekje tegen zekere theologen dat ik naar Bazel had verzonden om daar te worden uitgegeven, is onverrichter zake naar me

1. Brief 2692.

teruggekeerd omdat het een aantal mensen had beledigd. Het zal nu elders worden gedrukt.[2.] Ik heb u uitgebreider over deze aangelegenheid geschreven, maar dat u de betreffende brief[3.] niet heeft ontvangen, heb ik uit uw brief[4.] opgemaakt en tevens van Cratander begrepen.

Maar hierover een andere keer verder. Wat u voor nu zou moeten weten is dat de hoogwaardige en illustere keurvorst en aartsbisschop van Keulen,[5.] die uw geschriften met grote aandacht bestudeert en u een bijzondere genegenheid en achting toedraagt, vriendschap met u wil sluiten en u in levenden lijve wenst te zien en te horen. Hij heeft me opgedragen u te schrijven om van u te vernemen of u hem deze zomer wilt ontmoeten in Bonn of in Keulen, al is het maar voor enkele dagen, om hem terwille te zijn; hij zal ervoor zorgen dat u allerminst spijt zult krijgen van de reis. Schrijft u me terug wat u zult doen. Eén ding is zeker: als u zult komen, zult u een vorst aantreffen met een zeer christelijke gezindheid, bij wie u zeer veel kunt bijdragen ter bevordering van de rust in de christelijke gemeenschap en in de samenleving.

Ik wens u het allerbeste. 10 april 1533, met haastige pen

2791 *Van Viglius van Aytta*
Padua, 17 april 1533

Aan Erasmus van Rotterdam

Uit mijn laatste brief,[1.] zeergeleerde Erasmus, kon je opmaken dat de bundel met jouw brieven aan mij is overhandigd. Logau is nog niet naar ons teruggekeerd; al lange tijd zien velen uit naar zijn komst, niet alleen onze landgenoten maar ook Bembo, Bonamico en andere geleerden met wie hij hier op vertrouwde voet is geraakt en in wier debiteurenlijst hij zijn naam als een aandenken heeft achtergelaten. Hij schrijft niettemin soms over prebenden en riante voorwaarden en met dergelijke rookgordijnen leidt hij intussen zijn schuldeisers om de tuin.

Wat de studie betreft zal ik doen wat je me aanraadt, niet omwille van mijn

2. De *Apologia adversus calumnias [...] per aliquos Lovenienses theologistas intentatas* verscheen later in 1533, zonder vermelding van de drukker of de plaats van uitgave.
3. Brief 2737.
4. Brief 2748.
5. Hermann von Wied.
1. Brief 2767.

gezondheid maar omwille van mijn toekomst, en ik zal gebruik maken van de steun van vrienden zo lang die me kunnen en willen helpen. Het afgelopen jaar is me nogal zwaar gevallen, maar toch merk ik dat het me een aanzienlijk profijt brengt, vooral op het gebied van de rechtsgeleerdheid. De afgunst en de tegenwerking van mijn rivaal heb ik weten te slikken, al was dat in het begin voor mij beslist moeilijk, vooral omdat ik nog niet gewend was aan de manieren en de handigheidjes van de Italianen.

Ik heb gehoord dat voor de aartsbisschop van Canterbury iemand[2.] in de plaats is gekomen die vorig jaar als gezant bij de keizer heeft gediend en door velen wordt aanbevolen vanwege zijn vriendelijkheid en geleerdheid. Ik twijfel er niet aan dat hij je toelage zal veiligstellen, althans als hij daartoe wordt aangespoord, aangezien je de toelage zelfs in rechte zou kunnen opeisen als een zaakwaarnemer is benoemd. En het is veel voordeliger een gedeelte ervan uit te geven aan zaakwaarnemers dan de hele toelage te verliezen. Zacharius Deiotarus ken ik niet, behalve uit jouw brieven. Het ware te wensen dat voor hem zeer veel Friezen in de plaats komen die jou evenveel genegenheid toedragen, want naar mijn idee strekt het ons gewest tot eer als het jouw verdiensten erkent en zich jouw genegenheid waardig toont.

Hoxwier, die qua geleerdheid en afkomst beslist voor geen enkele Fries onderdoet, zal (naar ik hoop) met mij wedijveren in trouwhartigheid en eerbied voor jou, en ik ben blij dat jij hem hebt toegevoegd aan je vriendenalbum. Er zijn veel zaken die mij voor hem innemen: ons vaderland, de verwantschap tussen onze ouders, de nabuurschap en de vriendschap die we tijdens de studie hebben opgedaan. De ander die je noemt[3.] heeft in Italië niet alleen een lichamelijke maar ook een geestelijke ziekte opgelopen, ben ik bang. Haio Cammingha is zich tegenover mij nogal koel gaan gedragen omdat ik hem niet nadrukkelijk genoeg heb aanbevolen toen hij bij jou verbleef. Maar wat valt mij hier te verwijten, aangezien ikzelf nog iemand nodig had om me bij jou aan te bevelen en nog maar pas was toegelaten in een wederzijdse vriendschap, en aangezien jijzelf bovendien uit de dagelijkse omgang zijn kwaliteiten kon afleiden?

De zoon van de thesaurier[4.] heeft goede hoop dat jouw toelage wordt uitbetaald en heeft hierover met grote zorgvuldigheid aan zijn vader geschreven en hem met klem verzocht al zijn steun te geven aan jouw zaak. Maar tegen de winter keert de thesaurier naar zijn land terug en als hij eenmaal op zijn post is zal hij zo goed als het kan jouw zaak behartigen. Ik verwacht hier

2. Thomas Cranmer.
3. Haio Herman.
4. Florens van Griboval, zoon van Pieter van Griboval.

de vader van de andere jongeman;[5.] de weldaad die je hem hebt bewezen, zal voor jou niet vergeefs zijn geweest.

Voor de vermeerderde *Adagia* komt jou nu en in de toekomst blijvende dank toe van alle geleerden, voor wie dit een ongelofelijk gewin oplevert. Girolamo Aleandro is nu pauselijk gezant bij de Venetiaanse Raad van Tien en heeft de censuur op zich genomen van de boeken die in het openbaar verkocht mogen worden. Girolamo Vida, van wiens hand een gedicht over de dichtkunst bestaat,[6.] is bisschop geworden nadat hij kortgeleden in Bologna de zes boeken van zijn *Christias* aan de paus had aangeboden.[7.] Verder heeft Romolo Amaseo onlangs een Latijnse vertaling van Xenophon uitgegeven.[8.] En in Venetië gaat van Bartolomeo Ricci een werk over de stijl ter perse dat door de Italianen hemelhoog wordt geprezen.[9.] Ik stuur je hierbij een voorwoord bij het leven van Chrysostomus.[10.] Kanunnik Zanchi heeft mij nog de preken van Ambrosius tegen de arianen en het lijdensverhaal van Cyprianus gegeven, die ik je een andere keer zal toesturen, want hij verlangde dat ik zelf voor een afschrift zou zorgen en het werk voor hem zou achterlaten. Bembo blijft me vriendschappelijk bejegenen. Ik heb zelfs onlangs zijn toestemming verkregen de Griekse *Institutiones* uit te geven[11.] en heb hem mijn voorwoord laten zien; omdat ik daarin dankbaar melding maak van het ontvangen geschenk, heb ik van hem nog een ander boek gekregen, de *Novellae* van Justinianus, met een veel betere en completere tekst dan die door Haloander is uitgegeven.[12.] En ik koester hoop dat ik nog wat anders van hem zal krijgen. Het ga je goed.

Padua, 17 april 1533

5. Johann Georg Hörmann, zoon van Georg Hörmann.
6. *De arte poetica libri III (...)* (Rome, 1527).
7. *Christiados libri sex* (Cremona, 1535).
8. *De Cyri minoris expeditione* (Bologna, 1533), een vertaling van de *Anabasis.*
9. *De imitatione*; het werk zou pas in 1545 verschijnen.
10. Waarschijnlijk uit Helenopolitanus Palladius, *De vita divi Johannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani dialogus* (Venetië, 1533).
11. Viglius' uitgave (*Instituiones iuris civilis in graecam linguam per Theophilum Antecessorem*) zou in 1534 verschijnen bij Froben in Bazel. Het handschrift waarop de uitgave is gebaseerd, was door Bembo aan Viglius ter beschikking gesteld.
12. Te Neurenberg in 1531.

2792 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 19 april 1533

Antwoord van Erasmus van Rotterdam aan Nicolaus Olahus

Lees dit als je alleen bent.

Jouw laatste brief[1] heb ik ontvangen, die uitvoerig getuigt van jouw grote bezonnenheid en een uitzonderlijke sympathie voor mij. Kon ik maar uit dankbaarheid iets terugdoen! Ik neem aan dat de instemming van de keizer wordt gevraagd zodat mijn toelage op betere gronden wordt opgeëist. Overigens ben ik niet uit het land verbannen maar met officiële toestemming vertrokken, en de feiten zelf wijzen uit dat ik in Bazel veel te doen had. De keizer heeft jaren geleden aan zijn tante Margareta geschreven dat de toelage mij op bijzondere gronden moest worden uitgekeerd (want voor anderen werd de betaling opgeschort), zodat ik geen reden zou hebben om mij naar een andere vorst te begeven.[2] Ik kreeg immers een aanbieding met uitstekende vooruitzichten van koning Frans van Frankrijk, en dat in een eigenhandig geschreven brief.[3] Hij had de proosdij van Tongeren[4] al voor mij bestemd, met een hoog inkomen en een groot aanzien, maar ik heb alles afgeslagen om tijd te hebben voor de letteren. Nadat de zaak in de raad was besproken, bedankte vrouwe Margareta mij in een brief[5] omdat ik het gevolg van de keizer niet verliet; voorts liet zij weten dat als mijn toelage niet werd uitbetaald, mijn afwezigheid de oorzaak daarvan was, en dat als ik wilde terugkeren, mij niet alleen de toelage maar nog veel grotere zaken stonden te wachten. De belangrijkste reden voor mijn vertrek was dat sommigen daarginds de keizer hadden overgehaald de zaak van Luther aan mij toe te wijzen. Jean Glapion was de man achter dit idee. Ik had de indruk dat dit met goede bedoelingen gebeurde, maar aangezien ik als verdacht werd beschouwd, ook al was dat allerminst terecht, legden zij het erop aan die taak op mijn schouders te leggen zodat ik ofwel de beul zou worden van personen voor wie ik (zoals zij dachten) sympathie koesterde, ofwel mijzelf zou verraden en in hun netten verstrikt zou raken.

1. Brief 2785.
2. Zie brief 1380.
3. Brief 1375.
4. Een vergissing van Erasmus: het ging om het ambt van thesaurier van Tours.
5. Van Margareta van Oostenrijk zijn geen brieven aan Erasmus bewaard gebleven.

Ik heb van veel dingen spijt, maar van mijn vertrek heb ik nooit spijt gehad en als er geen religieuze tweedracht was ontstaan, had ik volgens mij daarginds[6] heel goed oud kunnen worden. Deze stad hier is kil, het klimaat ongezond, de bevolking houdt niet van vreemdelingen en ik kan me nergens vertonen zonder dat het voortdurend gonst van de geruchten. Het zou niettemin goed zijn voor mijn gezondheid dat ik eens verhuis. De aanhangers van Oecolampadius haten mij hartgrondig en dat is wederzijds. In Besançon heerst grote onenigheid tussen de geestelijkheid en de stadsraad. De stadsraad nodigt me uit, de geestelijkheid huivert voor mijn komst. Daarginds bij jullie gaat het wat kalmer toe en een oude man is nergens beter op zijn plaats dan in zijn vaderland. De Duitse vorsten zijn het over weinig eens; ik vrees dat hier in de afwezigheid van de keizer een grote beroering zal ontstaan, want de voortekenen daarvan nemen toe. Ik ben niet zozeer bedacht op mijn toelage als op een eerzame reden om van hier weg te gaan. Geen praatzieker of ijdeler slag mensen dan die evangelischen. Ik meen dat het de monniken en theologen inmiddels voldoende is gebleken hoezeer ik van mening verschil met de leiders van de sekten, van wie hier een geducht gevaar voor mij uitgaat. Ze zijn onophoudelijk in de weer en niemand is meer op wraak belust dan lieden van dit soort.

Ik wens Lieven[7] het beste, maar ik betreur zijn lichtzinnigheid die maakt dat hij voortdurend elke kans laat schieten die hem wordt geboden. Hij was voorbestemd voor de letteren en het was overeengekomen dat hij zich in Leuven op de geneeskunde zou toeleggen. Hij verdeed daar zijn tijd en later gebeurde hetzelfde in Parijs. Toen hij uiteindelijk zijn boeken had verkocht en al zijn geld had opgemaakt, begon hij te bedelen, her en der hengelend naar een baan. Dat ging hem ook niet goed af. In Augsburg was het hof hem zeer gunstig gezind. Hij verdiende daar een aardig salaris en smeet alles over de balk. Ik gaf hem de raad op zoek te gaan naar een vrouw met een behoorlijke bruidsschat, naar het voorbeeld van De Schepper; hij trouwde een vrouw die berooid was. Nooit heeft hij in enig opzicht naar de raad van zijn vrienden geluisterd en van zichzelf is hij een losbol. Wat voor leven hij nu voor zich ziet, weet ik niet. Ik heb jouw brief[8] gekregen waarin je melding maakte van zijn roekeloos gesloten huwelijk, maar ik heb om bepaalde redenen wijselijk gedaan of ik van niets wist. Ik heb ook het gezwatel van de Deen[9] ontvangen, die ik graag bisschop zie worden in zijn eigen Denemarken. Hij

6. In Bazel.
7. Lieven Algoet.
8. Brief 2693.
9. Jakob Jespersen, die zich in versvorm had gekeerd tegen de *Oratio pro M. Tullio Cicerone contra Desiderium Erasmum* (Parijs, 1531) van Julius Caesar Scaliger.

draagt mij misschien geen haatgevoelens toe, maar met zijn onbesuisde goede bedoelingen richt hij meer schade aan dan een vijand zou doen. Wat had het voor zin Scaliger met gebrekkige versjes aan stukken te rijten en een Camarina in beweging te brengen[10.] die beter niet kan worden aangeraakt?

Ik schrijf dit zonder terughoudendheid, omdat er geen gevaar bestaat dat via mijn zeer trouwe assistent[11.] het gerucht hier uitlekt dat ik dit doe om op eervolle wijze naar Brabant te worden teruggeroepen. Het is toch veiliger als weinigen hiervan weten. Ik zou beslist niet willen dat men weet of gelooft dat ik hiernaar streef. Als ik niet word teruggeroepen zolang het nog zomer is, kan ik niet zonder gevaar voor mijn broze lichaam op reis gaan. Als de zaak naar wens wordt geregeld, zal ik de terugkeer van mijn Quirinus uit Engeland niet afwachten maar snel ik toe. Zo niet, dan moet ik hier de komende winter doorbrengen, maar nadat ik het testament heb opgesteld dat ik in Bazel had gemaakt. Met betrekking tot deze zaak heb ik een brief van koning Ferdinand aan het stadsbestuur van Freiburg; ik heb een duidelijke, algemene oorkonde van de keizer en een breve van de paus.[12.] Maar als ik iets over het hoofd zou zien, zal dat niet lang veilig blijven voor het stadsbestuur hier, zoals ik op grond van menig voorbeeld kan voorspellen. Die lieden zijn belust op buit. Het ga je goed.

Freiburg, 19 april 1533

2793 *Aan Erasmus Schets*
[Freiburg], 19 april 1533

Hartelijk gegroet. Uit geen van de drie brieven[1.] die ik inmiddels heb ontvangen kon ik opmaken of Peter, de stadsbode van Freiburg, mijn brieven aan jou heeft afgegeven. Eén daarvan was voor jou bestemd,[2.] waarbij een brief aan Barbier zat ingesloten. De tweede was voor Karel Uutenhove, waaraan een brief voor de thesaurier van Vlaanderen[3.] was toegevoegd. De derde was voor Goclenius. Sommige brieven zijn blijkbaar bezorgd, maar of Peter jou in Antwerpen heeft bezocht weet ik niet en wil ik graag weten. De menselijke onbetrouwbaarheid van tegenwoordig is verbazend.

10. *Adagia* 64.
11. Quirinus Hagius.
12. Brieven 2317, 2318 en 1588.
1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. Brief 2781. De overige genoemde brieven zijn niet bewaard gebleven.
3. Pieter van Griboval.

Molendino feliciteert mij omdat ik inmiddels met Barbier tot een akkoord ben gekomen. Hij zegt dat hij dit van jou heeft vernomen. Als ik me niet sterk vergis, lacht die hoveling me vierkant uit. Maar misschien doe hij dat niet ongestraft.

Aan jouw benedictijn[4.] heb ik geschreven via deze bezorger.[5.] Als ik had geweten dat je naar Frankfurt zou komen, had ik de brief naar jou gestuurd. Ik zou niet willen dat de brave jongeman roekeloos handelt, vooral niet in deze tijd.

Houd het geheim dat Olahus je heeft toevertrouwd voor je. Ik weet niet in welke mate ik daarginds op waardering kan rekenen. Het is me voldoende als ik er veilig zal zijn.

Als datgene waarmee we bezig zijn, tot niets leidt, zou ik willen dat je aan mijn Quirinus hier bij zijn terugkeer uit Engeland een beknopte kwitantie geeft van het geld dat je beheert. Want op grond van een brief, ook al heb ik er veel, kan ik niets van de erfgenamen opeisen.

Het ga je goed. 19 april 1533

Je Erasmus van Rotterdam

Aan de hooggeachte heer Erasmus Schets. Te Antwerpen

2794 *Aan Petrus Vulcanius*
Freiburg, 20 april 1533

Eerder dan voor je oordeel over mij ben ik je bijzonder dankbaar voor je trouwhartigheid, beste Vulcanius, vooral omdat je mijn ellende met vriendelijke troost probeert te verzachten. Het is zoals je schrijft: deze wereld is buitengewoon ondankbaar, een beloning is in de andere wereld te vinden. Sommige vrienden sterven, andere vrienden veranderen van gezindheid; Christus kan zichzelf niet verzaken.

Met je nieuwe positie[1.] wens ik evenzeer jou geluk als de stadsgemeenschap die een man aan zich heeft verbonden die van zoveel schitterende gaven is voorzien. Ik erken namelijk dat ik aan jullie stad veel te danken heb.

De stijl van Charles Blount is sinds jouw vertrek veranderd, maar niet in gunstige zin. Zijn Theseus was er immers niet meer.[2.]

4. Zie brief 2763.
5. Quirinus Hagius.
1. Als ‘taalman’ (juridisch ambtenaar) van Brugge.
2. Vulcanius was tot zijn benoeming in Brugge huisleraar van Charles Mountjoy. ‘Theseus’ slaat op Vulcanius.

De inwoners van Brugge hebben groot gelijk dat ze jou in de boeien willen slaan - als die maar wel aangenaam en van goud zijn.[3.] Ik zou een Venus toewensen aan Vulcanius als mij het vooruitzicht van Mars niet zou afschrikken.[4.] Maar zonder gekheid, als je een vrouw hebt gevonden die jou waard is, wat al gebeurd is geloof ik, zullen we met plezier een bruiloftslied zingen. Over de beloning hoef je je geen zorgen te maken. Ik ben geen Simonides,[5.] vooral niet voor geleerde en trouwe vrienden.

Op Leonard Casembroot ben ik, op grond van diens eigen verdiensten, altijd zeer gesteld geweest en ik geloof dat dit wederzijds was. Ik vraag me wel af waarom hij me niet via mijn Quirinus heeft geschreven. Hij is dankzij vele uitmuntende kwaliteiten een verfijnd man. Ik zou willen weten of zijn positie in overeenstemming is met zijn verdiensten.

Het ga je goed. Freiburg, Beloken Pasen in het jaar 1533

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig, voor de vuist weg

Aan de hoogedelgestrenge heer Petrus Vulcanius, pensionaris[6.] van de beroemde stad Brugge. Te Brugge in Vlaanderen

2795 *Aan Guillaume de Horion*
Freiburg, 21 april 1533

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de hooggeachte heer Guillaume de Horion, gegroet

Het is niet moeilijk een kalme zee te bevaren, hooggeachte heer, maar een zware storm vereist een kundig man die de juiste koers weet te houden. Vroeger, toen de heidenen in hun woestheid met martelingen en moorden tekeergingen tegen de christenen, was er een schuilplaats waar de laatsten zich konden terugtrekken; afgezonderd als in een andere wereld leidden zij daar een rustig leven. Maar in welke haven moet iemand een toevlucht zoeken nu het tumult overal is losgebarsten? Ik weet het werkelijk niet, tenzij men zich in zichzelf terugtrekt en geestelijke rust zoekt in de geest zelf. Alleen Christus brengt de geest immers werkelijk tot rust. Hij is in ons aanwezig, als wij dat

3. Vgl. Horatius, *Odae IV*, 11, 23-24.
4. De Vulcanius uit de klassieke mythologie was gehuwd met Venus, die hem bedroog met Mars.
5. Geldbeluste auteur van huwelijksgedichten.
6. Vulcanius was geen pensionaris (hoogste stadsambtenaar) maar ‘taalman’.

willen. Boeken die de geest van Christus ademen, verschaffen troost in overvloed; wat kan in dit leven aangenamer en heilzamer zijn dan de bemoediging daarvan?

In verband daarmee feliciteer ik u met uw geluk, aangezien u rust in waardigheid heeft verkregen. Ik, die al lange tijd om mijn ontslag vraag, moet in deze arena sterven. Mijn enige troost is dat ik de gemeenschappelijke haven al zie opdoemen die, met hulp van Christus, een eind zal maken aan alle kommer en kwel.

Het verbaast u misschien dat u dit wordt geschreven door een onbekende. Toch kunt u mij geen volslagen onbekende noemen, omdat ik, zoals u schrijft,[1] dikwijls tegen u praat, hopelijk over zaken die u waardig zijn. Vroeger kende ik in Leuven een jongeman met de achternaam Horion, maar ik denk niet dat u dit was. In ieder geval wens ik te worden openomen onder uw beschermelingen; ik ben bereid in alles te gehoorzamen als er iets is waarmee ik u een plezier kan doen. Het ga u goed.

Freiburg, 21 april 1533

Nadat ik dit had geschreven en een brief van Goclenius had overgelezen, waarin hij me vraagt u met enkele woorden te groeten, vond ik tussen een hoop papieren ook uw brief[2] aan mij, die ik ofwel niet gelezen had, ofwel, zoals het gaat met zo'n massa brieven, met onvoldoende aandacht. Ik was enigszins bevreesd dat ik een onbetamelijke indruk zou maken door u, zonder u te kennen, uit eigen beweging te storen met een brief, maar van deze scrupule heeft uw brief mij bevrijd. U hebt mij als eerste tot vriendschap uitgenodigd; het zou onbehoorlijk zijn niet terug te schrijven. Wat mijn terugkeer betreft is alles nog onzeker. Mijn broze lichaam bezwijkt bijna, laat staan dat het is opgewassen tegen lange reizen. En ons hof is een lekkend vat: het heeft altijd dorst en geeft niets. Sommige lieden werken mij alleen maar tegen en degenen die mijn grote begunstigers proberen te lijken, doen niets dan jammeren. Dat soort zaken verdubbelt mijn ellende. Onderaan, zegt u? Zou ik een aanzienlijk en bijzonder rechtschapen man onderaan mijn vriendenlijst opnemen? Dan zou ik werkelijk zijn zoals, naar verluidt, eertijds de Bataven waren: lomp en ongevoelig voor de gratiën.[3] Guillaume de Horion zal tot mijn voornaamste vrienden en beschermers worden gerekend. En als u in enige aangelegenheid mijn diensten verlangt, neemt u dan een proef om te zien of Erasmus meent wat hij zegt. Nogmaals, het ga u goed, hooggeachte heer.

Freiburg, op dezelfde dag in hetzelfde jaar

1. Vermoedelijk in een brief aan Goclenius, bij wie de zoon van Guillaume studeerde.
2. Deze brief is niet bewaard gebleven.
3. Vgl. *Adagia* 3535.

2796 *Aan Cornelius Agrippa*
Freiburg, 21 april 1533

Aan Agrippa, van een vriend

Gegroet. Eerder heb ik je kort geschreven[1] en je verzekerd dat de zienswijze in je boek over de ijdelheid van de wetenschappen[2] hier bij alle geleerden in de smaak viel - zelf had ik het namelijk nog niet gelezen. Toen ik het boek enige tijd later te leen had gekregen, gaf ik een assistent de opdracht het voor te lezen na de avondmaaltijd, want op andere momenten ontbrak me de tijd en na het avondmaal moet ik om dwingende redenen van alle studie afzien. De verheven en overvloedige aanpak beviel mij en ik begrijp niet waarom de monniken zo verontwaardigd zijn. Zoals je slechte mensen berispt, zo prijs je goede mensen, maar die lieden houden er alleen maar van te worden geprezen. Wat ik je destijds heb aangeraden, raad ik je opnieuw aan: als het je niet te veel moeite kost, houd je dan afzijdig van dat getwist. Laat het lot van Louis de Berquin een les voor je zijn, die alleen door zijn eenvoudige vrijmoedigheid jegens theologen en monniken is omgekomen, terwijl hij overigens een man was met een onberispelijke levenswandel. Dikwijls heb ik hem aangeraden zich op vaardige wijze uit de affaire terug te trekken. Hij liet zich misleiden door de hoop op de overwining. Als je het niet kunt laten je geluk te beproeven in de strijd, zorg dan dat je vecht vanaf een bastion en niet in hun handen terechtkomt. Pas er vooral voor op dat je mij niet in de zaak mengt. Ik heb meer dan voldoende haat te verdragen en deze zaak zal zowel mij belasten als jou meer tot nadeel dan tot voordeel strekken. Hetzelfde heb ik van Berquin gevraagd en hij deed mij beloften maar hield zich daar niet aan, meer vertrouwend op zijn denkvermogen dan op mijn raad. Je weet waartoe dat heeft geleid. Hij had niet het geringste gevaar gelopen als hij naar mijn raad had geluisterd. Ik heb hem steeds opnieuw ingeprent dat men theologen en monniken niet kan verslaan, zelfs al zou hij een betere zaak verdedigen dan Paulus deed.[3] En als ik bij jou enig gezag zou genieten, zou ik je met klem aansporen de moeite die je nu zou besteden aan een hachelijk gevecht, aan te wenden voor de bevordering van de geesteswetenschappen. Op dit ogenblik ontbreekt me de tijd om nog meer te schrijven. Ik schrijf namelijk aan diverse vrienden.

Het ga je goed. Freiburg, 21 april 1533

1. De betreffende brief is niet bewaard gebleven.
2. *De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium declamatio* (Antwerpen, 1530).
3. Zie Handelingen 26.

2797 *Van Bernhard von Cles*
Wenen, 21 april 1533

Aan Erasmus

Toen over uw persoon, waarover wij al geruime tijd bijna niets hadden vernomen (mogen de goden ons bijstaan zoals wij de waarheid spreken), velerlei gedachten in ons omgingen en wij besloten hadden u een brief te sturen om iets over uw toestand te weten te komen, arriveerde uw brief[1] die zoals gewoonlijk aangenaam voor ons was. Deze bevestigde ons meer en meer in ons voornemen, aangezien hij een zeer vruchtbaar onderwerp verschafte voor een antwoord; en wij zullen de brief niet beantwoorden omdat het zo hoort, maar alleen om u te doen weten dat wij, vanwege de goedgunstigheid waarmee wij u omarmen, met spijt kennis hebben genomen van het verlies van zoveel van uw voortreffelijke vrienden die, overeenkomstig onze wens, uw belangen oprecht in woord en daad beschermen en bevorderen. Aangezien dit echter een gevolg is van de huidige toestand en wij u, een oude man die met een been in het graf staat en die door iedereen voor bijzonder wijs wordt gehouden, niet nog meer willen verdrieten, laten wij dit terzijde en gaan wij over tot de overige zaken; en wij wensen dat u, na vorige maand een slechte gezondheid te hebben genoten, naar wij uit uw brief hebben begrepen, door toegewijde zorgen zo snel mogelijk hersteld zult zijn in uw vroegere kracht.

Wij zijn er volledig van overtuigd dat een vrede met de despoot van de Turken aanstaande is - een vrede die wellicht, met grotere roem voor de gehele christenheid, vanzelf had kunnen komen, aangezien wij tegen de vijand een uitgerust leger gereed hadden, maar op dit ogenblik zullen wij er des te meer mee instemmen omdat wij hem, vooral in deze woelige tijd, zien excelleren in de oorlog. Onze huidige toestand brengt immers met zich mee dat wij altijd vurig verlangen naar datgene wat wij spontaan afwijzen als ons een gelegenheid is geboden.

Dat de Lutherse schandvlek zich dagelijks verder verbreidt, kunnen wij geenszins met kalmte verdragen. Om daaraan een eind te maken en een concilie te beleggen zijn weliswaar gezanten van zowel de paus als de keizer naar de christelijke vorsten gestuurd die op het ogenblik bij ons verblijven, maar wij vrezen toch dat hun missie geen vruchten zal afwerpen en dat wij daardoor met de dag afglijden naar erger.

Niet minder betreuren wij dat het bloeiende Engelse koninkrijk zich intussen aan dezelfde kenmerken van ketterij heeft overgegeven. Weliswaar me-

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

nen wij dat dit het land is overkomen op grond van een bijzondere vergissing die het heeft begaan, maar het zou toch gepast zijn dat alleen degenen die gelegenheid bieden voor dwalingen worden gestraft.

Ten slotte, omdat u ons aan het eind van uw brief met grote ijver medewerking toezegt voor het geval dat wij daaraan behoefte hebben, hebben wij gemeend dat u het volgende zou moeten doen om ons een dienst te bewijzen. Nu wij in Trente, meer ten behoeve van onze opvolgers dan van onszelf, van de grond af een gebouw hebben opgericht, is het onder meer steeds onze hartenwens geweest daar, in overeenstemming met onze rang en onze middelen, een bibliotheek te vestigen met boeken van alle goede auteurs op elk mogelijk vakgebied. En aangezien ons niet voldoende duidelijk is wat tot de beste boeken wordt gerekend en welke boeken vanwege hun druk of sierlijke letters beter in onze contreien of elders kunnen worden aangeschaft, wensen wij dat u ons hiervoor instructies geeft en dat u, wanneer u hiervoor tijd kunt vrijmaken, een lijst of een kleine aanwijzing toestuurt; dit wensen wij ten zeerste. En tot de zaken waarmee wij u op onze beurt van dienst kunnen zijn, zult ons altijd bereid vinden.

Wenen, 21 april 1533

2798 *Aan Eustace Chapuys*
Freiburg, 23 april 1533

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan Eustace Chapuys, keizerlijk gezant in Engeland, gegroet

Geen bezit is dierbaarder of rijker dan een oprechte vriend. En hoewel ik voor het overige weinig van Irus[1] verschil, lijk ik in dit soort rijkdom een Lucullus te zijn, want dagelijks ontdek ik dat ik veel meer vrienden heb dan ik dacht. Gelooft u mij: u vergist zich als u denkt dat een rijke prebende mij aangenamer zou zijn geweest dan de vriendschap van Eustace, wiens beeltenis, uitgedrukt in zijn brief,[2] ik met het grootste genoegen heb aanschouwd. Daaruit stromen een zo ongekunstelde oprechtheid en zuiverheid dat je met gemak een karakter te zien krijgt waaraan alle valse schijn vreemd is.

De toetreding van vrienden of, als u liever wilt, de kennismaking met hen is mij in deze tijd des te aangenamer omdat het afgelopen jaar enkele voortreffelijke vrienden heeft weggenomen: in Engeland de aartsbisschop van Canter-

1. Spreekwoordelijke arme; zie *Adagia* 576.
2. Deze brief is niet bewaard gebleven.

bury, die voor mij evenveel waard was als veel anderen tezamen; in het gevolg van de keizer Alfonso de Valdés; in Polen Krzysztof Szydlowiecki, de grootkanselier van het koninkrijk. Ik ga voorbij aan de anderen die minder hoge posities bekleedden maar even toegewijd waren, onder wie Zacharias Deiotarus van Friesland, die de assistenten die ik van tijd tot tijd naar Engeland moest sturen, met graagte en plezier placht te ontvangen. Voor deze dienst was ik bijzonder dankbaar omdat de publieke herbergen weinig bescherming bieden tegen de besmetting door de verderfelijke pest die kort geleden vanuit Engeland, dat er al meer dan veertig jaar al te vertrouwd mee is, naar onze contreien is getrokken. U moet dan ook weten dat ik u zeer dankbaar zal blijven omdat u daarginds mijn Quirinus heeft ontvangen. Aangezien hij toen, door toedoen van sommige vrienden die heel weinig op u lijken, mijn zaken niet op de gewenste wijze heeft behartigd, heb ik hem opnieuw daarheen gestuurd in de hoop dat het lot mij deze keer wellicht gunstiger gezind is.

Ik weet niet welk beeld u uit mijn geschriften heeft gekregen dat u met een zo vurige genegenheid heeft bezield, omdat ik weet dat alles wat ik doe ondermaats is. Maar ik waardeer uw toewijding aan mij temeer omdat ik mijn verdiensten minder in mij herken. In elk geval is er van Erasmus niets meer over dat u het aanzien waard zult vinden. U zou namelijk geen man te zien krijgen, maar een oud vel dat ronduit deerniswekkend zou zijn als we de overtuiging niet hadden dat als het omhulsel is afgelegd, een nieuw wezen zal verrijzen, blakend van jeugdige kracht. U lijkt ook te beseffen door welke golven ik heen en weer word geslingerd en door welke winden ik word opgejaagd. Maar de haven komt in zicht die met behulp van Christus een eind zal maken aan alle narigheid. Er wordt kwaad van mij gesproken en ik word door boze tongen verscheurd, en dat vooral door degenen aan wie ik de grootste diensten heb bewezen. Je zou denken dat dit mijn lot is. Toch zeggen de drukkers dat er nauwelijks een andere naam bestaat die beter verkoopt. Ik zou geloven dat ze me vleiden als ze me niet voortdurend om iets zouden vragen, al is het maar een klein voorwoord bij gebrek aan iets anders.

Laat ik het volgende nog toevoegen. De wereld is tegenwoordig vol van rondzwervende lieden die hun oude banden hebben verbroken of er om andere redenen vandoor zijn gegaan. Omdat zij bijna naakter zijn dan een slangenvel,[3.] moeten zij met allerlei trucs in hun levensonderhoud voorzien, want een lege maag is een machtige charlatan. Sommigen weten uit mijn geschriften wie mijn vrienden zijn. Zij maken hun opwachting bij hen, geven zich uit voor mijn assistenten en leerlingen, ook al hebben ze mij nog nooit gezien, en onder dat voorwendsel troggelen zij aanzienlijke geldsommen van

3. *Adagia* 26; de betekenis is: ‘omdat zij nagenoeg volkomen berooid zijn’.

hen af. Zodra ze vrezen dat hun bedrog wordt doorzien, zoeken zij hun heil ergens anders. Ik wilde dat u dit weet, zodat u niemand moet geloven tenzij hij met name in mijn brieven wordt aanbevolen.

Maar ik kan het u nog sterker vertellen. Hier een verhaal dat u zal doen lachen. Toen Christophe de Longueil mij in Leuven bezocht,[4.] vertelde hij dat een jongeman die bij de benedictijnen was weggelopen, genaamd Silvius (een verzonnen naam, neem ik aan),[5.] naar Rome was gegaan en een in mijn naam geschreven brief, waarin hij nadrukkelijk werd aanbevolen, aan paus Leo had overhandigd. Hij had namelijk gehoord dat ik destijds bij Leo in de gunst stond en ongetwijfeld had hij mijn handschrift geïmiteerd. De paus ontving de man met open armen en beloofde hem van alles. Nadat hij met onbekende bestemming was vertrokken, vroeg Leo uit eigen beweging waarom Silvius niet terugkwam. Maar toen stierf hij, ten prooi aan de koorts. Zou je dit niet met recht een vermakelijk staaltje van lef mogen noemen?

Maar om te besluiten, beste man: hoewel u in die zin een voorsprong op mij heeft dat u mij met een brief en dienstbetoon tot vriendschap hebt bewogen, zal ik mij inspannen om niet de indruk te wekken weinig tegemoet te zijn gekomen met welwillendheid van mijn kant. Als zich een gelegenheid aandient waarin ik u op mijn beurt ten dienst kan staan of een genoegen kan doen, zult u zien dat het Erasmus niet ontbreekt aan vriendschappelijke bereidwilligheid, ook al ontbreekt al het andere. De rest zult u, als u het goed vindt, gedeeltelijk vernemen uit de memo's die ik aan mijn assistent heb meegegeven en gedeeltelijk uit diens relaas; hij is in mijn ervaring te goeder trouw en allerminst lichtzinnig. Ik betreur het bijzonder dat de Engelsen het te stellen hebben met de Schotten. Het komt me voor dat ik aan dat land, dat mij zoveel voortreffelijke vrienden heeft opgeleverd, meer verschuldigd ben dan aan het land dat mij heeft voorgebracht. Toch benauwt het me hevig dat Holland er ongenadig van langs krijgt, nu eens van de Denen,[6.] wat nieuw is, dan weer van de Geldersen, wat niets nieuws is. Wat Hesiodus zei, was een orakelspreuk: een slechte buur is een ramp.[7.] We hebben hier te maken met krijgslisten van heersers. Ik wens u alle goeds, mijn toegewijde vriend.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 23 april 1533

4. In oktober 1519.
5. Het is niet bekend om wie het gaat.
6. Op wens van de stad Lübeck had Denemarken de Sont voor Hollandse schepen afgesloten. In mei 1533 brak oorlog uit tussen Holland en Lübeck. In september stelde Denemarken de Sont weer open voor Hollandse schepen.
7. Hesiodus, *Werken en dagen* 344.

2799 *Aan Karel Uutenhove*
Freiburg, [ca. 24 april] 1533

Gegroet. We worden hier onder zoveel narigheid bedolven dat de vrolijkheid zelf zich er nauwelijks vrolijk over kan maken, waardoor het me temeer verwondert dat mijn brief[1.] jou zoveel vrolijkheid heeft bezorgd. Toch ben ik blij, beste Karel, als het waar is wat je schrijft. Als ik je soms minder vaak schrijf dan je zou willen, moet je niet denken dat ook maar iets van mijn welgezindheid jegens jou is verdwenen. In de *Palaeonaeoi* vind je een tamelijk uitvoerige aan jou gerichte brief.[2.]

Ik heb je eerder geschreven via de bode[3.] die in dienst is van deze stad. Hij zegt dat hij de brief aan Schets heeft afgegeven. Of die bij jou is aangekomen, weet ik niet. Tegelijk heb ik aan de thesaurier van Vlaanderen[4.] geschreven, wiens zoon, genaamd Florens, in Padua woont.

Het was niet nodig jezelf te beroven van jouw zijdestof. Jouw gezindheid neemt voor mij de plaats in van het grootste geschenk.

Het nieuws dat hier de ronde doet, zul je deels vernemen uit de memo's die ik aan Quirinus heb meegegeven, deels uit diens eigen relaas. Hij is een Hollander: zelfs als hij zou willen, zou hij niet kunnen liegen. Er circuleren ook hier wonderbaarlijke verhalen over een pleger van meineed die door twee demonen is verscheurd en over een dorp dat door demonen in brand is gestoken.[5.] Om die demonen met hun grote snikkels heb ik hartelijk gelachen.

Lieven[6.] had ik aangeraden ofwel een rijke prebende na te jagen, ofwel een echtgenote te zoeken, maar dan met een goede bruidsschat, naar het voorbeeld van De Schepper. Het verbaast me hoe diep de jongen is gezakt, op wie ik zoveel hoop had gevestigd. Maar ik heb nog niet alle hoop opgegeven.

Joachim Martens was bij ons, een bijzonder geleerde jongeman die niet goed leek te weten wat hem te doen stond. Uiteindelijk zei hij dat hij naar Gent wilde terugkeren; als reden voerde hij de leeftijd en de gezondheid van zijn moeder aan. Ik wil graag weten wat hij nu doet.

Schets heeft bezoek gekregen van de heer Johannes de Molendino, een grote aanhanger van Erasmus, maar ondertussen speelt hij onder een hoedje

1. Deze brief is niet bewaard gebleven, evenmin als de antwoordbrief van Uutenhove.
2. Brief 2700, opgenomen in de *Epistolae palaeonaeoi* (Freiburg, 1532).
3. Peter (achternaam onbekend).
4. Pieter van Griboval.
5. Zie brief 2846.
6. Lieven Algoet.

met Barbier die mijn toelage verduistert. Ik vermoed dat de zaak is aangesticht door Aleandro en Latomus; zij[7] zijn Fransen en ik weet niet hoe het komt, maar de Fransen zijn mij nu minder welgezind. De naam van Duitsland speelt me parten.

Glareanus doet je de groeten terug en wenst je van harte alle goeds. Amerbach is maar zelden hier nu hij een echtgenote heeft. Je kunt je nauwelijks voorstellen hoeveel verdriet het me doet dat Karel Sucket, een bijzonder veelbelovende jongeman, ons zo voortijdig is ontvallen. Ik was bezorgd om hem vanwege zijn te vroeg ontloken kwaliteiten. Voor jou heb ik betere hoop, jij die geleidelijk opklimt naar de hoogste toppen van de roem. Mijn hartelijke groeten aan de heer Willem de Waele, een bijzonder vriendelijk man. Jou, beste Karel, wens ik alle [...][8] en intussen maak ik een bruiloftslied voor je.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 1533

Er wil hier maar geen brief van Van den Zande aankomen; ik heb geen idee of ik die heb ontvangen.[9] Breng hem en Van Edingen alsjeblieft mijn welgemeende groeten over.

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de edelmoedige en geleerde heer Karel Uutenhove. Te Gent

2800 *Aan Abel van Colster*
Freiburg, 25 april 1533

Erasmus van Rotterdam aan de edelgrootachtbare heer Abel van Colster, gegroet

Jouw brief[1] die van alle kanten overloopt van Attisch zout[2] heeft me niet alleen opgevrolijkt met zijn zeer bekoorlijke kwinkslagen, maar was me vooral ook aangenaam omdat eruit spreekt dat het je goed gaat en dat je een genoeglijk leven leidt; ik wens je toe dat dit zo zal blijven, man van mijn hart! Ik zou graag plezier met je maken als ik op het ogenblik niet honderd brieven

7. Johannes de Molendino en Pierre Barbier.
8. Een deel van de tekst ontbreekt.
9. Vermoedelijk is de overgeleverde tekst bedorven en schreef Erasmus: ‘ik heb geen idee of hij de mijne heeft ontvangen’. Van den Zande had niet geantwoord op brief 2483 en excuseert zich daarvoor in brief 2817.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Fijnzinnige geestigheid.

te schrijven had. Je hebt me doen lachen met je opmerking dat mijn brief[3] zo droog was dat die al je kwade sappen zou kunnen opzuigen, en zo licht dat die als een kurk een zo groot man zou kunnen dragen om te voorkomen dat hij verdrinkt.

De grote en wonderbaarlijke Erasmus die jij beweert te hebben gezien, is mij volslagen onbekend en nog nooit door mij gezien of gehoord. Het mindere deel van mijn wezen is inmiddels niet meer dan een oud vel. Het zou te wensen zijn dat het betere deel althans gedeeltelijk tegemoetkomt aan het fraaie beeld dat je ons schildert in je brief. Maar hierover zal ik niet verder met je redetwisten. Als er iets goeds in mij aanwezig is, is dat een geschenk van God, en ik kan het je redelijkerwijs niet kwalijk nemen dat jij Erasmus hebt bekeken door de waas waarmee een overmatige genegenheid en een buitengewone trouwhartigheid jouw ogen lijken te hebben bedekt. Uit dezelfde bron komt de voldoening waarmee jij jezelf bijzonder gelukkig acht omdat het jou te beurt is gevallen in het vriendenalbum van Erasmus te worden bijgeschreven. Ik heb veel betere redenen om mijzelf geluk te wensen, omdat mijn vermetelheid en schaamteloosheid zo gunstig hebben uitgepakt dat ik aan mijn vriendenlijst een zo grote naam heb toegevoegd.

Dit laatste is mij des te dierbaarder omdat het afgelopen jaar, waarin een aantal belangrijke vrienden zijn heengegaan, mij een bittere armoede heeft bezorgd op het gebied van verreweg het waardevolste bezit. Want om alleen de voornaamste personen te noemen: in Engeland is William Warham gestorven, de aartsbisschop van Canterbury; in Wenen, in het gevolg van de keizer, Alfonso de Valdés, die al een groot man was, maar een zeer groot man was geworden als hij was blijven leven; in Polen Krysztof Szydłowiecki, de grootkanselier van het koninkrijk, aan wie de *Tong* is opgedragen.[4] Het is terecht dat Holland jou een positie aan de top heeft gegeven van waaruit je beter kunt toezien op de staat, die op dit moment, naar ik hoor, gebrek heeft aan verstandige en waakzame hoeders. Wie heeft ooit gelezen, gehoord of gezien dat er een tijd bestond die woeliger en kwalijker was dan de onze?

Maar vaarwel aan het klagen dat nergens toe leidt. Aangezien jij de gewoonte hebt je geest die uitgeput raakt door de beslommeringen van het Hof te laten uitrusten in mijn geschriften als in een lustoord, is te hopen dat mijn tuinen iets bevatten dat de ogen, de neus of de papillen van de uiterst fijngevoelige Colster kan behagen. Maar ze zijn onvruchtbaar, of als ze iets voortbrengen, gaat het om bieten, kaasjeskruid of prei, als het maar geen dollekervel of monnikskap is - die er wel degelijk staan volgens het geschreeuw van lieden die jij geestig aanduidt als eerbiedwaardig vanwege hun baard en hun pij.

3. Deze brief is niet bewaard gebleven.
4. Zie brief 1593.

De man[5] over wie je mijn mening vraagt, acht ik zo hoog dat ik een afkeuring van zijn kundigheid niet kan verdragen. Zijn boek heb ik niet gelezen, maar nadat ik het te leen had gekregen, las een assistent het aan me voor - bij beetjes, uit geselecteerde hoofdstukken - tijdens de wandeling na de avondmaaltijd, omdat mij destijds vanwege aanhoudende werkzaamheden geen ander moment was gegund. Degene van wie het exemplaar was, stond me niet toe dat het langere tijd bij mij bleef. Uit wat ik links en rechts van het werk heb geproefd, heb ik afgeleid dat de man een vurige geest bezit, wisselend belezen is en een goed geheugen heeft, maar soms wijdlopig is in plaats van selectief en een stijl heeft die eerder onstuimig is dan bedaard. Met betrekking tot alle mogelijke onderwerpen laakt hij het slechte en prijst hij het goede. Maar er zijn mensen die alleen lof kunnen verdragen. Vandaag heb ik op zijn brief aan mij geantwoord[6] en hem de raad gegeven zich afzijdig te houden van deze beroeringen, als hem dat enigszins mogelijk is, want hij dreigt intussen een rechtvaardige oorlog met de theologen uit te vechten. Als hij dat niet kan en vastbesloten is het erop te wagen, moet hij twee dingen in de gaten houden: ten eerste dat hij strijdt vanuit een veilige positie, om niet in handen te komen van vijanden die men niet kan verslaan en evenmin gunstig kan stemmen; ten tweede, dat hij mij niet in zijn zaak betrekt. Hij schrijft namelijk dat hij evenveel met zijn wapens als met de mijne zal vechten: die passage uit zijn brief[7] beviel mij niet helemaal. Tot dusver lever ik slag in een hachelijke strijd met een hydra die geen zeven, maar een ontelbaar aantal koppen telt, en houd ik me nauwelijks staande vanwege de *Zotheid* en enkele andere vrijmoedig geschreven zaken. Ik vrees nu dat, als hij volhardt, alle haatgevoelens tegen mij opnieuw oplaaien. Welk voordeel hij verder denkt te kunnen behalen, zie ik niet. Als hij meent dat de theologen en de monniken door hem gecorrigeerd of overwonnen kunnen worden, vergist hij zich volkomen. Wat heeft hij eraan horzels die inmiddels ietwat vermoeid zijn geraakt, opnieuw te prikkelen en op de hoofden van goede mensen af te sturen?

Wat Cornelis Hoen is overkomen,[8] weet jij zelf het beste. Louis de Berquin had geen enkel gevaar gelopen als hij naar mijn raad had geluisterd. Eenmaal behaalde hij een overwinning. Hij bereidde zich voor op een triomf. Ik ried het hem af. Hij wilde er niet van horen. Hij was een voortreffelijk man

5. Cornelius Agrippa.
6. In feite vier dagen eerder, op 21 april (brief 2996, het antwoord op brief 2990).
7. Brief 2737.
8. Hoen werd in januari 1523 gevangengezet vanwege zijn denkbeelden over de eucharistie. Het Hof van Holland - waar zowel Hoen als Van Colster lid van waren - liet hem in oktober op borgtocht vrij.

met een aanzienlijke positie en een ongeveinsd karakter, die het hart op de tong droeg. In afwezigheid van de koning, die in Spanje verbleef,[9.] werd hij opnieuw gevangengezet. En hij zou zijn omgekomen als de moeder van de koning,[10.] en even later ook de koning zelf na diens terugkeer uit Spanje, hem niet te hulp waren gekomen. Na korte tijd werd hij uit de gevangenis overgebracht naar een gerieflijker verblijfplaats en uiteindelijk in goed vertrouwen vrijgelaten. Aldoor zong ik voor hem hetzelfde liedje, dat hij zich op vaardige wijze uit deze affaire moest terugtrekken. Hij beloofde zichzelf een zekere en luisterrijke zege, terwijl hij het opnam tegen zwermen monniken, tegen de theologische faculteit en tegen de purperen senaat.[11.] Met mijn waarschuwingen bereikte ik niets. Hij was met zichzelf ingenomen. Hoe liep het af? Met hem gebeurde hetzelfde als met Socrates, toen zijn rechters van plan waren een tamelijk mild vonnis over hem te vellen en naar gewoonte de verdachte vroegen welke straf hij passend achtte voor zichzelf. ‘Dat ik in het Prytaneum op staatskosten word onderhouden,’ antwoordde hij - dat gold in Athene als de hoogste eer. Getergd door zo'n hooghartig antwoord veroordeelden de rechters hem ter dood. Op dezelfde manier zei Berquin met onbewogen gelaat toen hem gevangenisstraf[12.] werd opgelegd: ‘Ik ga in beroep bij de koning en de paus.’ Geërgerd door dit antwoord bepaalden de rechters dat hij op de Place de Grève moest worden verbrand.[13.] Zijn levenswandel was volkomen onberispelijk - over zijn leerstellingen heb ik nog geen duidelijkheid.

Als hij zich hiervan niets aantrekt, moet hij mij in elk geval niet in zijn oorlog betrekken. Hetzelfde heb ik dikwijls van Berquin gevraagd en hij had beloofd dat hij dit zou doen, maar hij bedroog mij met zijn ondergang, zeer tot mijn ongemak. De theologen zouden nooit hun censuur tegen mij hebben afgekondigd als ze door hem niet waren uitgedaagd. Genoeg nu over dit vonnis. De rest zul je vernemen van mijn betrouwbare assistent die je deze brief bezorgt. Het ga je goed. Mijn hartelijke groeten aan de edelgrootachtbare heer Van Assendelft.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 25 april 1533

9. In 1526, als krijgsgevangene van Karel V te Madrid.
10. Niet de moeder van Frans I, maar diens zuster Margareta van Valois.
11. Bedoeld zijn de bisschoppen.
12. Berquin werd veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf en afzwering van zijn ketterij; ook werd hem zijn doctorstitel ontnomen en werden zijn boeken verbrand.
13. Berquin werd niet verbrand op de Place de Grève (tegenwoordig Place de l'Hôtel de Ville), maar op de Place Maubert. Zijn terechtstelling werd vooral ingegeven door de vrees dat zijn beroep succesvol zou kunnen zijn.

2801 *Van Bernhard von Cles*
Wenen, 27 april 1533

Hooggeachte heer, eerbiedwaardig in Christus, oprecht door ons bemind. Eerder hebben wij dit niet kunnen volbrengen vanwege onze afwezigheid, maar nu hebben wij, aangespoord door uw laatste brief,[1] voor uw vriend Glareanus vijftig gulden en voor u een driemaal zo groot geschenk van zijne koninklijke majesteit[2] verkregen. Maar omdat wij met alleen dit nog niet tevreden waren, sturen wij u daarenboven, ten teken van de bijzondere genegenheid die wij u altijd hebben toegedragen, vijftig gulden van onszelf ten geschenke, zodat u zich kunt verheugen in een geschenk van tweehonderd gulden in totaal. Wij willen niet dat u denkt dat het u hierom in de toekomst zal ontbreken aan de toewijding die wij tot dusver hebben betracht, aangezien wij eraan hechten in elke aangelegenheid waarin wij dat kunnen, u zodanig tegemoet te willen komen dat onze dienst beantwoordt aan uw verwachting.

Wenen, 27 april 1533

Bernhard, bij de gratie Gods kardinaal en bisschop van Trente

Aan de hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam, doctor in de godgeleerdheid, eerbiedwaardig in Christus, oprecht door ons bemind. Te Freiburg

2802 *Van Conradus Thuringus*
Freiburg, [ca. april] 1533

Gegroet. Naar mijn idee ben ik hier op het juiste moment aangekomen, zeergeleerde heer, omdat ik u gisteren even in de kerk heb gezien - gelukkig voor mij, zowel vanwege uw veelzijdige bedrevenheid in elke tak van geleerdheid alsook vanwege uw opmerkelijke en uitzonderlijke welsprekendheid, waarin u op zo gelukkige wijze overheerst en alle schrijvers van onze tijd overtreft dat u zich met goed recht niet alleen met de hedendaagse, maar ook met de klassieke auteurs uit de Oudheid kunt meten en hen in zekere zin naar de kroon kunt steken. Wat anders lijken uw *Adagia* voor te stellen dan een reusachtige encyclopedie van alle wetenschappen, een volkomen nauwkeurig en in alle opzichten volmaakt werk? Wat laten uw andere geschriften zien als het niet de reinste, overvloedige rijkdom is van Latijnse welbespraaktheid,

1. Brief 2651; vgl. brief 2655.
2. Ferdinand van Oostenrijk.

die met een wonderlijke bevalligheid en sierlijkheid van uitdrukking de geest van de lezers vergenoegt? O hart dat overloopt van alle wetenschappen, dat de woonplaats van de Muzen en van alle schone letteren kan worden genoemd! Moge de goede en almachtige God geven dat u zo lang mogelijk veilig en wel in ons Duitsland kunt leven, u die het zeker waard bent zo oud te worden als Methusalem en Nestor.

Wat zou ik u, die met ernstiger aangelegenheden bezet bent, ophouden met mijn vele uitweidingen? Ik had mij gisteren voorgenomen u te ontmoeten, maar een gezelschap dat deels uit Spanjaarden en deels uit enkele edelen bestond, was mij voor en heeft u alle achting bewezen. Maar om nu de zaak in heel weinig woorden duidelijk te maken: teruggekeerd uit Italië van zijne keizerlijke majesteit en gedrongen door de uiterste noodzaak en armoede neem ik mijn toevlucht tot u als tot de meest onverschrokken en weergaloze beschermheer en wijkplaats voor alle geleerden, en vraag ik u de arme drommel die ik ben te willen ondersteunen met een klein bedrag, zodat ik verder kan gaan en kan rondreizen, terwijl ik nu armer ben dan Codrus en onaanzienlijk als Irus.[1.] Leef gelukkig en wel, en streef bovendien de grijze Nestor voorbij.[2.]

Gegeven te Freiburg, in haast, in het jaar '33

Conradus Thuringus uit Langensalza, u ten zeerste toegewijd

Aan de zeergeleerde en bijzonder welbespraakte heer Erasmus van Rotterdam, zijn zeer goedgunstige beschermheer

2803 *Aan Johannes Agricola*
Freiburg, 3 mei 1533

Dit is het voorwoord bij Johannes Agricola, *Scholia copiosa in therapeuticam methodum*, *id est absolutissimam Claudii Galeni Pergameni curandi artem* (‘Uitvoerige aantekeningen bij de therapeutische methode, dat is, de volmaakte geneeskunde van Claudius Galenus uit Pergamon’, Augsburg, 1534).

1. Vgl. *Adagia* 567.
2. Vgl. Juvenalis, *Saturae III*, 128.

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Johannes Agricola Ammonius, hoogleraar in de geneeskunde en de Griekse taal te Ingolstadt, gegroet

Jouw genegenheid doet mij veel genoegen en aan jouw bijzonder nuttige werken, allerbeste Agricola, geef ik van harte mijn zegen, zoals billijk is, want over geesten als de jouwe heb ik mij altijd ten zeerste verheugd. Ik weet bovendien niet op welke nog fraaiere gronden jij de herinnering aan jouw ijver kunt aanbevelen aan het nageslacht. De reden waarom jouw kwaliteiten verheerlijkt zullen worden, is namelijk dat jij als eerste de zware taak hebt opgevat de therapeutische methode van Galenus van commentaar te voorzien. Dat Galenus het hoogtepunt van alle geneeskunde vormt, wordt bevestigd door het oordeel en de loffelijke getuigenissen van vele geleerde mannen die uit deze auteur de beginselen van de ware geneeskunde hebben opgedaan. Hierom hoop ik, hooggeachte Johannes, dat jouw inspanningen jou de beloning en de waardigheid zullen opleveren die je toekomen op grond van je geleerdheid en je verrichtingen. Was het maar waar dat ik je de Theseus[1.] kon bezorgen die je wenst! De bode staat hier te trappelen en ik moet tegelijkertijd aan veel mensen schrijven, zodat ik nauwelijks een half uur over had, maar hier is dan ongeveer wat ik tussen mijn onafzienbare bezigheden heb kunnen noteren.

De twee Griekse verzen die Galenus citeert in boek 1, hoofdstuk 2 zijn te vinden in de *Orestes* van Euripides, op de vijfde pagina vanaf het begin van het verhaal.[2.] Of het derde vers Grieks is weet ik niet; het is in elk geval geen Latijns vers en als het een vers is, heeft Galenus het zelf toegevoegd. De droom van Orestes is niets anders dan een ijldroom zoals krankzinnigen die hebben. Het gaat om woorden die Elektra spreekt tot haar broer Orestes, die in zijn waanzin denkt te zien wat hij niet zag. Het verbaast me dat de vertaler *eidenai* heeft weergegeven met ‘weten’, terwijl ‘zien’ of ‘waarnemen’ beter op zijn plaats zou zijn.[3.]

De Tabiërs die Galenus beschrijft in boek 5, hoofdstuk 12, worden genoemd door Stephanus in zijn boek over de steden.[4.] Hij vermeldt dat het een volk is uit Italië waarbij Remus is opgegroeid. Ongetwijfeld is er meer te vinden bij de geografen, maar daarvoor ontbreekt me de tijd.

Met ‘in elkaar overgietende zeven’ bedoelt Galenus in boek 3, hoofdstuk 2, niets anders dan een verwarde mengeling van allerlei zaken.

Verder duidt Galenus in boek 6, hoofdstuk 3 met *kriomuzous* (‘kwijlende

1. *Adagia* 427.
2. In de editie verschenen bij Manuzio in 1525. Het gaat om Euripides, *Orestes* 258-259.
3. ‘Eidenai’ beteken ‘weten’, maar inderdaad past ‘zien’ beter aan het slot van vers 259 (‘je ziet niets, je verbeeldt je dat je hen ziet’).
4. Stephanus van Byzantium, *Ethnica* (ook wel ‘Over de steden’ genoemd).

schapen') volgens mij mannen aan zonder oordeelsvermogen, dat wil zeggen, met een snotneus. Schapen hebben immers altijd snot in hun neus.

Wat de overige vragen betreft heb ik geen gelegenheid erop in te gaan en ik heb ook niet bij de hand wat je vraagt. Een andere keer zullen we de taak met zorg volbrengen. Op dit moment kan ik me niet langer met je onderhouden: ik heb je dit geschreven terwijl ik meer dan overstelpt ben met bezigheden. Laat deze brief je daarom tot een groet zijn, zowel voor je buitengewone vriendelijkheid als voor je bijzondere trouwhartigheid jegens mij. Voor sommige zaken zal Georgius Agricola je uitkomst bieden, een man van uitmuntende geleerdheid; zijn werk over maten en gewichten, in vijf boeken voltooid, wordt inmiddels in Bazel gedrukt.[5.] Daarin maakt hij op scherpzinnige wijze veel zaken aannemelijk die de opvattingen van Budé, De Portis en Andrea Alciati weerleggen. Terloops heeft hij het ook over de maten en gewichten die door artsen worden gebruikt.

Als je ooit mijn brief ontvangt (want ik hoor velen klagen over brieven die niet alleen zijn verzegeld en opengescheurd, maar zelfs geheel en al zijn verduisterd), doe dan alsjeblieft mijn hartelijke groeten aan de heer Matthias Kretz, die een kostbare schat bewaart in een aarden kruik. Ik heb de grootst mogelijke genegenheid voor de schitterende gaven Gods die de man in zich draagt.

Het ga je goed. Freiburg in Breisgau, 3 mei in het jaar 1533 na de geboorte van Christus

Voor de vuist weg geschreven

2804 *Van Johann von Vlatten*
Hambach, 3 mei 1533

Gegroet. De zeer doorluchtige vorst van Gulik[1.] heeft volmondig erkend dat uw betrouwbare, wijze en heilzame raad inzake het geloof en de christelijke godsdienst in zijn landen een zeer gunstige uitwerking heeft gehad op de samenleving, die al op vele plaatsen jammerlijk aan het wankelen was gebracht.[2.] Hij weet dan ook niet op welke manier hij in dit sterfelijke leven uw onsterfelijke weldaad naar waarde kan belonen. Niettemin heeft hij, om niet

5. Zie brief 2782, noot 1.
1. Johan III van Kleef.
2. Heresbach had in het najaar van 1532 Erasmus bezocht om diens raad in te winnen inzake de hervorming van het kerkbestuur in de verenigde hertogdommen Kleef, Gulik en Berg.

voor volkomen ondankbaar door te gaan, u een geschenk willen toekennen van dertig Rijnse guldens per jaar, zolang u zult leven (en wij bidden dat dit nog heel lang zal zijn). U moet deze weldaad of beloning, voor wat die waard is, goed opvatten want ze komt voort uit gevoelens van de hoogste toewijding en genegenheid voor u van een voortreffelijk vorst. Onze Karl Harst zal in uw tegenwoordigheid dertig guldens van het juiste gewicht uittellen en u de verordening van de vorst overhandigen, zodat de zaak voor altijd veiliggesteld zal zijn. Hij zal u ook de hoofdstukken van de regeling[3.] laten zien en de wens uitspreken dat u bij gelegenheid op heldere en beknopte wijze steun zult willen verlenen aan onze predikers inzake het Onze Vader, het Credo en de geboden van de Heer, aangezien dit niet alleen onze vorst bijzonder welgevallig is, maar ook de almachtige God zou behagen en voor deze landen nuttig en noodzakelijk lijkt.

Helaas zijn diverse weerzinwekkende heiligschenners en vervalsers van Gods woord onze landen binnengedrongen, die tot opperste verwarring van de vrome geesten de aanval richten op het grootse, heilige geschenk van Christus: het heilige lichaam van de Heer, waaraan zij op verfoeilijke wijze een onjuiste, valse betekenis geven. God zal in zijn onmetelijke barmhartigheid op een dag een eind maken aan dit kwaad.

Dat ik tamelijk laat ben met deze mededelingen, komt doordat ik me had voorgenomen de bezorging van mijn brief toe te vertrouwen aan Quirinus Hagius, zodra die uit Engeland was teruggekeerd, uw trouwe assistent aan wie men dergelijke zaken kan overlaten. Maar omdat hij zich te lang bij de Engelsen ophield om uw zaken te regelen, heb ik ervoor gezorgd dat de zaak werd toevertrouwd aan onze Harst. Hij zal u het overige nieuws persoonlijk vertellen. Onze kanselier,[4.] een man die u een warm hart toedraagt, wilde u enkele woorden schrijven om duidelijk te maken hoe welgezind hij u is; als hij van zijn missie is teruggekeerd, zal hij u uitvoeriger schrijven. Uw Willem,[5.] een vorstenzoon van een zeldzaam goede inborst, wenst u het allerbeste en zendt u duizend groeten. Het ga u goed en blijft u me in uw hart sluiten zoals u doet; maakt u gebruik van uw Vlatten als van een trouwe vriend. Voor de vuist weg geschreven, in Hambach, 3 mei '33

Uw Johann von Vlatten, schoolmeester enz.

Aan de hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam, theoloog en eerbiedwaardig vriend

3. De *Kirchenordnung* van 8 april 1533, door Harst in het Latijn vertaald ten behoeve van Erasmus.
4. Johann Gogreve.
5. Willem V van Kleef, zoon van Johan III.

2805 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 5 mei [1533]

Gegroet. Je hebt nooit misbruik gemaakt van mijn inschikkelijkheid. Maar van jouw goedheid proberen sommigen misbruik te maken.

Ik moest lachen om wat je Herwagen hebt geantwoord over *De oratore.*[1] Mij viel meteen het woord van Terentius te binnen: 'Niet op deze, zover ik weet'.[2] Je had simpelweg kunnen zeggen: 'Er komt niets naar je toe, hoezeer het je ook toekomt'.

Als de Portugees[3] je last heeft bezorgd, spijt me dat. Om dit te vermijden wilde ik de man niet aanbevelen, al leek hij een goed en fatsoenlijk mens.

Over die wildeman[4] heb ik een lang verhaal voor je, maar dat vertel ik je persoonlijk, iets waarvoor je hopelijk binnenkort gelegenheid hebt. Wat ik je intussen heb geschreven, moet onder ons blijven. Met niemand zou ik minder een strijd willen aangaan dan met hem, in wie helemaal niets gezond is.

Een theoloog uit de meute van Navarre[5] geeft voor een talrijk gehoor uiteenzettingen over de brieven van Paulus, waarbij hij geregeld naar me uithaalt op grond van de onnozele en agressieve *Collationes* van Frans Titelmans,[6] die ik eerder van repliek heb gediend met een klein boekje dat in Antwerpen is gedrukt.[7] Als je dat daarginds kunt krijgen, stuur het me dan alsjeblieft toe, want zelf kan ik geen exemplaar vinden.

Het ga je goed. Freiburg, 5 mei 1533

Erasmus van Rotterdam

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach, doctor in de rechten. Te Bazel

1. Van Cicero.
2. Terentius, *Adelphi* 641 (het antwoord op de vraag: 'Heb jij op de deur geklopt?').
3. Damião de Gois.
4. Waarschijnlijk Carinus.
5. Jean de Gaigny, verbonden aan het Collège de Navarre in Parijs; zie brief 2807.
6. *Collationes quinque super epistolam ad Romanos* (Antwerpen, 1529).
7. *Responsio ad collationes cuiusdam opus recens* (Antwerpen, 1529).

2806 *Van Julius Pflug*
Zeitz, 5 mei 1533

Julius Pflug aan de hooggeachte, zeergeleerde en eerbiedwaardige heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, gegroet

De liefde voor de kerk waarvan ik doortrokken ben, maakt dat ik, hoewel ik haar zelf nauwelijks bescherming kan bieden, toch onophoudelijk denk aan haar algemene toestand. Hiervan heb ik beslist veel profijt, of mij nu iets in gedachten komt dat me troost of dat me verschrikt. Verzonken in gedachten hierover overkomt het me de ene keer dat mijn geest verkwikt raakt, de andere keer dat die zich wapent tegen naderende lotgevallen. Wanneer immers een ongeluk zich aandient dat lang tevoren is voorzien, is dit gewoonlijk beter te dragen. Hierbij komt een bijzondere, beroepsmatige verplichting. Want aangezien ik een officiële taak heb in de kerk, heb ik toch, ook al ontbreekt mij de gelegenheid die uit te oefenen, wel de wil mij daarop toe te leggen. Omdat ik geen andere weg kan bewandelen om mijn plicht te vervullen, word ik er zodoende gemakkelijk toe gebracht uw hulp in te roepen en die van uw gelijken, die staat kunnen maken op hun geleerdheid en gezag. Ik heb u dit geschreven om u te doen begrijpen dat zich bij de zaak die ik gemeen heb met alle goede mensen, nog een persoonlijke verplichting voegt, zodat u, als ik al te zeer heb aangedrongen, mij zult vergeven, aangezien een gerechtvaardigde gemoedsbeweging mij daartoe heeft aangezet.

De toestand waarin de godsdienst zich bevindt, is geheel zoals u heeft beschreven: dit is immers wat ik in werkelijkheid ondervind. En op het ogenblik heb ik nauwelijks iets bij de hand om mijn neerslachtigheid te verlichten, vooral omdat we geen eind maken aan de misdaden waarvoor God ons slagen toebrengt die welverdiend zijn. Dat u echter denkt de brui eraan te geven is iets dat u voorzeker nooit zal worden toegestaan door degene die gemaakt heeft dat u voor het mensdom uitmuntend werk kon verrichten, en wel des te minder omdat, zoals de laatste zang van een zwaan gewoonlijk de mooiste is, de laatste woorden die een voortreffelijk man met zijn naderende laatste adem uitblaast, meestal de heiligste zijn. Al heeft u dus redenen om de eisen van uitgevers af te wimpelen, u zou toch, tenzij u gehoorzaamt, geen manier vinden om Hem tevreden te stellen die met goed recht bevelen kan geven.

Maar wat ben ik aan het doen? Ik praat met u op een manier alsof uw ouderdom niet productief is, en wel zodanig dat die voor ons eeuwig zal duren, naar ik hoop. Sterker nog, als ik mijn aandacht richt op de schitterende zaken die u ons voortdurend bereidt, is mij volkomen duidelijk dat uw ouderdom niet alleen niet beroofd wordt van de dingen die ieder voortreffelijk man van u vraagt, maar daarmee zelfs nog wordt verrijkt. Bij u blaakt immers alles waarmee u de zaak van het christendom kunt bevorderen en ik vraag me af

of dit niet in nog hogere mate het geval is dan toen u in de kracht van uw jaren was. Dit geeft hoop dat u zich nog lang verdienstelijk kunt maken voor de kerk waaraan u vele weldaden heeft bewezen. Aangespoord door uw allervriendelijkste brief[1] heb ik gemeend dit te moeten schrijven, niet met de bedoeling dat ik, een weinig ontwikkeld jongmens, een vermaning richt tot een man van uw leeftijd en gezag, maar om het gesprek te vervolgen waarin u me heeft betrokken en waarin ik me, in een poging niet te beknopt te zijn, om een of andere reden breedvoeriger en onhandiger heb uitgedrukt dan passend is.

Ik kom nu toe aan Giulio Camillo en Agostino van Gubbio.[2] Toen ik in Venetië verbleef, kende ik de eerste alleen van gezicht, maar de tweede heb ik dikwijls ontmoet en gesproken. Hij nam me voor zich in doordat hij me zo vaak als ik wilde de gelegenheid gaf de bibliotheek van San Antonio te bezoeken. Als het amfitheater van Camillo[3] ons van zoveel nut zou kunnen zijn als hij beloofde, zou ik mij daar graag tot een van de toeschouwers maken. En als hij bij u zijn zaak bepleit, heeft de welsprekendheid al gewonnen. Want als ik u goed ken, zult u nooit in haar nadeel beslissen, u die het aan haar dankt dat uw leven zich voor de ogen van vrijwel alle mensen ontrolt. Camillo hoefde haar dan ook niet aan uw voeten te werpen. Hij had beter degenen kunnen vermurwen die ontkennen dat de welsprekendheid kan samengaan met kennis van zaken, alsof bezoedelde taal getuigt van wijsheid.

Inmiddels is het al lang geleden dat ik uw brief aan Steuco heb gelezen. Daarin vermaant u hem op zeer vriendelijke wijze en met grote ernst. Had hij maar naar u geluisterd! Want het gaat nu eenmaal zo dat het genoegen dat men zich verschaft door kwaad te spreken, verloren gaat doordat men een slechte reputatie heeft. In dit soort zaken stemt de uitkomst heel mooi overeen met de onpartijdige rechtvaardigheid. Des te meer verwondert het mij wat de man heeft bezield ons hele volk een zo grote belediging aan te doen. Als hij niet had willen luisteren naar uw uitstekende wenken, maar niettemin bij zijn gezond verstand te rade was gegaan, zou hij niet op zo'n schandelijke wijze zijn gal over ons hebben uitgespuugd.

Elk volk telt met zekerheid lieden die onder een menselijk masker een beestachtige woestheid tentoonspreiden. Er zijn er ook die zich zowel met hun vernuft als in de deugd onderscheiden. Wie dat ontkent, is werkelijk ofwel een onbenul in menselijke aangelegenheden, ofwel volslagen schaamteloos. Hoe komt iemand er dan bij een heel volk de tekortkomingen van bepaalde burgers aan te wrijven? Waarom prijst men het volk niet liever vanwege

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Agostino Steuco.
3. Zie brief 2682, noot 9.

de deugden van bepaalde burgers? Dit is toch veel meer verbonden met de plicht van een goed mens. Begrijpt iemand die zulke verwijten uit soms niet dat hij ook zijn eigen land, dat zich aan dezelfde of een vergelijkbare zaak bezondigt, met zijn uitspraak in het nauw brengt en als het ware stilzwijgend veroordeelt? En wat als hij niet zozeer ondeugden aan de kaak stelt maar veeleer deugden verdraait tot nauw verwante ondeugden? Zoals wanneer men de fierheid van onze mensen en de moed die gewoonlijk aan de dag treedt bij de verachting van gevaren, aan wildheid toeschrijft. Als een van de Duitsers aan wie Steuco verstand ontzegt, zich op dezelfde kunst zou willen toeleggen, zou hij dan niet gemakkelijk juist diens grootste kwaliteiten door de kracht van zijn woorden een schandelijk aanzien kunnen geven? Er bestaat immers geen deugd die niet nauw verwant is aan een ondeugd. Het is daarom eenvoudig iets dat eerzaam en goed is, zodanig met woorden te verwringen dat het slecht lijkt.

U heeft dan ook gelijk dat u van Steuco bezonnenheid verlangt, vooral omdat onder ons velen zijn die, als zij in beweging zouden komen, hem zouden doen voelen dat het de Duitsers niet ontbreekt aan geestkracht, retorische vaardigheid en kennis van de belangrijkste zaken. De feiten zelf pleiten trouwens voor onze mensen, ook al maken zij er geen woorden aan vuil, want er bestaan inmiddels niet alleen vele en bovendien illustere voorbeelden van hun geestkracht, maar ook van hun uitnemende geleerdheid. Hier komt bij dat juist de levenswijze van Steuco zelf een afkeuring lijkt in te houden van zijn bitterheid. Wat kan immers verder afstaan van de plicht van een man die christen, priester en theoloog is dan zoveel gal te spuwen in een betoog waarmee hij de godsdienst zegt te verdedigen, en talrijke goede mensen die niets van dien aard hebben verdiend, een zo flagrant onrecht aan te doen, wat door de wet van de naastenliefde wordt verboden? Maar Steuco moet zelf maar zien wat hij hiermee doet; ik voor mij zou liever willen dat hij zich afzijdig had gehouden van dit soort kwaadsprekerij. Ik ben namelijk gesteld op 's mans eer. Als hij dat zelf was geweest, had hij ongetwijfeld meer profijt van zijn inspanningen gehad en geen twijfel gezaaid aan de goede naam die hij had gevestigd.

Wat u over Guillaume Budé heeft geschreven, heeft me buitengewoon verheugd. Wat hij namelijk onderneemt en voortbrengt, doet me geloven dat hij in de wieg is gelegd om de ware geleerdheid luister bij te zetten. Het doet me daarom genoegen dat de man ook nu nog het pad bewandelt dat hij lang geleden tot zijn grote roem heeft ingeslagen. Als hij bij de zijnen zoveel gezag geniet als wordt afgedwongen door zijn uitmuntende geleerdheid en deugdzaamheid, die eenstemmig worden geprezen, hebben alle goede mensen beslist een reden tot blijdschap en mogen de Fransen van geluk spreken.

Tot zover wat uw brieft betreft. Maar om te voorkomen dat u onkundig blijft van hoe hier de zaken gaan, moet u weten dat de religie zich in een wat verwardere staat bevindt dan tevoren en dat onlangs een of andere zoon van de aarde[4.] is opgestaan die een nieuw kwaad ingang probeert te doen vinden. Hij ontkent namelijk dat voor de eucharistie de woorden van Christus noodzakelijk zijn waarmee die wordt gewijd en beweert zelfs dat de tekenen van brood en wijn onnodig zijn, maar dat het voldoende is als men met een innerlijke gemoedsbeweging de eucharistie tot zich neemt. Omdat hij op die manier alles tot een geestelijke maaltijd herleidt, gaat hij zo te werk dat hij het sacrament volledig kan laten verdwijnen. Maar God heeft toch in zijn barmhartigheid op ons toegezien en door zijn goddelijke weldaad is bereikt dat de aanstichter in de boeien is geslagen en de ketterij is onderdrukt voordat die zich over het volk zou verbreiden.

Verder is er werkelijk niets nieuws waarover ik kan schrijven en ik denk dat het voorgaande ruim voldoende is, vooral voor u, een man die nooit voldoende vrije tijd heeft. Maar ik wilde toch liever wijdlopig zijn dan niet te verklaren dat ik me bijzonder heb verheugd over wat u heeft geschreven; hierover als het ware met u te spreken heeft me beslist zozeer met blijdschap vervuld dat u zich gemakkelijk kunt voorstellen dat het me moeite kost een einde te maken aan mijn woorden. U heeft mij daarom niet de indruk gegeven te zwatelen (u gebruikt dat woord) maar zeer kundig en ernstig te spreken, en mij des te inniger te beminnen naarmate uw brief langer was. Voor die weldaad voel ik me zo verplicht aan u als maar mogelijk is. En omdat voor mij niets belangrijker is dan u mijn dankbaarheid te tonen in alle zaken waarin ik iets vermag, zou u mij een grote dienst bewijzen als u te kennen geeft in welke aangelegenheid u wilt dat ik iets voor u onderneem.

Het ga u goed. Zeitz, 5 mei 1533

Julius Pflug

2807 *Aan [Jean de Gaigny]*[1.]
Freiburg, 11 mei 1533

Het verheugt mij bijzonder dat u getrouw en zorgvuldig, doorkneed in de drie talen, voor een talrijk gehoor college geeft over Paulus, de voortreffelijke leermeester van de kerk. Dat u af en toe met mij van mening verschilt,

4. Mogelijk Dionysius Melander, prediker in Frankfurt.
1. De brief is gericht aan de ‘theoloog uit de meute van Navarre’ genoemd in brief 2805.

keur ik niet af. Dat is uw goed recht. Want de waarheid gaat voor alles, vooral inzake de Heilige Schrift, en ik zou niet wensen dat iemand zo bekommerd is om mijn roem dat hij om mijnentwil de Schrift onrecht zou doen. Dat u hierin te werk gaat met overdrijving en woede, zou ik redelijkerwijs door de vingers moeten zien vanwege uw bezieling, die naar mijn mening vrij is van alle gekunsteldheid en slechte bedoelingen. Maar wanneer u zowel uw verwijten als uw woede grotendeels ontleent aan de *Collationes* van de franciscaan Titelmans, volgt u - neemt u dit van mij aan - niet de allerbeste auteur.

Toen hij dit werk als jongeling schreef, was hij weinig op zijn taak berekend; in het Latijn was hij onvoldoende bedreven en de Griekse letteren had hij vluchtig aangeraakt. Had hij bij die onderneming maar evenveel geleerdheid en oordeelkundigheid aan de dag gelegd als geestdrift en zelfvertrouwen. Het is ongelofelijk hoeveel arrogantie schuilgaat onder zijn askleurige pij en zijn masker van nederigheid. Het is dan ook niet zonder reden dat zijn meerderen hem een halt hebben toegeroepen. Als het u, een groot geleerde, niet bezwaard heeft de *Collationes* van Titelmans te lezen, vraag ik u met even weinig bezwaar te lezen wat ik hem geantwoord heb, hoewel ik dat zogezegd met de lichtste arm[2.] heb gedaan; zelfs zijn naam heb ik verzwegen om de jongeman, die opvliegender is dan gepast is, niet nog meer te prikkelen.

Dikwijls heb ik verkondigd dat ik de vertaling van het Nieuwe Testament tegen mijn zin op mij genomen heb. Maar ondanks mijn protesten ben ik hiertoe overgehaald door mensen die eerder de belangen van de drukker dan mijn reputatie voor ogen hadden. Bovendien verklaar ik onophoudelijk dat mijn vertaling niet is uitgebracht om de oude vertaling te verdringen of om in het openbaar te worden gelezen, maar met de bedoeling de oude vertaling door een vergelijking begrijpelijker te maken en tegelijk om duidelijk te maken hoezeer de versie van de Griekse rechtzinnigen afwijkt van die van de Latijnse. Dit was bijna onvermijdelijk vanwege de Griekse commentaren, die vaak niet overeenkomen met de Latijnse uitgave. Daarom vergissen degenen zich die geloven dat ik de oude, zoveel eeuwen gangbare vertaling aan het wankelen breng. Zelfs als de paus dit zou willen, zou ik mij zelf met kracht daartegen verzetten. Ook vergissen degenen zich die geen verschil maken tussen het werk van de oude vertaler en het tekstbederf van kopiisten of anderen, tussen de bron van de Schrift en de modderpoelen die door menselijke onkunde of onzorgvuldigheid zijn verontreinigd. Dwalen doen ook degenen die mijn vertaling lezen zonder de annotaties. In een vertaling kan niet meer dan één betekenis worden weergegeven, in annotaties kunnen er diverse worden genoemd en het staat de lezer vrij welke hij wil volgen. In de

2. *Adagia* 327; de betekenis is: ‘met grote achteloosheid’.

annotaties stel ik de betekenis voor die mij het meest in overeenstemming lijkt met de bedoeling van de apostelen.

Zoals degenen die de oorspronkelijke tekst veranderen, de Schrift geen dienst bewijzen, zo geldt dat eveneens voor degenen die de betekenis ervan verdraaien. Op enkele plaatsen heb ik erop gewezen dat oudere schrijvers allebei hebben gedaan, hetzij om opschudding onder de ongeschoolde menigte te vermijden (want vroeger had het volk de beschikking over de Schrift), hetzij om ketters te bestrijden. Iemand die de juiste tekst herstelt, of die de ware en eigenlijke betekenis aanduidt na te hebben aangetoond dat die was verminkt, maakt zich volgens mij dan ook verdienstelijk voor de Heilige Schrift. Als het ongeoorloofd is enige bijbelplaats anders te vertalen dan oudere schrijvers hebben gedaan, vooral wanneer zij tegen ketters streden, dan geldt ten eerste dat de oudere schrijvers het zelf niet altijd met elkaar eens zijn, en staat ten tweede vast dat sommige interpretaties, die niet gering in aantal zijn, resoluut zijn verworpen door de scholastieke theologen, terwijl Ambrosius, Hieronymus en Augustinus ze als deugdelijk en geloofwaardig hadden voorgesteld.

Aangezien ik op de betreffende plaatsen enkele voorbeelden hiervan heb gegeven, is het onnodig die hier te herhalen. Maar één geval is naar mijn mening onvergeeflijk: dat onder meer Augustinus de woorden van Johannes ‘Tenzij dat gij het vlees des Zoons des mensen eet’ enz.[3.] zo opvat dat naar zijn zeggen de doop voor kinderen nutteloos is tenzij ze het lichaam en het bloed van de Heer tot zich nemen, en dat christenen gewoonlijk niet de handen van kinderen kussen voordat dit is gebeurd, alsof zij hen pas aanzien voor leden van de kerk nadat zij het tweede sacrament hebben ontvangen.

Blijft over het risico van opschudding. Ik geef toe dat hiermee enigszins rekening moet worden gehouden, maar niet zozeer dat de waarheid geheel wordt verzwegen. Hieronymus wist heel goed dat een nieuwe vertaling van het Oude Testament tot beroering zou leiden, maar dat heeft de allerheiligste man niet van zijn onderneming weerhouden. Tegenwoordig echter, nu zaken als deze buiten het volk om tussen geleerden worden besproken, dreigt niet zoveel gevaar. En als er eens opschudding ontstaat, moet dat veeleer degenen worden aangerekend die, zonder de zaak goed te hebben overwogen, bij het onwetende volk uitkrijsen: ‘Kijk, er is iemand opgestaan die het Magnificat verbetert! Kijk, er is iemand die het Evangelie van Johannes verbetert, voor wie het “In den beginne was de Spraak” moet zijn!’

Dit heb ik geschreven, hooggeachte heer, niet om uw hoogheilige werkzaamheden op enige wijze te belemmeren, maar eerder om die te ondersteu-

3. Johannes 6:53. Vgl. Augustinus, *De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum* 1, 20.

nen. Ook degene die waarschuwt, helpt een handje, volgens de uitspraak van Plautus.[4.] Bovendien, hoe behoedzamer u zich op dit gebied beweegt, des te meer profijt zullen uw toehoorders daarvan hebben, terwijl u voor uzelf zowel bij God als bij de mensen meer erkentelijkheid zult verwerven. U bent toeschouwer geweest van het onbeheerste kabaal dat sommigen hebben voortgebracht en u ziet tot hoe weinig goeds dat heeft geleid.

Ik stuur u het enige exemplaar dat ik heb,[5.] omdat ik vermoed dat u het geschrift niet heeft gezien. Het is aan uw welwillendheid de zorg die ik uitspreek en die uit een oprecht hart voortkomt, ten goede te nemen. Het ga u goed.

Gegeven te Freiburg, 11 mei 1533

2808 *Van Johann Löble*
Augsburg, 11 mei 1533

Ik zend u mijn groeten en alles wat ik aan inspanningen en diensten kan bijdragen, zeergeleerde en hooggeachte heer. De zeer doorluchtige Ferdinand, rooms-koning enz. en mijn zeer genadige heer, heeft mij gisteren opgedragen, en mij daartoe ook een brief over deze aangelegenheid overhandigd, u in zijn naam honderdvijftig Rijnse guldens ten geschenke te sturen, en vijftig aan de heer Henricus Glareanus, aan welke som zijne excellentie de kardinaal van Trente[1.] in zijn naam een aan u uit te keren bedrag van vijftig gulden heeft toegevoegd. Dit geld zult u ontvangen in Straatsburg van Johann Ebel en Hieronymus Hirschkorn, voormalige handelsvennoten van Friedrich Prechter, aan wie ik hierbij schrijf en opdraag dat zij op elk verzoek van uw kant het bedrag van tweehonderdvijftig gulden aan u moeten uitkeren, iets wat zij naar mijn overtuiging onverwijld zullen doen.

Overigens, zeergeleerde heer, heeft de heer Johann Koler, proost van Chur, mij verteld dat u hem onlangs heeft geschreven[2.] dat u daarginds opnieuw bent benaderd door mijn zaakwaarnemers over de betaling van de huur van mijn huis,[3.] hoewel ik hun zo dikwijls op het hart heb gedrukt geen geld van u te eisen, maar alleen na te gaan welk bedrag met u voor de huishuur was over-

4. Plautus, *Curculio* 460.
5. Van de *Responsio ad collationes cuiusdam opus recens* (Antwerpen, 1529), waarmee Erasmus Titelmans van repliek diende.
1. Bernhard von Cles; zie brief 2801.
2. De betreffende brief is niet bewaard gebleven.
3. Löble was eigenaar van het huis dat Erasmus in Freiburg van 1529 tot 1531 bewoonde.

eengekomen, aangezien de zeer doorluchtige koning wil dat ik het bedrag dat u mij schuldig bent, niet van u ontvang maar bij hem in rekening breng, want zijne koninklijke majesteit zal het mij geven. Het speet mij daarom bijzonder (zoals mij past) dat u door mijn mensen wordt lastiggevallen (wat allerminst passend is), omdat ik niet alleen wil dat u van deze zorg bent bevrijd en ontlast, maar ook wens dat als iemand u in het vervolg opnieuw benadert, u mijn brief toont als bewijs dat u mij hoegenaamd niets schuldig bent. Het is geenszins mijn bedoeling iets van u te vragen of langs enige weg van u op te willen eisen, eerder nog zou ik willen dat al mijn bezittingen tot uw beschikking staan, waar ze u ook maar van nut kunnen zijn. Ten slotte wens ik dat u ervan overtuigd bent dat niets mij liever is dan mij zeer verdienstelijk voor u te maken en uw belangen zo goed als ik kan te dienen. Het ga u goed.

Augsburg, 11 mei in het jaar 1533 van de Verlossing

Van harte uw goede vriend,

Johann Löble, eigenhandig ondertekend, door een secretaris geschreven

Aan de hooggeachte en zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, doctor in de godgeleerdheid, zijn achtenswaardige vriend. Te Freiburg

2809 *Aan Johann Georg Paumgartner*
Freiburg, 12 mei 1533

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan Johann Georg Paumgartner, gegroet

Als je het boek wilt zien dat ik aan je vader heb opgedragen,[1] zorg dan dat je het van hem vraagt. Want hier dient niemand zich aan die zo goed is een pakketje mee te nemen. Over de betaling van die dienst hoef jij je geen zorgen te maken, beste jongen. Onder de bondgenoten van de Gratiën zijn bewezen diensten wederzijds en kan er geen sprake zijn van een beloning. In zijn vrijgevigheid heeft jouw vader niettemin mijn kleine dienst uit eigen beweging beloond met een aanzienlijk geschenk, hoewel ik zorgvuldig had vermeden een toespeling te maken op een tegenprestatie. Hij heeft een vergulde beker toegestuurd, een passend geschenk voor een Bataaf, die nu echter allerminst

1. Zie brief 2774.

als een Bataaf drinkt. Jouw toegenegen gevoelens jegens mij zijn me zeer aangenaam, beste Georg, en het is passend dat ik die beantwoord. Als ik jou van mijn kant enig genoegen heb gedaan, dat naar mijn idee helemaal niets of van zeer geringe betekenis is, kun je op geen betere manier je dankbaarheid tonen dan door je dagelijks in te spannen om beter te worden dan jezelf, dat wil zeggen meer te lijken op je voortreffelijke vader. Maar er is geen reden om je aan te sporen nu je uit jezelf al ijverig in de arena rondrent. Jij hebt geen spijt van je voornemen, zoals je schrijft,[2.] en ik niet van mijn advies. Daarom raad ik je andermaal aan het beste te kiezen uit de beste auteurs. Tot hen behoort niet Erasmus, die jou misschien mooier lijkt dan hij is, ongetwijfeld door de verlokking van de genegenheid, die mooi doet lijken wat niet mooi is, zoals de Siciliaanse dichter zegt.[3.]

Het ga je goed. Freiburg, 12 mei 1533

2810 *Aan Viglius van Aytta*
[Freiburg], 14 mei 1533

Je vergist je als je denkt het duizendste deel te kennen van de ellende die ik, naast de ongemakken van ouderdom en ziekte, voor de kiezen krijg, maar tegen het noodlot strijden zelfs de goden niet.[1.]

De beschermheer van de Redeloze[2.] heeft me een allervriendelijkste brief[3.] geschreven en een beker gestuurd die ik nog niet heb ontvangen, al is die me een jaar geleden verzonden. In mijn laatste brief[4.] aan hem heb ik me enigermate beklaagd over de onbehouwen taal van de man, zij het in zeer bedekte bewoordingen, anders dan hij verdiende.

Wie die aartsbisschop is, kan ik niet raden, want je hebt zijn naam verzwegen,[5.] tenzij het misschien gaat om William Knight, wat ik zeer zou hopen. Ik heb mijn assistent Quirinus Hagius opnieuw naar Engeland gestuurd, want van zijn laatste missie keerde hij onverrichter zake terug; deze keer verwacht ik niets anders.

Het doet me verdriet dat in Engeland ernstige woelingen zijn te voorzien. In Holland is het niet veel rustiger. De paus beveelt dat de Engelse ko-

2. De betreffende brief is niet bewaard gebleven.
3. Theocritus, *Idyllen* VI, 19.
1. *Adagia* 1241.
2. Georg von Logau (‘Alogus’). Diens beschermheer is Stanislas Thurzo.
3. Brief 2699.
4. De recentste brief is brief 2608, maar daarin staan geen klachten over Logau.
5. Zie brief 2791. Het gaat om de opvolger van William Warham als aartsbisschop van Canterbury.

ning zijn huwelijk met de koningin handhaaft totdat te Rome een uitspraak over de zaak zal zijn gedaan. Maar wie ziet niet in dat het proces nooit tot een einde zal komen zolang de echtgenoten in leven zijn? De zaak sleept zich al acht jaar voort en de koning heeft, niet zonder reden, een bezwaard geweten, hoewel twintig geleerden aan de hand van de Bijbel en argumenten hebben bewezen dat het huwelijk volgens menselijk noch goddelijk recht gesloten had kunnen worden. Als de paus het huwelijk nietig verklaart, zal hij ten eerste de keizer voor het hoofd stoten, ten tweede de Heilige Stoel veroordelen, die een wederrechtelijke dispensatie heeft verleend. Dergelijke zaken, die veel geld naar Rome laten vloeien en de vorsten afhankelijk maken van zijne heiligheid, eindigen gewoonlijk nooit. En misschien is er nog iets dat het gemoed van de koning beheerst, waarover hij zich niet wil uitlaten.[6.]

Van Engeland ga ik nu over naar Friesland. Het is heel moeilijk de vriendschap met Cammingha te bewaren. Niemand zit zo vol streken als hij en bij het minste woordje dat hem wordt gezegd, is hij zwaar beledigd. Hij heeft een aantal brieven van mij weten te krijgen en daar schaam ik me nu voor. Geen enkele lof is hem genoeg en ik twijfel er niet aan dat hij ziedend op me is. Het zit hem dwars dat ik hem geen brief waardig heb gekeurd toen ik aan anderen had geschreven[7.] en er zou een oorlog zijn uitgebroken als ik hem niet eervol had vermeld in een brief aan Hoxwier.[8.] Die vermelding is verwijderd in de uitgave van de brieven en in plaats daarvan is Viglius genoemd. O lieve hemel nog aan toe.

Over de gezindheid van de ander[9.] maak ik me niet al te druk. Toen hij uit Italië was teruggekeerd en een positie zocht aan het hof, en, met de aanbeveling die daarvan uitging, ook een vrouw met een bruidsschat, kreeg ik van hem zeer verzorgde brieven met het dringende verzoek om zeer verzorgde aanbevelingen aan de groten van het hof; die kreeg hij[10.] en hij heeft mij ervoor bedankt. Het is bedroevend van dergelijke geesten afhankelijk te zijn. Ik vermoed niettemin dat Cammingha weinig bijdraagt aan het bewaren van de vriendschap.

Over de toelage van de keizer heb ik de zoon van de thesaurier[11.] gewaarschuwd en ik vraag ook jou hem ervoor te waarschuwen dat hij niemand ook maar een woord over de toelage schrijft. Het is me duidelijk dat hij geen benul heeft van de aard van deze aangelegenheid en ook zijn vader krijgt in deze zaak niets voor elkaar, laat staat dat Van Praet of Laurinus iets zou kun-

6. Ongetwijfeld zijn geheime huwelijk met Anne Boleyn, eind januari 1533.
7. Zie brief 2766.
8. Brief 2586.
9. Haio Herman.
10. Zie brieven 2054 en 2055.
11. Florens van Griboval, zoon van Pieter van Griboval.

nen doen. Ik wil daarom niet dat de boel spaak loopt door zijn toedoen. Toch is zijn genegenheid me niet onwelkom; ik wil alleen geen gebruik maken van zijn diensten in deze zaak. Zelfs als hij naar zijn land terugkeert, wil ik niet dat hij iets onderneemt.

Brassicanus is ofwel in een bepaalde woede ontstoken ofwel door schaamte overmand. Hij heeft beweerd dat er na Erasmus nog genoeg viel te verzamelen, terwijl hij zo'n dertig spreekwoorden uit mijn verzameling heeft geplukt.[12.] Hij schrijft me niet meer, wat ik gemakkelijk verdraag. Niets is namelijk zo onverteerbaar als zijn brieven en hij vermengde zijn beschimpingen met zulke vleiende woorden dat ik hem af en toe gezond verstand toewenste.

Aleandro verblijft met genoegen in Venetië en heeft een titel verkregen[13.] waardoor hij daar eervoller kan leven. Van Vida heb ik niets gezien. De boeken van Ricci zal ik graag lezen als ze verschijnen. De kanunnik[14.] had me de handgeschreven voorwoorden toegestuurd. Ik heb die naar Hieronymus[15.] verzonden om het werkje toe te voegen aan de uitgave van Chrysostomus; of hij dat heeft gedaan, weet ik nog niet.

Voor het afschrijven van het leven van Cyprianus en de preken van Ambrosius wil ik niet, beste Viglius, dat jij moeite doet. Zoveel belang heeft de zaak niet. Als je iemand kunt vinden die tegen betaling kopieert, zal ik ervoor zorgen dat Hieronymus de kosten vergoedt.

De architect van het amfitheater[16.] zal, naar ik vrees, bij de koning[17.] niet zo'n bereidwillige vrijgevigheid aantreffen als hij denkt. Men schrijft dat dit komt door de verdorvenheid van zekere bankier, die naar verluidt op de vlucht is geslagen na zijn bankroet, volgens mij om van de paus vergeving te vragen. Gedurende twee volle jaren heeft niemand een cent uitbetaald aan de hoogleraren in de talen[18.] en allen hebben dan ook hun professoraat neergelegd, met Toussain als enige uitzondering.

Alles wat je over Bembo schrijft, was mij bijzonder aangenaam. Het verheugt me buitengewoon dat jij een dergelijk man dierbaar bent. Onlangs heb ik een aantal retorische oefeningen gelezen die hij als jongeman heeft geschre-

12. Brassicanus publiceerde zijn *Proverbiorum symmicta* in 1529. Er zijn geen brieven van hem aan Erasmus bewaard.
13. Die van pauselijk nuntius.
14. Zanchi.
15. Hieronymus Froben.
16. Giulio Camillo.
17. Frans I van Frankrijk.
18. Aan het Collège de France.

ven en die bevielen mij allemaal uitstekend, maar vooral de *Etna*;[19.] ik was ervan overtuigd dat die vulkaan inmiddels dood was.

Het verheugt me bijzonder dat de Griekse *Institutiones* door jouw zorgen met gunstige vooruitzichten worden uitgebracht. Het is me bekend dat de uitgave in Neurenberg overhaast tot stand is gekomen. Ik zou niet willen dat je Aleandro enige aanleiding geeft tot ongenoegen, maar ik ben me bewust dat mijn aansporing vergeefs is, want hij heeft een goed geheugen. Hiermee heb je een reactie op bijna alle onderdelen van je brief.[20.]

Scaliger heeft in Parijs een kleine selectie van zijn drieduizend epigrammen uitgegeven.[21.] In zijn voorwoord schrijft hij dat er niets bijtends bij zit, omdat hij naar zijn aard altijd alle venijn heeft verafschuwd. Hij verwacht van mij een antwoord en heeft al een volgend schotschrift klaar. Maar ik heb zijn boek nog niet zorgvuldig gelezen, alleen doorgebladerd. Sepúlveda is teruggekeerd naar zijn Spaanse vaderland in het gezelschap van Iñigo,[22.] kardinaal en bisschop van Burgos, door wiens trouwe ijver ik in het bezit ben gekomen van de aantekeningen van Zúñiga bij de uitgave van Hieronymus en mijn annotaties op het Nieuwe Testament, die hij bij zijn dood heeft achtergelaten, niet om te worden uitgegeven maar om aan mij te worden overhandigd. Maar dit zou nooit door Sepúlveda zijn gedaan als Iñigo hiervoor niet keurig had gezorgd. Hij is bijzonder ingenomen met zijn boekje, hoewel er niets stompzinnigers bestaat. Hij heeft niets gelezen van wat ik heb geschreven en overdrijft alleen maar wat hij van horen zeggen heeft. In zijn brieven aan mij zegt hij dat hij zich her en der hatelijk heeft uitgedrukt, niet uit woede maar om de aanhangers van Pio een genoegen te doen.[23.] Is dat geen mooi excuus? Maar wat zou een bescheiden man doen? Als hij dat niet had gedaan, zouden zij de vriendschap hebben verbroken. Ik heb flink gelachen toen hij me weliswaar niet boven Lucianus, maar in veel opzichten wel boven de godslasteraar Averroes stelde. Hier bood zich de gelegenheid aan de felheid van Demosthenes aan de dag te leggen.

Toen Pio op een dwaalspoor was gebracht door de aantekening van een of andere hulpkracht die genoteerd had: ‘Erasmus lacht om anathemata’, en met hart en ziel de pauselijke excommunicaties verdedigde, terwijl ik het had over de wassen beelden die naar Italiaanse gewoonte in de kerk worden geplaatst,[24.] vond hij dat ik tekortschoot in wellevendheid. Je had de schuld op

19. *De Aetna* (Venetië, 1495).
20. Brief 2791.
21. *Nova epigrammata* (Parijs, 1533).
22. Iñigo López de Mendoza.
23. Zie brief 2637.
24. In het klassieke Grieks betekent anathema ‘wijgeschenk’, maar in Erasmus' tijd was de gebruikelijke betekenis ‘banvloek’.

de assistent moeten schuiven, zei hij. Maar die kon het niet hebben gedaan, omdat Pio de plank volledig had misgeslagen. Hij getroost zich veel moeite om duidelijk te maken dat Pio van niemand hulp heeft ontvangen, terwijl sommigen van degenen die hij voor de taak heeft ingehuurd mij hebben geschreven en anderen het hier bij mij thuis hebben toegegeven.[25.] Die lui hebben een uitstekende manier gevonden om zichzelf te prijzen. Het voorwoord prijkt met de naam van Aldo, alsof we niet zouden weten wat Aldo vermag, die ze mij als leermeester in de Griekse letteren geven.

Ik vraag me af wie die Alessandro d'Alessandro is. Hij kent alle beroemde mannen uit Italië: Filelfo, Pomponio Leto, Ermolao[26.] en wie niet? Met iedereen stond hij op vertrouwde voet, maar hem kent niemand. Hij heeft een afkeer van Lorenzo Valla, die hij bij herhaling een letterknecht noemt.[27.]

In Parijs is een theoloog genaamd Gérard Roussel ten tonele verschenen, die aan het koninklijk hof voor een talrijk gehoor en met grote vrijheid het evangelie predikt, maar niet zonder de woede van de theologen te wekken. De zaak lijkt uit te lopen op een drama. Ik zou wensen dat de koningen hun besluiten zodanig zouden matigen dat de staat er geen nadeel van ondervindt. De keizer is zeer machtig en niet minder goed voorzien van sluwe raadgevers dan van rijkdom en wapens.

De graven van Rennenberg zijn bij mij te gast en één van hen, Kaspar, schrijft jou, als ik me niet vergis.

Tot slot, omdat je een goede positie zoekt: als je denkt dat ik je ergens mee van dienst kan zijn, weet dan dat ik bereid ben alles te doen wat ik kan. Het ga je goed.

14 mei 1533

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de hooggeachte heer Viglius van Zwichem uit Friesland, gewoon hoogleraar in de rechten. Te Padua

2811 *Van Jakub Groffik*
Krakau, 15 mei 1533

Hoewel mij niet onbekend is, hooggeachte en zeergeleerde heer Erasmus, hoeveel mensen er zijn, niet alleen uit Duitsland en Italië, maar uit de gehele christelijke wereld, die, zonder enige rekening te houden met uw buitenge-

25. Vgl. brief 2311.
26. Ermolao Barbaro.
27. In zijn *Dies geniales* (Rome, 1532).

woon eerzame en voor de wereld nuttige bezigheden, gewoon zijn u te storen met hun brieven die soms misschien nauwelijks ergens over gaan, wellicht om juist op die manier hun genegenheid voor u te betuigen, beschikt u toch, naar wij weten, over een zodanige minzaamheid dat er onder degenen die u met hun brieven lastigvallen niemand is, al is hij nog zo onaanzienlijk, aan wie u, belast met een zo grote menigte zulke belangwekkende zaken, zich niet verwaardigt uw antwoord te doen toekomen. Vandaar dat ik ook zelf moed heb opgevat, nu ik hier onze heer abt van Mogiła ofwel Clara Tumba[1.] aan u zie schrijven, die ikzelf vorig jaar op zijn reis heb vergezeld en met wie ik ben toegelaten om u persoonlijk te zien en persoonlijk te begroeten; bij het afscheid heb ik mij niet kunnen bedwingen uw rechterhand, die ieders kussen en ieders verering waard is, met mijn opgewelde tranen - als ik bij u enige geloofwaardigheid geniet - te kussen.

Dit heb ik gemeend in herinnering te moeten roepen zodat u weet wie die Jakub Groffik is die als een onbekende barbaar u durft te storen met zijn barbaarse brief enz. U zei mij, toen ik destijds gretig uw felbegeerde hand vasthield en daarop mijn tedere kussen drukte: ‘Ben ik soms een bisschop?’ Maar ik heb uw rechterhand juist nog wat gretiger en met grotere eerbied gekust dan die van alle bisschoppen die onze wereld telt en dan de heilige voeten van paus Clemens, van wie wij toen op huis aangingen met een omweg over Bourgondië en Frankrijk. En was het mij maar gegeven niet alleen uw rechterhand te kussen, die zoveel en zulke grote werken heeft geschreven, maar ook uw hoofd dat ze heeft gedicteerd en uw inborst die heeft uitgedacht wat de hele christelijke wereld, met inbegrip van Polen dat ons vaderland is, heeft overspoeld met uw hoogste lof en de blijvende roem van uw naam, ook bij alle mensen die zullen bestaan, te weten bij ‘de borelingen van borelingen en degenen die uit hen geboren zullen worden’ enz.[2.]

Dit wilde ik gezegd hebben om mij althans met dat herinneringsteken, namelijk de op uw rechterhand gegeven kus, aan u voor te stellen en u te bedanken omdat het u niet heeft bezwaard, met onderbreking van de bezigheden die u omhanden had, uzelf in levenden lijve aan ons te laten zien en omdat u de heer abt Erazm en zelfs ook mij een conversatie uit uw betoverende mond waardig heeft gekeurd. Dit ene voorval leek ons, op onze doortocht door zoveel landen, waarmee grote ongemakken en kosten waren gemoeid, voldoende beloning voor alle moeite en uitgaven: namelijk dat u zich aan ons heeft vertoond. Dat wij u hebben gezien, is iets waarop wij ons ten zeerste beroemen en wij zullen er ons ook op blijven beroemen bij ons nageslacht zolang het leven ons vergund zal zijn. En mogen de hemelingen ons

1. Erazm Ciołek.
2. Vergilius, *Aeneis* III, 98.

althans laten horen dat u, die wij niet kunnen zien en spreken vanwege de grote afstand die ons scheidt, zo lang mogelijk en altijd in goede gezondheid leeft. Dat Hij van wie alle goede gaven en geschenken komen, dit zal laten gebeuren, zal ikzelf bevorderen met mijn wensen en gebeden. Ik ben namelijk, bij Gods gratie, een van de ondergeschikte geestelijken die hier zijn verbonden aan de bescheiden en weinig bekende kapel die aan Sint Egidius is gewijd, waar ik het geestelijk ambt uitoefen dat kosterschap heet, roemloos mijn dagen slijtend maar in elk geval ver van alle hebzucht en begerigheid, als mijn eigenliefde me niet bedriegt, door hier bezig te zijn met goddelijke zaken, zoals het gewijde personen betaamt, en als koster werkzaam te zijn. Hierdoor dus heb ik moed opgevat en u zowaar durven schrijven enz.

Als u mij op een dag uw antwoord waardig acht, al is het maar met het minste briefje in uw eigen hand, zal mij dat het grootst mogelijke genoegen doen en zoveel betekenen als een reusachtig geschenk en een reusachtige weldaad. Zo niet, dan zal ik dat toeschrijven aan uw bezigheden en niettemin God en de heiligen bestoken met aanhoudende gebeden opdat zij u zo lang mogelijk en in goede gezondheid in leven houden. Het ga u goed en leeft u nog lang, u die het leven en de onsterfelijkheid meer dan waard bent.

Krakau, 15 mei 1533

Jakub Groffik, koster van de Sint-Egidius te Krakau

Aan de hooggeachte en in alle opzichten zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam

2812 *Aan Maria van Hongarije*
Freiburg, 1 juni 1533

Erasmus van Rotterdam aan de doorluchtige koningin-weduwe Maria van Hongarije en Bohemen, landvoogdes der Nederlanden, gegroet

Voor de buitengewone begunstiging die uwe majesteit jegens mij betracht, doorluchtige koningin, ben ik u zeer veel verschuldigd, maar ook met graagte uw schuldenaar, zodat ik ernaar verlang nog meer bij u in de schuld te komen. Ik meen namelijk dat mij datgene wordt toebedeeld wat te beurt valt aan degenen van wie verwacht wordt dat zij het gezag van mijn vorst een voortreffelijke dienst bewijzen of grote luister bijzetten. Toch vraag ik voor het ogenblik geen nieuwe weldaad en geloof ik geen beden nodig te hebben. Ik wilde slechts mijn vreugde betuigen over de overeenstemming tussen de welwillende gezindheid van de keizer en die van u inzake de benoeming van

Pieter van Montfoort, een gezindheid die, aangezien ze op een zorgvuldige afweging berust, ongetwijfeld blijvend zal zijn.

De jongeman is geboren uit een familie die aanzien geniet in zijn land en beschikt over zeldzame dubbele gaven: de goddelijke welwillendheid heeft het fraaie bouwwerk van zijn lichaam voorzien van een nog veel uitnemender verstand. Zijn wonderlijke lenigheid van geest, zijn geleerdheid, zijn goede manieren, zijn oprechtheid en andere deugden zijn mij vroeger namelijk gebleken gedurende een huiselijke omgang die heel wat dagen heeft geduurd, en hoe nader men hem bekijkt en hoe beter men hem kent, des te meer bemint en bewondert men hem. Onder de vele waarlijk koninklijke overwegingen die God de keizer ingeeft, is er vooral ook het zorgvuldige vooruitzicht waarmee hij degenen uitkiest aan wie hij staatstaken toevertrouwt. Niets anders draagt immers zozeer bij aan het behoud of de vermeerdering van de rust en het aanzien van steden en koninkrijken. Aangezien u in dit soort prijzenswaardige overwegingen een ware zuster bent van de goede en grote keizer, twijfel ik er niet aan dat u met dezelfde standvastigheid en toewijding als uw broer de voortreffelijke jongeman in uw armen zult sluiten en een inspanning zult doen waardoor hij op gelukkige en snelle wijze in het bezit komt van de post die hem welwillend is toegewezen. Ik begrijp namelijk dat de keizerlijke majesteit samen met uwe genade de jongeman heeft voorgedragen voor een commanderij van Sint-Jan bij Utrecht. Deze weldaad lijkt mij bijzonder terecht verleend; ze valt immers ten deel aan iemand die haar verdient en haar niet zal vergeten.

Zoals hij namelijk tot dusver vooral in Duitse aangelegenheden de keizerlijke majesteit zijn verdienstelijke toewijding heeft betoond, zo zal hij in de toekomst, als zowel zijn verantwoordelijkheid als zijn taken toenemen, nog grotere diensten kunnen bewijzen. Drie jaar geleden deed hij gunstig van zich spreken toen hij aan het hof verkeerde van zijne excellentie de kardinaal van Mainz.[1] Toen hij na verloop van tijd in aanvaring was gekomen met personen uit de geestelijke en de wereldlijke stand, gaf hij meteen al in de eerste jaren, gelijk een man op leeftijd, een uitstekend voorbeeld van bezonnenheid en behendigheid in zaken die Duitsland aangaan, zoals de zeer doorluchtige keizer bij dezelfde man heeft ondervonden. Om deze reden heeft hij gemeend hem met de post van commandeur te moeten onderscheiden, zodat hij voor de staatszaken des te meer van nut kan zijn. Als enige omstandigheid mocht belemmeren dat zijn wens aangaande de commanderij in vervulling gaat (wat ik me niettemin nauwelijks kan voorstellen, aangezien hij de welgemeende gunst geniet zowel van de keizerlijke als van uwe majesteit), maar als er hierin iets verkeerd gaat, zou hij ten minste toch wil-

1. Albert von Brandenburg.

len dat hem het ambt wordt toegewezen van proost van zijn geboortestad, dat wil zeggen Haarlem, aangezien (zoals ik van de jongeman begrijp) de keizer dit hemzelf in Regensburg heeft toegezegd en degene die nu het ambt bekleedt, bereid is daarvan op billijke voorwaarden afstand te doen. Gelooft u mij als ik zeg dat deze weldaad niet zozeer aan een enkeling ten goede zal komen als aan de staat. Met hem heb ik gemeen dat ons vaderland Holland is, dat jegens zijn vorst altijd bijzonder trouw, gehoorzaam en ook vrijgevig is geweest. Het kwelt mij ten zeerste dat het land nu door verdorvenheid van buitenaf wordt geteisterd door de ene beroering na de andere. Maar ik hoop dat de genade van een goedgunstige God uw vroomheid te hulp zal schieten en een eind maakt aan deze ellende. Dat het Hem moge behagen uwe doorluchtige majesteit in voortdurende gezondheid en welbevinden te bewaren.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, Pinksterdag 1533

2813 *Aan Nicolaus Olahus*
[Freiburg], 1 juni 1533

Erasmus van Rotterdam aan Nicolaus Olahus, secretaris van de doorluchtige koningin

Als bezorger dezes, Pieter van Montfoort, aan jou even goed bekend is als aan mij, is hij je ongetwijfeld ook even dierbaar. Mij is hij namelijk buitengewoon dierbaar vanwege de voortreffelijke aangeboren en verworven kwaliteiten die ik in de huiselijke omgang met hem heb leren kennen. Vermoedelijk heb jij die nog duidelijker gezien, aangezien je een betere waarnemer bent, en naar ik meen hecht je er bovendien sterker aan, omdat je vriendelijker bent dan ik en meer waardering hebt voor iemands kwaliteiten.

Ook de keizer lijkt de man te hebben doorgrond, want hij heeft hem uit eigen beweging en gratis een belangrijke taak toegewezen, al was hij volgens mij een nog groter geschenk waard. Maar jij, die goed op de hoogte bent van hoe het aan vorstenhoven toe gaat, weet wel dat vele harpijen naar dergelijke prooien happen en dat niet zelden de deugd het moet afleggen tegen de verdorvenheid. Bij de keizer en bij diens zuster Maria staat hij even hoog aangeschreven, zodat ik geen enkele twijfel heb dat zijn zaak bij gunstige wind en getij wordt behandeld. Toch stevent men sneller op de gewenste haven af als een geschikte aanbeveling bij wijze van roeiriem de vaart bespoedigt. Ik zou je met klem vragen die taak op je te nemen als ik er niet op zou vertrouwen dat jij dit allang uit jezelf had gedaan. De tegenspoed van jouw Erasmus kun

je beter vernemen uit het relaas van onze Montfoort. Van mijn Quirinus verwacht ik allerlei nieuws over allerlei zaken.

Het ga je goed, meest geliefde vriend (om aan een liefhebber van het Grieks iets in het Grieks terug te zeggen).[1.]

Pinksterdag 1533

2814 *Van Johann Koler*
Augsburg, 5 juni 1533

Hartelijk gegroet. Op de dag dat wij het pak met onze brief[1.] aan jou hebben verzonden, op diezelfde dag, dat wil zeggen daags voor Pinksteren,[2.] kwam Nachtgall hier bij ons aan, zo volkomen onverwacht dat ik dacht dat er een witte raaf was verschenen. Hij vertelde mij de reden voor zijn komst, die ik nooit zo belangrijk had gevonden dat ik daarvoor zo'n lange reis zou ondernemen.

Nachtgall had hier een kanonikaat en een prebende[3.] die hij bij zijn vertrek heeft overgedragen aan een familielid van de heer Anton Fugger, op voorwaarde dat hem daaruit een jaarlijkse toelage van tachtig gulden zou worden uitgekeerd. En hiervoor heeft Fugger zich borg gesteld en een schuld erkend totdat aan Nachtgall een kerkelijk ambt zou worden toegekend van evenveel waarde als dat jaargeld. Nu begrijp ik dat een dergelijk ambt voorhanden is, zodat Nachtgall tevreden kan zijn, een andere, even grote toelage wordt vastgesteld en Fugger van zijn verplichtingen wordt ontslagen. Maar naar ik verneem is de zaak niet doorgegaan en staat Fugger nog steeds bij Nachtgall in de schuld.

Dit en niets anders was de reden waarom Nachtgall hierheen is gereisd. Hij had werkelijk op geen ongelegener tijd kunnen aankomen, nu alles door onrust en oproer wordt beheerst. Maar ik heb liever dat je van Nachtgall persoonlijk verneemt op welke onwaardige wijze Fugger zelf wordt behandeld, want het maakt me beschaamd en verdrietig dat met de pen te beschrijven. In mijn laatste brief aan jou heb ik dat drama opgedist, maar in haast; ik weet niet goed wat ik heb geschreven en ik kon de brief niet overlezen. Kort en goed, ons rest niets anders dan onze spullen te pakken en hier weg te gaan, en deze bloeiende stad, ons vaderland, achter te laten om door wilde schepselen te worden verwoest. Het is al bijna zover dat de partij van Zwingli ons vanaf de eerste dag bij wet voorschrijft in welke mate de rituelen in acht ge-

1. Deze zin is in het Grieks geschreven.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. 31 mei 1533.
3. Verbonden aan de Sankt-Moritz te Augsburg.

nomen mogen worden, en dat wij met ons hele hebben en houden mogen vertrekken als wij dat niet willen slikken. Het is niet moeilijk bij voorbaat te raden wat door dergelijke evangelischen kan of zal worden voorgeschreven. Maar in de tussentijd bungelen we onzeker en angstig tussen hoop en vrees.

Als het verdrag van de Zwaben[4.] (dat tot de naamdag van Sint Laurentius[5.] is uitgesteld) op de voorlaatste dag was vernieuwd, zoals was overeengekomen, zou er hoop zijn dat we hier veilig en gerust zouden kunnen leven. Dit is nu aan ernstige twijfel onderhevig en wat mij betreft een hopeloze zaak die allang is verloren. Het is tot dusver onduidelijk waarheen een zo grote menigte priesters zal moeten uitwijken en waar zij zich opnieuw kunnen vestigen, ‘op zoek naar diverse ballingsoorden en verlaten streken, zonder te weten waarheen het lot hen voert en waar zij halt mogen houden’.[6.]

Maar hoewel dit voor de grap is gezegd, ben ik bang dat we dit stuk werkelijk zullen opvoeren. Eén ding strekt mij tot troost: dat ik niet alleen verscheidene van mijn broeders als medeballingen zal hebben, maar ook de beste en meest vooraanstaande burgers van deze stad, die de ketterse dwingelandij niet kunnen verdragen. Alles wat staat te gebeuren, zal ik steeds aan je melden. Aan mij hoef je niet te twijfelen. Ik zal voortdurend trouw aan mijzelf blijven en voor jou altijd hetzelfde blijven voelen, naar welke streken ik ook word gedreven. En misschien zie ik je binnenkort persoonlijk. Nachtgall is nog altijd dezelfde.

Mariangelo[7.] heeft zijn bagage gepakt om vanhier te vertrekken. Hij gaat eerst naar Venetië en vandaar rechtstreeks naar Aquila, zijn vaderstad. Hij heeft hier zijn werk aan de uitgaven van Ammianus Marcellinus en Cassiodorus voltooid.

Ik heb persoonlijk jouw brievenpakket voor Johann Paumgartner verzegeld, zoals je hebt opgedragen. Hij heeft zich voorgenomen ervoor te zorgen dat het binnenkort in Padua aankomt.

Rest mij nog je alle goeds te wensen en te hopen dat je onze genegenheid zult blijven beantwoorden. Het ga je goed, allerbeste Erasmus.

Gegeven te Augsburg, 5 juni 1533

Je ware vriend Koler

Af te geven in Freiburg aan de zeergeleerde en hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam, theoloog

4. De Schwäbische Bund, waarin adel, kerk en steden van Zuidwest-Duitsland waren verenigd en dat vredeshandhaving als belangrijkste taak had, bestond sinds 1488 en viel in 1534 uiteen.
5. 10 augustus.
6. Vergilus, *Aeneis* III, 4 en 7.
7. Mariangelo Accursio.

15 *Van Gerard van Friesland*
Londen, 8 juni 1533

Gegroet. De heer graaf[1.] heeft met grote dankbaarheid het *Credo* ontvangen dat aan hem was opgedragen. Twee vooraanstaande bisschoppen die tevens grote invloed hebben op zijne majesteit de koning hebben er de hoogste lof aan toegekend: monseigneur de aartsbisschop van Canterbury,[2.] theoloog, aan wie de graaf van Wiltshire[3.] uw werk te lezen had gegeven, en de bisschop van Winchester,[4.] jurist, een man die heeft leren lezen en zwemmen.[5.] Onze graaf doet grote beloften; u zult van Quirinus vernemen wat hij van plan is te doen.

In de afgelopen maanden heb ik mij met de steun en de aanbeveling van dezelfde graaf in het kamp begeven van de nieuwe aartsbisschop van Canterbury, de beschermheer van beide prebenden. Hij biedt uit eigen beweging zelfs een hoger bedrag aan dan de vorige[6.] gewoon was aan u te betalen en wenst intussen dat u hem niet in enig geschrift zonder reden ter sprake brengt, want hij houdt van bijters noch van lasteraars. Hij verstuurt geen brief voor het ogenblik, maar wil dat u op grond van deze brief vertrouwen in hem stelt. U ontvangt binnenkort dertig pond die in aanwezigheid van uw dienaar zijn uitbetaald aan Luis de Castro, van welk bedrag monseigneur van Canterbury twintig pond heeft voorgeschoten in de hoop die terug te krijgen van zijn schuldenaars, die zeggen dat de vorige aartsbisschop van Canterbury de volledige toelage al had opgehaald, op tien pond na (die bij de dertig zijn inbegrepen). Het ga u goed. Ik zal waarachtig, zolang ik leef, als een zeer trouwe dienaar over mijn Erasmus waken.

Londen, het octaaf van Pinksteren 1533

Uw Gerard

Aan de heer Desiderius Erasmus

1. Thomas Boleyn.
2. Thomas Cranmer.
3. Boleyn.
4. Stephen Gardiner.
5. Dat wil zeggen: die van alle markten thuis is; vgl. *Adagia* 1123.
6. William Warham.

2816 *Van Jacopo Sadoleto*
Carpentras, 9 juni 1533

Jacopo Sadoleto, bisschop van Carpentras, aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

Denk alsjeblieft niet, beste Erasmus, dat mij iets aangenamer is dan jouw welwillendheid jegens mij, of dat iets meer gewicht voor mij heeft dan jouw oordeel. Vandaar dat iedereen die van daarginds hierheen komt en ons jouw groeten doet en een nieuwtje over jou komt brengen, met graagte door mij wordt ontvangen, en dat des te meer als zij een aandenken meebrengen aan jouw uitmuntende talent en jouw bewonderenswaardige inspanningen en steun voor de christelijke zaak en de vroomheid - vruchten die jij dikwijls in grote hoeveelheden afwerpt - zodat het jou niet hoeft te bezwaren dat ik degenen die zich voor mij deze moeite hebben getroost, met een eenvoudig geschenkje verrijk.[1] En wat jouw oordeel betreft (mogen alle heiligen mij bijstaan) ben ik van opvatting dat ik geen enkel werk van mij kan goedkeuren dat betrekking heeft op de religie en de Heilige Schrift als het niet eerst door jou is goedgekeurd. Nadat ik mijn commentaar op de eerste Brief van Paulus had voltooid (overbodig te zeggen hoeveel tijd en moeite me dat heeft gekost, want de duisterheid van die Brief is jou genoegzaam bekend), had ik dan ook besloten enkele maanden rust te nemen en me geheel van de zorg voor het werk en de gedachten daaraan af te wenden, om daarna fris en verkwikt de herziening en de zorgvuldige afweging van mijn geschrift ter hand te nemen. Dit is namelijk mijn gebruikelijke manier van doen en ook de geleerden plegen op deze manier te werk te gaan. En ik was van plan helemaal niemand deelgenoot van het werk te maken voordat ik het zelf had goedgekeurd. Maar omdat ik dacht aan de menselijke lotgevallen en aan hoeveel verdriet en schade ik zou kunnen lijden als door een wrede fortuin, die voorzeker elk van ons beiden in haar greep heeft, onze briefwisseling zou worden beëindigd, heb ik me de moeite getroost het eerste van de drie boeken, waarvan een afschrift was gemaakt en dat de grootste en mooiste mysteriën van het christelijke geloof bevat, aan jou toe te sturen. Ik verzoek je, beste Erasmus, en ik vraag dit uit naam van onze buitengewone wederzijdse welwillendheid, dit boek te lezen met de gedachte en de overtuiging dat je me veel meer van dienst zult zijn door kritiek te geven op wat afkeurenswaardig lijkt dan door me te prijzen, als er iets te prijzen valt.

Zoals je zelf zult zien, heb ik het gewaagd af te wijken van de paden die al lange tijd door velen worden bewandeld en een andere weg in te slaan, die mij meer voor de hand leek te liggen op grond van de stromen aan vragen die de Brief oproept en die met grotere zekerheid en triomf naar de waarheid leek te voeren. Ik heb aldoor gebeden dat God me zou bijstaan, maar toch

1. Vgl. brieven 2765 en 2768.

kunnen we ons vergissen. Daarom, beste Erasmus, is al mijn hoop op jou gevestigd. Jouw oordeel, dat je uit bescheidenheid geringacht, is voor mij van het grootste belang, en dat niet zonder reden. Voor mij is dat op dit moment mijn toevluchtsoord en mijn veilige haven. Voor het bijschaven van mijn complete werk verlaat ik me op jou alleen, bij jouw genegenheid voor mij en bij jouw weergaloze kwaliteiten en geleerdheid vind ik rust.

Je moet weten dat in dit boek een groot aantal zaken ontbreken die toegevoegd zullen worden wanneer ik het gehele werk weer ter hand neem om het zorgvuldig te beproeven. Veel zaken vragen namelijk om een uitvoeriger uiteenzetting dan ze nu hebben gekregen en wanneer ik aan een uitgave van het werk ga denken, zal ik zeker een aantal geschikte en illustratieve bewijsplaatsen toevoegen die ik uit de Heilige Schrift heb verzameld. Want het gedeelte dat ik je nu heb toegestuurd, heb ik zelfs niet herlezen, uit vrees dat ik voortijdig verstrikt zou raken in correcties en doorhalingen, terwijl ik, zoals ik zei, alle zorg van dien aard voor een andere tijd heb bestemd.

Wat de druk betreft, zou ik niets liever willen dan wat jij me aanraadt: dat het werk bij Froben wordt uitgevoerd, want ik ben er zeker van dat het nergens beter gebeurt. Over de onkosten maak ik me geen zorgen, maar ik voel enige terughoudendheid vanwege de goedheid en de bescheidenheid van Gryphius, die mij werkelijk volkomen is toegewijd.[2.] Al is er nog tijd om hierover na te denken.

Je mag dit deel van het commentaar laten lezen aan wie je wilt, maar ik druk je op het hart helemaal niemand toe te staan er een afschrift van te maken; het werk is immers nog niet geheel af. Met jou verkeer ik op vertrouwelijke voet en ik denk dat ik mijn werk veilig aan je kan geven, want ik heb een hoge dunk van jouw minzaamheid en stel een groot vertrouwen in jouw betrouwbaarheid. Als ik jou met een last opzadel, doe ik dat dan ook met de bedoeling en de wil dat je er volledig van overtuigd bent dat je van jouw kant in al jouw aangelegenheden geen bereidwilliger steun vindt dan van mijn medewerking en goedgunstigheid.

Jouw *Declarationes*[3.] ga ik herlezen, ook al stemde ik er bij de eerste lezing mee in, zoals ik aan je heb geschreven;[4.] ongetwijfeld zal ik merken dat in de passages die je veranderd hebt, al het goede nog beter is geworden. Ik heb je

2. Sadoleto's commentaar op de Brief aan de Romeinen zou uiteindelijk bij Gryphius verschijnen: *In Pauli Epistolam ad Romanos commentariorum libri tres* (Lyon, 1535).
3. *Declarationes ad censuras Lutetiae vulgatas sub nomine Facultatis Theologiae Parisiensis, vigilanter recognitae per autorem et auctae* (Bazel, 1532).
4. Zie brief 2656.

commentaar op het Credo gelezen, dat me bijzonder veel genoegen heeft gedaan. Want voortaan is beslist de mond gesnoerd van twistzieke mensen en van lieden die ten onrechte lof voor zich opeisen door op anderen af te geven; jouw voortreffelijke kwaliteiten en gezag hebben hen op eigen kracht afdoende in het ongelijk gesteld.

Het ga je goed, mijn allerbeste Erasmus, en blijf aan me denken, ik die nooit kan ophouden aan jou te denken. Ik schrijf een brief aan onze vriend Amerbach, aan wie ik bovenal mijn werk wil laten zien. Nogmaals en opnieuw, het ga je goed.

Carpentras, 9 juni 1533

2817 *Van Lieven van den Zande*
Koningdal, 9 juni 1533

Lieven van den Zande aan Erasmus van Rotterdam, hooggeacht theoloog, gegroet

Als Uutenhove mij bij zijn terugkeer in het land had overtuigd, mijn zeer dierbare Erasmus, dat jij veel genoegen beleefde aan mijn brieven en wilde dat ik je vaker schreef, geef ik toe dat ik niet zou ontkomen aan een ingebrekestelling, aangezien ik na ommekomst van twee jaar eindelijk over een antwoord nadacht; ik heb zelfs niet geantwoord op jouw bijzonder aangename brief[1] die Uutenhove mij te goeder trouw heeft overhandigd voordat ik die in de *Floridae*[2] afgedrukt zag staan. Maar hij heeft me nooit hiervan overtuigd, ook al stond hij bol van Cicero en had hij lange tijd bij de ciceronianen doorgebracht, aangezien ik me immers terdege bewust ben van mijn povere kwaliteiten en al lang geleden een heel andere mening over mezelf had gevormd, die hij zelfs met zijn uitbundige welsprekendheid niet bij mij heeft kunnen wegnemen. Als hij dat wel had kunnen doen, dan had ik, Christus sta me bij, zelfs geen dag gewacht met mijn antwoord.

Wat kan ik nog meer wensen, wat nog meer vragen dan dat ik Erasmus een genoegen doe, vooral in een aangelegenheid die ook mij een bijzonder genoegen zou doen? Is er iets zo waardevol onder al mijn bezittingen, als die tenminste de mijne mogen heten, dat ik niet graag zou opgeven om van een gesprek met Erasmus te mogen genieten? Wanneer dat niet gaat in de vorm van een persoonlijke ontmoeting, is het in elk geval per brief mogelijk; een

1. Brief 2483.
2. *Epistolae Floridae* (Bazel, 1531).

brief verbindt twee afwezigen zozeer dat ze nagenoeg in elkaars aanwezigheid verkeren.

Wat was dan de reden dat ik, die zozeer met jou in gesprek wenste te komen, zo lange tijd heb gedraald? Ik zal het je eerlijk zeggen, Erasmus, en ik zeg het zo beknopt als ik kan. Gedeeltelijk kwam het door schroom, een aangeboren bedeesdheid en de wil je te respecteren; gedeeltelijk door het toeval van een ongeluk dat mij is overkomen bij de dood van de prior van het huis[3.] waarin ik destijds leefde. Ik zag namelijk dat jij onvermoeibare inspanningen leverde om je voor alle mensen verdienstelijk te maken, en dat jij je niet van je stuk liet brengen door de kwaadsprekerij van zoveel konkelaars die het op jou hadden gemunt, maar dat je voortdurend je wil, raad, werkkracht, inspanningen en ijver aanwendde om de schone letteren - waarvan de ware en onvervalste theologie al lang geleden was beroofd, om al te zeer af te glijden naar een scholastische, spitsvondige woordenstrijd - en het zuivere christendom, dat (hoe verfoeilijk!) door de onwetendheid van sommigen was besmet met joodse bijgeloviglheden, naar jouw vermogen in hun oorspronkelijke staat te herstellen. Ik zag dat jij je vooral met deze twee zaken bezighield, zowel in al je geschriften die eerder al wereldkundig waren gemaakt als in die welke je nu nog met volharding en in niet een aflatende stroom samenstelt, en die nu regelmatig de een na de ander tot ons komen.

Bovendien stelde ik vast, niet zonder hevige pijn in het hart, dat vele samengezworen troepen van konkelaars die het op jouw beslist onschuldige persoon hadden gemunt, gewapend waren met tongen gedrenkt in hels vergif, met smadelijke pamfletten, met beledigingen en met lasteringen, maar niet met argumenten; en dat zij, zo dikwijls met glasheldere redeneringen weerlegd en verslagen, hun krachteloze wapens niet neerlegden. Weliswaar dwong de nood jou wellicht hun te antwoorden, maar werd je hiertoe aangezet terwijl je betere bezigheden omhanden had, wat mij steeds veel verdriet deed. Hierdoor is het gebeurd dat dat we, naast de andere voortbrengselen van jouw zeer gelukkige, voor de vooruitgang van de hele kerk geboren geest, nog altijd in afwachting zijn van jouw felbegeerde werk over de preekkunst. De onzalige opvliegingen van de schoenmaker[4.] hebben verhinderd dat jij, die hiervan zwanger liep en zelfs op het punt stond te baren, de geboorte hebt volbracht. Maar om terloops de zaak van de goede mensen bij jou te bepleiten, beste Erasmus: zul je blijven toestaan dat de verdorvenheid van slechte lieden meer van jou gedaan krijgt dan het voortdurende en bezorgde afwachten van degenen die je genegen zijn? Wie zal mij de kracht van de beroemde

3. Sint-Maartensbos bij Geraardsbergen. De namen van de prior en diens opvolger zijn onbekend.
4. Pierre Cousturier.

harpist verschaffen, die eens maakte dat Elisa in de macht van God was,[5] zodat ook jij, door een goede geest bezield, deze profetie voor ons zult volbrengen?

Je schrijft immers dat je geest hiervoor maar niet warm wilt lopen, ook al is er dikwijls een beroep op je gedaan. Was de lasterlijke geest maar teloorgegaan van degenen die jou hebben afgeleid toen je hiermee bezig was. Wat dit betreft heb ik altijd gedacht dat als ik jou van nabij raad had kunnen geven, jij door mijn toedoen niet voortdurend op alles en zeker niet op iedereen zou hebben gereageerd die tot dusver antwoord van je gekregen heeft, ook al is mij niet ontgaan dat je aan het merendeel bewust bent voorbijgegaan. Je zou in elk geval niet hebben geantwoord aan lieden als Cousturier, de Koortslijder[6] en Titelmans, en henzelf en andere windbuilen van dat slag nog gekker hebben gemaakt met jouw tegenstand dan ze al waren - lieden die ofwel uit afgunst, de slechtste van alle gebreken (zulke mensen zijn volgens Pindarus[7] verzot op woorden), niet kunnen verdragen dat alle weldenkende mensen uit alle windstreken jou eer bewijzen in Christus die jou met het volste recht toekomt, ofwel uit onwetendheid en traagheid van geest datgene wat zij niet konden volgen doordat hun vooringenomenheid hen bedorven heeft, liever belasterden dan probeerden te begrijpen, in strijd met alle recht en fatsoen.

Toch zullen jouw apologieën niet geheel vruchteloos blijven, hoe losjes ze ook zijn geschreven om te voorkomen dat die lieden te veel behagen scheppen in zichzelf omdat gezien zal worden dat zij zich ooit met Erasmus hebben gemeten. Het gehele nageslacht zal namelijk weten wat voor monsters onze tijd heeft voortgebracht, en nadat Erasmus, die de onsterfelijkheid meer dan waard is, is opgehouden te leven en naar zijn bestemming is vertrokken, zal er geschikt materiaal klaarliggen voor degenen die tegen de konkelaars (als die er tenminste nog zijn) de verdediging van de waarheid op zich zullen nemen en de naam van Erasmus zullen beschermen tegen blaam. Niet zo lang geleden heb ik reeds verklaard dat het mijn wens is tot hun getal te behoren, als ik iets hieraan kan bijdragen en als het mij ten deel valt Erasmus te overleven. Want het lijkt erop dat ze niets lasterlijks hebben overgelaten dat niet ofwel door jouzelf meer dan voldoende is behandeld, ofwel met gemak kan worden weerlegd op grond van wat al ter sprake is gebracht.

Hieraan draagt bovendien het volgende bij: zoals iedereen denkt dat het onrecht waardoor hijzelf wordt getroffen het ergst is en, zoals de dichter zegt,[8] het hart snel herstelt van andermans leed, zo zou er volgens mij nau-

5. Vgl. 2 Koningen 2:9-14, Sirach 48:12-13.
6. Luis de Carvajal.
7. Pindarus, *Nemeïsche oden* 8, 21.
8. Pindarus, *Nemeïsche oden* 1, 54.

welijks een ander te vinden zijn geweest, zelfs niet onder je beste vrienden, wie de verdediging van de waarheid en de verdrijving van de laster evenzeer ter harte zou zijn gegaan, vooral omdat het andermans werk betrof - hoewel vooral hier, zoals ook elders, zou moeten opgaan dat voor vrienden alles gemeenschappelijk is[9] - maar de meesten van hen zouden hebben gedacht dat men alle lasteraars nadrukkelijk moet doodzwijgen, of als dan eindelijk iemand de taak zou hebben aanvaard voor de waarheid in het krijt te treden, zou die jouw kracht in het weerleggen van de stellingen van je tegenstanders niet hebben geëvenaard, zoals niemand (mogen mijn woorden geen afgunst opwekken) het zou wagen naar jouw in alle opzichten volmaakte geleerdheid te streven. Dit heb ik al meermalen waargenomen.

Omdat ik overwoog dat jouw inspanningen, hoewel die je niet bepaald met vreugde vervullen, toch ergens voor nodig zijn en ik me er bovendien ten zeerste van bewust was hoeveel tijd die je aan andere zaken zou kunnen besteden, wordt opgeslokt doordat je de aan jou gerichte brieven van alle soorten mensen uit elke hoek van de wereld leest, beantwoordt, ondertekent en aan koeriers meegeeft (waarover ik je zo dikwijls en niet zonder reden zie klagen in je brieven), werd ik zodoende door schroom weerhouden jou lastig te vallen met niet bijzonder noodzakelijk geschrijf, en dacht ik bij mezelf het volgende. Jij, man van niets - jij Van den Zande, zeg ik - wat ga je doen? Ga jij met een klunzige en overigens niet noodzakelijke brief de hoogheilige bezigheden van Erasmus verstoren? Hoe heb ik het nu? Voel je dan nog niet de vriendelijkheid waarmee hij al diverse malen, vaak zelfs, zich niet te goed heeft gevoeld om jou met eigenhandige brieven te antwoorden, en dat je hebt bereikt waarop je nauwelijks mocht hopen: dat hij je tot zijn vrienden rekent? Bespaar jou en hem tenminste de schaamte en onttrek hem niet aan zijn verheven studie voor een zo onbeduidende taak. Houd liever rekening met de hele kerkgemeenschap waarvoor hij werkt dan met jezelf. Dit, zeg ik, hield ik mezelf dikwijls en niet zonder reden voor, en mijn gevoelens, die erop uit waren jou in telkens nieuwe brieven te begroeten, hield ik achter slot en grendel.

Maar de dood van onze prior, een zonder meer voortreffelijk man van oprechte vroomheid bij wie de betere soort studies hoog in het vaandel stonden, heeft bijzonder slecht voor mij uitgepakt. Niet alleen omdat ik door zijn toedoen alle tijd had voor mijn studie, maar ook omdat zijn opvolger - in alle opzichten anders dan de overledene: onontwikkeld, aanmatigend, heerszuchtig - volgens mij niet zal verdragen dat iemand iets anders doet dan wat hij zelf doet, terwijl hij zich vrijwel alleen met beuzelarijen bezighoudt. Bovendien heeft hij zich volledig omringd met mensen die geheel

9. *Adagia* 1.

gelijk zijn aan hemzelf, voor wie iedereen een ketter is die ook maar iets van de schone letteren heeft geproefd. Zij hebben natuurlijk liever dat ieder op zijn eigen manier het leven leidt van een beest, zodat zij, wanneer hun gebrek aan ontwikkeling kenbaar wordt, in de algemene teloorgang van de beschaving enigszins beschermd zijn tegen de beschuldiging van onwetendheid, zoals Gregorius van Nazianze zegt.[10.] Hier komt bij dat ik onder zijn vleugels lang niet slecht verborgen was, veilig voor andermans roddels, want hij was de reputatie van Erasmus ten zeerste toegedaan, terwijl ik, nu hij mij ontvallen is, zag dat ik onmogelijk nog langer ongedeerd tegen hen stand kon houden. Voor het merendeel zijn het mensen voor wie niets gemakkelijker is dan de woorden 'lutheraan', 'ketter' of termen van gelijke strekking in de mond te nemen; men kan toch allerminst verdragen dat te horen te krijgen als men het niet is, wanneer men de geestelijke rust wil bewaren die toch hoogstnoodzakelijk is, tenzij men liever een ellendig leven leidt. In die situatie verzeild geraakt vond ik niets belangrijker dan op raad van Christus[11.] naar een andere stad te vluchten, als het ergens mogelijk was een gemakkelijker leven te krijgen. En ziedaar: terwijl ik dit overdacht, deed zich door de beschikking van Christus, die de zijnen nooit vergeet, een tamelijk gunstige gelegenheid voor, niet door mij gezocht maar zich als het ware aandienend, die het mij mogelijk zou maken op eerzame wijze en zonder opschudding te verhuizen. Meteen toen de gelegenheid zich aandiende, heb ik die zonder dralen beetgepakt, wel wetend dat ik achteraf mijn handen vergeefs naar haar zou uitstrekken.[12.] En zo is het gebeurd, ik zeg: zo, beste Erasmus, is het gebeurd dat ik het bos waar ik nagenoeg 27 jaar heb doorgebracht, heb verlaten en mij naar de kartuizers bij Gent heb begeven. Aan de adressering van jouw brief kan ik zien dat je dit wist, alsof ik hier altijd al heb gewoond. Als het mij maar vergund is (mijn vrees is dat dit niet gebeurt) hier te blijven! Tot dusver is alles namelijk vrij goed gegaan, in elk geval veel beter dan ik had gehoopt of mij had voorgesteld. Want ook al hadden zich in het vorige klooster enkele narigheden voorgedaan, ik had me toch voorgenomen alles te verdragen en aarzelde enige gedachte aan een verhuizing te wijden, deels omdat ik me had aangewend dergelijke moeilijkheden lange tijd te verdragen, deels uit vrees dat elders nog grotere problemen zouden rijzen (als ik van plan was geweest dit te doen, kon ik er immers zeker van zijn dat ik zou vertrekken van mensen die ik door lange ervaring volledig had doorgrond naar mensen die me onbekend waren, en zelf ben ik ook maar een mens), deels omdat er daar enkelen waren van wie ik alleen met de grootste

10. Het citaat is niet teruggevonden.
11. Vgl. Matteüs 10:23.
12. Vgl. *Adagia* 670.

moeite afscheid zou kunnen nemen (want niet iedereen is verdorven) en ten slotte omdat ik inzag dat het mij helemaal niet slecht uitkwam door het kwaad te worden beproefd, zodat ik zou leren mijn aanvechtingen (waarmee ik het ook nu nog te stellen heb) te bedwingen en te boven te komen, en ik als in een theater, blootgesteld aan ieders blikken en opmerkingen, een oppassender leven zou leiden, wetend dat niets, hoe klein ook, voor roddels gespaard zou blijven als ze ooit enige tekortkoming zouden ontdekken. Want het kan verbazing wekken hoe sommigen, omdat zij onkundig zijn gebleven van de retorische beginselen en beslist nooit iets goeds hebben geleerd, heel nauwkeurig op de hoogte zijn van alle manieren van opsomming, overdrijving en uitvergroting en die als pasgeld bij de hand houden om kleinigheden tot reusachtige proporties op te blazen en zogezegd van een muis een olifant te maken.[13.] Maar de gemeenschap waarheen ik me heb begeven, lijkt niet alleen draaglijk te zijn, maar zelfs zodanig dat men die met recht zou kunnen beminnen, omdat ze hier natuurlijk, wonend aan de stadsmuren, zich aansluiten bij de beschaafdere gewoonten van de Gentenaren, en omdat ze met grote zorg en nauwgezetheid op een juiste en wellevende manier zijn onderricht door een verstandige man met veel mensenkennis en gedurende lange tijd op gelukkige wijze naar het monnikenleven zijn gevormd.

Jouw assistent Quirinus, die naar Engeland was vertrokken en daarvandaan was teruggekeerd, trof mij hier aan nadat ik nog maar pas was aanbeland, omstreeks Sint-Maarten, terwijl ik nog volop bezig was met de rangschikking van mijn schamele bezittingen en de boeken die ik had meegenomen, want mijn povere boeltje was door de verhuizing enigszins in het ongerede geraakt. Dat was de reden waarom ik je toen niets kon schrijven. Maar omdat hij mij tegen alle verwachting opnieuw kwam opzoeken toen hij naar Engeland zou vertrekken en mij jouw groeten overbracht (op die dag was de arts Joachim[14.] bij mij, die je niet zo lang geleden bij jou thuis had gezien), kon ik het niet laten gebeuren dat hij na zijn volgende terugkeer opnieuw zonder brief van mij naar zijn heer zou terugkeren. Ik heb de man daarom verzocht mij in het voorbijgaan te bezoeken om een brief in ontvangst te nemen of, als hij dat om enige reden niet kon, Uutenhove om mijn brief te vragen. Quirinus bezorgde me een moment van smart toen hij op mijn vraag of het onze Erasmus goed verging, het antwoord gaf dat je bijna de hele maand maart ziek was geweest, maar hij beurde me weer op[15.] toen hij zei dat hij je in tamelijk fitte toestand had achtergelaten. Ik zou je op jouw leeftijd een bestendige gezondheid willen toewensen - een leeftijd die toch al genoeg ongemak-

13. *Adagia* 869.
14. Joachim Martens.
15. Letterlijk: ‘hij goot koud water over me uit’ (*Adagia* 951).

ken met zich meebrengt, ook als er niets anders bijkomt - zodat je de geestelijke gaven kunt blijven tonen die door goddelijk ingrijpen rijkelijk in jou zijn samengebracht tot algemeen profijt van de christelijke gemeenschap. Hoe vaak zucht ik niet bij de herinnering aan een van de wensen waarvan Uutenhove zei dat die door jou werd gekoesterd, namelijk dat het mij ten deel zou vallen met jou mijn leven door te brengen, iets dat ook ik meer dan duizend maal heb gewenst! Maar als dit was gebeurd, had ik weliswaar door jou gemakkelijk een geleerder en beter mens kunnen worden, maar zie ik niet welke toegevoegde waarde voor jouw zaken van mij zou zijn uitgegaan.

Maar ik, ongelukkige, heb mij onnadenkend in deze boeien laten slaan nog voordat ik mezelf kende of wist wat het monnikenleven inhield; waarom toch heb ik me zo gehaast (iets waarover ik me nog steeds verwonder), terwijl ik twee volle jaren onder de leeftijd was waarop het is toegestaan tot deze levenswijze toe te treden.[16.] Terwijl immers de verordeningen van de kartuizers ervoor waken dat zij geen kinderen of halfwassen opnemen, maar mannen die, overeenkomstig het gebod van de Heer dat hij aan Mozes heeft overhandigd (ik gebruik diens woorden), ten minste twintig jaar oud moeten zijn om zich in heilige oorlogen te mogen begeven,[17.] heb ik me laten strikken (je kent natuurlijk de term die de priesters bezigen) terwijl ik nauwelijks de leeftijd had van achttien jaar, weliswaar niet tegen mijn wil, maar toch op onbezonnen wijze. Over de hele kwestie[18.] zou ik kunnen spreken zoals ik erover denk, indien het mogelijk was met jou alleen een gesprek te voeren, maar het is niet mogelijk dit toe te vertrouwen aan de inkt. Dit is alles wat ik nu kan zeggen. Ik houd nu werkelijk de wolf bij zijn oren[19.] terwijl ik hem niet zonder grote tegenzin kan vasthouden en niet zonder de grootste schaamte kan loslaten, omdat ik mij al zo lang bij de zaak betrokken voel. Het kwaad dat bekend is, heeft de meeste macht.

Wat de tuchthuizen van een dergelijk leven betreft, kan ik toch niet zonder meer jouw mening delen, beste Erasmus met wie ik het gewoonlijk nauwelijks in enige zaak oneens ben. Ik denk dat ze aanvankelijk in een geest van heiligheid en met Gods zegen zijn ontstaan, maar dat, zoals het menselijke

16. Onderaan de pagina tekent Van den Zande aan: ‘Spreuken 20. Salomon heeft terecht hiertegen ingebracht, naar de Griekse tekst: Het is een valstrik voor de mens overhaast een eed te zweren en dat later te berouwen’ (Spreuken 20:25).
17. Vgl. Numeri 1:3 (de minimale leeftijd voor militaire dienst). De minimale leeftijd voor gewijde taken was 25 jaar (Numeri 8:24), later verlaagd tot 20 jaar (1 Kronieken 23:27).
18. Het vervolg van deze alinea is in het Grieks gesteld.
19. *Adagia* 425.

zaken meestal vergaat, gaandeweg de neergang is ingetreden naarmate de liefde bekoelde. Naar mijn mening zijn goede zaden op goede wijze uitgestrooid, maar heeft de listige Satan, zoals zijn gewoonte is, in het verborgene allerlei onkruid daartussen geplant.[20] Dat onkruid heeft uiteindelijk tot in onze tijd zo welig getierd dat overal 'jammerlijke dolik en onvruchtbare haver woekert'.[21] Er vallen meer rituelen en bijgeloof te zien dan oprechte vroomheid. Dit doet zich onafwendbaar voor wanneer menselijke regels die door weet ik wie zijn bedacht, belangrijker worden gevonden dan de goddelijke geboden, en vergrijpen tegen menselijke verzinsels strenger worden bestraft dan het verzaken van de wet van Christus.

Je ziet nu wel hoe ver ik ben verwijderd van jouw opvatting, die ook in mij met enige regelmaat is opgekomen. Overigens ben ik er vast van overtuigd dat niemand een vroom bestaan kan leiden in enige christelijke levenswijze die zijn innerlijk niet duurzaam heeft gewapend om elke vorm van tegenslag te verdragen en zijn geest niet oprecht heeft toegewijd aan de wil van Christus. Dit heb ik je gezegd 'met toegenegen hoofd, zodat anderen niets horen'.[22] Deze levenswijze brengt diverse manieren met zich mee om het verlangen naar een juiste geestesgesteldheid te bewaren, als men de kunst verstaat de uren van eenzaamheid niet in ledigheid door te brengen. Allereerst - om voorbij te gaan aan de overvloedige voorzieningen die alle zorgen wegnemen voor zaken die de voeding en de kleding van het lichaam betreffen, wat ik beslist van groot belang vind - nodigt juist de eenzaamheid zelfs iemand die met iets anders bezig is uit tot geestelijke rust, doordat de blik niet wordt gestreeld of vastgehouden door de schoonheid van lichamelijke zaken, of het gehoor door welluidende klanken, en de andere zintuigen niet worden geprikkeld door de verlokkingen waarvoor ze gevoelig zijn. Verder gaat de geest zelf, ongehinderd door enige band met uiterlijke aangelegenheden, veel scherper te werk om het verstand te ontwikkelen, schadelijke begeerten te onderdrukken en ten slotte de toewijding aan de vroomheid te bewaren. De eenzaamheid heeft me in elk geval dit geleerd: dat in alle eerzame kunsten en wetenschappen niets zo ondoorgrondelijk of zo moeilijk is dat een geest die niet volkomen beklagenswaardig is, zich het niet gemakkelijk eigen kan maken, als men maar werkelijk wil. Waarom dat? Zal dan niet degene die eenmaal van ganser harte heeft afgezien van de zucht naar geld, eer, roem, genoegens en bezittingen, met weinig tevreden, zich heel gemakkelijk onthouden van aardse verlangens als hij de aanvechtingen die hij alleen nog te bestrijden heeft, weet te matigen en onder het juk van Chris-

20. Vgl. Matteüs 13:24-26.
21. Vergilius, *Georgica* 1, 154.
22. Homerus, *Odyssee* 1, 157.

tus te brengen? Wie zou niet volharden in zijn toewijding aan de vroomheid, als hij tenminste wil, wanneer hij dagelijks, luisterend en lezend, de wil van God uit de heilige boeken hoort, leest en overdenkt krachtens de leefregel van zijn gemeenschap? Want ook wie niet wil, zou ik bijna zeggen (maar laat het niet gebeuren dat iemand niet werkelijk wil), is gedwongen in de gemeenschap jaar in jaar uit te luisteren naar alles wat door de Heilige Schrift is geopenbaard. En wat betreft de getijdengebeden die met vaste regelmaat terugkeren, zijn wij in die zin beter af dan de meeste andere monniken dat wij niet worden gedwongen naar oudewijvenpraat te luisteren. Door ons wordt namelijk bijna niets gelezen behalve de beste kerkelijke auteurs en dan vooral die uit de Oudheid; alleen tijdens de middag- en avondmaaltijden op feestdagen (alleen op die dagen eten wij gezamenlijk, voor het overige doen wij dat alleen) wordt voorgelezen over het leven en de werken van de heiligen, wat naar mijn opvatting is ingevoerd om de maaltijden op te luisteren, aangezien het niet de gewoonte is de verveling, mocht die zich voordoen, te verdrijven met kletsverhalen, uitnodigingen tot drinken en proosten, maar de maaltijden te sieren met een voortdurend stilzwijgen. Te sieren, zeg ik, want wat sommigen zwaar mag vallen, gewend als zij zijn aan scherts en vermaak tijdens eetgelagen, is naar mijn mening met de heiligste bedoelingen ingesteld, om te bevorderen dat de geest altijd zijn plicht blijft doen en geen zijsprongen maakt, ook wanneer het broze lichaam van het noodzakelijke wordt voorzien. Verder heb ik de keuze van het voedsel altijd dapper en moeiteloos verdragen, omdat ik door de goedgunstigheid van de natuur ben voorzien van een lichamelijke gesteldheid die zich aan dat soort zaken gemakkelijk aanpast en van een stevige maag die alle voedingswaren waaraan de mens gewend is, vlot verteert. Lijkt er tussen dat alles uiteindelijk iets te zijn dat men niet tegelijk met de toewijding aan de vroomheid in acht kan nemen? Eén grote moeilijkheid is er toch waarmee ik altijd te kampen heb gehad, namelijk de bemoeiallen onder de konkelaars met kalmte te verdragen, die zonder enig voorwendsel niets tekortkomen om kwaad te doen. Maar wat kan men daaraan doen? Men moet zich schikken naar wat zich voordoet.

Dit is wat ik steeds weer overdenk. Welke kant ik ook op ga, ik moet me onder de mensen bevinden zolang ik gevangen blijf in dit lichaam. Wijs mij in de hele wereld eens een gemeenschap van mensen aan die zo gezuiverd is van alle zonden dat iemand die bekommerd is om zijn geestelijke rust daar niet veel door de vingers zou moeten zien of voor lief zou moeten nemen. Ik zou wel willen dat er geen lieden bestonden die omwille van het voorgestoelte[23] grote beroering voor weet ik wie teweeg hebben gebracht, zoals je

23. Vgl. Lucas 11:43: ‘Wee u, Farizeeën, want gij bemint het voorgestoelte in de synagogen, en de begroetingen op de markten’.

me schetst in je brief. Maar het is geen wonder dat in dat soort gemeenschappen lieden te vinden zijn bij wie je eerder op zoek moet naar hun geest dan naar hun buik, ongetwijfeld omdat de buik bij de meeste mensen de eerste plaats opeist, terwijl zij zich nauwelijks zorgen maken over hun geest. Bovendien zou het een bijzonder slechte tijdsbesteding zijn alle dergelijke dwaasheden te hekelen die men bij elkaar aanwijst en die publiekelijk te onthullen; ik zie namelijk niet welk voordeel daarmee te behalen valt. Mij lijkt het veel bevredigender ze grootmoedig te verdragen of zelfs met een glimlach te verachten, zoals Democritus deed, dan zowel tijd als rust te verliezen door er aandacht aan te schenken. Toch kan men niet ontkennen dat in deze uiterst woelige tijden de beoefenaars van de schone letteren veel moeite hebben gehad hun geestelijke rust blijvend te bewaren, aangezien de gemoederen van iedereen zozeer zijn verhit door zowel de Lutherse als andere partijen dat de meeste mensen heel gemakkelijk iedereen wie de geesteswetenschappen ter harte gaan, ervan verdenken tot een vijandig kamp te behoren, omdat zij natuurlijk overtuigd zijn van de verderfelijke en onzinnige veronderstelling dat die partijen uit de opleving van de schone letteren, vooral de Griekse, zijn voortgekomen. Als iemand die overtuiging uit hun geest zou kunnen verdrijven, zou het mij nog niet zo onaangenaam lijken onder hen te leven, vooropgesteld dat ieder Christus als zijn enige levensdoel voor ogen houdt en alles wat hij onderneemt, aanwendt om hem na te volgen.

Maar nu genoeg hierover. Jouw brieven aan mij die in druk zijn uitgebracht,[24.] beste Erasmus, waren eervol voor mij (want ze hebben mij enkele vrienden bezorgd die, afgaand op de zo vertrouwde en hartelijke woorden van Erasmus, nader wilden kennismaken met Van den Zande), al hebben ze mij ook enige afgunst van een aantal landgenoten opgeleverd, maar aan die afgunst laat ik me niets gelegen liggen. Eerder zit ik ermee in dat ik op geen enkele wijze heb voldaan aan de verwachtingen van mijn vrienden. Ze hebben immers geconstateerd dat mijn handel en wandel ver achterblijft bij jouw loftuitingen en ik vrees dat ze jou een proces zullen aandoen omdat ze, toen ze mij te zien kregen, niet bij mij aantroffen wat ze in je brieven hadden gelezen. Maar wat hier ook van zij, je hebt me in elk geval aangespoord mijn best te doen werkelijk te zijn wat ik te horen krijg en er niet alleen voor door te gaan. Moge Christus mijn inspanningen begunstigen. Ik ben je er beslist dankbaar voor dat ik door jouw toedoen steeds hoe dan ook een beter mens word. Dat ik in de gelegenheid mocht komen dit ooit voor je terug te doen! Ik wens dat mij tijdens mijn leven het geluk ten deel valt jou bij enige gelegenheid onder vier ogen te ontmoeten. Als Christus mij dit vergunt, heb ik er geen enkel bezwaar tegen dat hij dit beschouwt als het verkrijgen van iets

24. Brieven 2062 en 2483.

dat opweegt tegen alle verschrikkingen die ik ooit omwille van Erasmus te verduren heb gehad. We hadden de hoop opgevat, ik weet niet door wiens toedoen, dat jij je hier in de buurt zou vestigen, maar jouw Quirinus heeft die hoop doen vervliegen. Ik sta me niet toe iets anders te wensen dan wat voor jou het veiligst is, ik die zelfs bereid ben ten koste van mijn eigen leven dat van jou te verlengen, als het toeval daartoe besluit. Dat jij mag doen wat je belooft in de brief die je laat voorafgaan aan je uitgave van Basilius:[25.] dat je de andere Griekse kerkvaders weldra met dezelfde betrouwbaarheid en zorg voor ons in vertaling zult uitbrengen. Ik heb het door jou uitgegeven *Credo* gelezen, maar vluchtig, binnenkort doe ik het opnieuw. Het beviel me niettemin uitstekend. Moge Christus al jouw werk zoveel mogelijk begunstigen te zijner glorie en voor de vooruitgang van de kerk, Erasmus, man van mijn hart, en zijn belofte aan jou vervullen. Ik denk dat ik je binnenkort opnieuw zal schrijven. Het ga je intussen goed.

Uit Koningdal bij Gent, van de orde van de kartuizers, de dag na Trinitatis, 1533

Lieven van den Zande, van harte de jouwe

2818 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 12 juni 1533

Hartelijk gegroet. Ik ben er nooit beroerder aan toe geweest dan deze zomer. Een belangrijke oorzaak van de ellende is het eindeloze slechte weer, waardoor velen in deze stad ziek zijn, maar voor mij is de voornaamste oorzaak het gebrek aan de wijn die ik tot dusver had. De Beaune die Hieronymus[1.] laatst heeft gestuurd, heeft mijn misselijkheid enigszins bedwongen, maar hij is aangelengd. Ik heb gasten in huis gehad en ik had me geen vriendelijker en hartelijker gezelschap kunnen wensen.[2.] Ik heb hen moeten wegsturen omdat mijn braakneigingen geen conversatie verdroegen. Twee doctoren die Alciati mij in een zeer vriendelijk geschreven brief had aanbevolen, zijn mij komen begroeten terwijl ik aan mijn bed was gekluisterd en zo onwel was dat ik de brieven van Alciati, van jou en van Grynaeus niet kon lezen.[3.] Daags nadien kwamen ze opnieuw langs om afscheid te nemen. Maar zelfs dit was niet mogelijk vanwege mijn gezondheidstoestand. En mijn ziekte

25. Brief 2611.
1. Hieronymus Froben.
2. Kaspar en Hermann von Rennenberg.
3. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.

ergert me des te meer omdat die me niet alleen doet kwakkelen, maar ook ongezellig maakt.

Dezelfde dag maakte Pieter van Montfoort zijn opwachting, een jongeman van een indrukwekkende gestalte, een Hollander; ik geloof dat jij hem in Bazel bij mij hebt gezien. Hij bracht een eervol geschenk mee dat mijn vaderland al lang geleden voor mij had bestemd. Als hij van plan was geweest mij te doden, had hij geen beter moment kunnen uitkiezen. Voor een zaak van belang drong hij aan op aanbevelingsbrieven aan de keizer, aan bekenden en aan onbekenden. En om die reden is hij zes dagen lang gebleven. Elke keer dat ik probeerde met hem te spreken en hem gezelschap te houden, werd ik meteen weer ziek. Nu alle drukte over is, doe ik moeite mezelf te sparen voor betere dagen. Ik had besloten te gaan zien of ik met een ritje te paard mijn misselijkheid kon verdrijven, maar het weer nodigt er niet toe uit en de pijn in mijn voet die telkens weer erger wordt, weerhoudt mij.

Koning Ferdinand heeft mij, behalve een bijzonder vriendelijke brief, tweehonderd gulden gestuurd,[4.] en vijftig voor Glareanus die ik hem had aanbevolen.

Over de opschudding die in Augsburg is ontstaan op Hemelvaartsdag[5.] heb je waarschijnlijk al gehoord. De aanleiding was een Christusbeeld dat daar onder een kerkgewelf hangt en doorgaans wordt aanbeden. Voorafgaand aan de hoogtijdag hadden de Zwinglianen dat heimelijk ontvreemd en vernietigd. Toen de tegenpartij daar lucht van kreeg, zorgde die ervoor dat in het geheim een nieuw beeld werd gemaakt. Toen de Zwinglianen dat weer hadden vernomen, stopten die de holte van het gewelf waar het beeld gewoonlijk hangt, stevig dicht. De tegenpartij brak heimelijk de holte open en hing het nieuwe beeld op. Hierdoor ontstond weldra zo'n afgrijselijk tumult dat het een wonder is dat niet veel mensen er het leven bij hebben gelaten. De Zwinglianen beklommen het kerkgewelf en gooiden het beeld naar beneden. Uiteindelijk stuurde het stadsbestuur de stadswacht erop af die de menigte verdreef en werd de kerk gesloten. Een of andere koster was de aanstichter van de verwijdering van het beeld, de voorvechter van de terugplaatsing was Anton Fugger, die nu wordt verdacht van de aanstichting van het oproer. Wat dit betreft laat de bezonnenheid van Anton te wensen over. Hij had die storm op zijn beloop moeten laten. Zo belangrijk was dat beeld niet. Ik vraag me af of Mariangelo[6.] Anton tot die daad heeft aangezet.

Nu moet je horen waarom Nachtgall zich weer met mij heeft verzoend.

4. Ferdinand had 150 gulden gestuurd, Bernhard von Cles had 50 gulden toegevoegd (zie brief 2801).
5. 22 mei.
6. Mariangelo Accursio.

Hij heeft een prebende aan iemand afgestaan op voorwaarde dat Fugger hem jaarlijks 80 gulden zou uitkeren totdat hij een kerkelijk ambt zou verwerven dat hem hetzelfde oplevert of meer. Maar toen Fugger van Koler had begrepen dat Nachtgall mij vijandig was gezind, leek hij zijn welwillendheid te gaan beteugelen, in elk geval had Koler hem die bedenking ingegeven. Uit vrees daarvoor heeft Nachtgall gedaan alsof hij zich verzoende. Ik verwonderde me over die plotselinge ommezwaai. Maar tegen Hemelvaart vroeg Nachtgall in een brief[7] met veel nadruk of ik hem met mijn bekende welsprekendheid aan Anton Fugger wilde aanbevelen. Hij voerde aan dat hij dezelfde man was als voorheen, toen Fugger hem zijn welwillendheid waardig keurde. Dit zei hij geheel naar waarheid; hij had alleen moeten toevoegen dat Fugger zich vergiste toen hij hem waardig keurde. Wat moest ik doen? Een dienst weigeren aan iemand die zich verzoend had? Ik schreef, maar op de manier van een redenaar. Hij gaf hoog op van onze vriendschap. Hij vertelde allerlei vriendelijks over mij. Hij zuiverde zich van schuld. Hij voegde toe dat Erasmus in uitstekende gezondheid verkeerde. Wat verder nog te zeggen? Hij kreeg wat hij wilde. Toch is hij me nooit komen opzoeken; hij maakt gebruik van brieven en van een boodschapper, als hij iets wil. Pelargus zoekt me niet op en schrijft me ook niet, zodat je begrijpt dat de twee onder een hoedje spelen.

Het nieuwe commentaar van Philipp Melanchthon op de Brief aan de Romeinen[8] is bij jullie te koop. Hij toont zich in dat werk ingenomen met zichzelf en ik geef toe dat veel zaken met grote helderheid zijn uiteengezet. Maar in menig opzicht bevalt het niet. Hij verdraait veel, verwerpt hooghartig Origenes en Augustinus en gaat aan ettelijke zaken voorbij. Ik heb enkele katernen gelezen. Hij lijkt de hand te hebben gelegd op het werk van een scholastische theoloog wiens betoog hij aanpakt. Het kost niet veel. Het zou niet ongelegen komen als je het aan Sadoleto zou toesturen, maar met de waarschuwing het goud van de stront te scheiden.[9]

Als Hieronymus naar de beurs van Straatsburg toegaat, zou ik hem toevertrouwen dat hij daar van de bankiers het geld in ontvangst neemt dat de koning heeft geschonken.

Hier zijn alleen miezerige, onrijpe en rotte amandelen verkrijgbaar; het zou prettig zijn als Hieronymus enkele ponden hierheen stuurt. Deze brief kun je met hem delen, als jou dat goeddunkt.

Het ga je goed, vriend zonder weerga. Freiburg, Sacramentsdag 1533

7. Deze brief is niet bewaard gebleven.
8. *Commentarii in Epistolam Pauli ad Romanos* (Wittenberg, 1532).
9. In augustus 1533 zond Amerbach het boek aan Sadoleto, die in 1535 zijn eigen commentaar op de Romeinenbrief uitbracht.

Erasmus van Rotterdam, geheel terecht de jouwe

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach, doctor in de rechten, man zonder weerga, of in diens afwezigheid aan Hieronymus Froben. Te Bazel

2819 *Aan Vincent Cornelissen*
Freiburg, 12 juni 1533

Hartelijk gegroet. De voortreffelijke jongeman Pieter van Montfoort trof mij halfdood aan, zozeer zelfs dat ik geen brieven kon lezen en geen gesprek kon voeren. Hij bood mij een eervol geschenk van Holland aan, maar omdat hij vertelde dat het geld in handen was van Erasmus Schets, wilde ik het niet van hem aannemen. Meteen nadat ik enigszins op kracht was gekomen, las ik de brief[1] van Schets, die niet duidelijk maakte dat het geld aan hem was overhandigd. Bovendien was die brief niet aan mij gericht maar aan Pieter van Montfoort. De brief van de Hollandse landsadvocaat[2] vermeldde niet uitdrukkelijk het bedrag dat de Staten van Holland wilden geven, maar in de brief van Schets wordt tweehonderd gulden genoemd. Dit bedrag is mij zo welkom alsof het om duizend gulden zou gaan, want ik heb het niet verdiend. Maar aan mij is met zoveel woorden geschreven dat het om driehonderd gulden gaat, en Pieter van Montfoort gaf toe dat dit bedrag in de Statenvergadering is toegekend. Hij voegde hieraan toe dat in zijn aanwezigheid de heer Van Assendelft aan Willem van der Goes, landsadvocaat van Holland, de opdracht had gegeven Schets te gelasten mij 240 gulden uit te keren. Nu is dit plotseling tot tweehonderd afgenomen. Ik beschouw dit geschenk als zeer overvloedig, zoals ik zei. Toch wilde ik dat u dit weet, zeer dierbare man, zodat u, mocht in deze zaak enig bedrog schuilgaan, dat kunt opsporen en verhelpen.

Enkele dagen geleden heb ik u geschreven[3] via Peter van Montfoort, maar volkomen krachteloos. Ook dit schrijf ik in krachteloze toestand. De Heer zal voor opwekkender zaken zorgen wanneer hij wil. Zodra ik zal zijn hersteld, zal ik dank bewijzen aan de vrijgevigheid van mijn vaderland. Uit het relaas van Pieter heb ik begrepen hoeveel ik u verschuldigd ben. Dat de gelegenheid iets terug te doen zich mag aandienen. Ik wens u en allen die u dierbaar zijn het allerbeste toe.

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Aert van der Goes (verderop abusievelijk Willem van der Goes genoemd).
3. Deze brief is niet bewaard gebleven.

Gegeven te Freiburg, Sacramentsdag 1533

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de hoogedelgestrenge heer Vincent Cornelissen, thesaurier van zijne keizerlijke majesteit voor de Nederlanden, in Holland

2820 *Van Maria van Hongarije*
Brussel, 13 juni 1533

Maria, koningin van Hongarije en Bohemen, aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Hoezeer u zich, Erasmus, verdienstelijk heeft gemaakt voor de christelijke gemeenschap en onze heilige religie met uw kwaliteiten, uw kennis en uw uitzonderlijke geleerdheid, wordt in ruime mate betuigd door uw boeken. Om deze reden hebben wij ook hoge achting voor u en uw kwaliteiten, temeer daar u ons altijd eerbied heeft toegedragen, zoals wij goed hebben begrepen uit uw aan ons gerichte brieven en uit uw overige werken, maar ook uit de veelvuldige woorden over en aanbevelingen voor u die tot ons zijn gericht door onze getrouwe en beminde Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár, onze secretaris en raadsheer. Om deze reden zouden wij wensen dat u naar uw vaderland hier en naar ons terug zou keren, zodat wij van nabij gebruik kunnen maken van de kwaliteiten van uw geest en van uw diensten.

Wij roepen u dan ook op en verzoeken u naar ons toe te willen komen. De jaarlijkse toelage die zijne keizerlijke majesteit, onze zeer beminde broer, u al lang geleden heeft toegekend, zal u hier elk jaar volledig te uwer beschikking worden uitgekeerd. Wij zullen dit in de hand houden en ervoor zorgen dat dit altijd stipt gebeurt. Ook in uw andere behoeften zullen wij ruimhartig voorzien, zodat het u hier aan niets blijkt te ontbreken. Bovendien zullen wij de verdediging van uw persoon op ons nemen en een bij zondere zorg aan de dag leggen zodat u de begunstiging en welwillendheid ervaart waarmee wij uw verdiensten en kwaliteiten beantwoorden. Wij verzoeken u dus terug te keren en daarmee niet te wachten. Hoe spoediger u terugkeert, hoe liever het ons zal zijn, en vooral zal dit ook niet onwelkom zijn aan zijne keizerlijke majesteit.

Brussel, 13 juni 1533

2821 *Van Bernhard von Cles*
Wenen, 14 juni 1533

Aan Erasmus

Het heeft me zeer veel genoegen gedaan dat de aan u gerichte brief van de koning en vooral die van mij[1.] veilig zijn bezorgd terwijl u met vrienden aan de avondmaaltijd zat. Maar dat de daaropvolgende nacht u maagpijn en voortdurende slapeloosheid heeft bezorgd, heb ik ongaarne vernomen. Ik ben er niettemin van overtuigd dat u, bevrijd van dat ongemak, een aangenaam leven leidt dat u, zo wens ik, door de almachtige God nog lang gegund zal zijn, zodat u in staat bent naar vermogen bij te dragen aan de rust in de kerk, die ook door u vurig wordt gewenst temidden van de beroering die door onze vorsten en heren wordt gewekt. Hiertoe zal ik u in mijn brieven blijven aansporen, ook al bent u voldoende op drift.

Wenen, 14 juni 1533

2822 *Van Philippe de Croÿ*
Brussel, 16 juni 1533

De doorluchtige hertog van Aarschot aan Erasmus van Rotterdam

De welwillendheid van de doorluchtige koningin en haar goede bedoelingen met u kunt u gemakkelijk opmaken uit de brief van hare majesteit.[1.] Wat mijzelf betreft wil ik u op het ogenblik niets beloven. Als u hierheen komt, wat ik hoop dat u zult doen en wat ik u verzoek te doen, zult u ervaren hoe welgezind ook ik u ben. Nooit zal ik de nauwe betrekkingen vergeten die u vroeger had aangeknoopt met mijn broer de kardinaal van Croÿ zaliger nagedachtenis,[2.] en evenmin dat u onze naam van Croÿ in uw zeergeleerde geschriften voor de herinnering van het nageslacht heeft bewaard. Ik erken dat ik u hierom veel verschuldigd ben.

Wanneer u terugkeert, zal ik me dan ook niet ondankbaar tonen. Ik vraag u met klem zo snel mogelijk te voldoen aan de wil van hare koninklijke majesteit en van ons allen die uw kwaliteiten en uw naam zijn toegedaan. Staat

1. Brieven 2808 (geschreven op last van Ferdinand 1) en 2801.
1. Brief 2820, van Maria van Hongarije.
2. Guillaume de Croÿ.

u niet toe dat we nog langer verstoken blijven van uw aanwezigheid. U zult hier een koninklijke majesteit aantreffen bij wie u, uw kennis en uw geleerdheid in de gunst staan en onder anderen in mij zult u een bijzondere vriend en beschermheer vinden die u verdedigt en ondersteunt in al uw andere zaken en aangelegenheden die zich naargelang de omstandigheden zullen voordoen. Haast u zich daarom en komt u zonder uitstel tegemoet aan de voorstelling die Hare Majesteit en wij van uw terugkeer hebben gevormd. Hoe eerder u terugkeert, hoe liever het ons allen zal zijn. Het ga u goed.

Brussel, 16 juni 1533

2823 *Van Bernhard von Cles*
Wenen, 18 juni 1533

Aan Erasmus

Hierbij stuur ik u de brief[1.] toe die ik kortgeleden heb gekregen van de geachte, voortreffelijke en door ons beminde Fridericus Nausea. De brief zou u wellicht eerder in handen zijn gekomen als hij van daarginds was verzonden.[2.] Ik heb me niettemin de nodige moeite getroost om hem zo snel mogelijk uw kant op te sturen, om zowel u als hem een genoegen te doen.

Wenen, 18 juni 1533

2824 *Van Thomas Boleyn*
Greenwich, 19 juni 1533

Thomas, graaf van Wiltshire en Ormond, aan Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

Door mij op het gebied van de vrome letteren zulke grote weldaden te bewijzen,[1.] hooggeachte heer, als verwacht mochten worden van degene die volgens ieders eenstemmige getuigenis begiftigd is met elke soort geleerdheid en vriendelijkheid, hebt u mij stellig ten zeerste aan u verplicht en de algemene opvatting over uw buitengewone oprechtheid en uw bereidwilligheid

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Vanuit Rome.
1. Zie brief 2772.

tegenover vrome mensen niet alleen bevestigd, maar ruimschoots overtroffen. U moet namelijk niet denken dat uw buitengewone vroomheid, waaruit niet alleen voor de tijdgenoten, maar ook voor het nageslacht zoveel goeds zal voortkomen, zozeer verborgen kan blijven dat ze niet op ieders lippen ligt of niet door velen met nadruk wordt geprezen.

Als een dergelijke roem voor een prijzenswaardige onderneming ook ten deel valt aan een auteur die zich naar vermogen inspant om te voorkomen dat zijn werk teloorgaat door langdurig verval en het knagen van de tijd, dan lijkt u mij voorzeker geheel terecht in aanmerking te komen voor de hoogste lof en eer. Wat immers had voor mij aangenamer of voor iedereen wenselijker kunnen zijn dan datgene wat het veiligste onderpand voor ons heil opleverde en aan de christelijke religie het stevigste anker verschaft?

Om overigens de mogelijke indruk van onbetamelijkheid te vermijden door niets te doen toekomen aan degene van wie ik zoveel weldaden heb ontvangen, zend ik u via de bezorger van deze voor u bestemde brief van mij 50 gouden kronen (niet bij wijze van geschenkje, maar als teken van mijn dankbaarheid jegens u) en zal ik in de toekomst nog meer en nog grotere bedragen zenden, u intussen met klem verzoekend ervoor te zorgen dat u, zodra u kunt, een boekje samenstelt over de voorbereiding op de dood. En als er iets is waarvoor u mijn medewerking denkt nodig te hebben, zal ik mij op alle manieren inspannen om aan uw wensen tegemoet te komen.

Het ga u goed. Greenwich, 19 juni 1533

Ik verzoek u mij tot het getal van uw vrienden te rekenen.

Thomas van Wiltshire en Ormond

2825 *Aan Pier Paolo Vergerio*
Freiburg, 20 juni [1533]

> Dit fragment is ontleend aan een brief van Vergerio aan Jacopo Salviati, geschreven in Wenen op 10 juli 1533. De inleidende woorden van Vergerio zijn in het Italiaans. De passage die volgt, is in het Latijn gesteld en hoogstwaarschijnlijk letterlijk overgenomen uit een niet bewaard gebleven brief van Erasmus aan Vergerio.

Onderstaande passage komt uit een brief van Erasmus, met wie ik goed bevriend ben geraakt, en we schrijven elkaar regelmatig. Hij is nu in Freiburg en schrijft op 20 juni:

Overal heerst allerlei beroering en dreiging, zoals het geval is met verwarde menselijke plannen die Homerus vergelijkt met muggenzwermen.[1.] Maar de onbevattelijke wijsheid, goedheid en genade van de hemelse Kunstenaar vervult mij met goede hoop dat dit alles zal keren tot profijt van de vrome mensen en tot zijn eigen glorie.

Hier doet voortdurend het gerucht de ronde dat inmiddels overeenstemming is bereikt tussen koning Ferdinand en de Turken, op tamelijk gunstige voorwaarden, namelijk dat Hongarije toevalt aan Ferdinand, op dezelfde wijze als aan de overleden Lodewijk.[2.] De evangelischen gaan te werk alsof ze aan het dobbelen zijn. Wat in Münster is gebeurd en wat in Soest, zou een lange beschrijving vergen; wat onlangs in Augsburg is gebeurd, heb je ongetwijfeld al vernomen.[3.] In Soest zijn de onlusten uitgelokt door een dominicaan die op verscheidene plaatsen op de vlucht is geslagen wegens diefstal.[4.] In Frankfurt verbreidt iemand die veel van hem weg heeft, nieuwe leerstellingen over de eucharistie.[5.] De bewoners van Lübeck hebben de oorlog verklaard aan de Hollanders enz.[6.]

2826 *Van Damião de Gois*
Antwerpen, 20 juni 1533

Damião de Gois aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Door bemiddeling van Erasmus Schets heb ik je een brief[1.] doen toekomen waaruit je waarschijnlijk zowel mijn terugkeer naar Leuven als de aankomst

1. Niet letterlijk; vgl. Homerus, *Ilias* 2, 87 en 469.
2. Lodewijk II. Het Verdrag van Constantinopel dat op 22 juli 1533 werd gesloten, luidde anders dan het gerucht deed geloven. Ferdinand behield alleen het uiterste westen van Hongarije. Het grootste deel van Hongarije werd een Turkse vazalstaat met Johan Zápolyai als koning.
3. De doperse onlusten in Münster waren in volle gang. De godsdiensttwisten in Soest leidden op 6 juli 1533 tot het vertrek van het stadsbestuur. Voor Augsburg, zie brief 2818.
4. Niet Lambertus Campester, zoals Erasmus dacht, maar Johann Wulff van Kampen; vgl. brief 2780.
5. Mogelijk Dionysius Melander; vgl. brief 2806.
6. In 1533-1534 voerde Lübeck een kaperoorlog tegen Hollandse schepen in de Oostzee.

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

aldaar van jouw assistent[2.] hebt vernomen. Die assistent kon er op geen enkele wijze toe worden bewogen gebruik te maken van enige dienst van mij; ik weet niet of die terughoudendheid hem eigen is of is voortgekomen uit jouw opdracht. Ik wil je niettemin laten weten dat jij en de jouwen zonder terughoudendheid gebruik kunnen maken van ons allen.

Beste Erasmus, aangezien je mij buitengewoon dierbaar bent, wil ik je mijn geluk niet verhelen. De doorluchtige koning van Portugal,[3.] mijn voortreffelijke heer, roept mij - nadat ik in zijn opdracht bijna tien jaar lang gewesten in Duitsland, Polen en Denemarken heb doorkruist om zijn belangen te behartigen en ik inmiddels eindelijk naar de Nederlanden was teruggekeerd - per brief terug naar Portugal, en wel om daar zijn eerste thesaurier te worden, terwijl ik dit of iets dergelijks nooit heb nagestreefd en er zelfs niet aan heb gedacht. Mijn vrienden kunnen mij ongetwijfeld met recht gelukwensen met dit teken van de genegenheid die de koning mij toedraagt. Nadat ik Leuven daarom weer had verlaten, ben ik naar Antwerpen gereisd, vanwaar ik over tien dagen naar Portugal zal terugkeren. Als de goede, almachtige God zal toestaan dat we daar behouden aankomen, kunnen we daar zowel jou in de eerste plaats als de andere vrienden uitgebreider van dienst zijn, iets waartoe we van harte bereid zullen zijn.

Met het oog op de diensten die je me hebt bewezen, leek het mij dat ik tegen de wetten van de vriendschap zou handelen als ik je niet zou vertellen wat ik in Leuven over je heb gehoord, vooral omdat het gaat om een zo netelige en verdachte aangelegenheid. Er wordt namelijk gezegd dat jij zou instemmen met de Engelse echtscheiding.[4.] Toen ik dit hoorde, kende mijn verbazing geen grenzen, omdat ik me bewust was dat ik in Freiburg uit jouw mond het tegendeel had vernomen. Daarom ben ik, voor wat ik waard ben, gaan protesteren en uiteindelijk is het zover gekomen dat ik met mijn povere argumenten hun verdenking van jou heb weggenomen. Ik vraag je daarom mij duidelijk te willen maken wat ik moet antwoorden als mij bij gelegenheid zulke flauwekul ter ore mocht komen, aangezien ik er niet aan twijfel dat (wanneer ik in Portugal aankom) het gesprek in tegenwoordigheid van de koning op jou zal vallen en op jouw standpunt aangaande die scheiding.

Ik herinner me jou daarginds een boekje[5.] over het geloof en de gewoonten van Pape Jan[6.] en zijn onderdanen te hebben aangeboden, aan het eind

2. Quirinus Hagius.
3. Johan III.
4. Tussen Hendrik VIII en Catharina van Aragon.
5. *Legatio magni Indorum imperatoris Presbyteri Joannis ad Emanuelem* (Antwerpen, 1532).
6. De keizer van Ethiopië (zie brief 2767).

waarvan een aanbeveling van mij is opgenomen aan de Zweed Johannes Magnus, aartsbisschop van Uppsala, met betrekking tot Pilapië of Lapland, een tamelijk uitgestrekt gewest in Scandinavië dat grotendeels tot het diocees van genoemde aartsbisschop behoort; Jakob Ziegler heeft het in zijn *Scondia* of *Sconlandia*[7.] kundig beschreven, op grond van het relaas van dezelfde aartsbisschop. Er bestaat daar geen enkele wet en elke notie van Christus de Verlosser en zijn weldaden ontbreekt - voorwaar een uiterst onverkwikkelijke zaak die een vroom mens zeer tegen de borst stuit. In mij wekt die toestand vooral een geweldig medelijden op met dat primitieve volk en ik maak me bezorgd omdat ik, toen ik onder de Denen, de Pruisen en de Lijflanders leefde, van zeer veel betrouwbare kooplui die voor handelsdoeleinden daarheen gaan, heb gehoord (en met zekerheid aangetoond acht) dat de Lappen uitermate eenvoudige, onschuldige mensen zijn die als beesten zonder wetten leven. Men moet dan ook geloven dat zij er gemakkelijk toe over te halen zijn het evangelie van Christus te aanvaarden als de koningen en vorsten (de christelijke, bedoel ik), die door middel van opgelegde belastingen over hen heersen, hen enigermate zouden vrijstellen van diezelfde belastingen, die voortkomen uit een schandelijke inhaligheid. Ik zeg dit omdat ik zeker weet dat de adel daarginds volstrekt niet toestaat dat enige oprechte christelijke prediker naar hen toegaat om het evangelie te verkondigen. Zij vrezen namelijk (want zij zijn zich maar al te bewust van hun tirannieke hebzucht) dat die primitieven en wilden, wanneer zij tot ontwikkeling zijn gebracht door de prediking van het evangelie en de omgang met christelijke mensen, vervolgens terecht weigeren een zo onredelijke belastingplicht te verdragen. Een dergelijke ellende kan beslist niet worden geduld door een vroom geweten. Ik doe daarom bij Christus een beroep op jou en smeek je, niet alleen omwille van mij maar ook van dat deerniswekkende volk, en ook omwille van Christus zelf, ofwel iets over die erbarmelijke toestand te willen schrijven, ofwel aan die aansporing van mij een aanbevelingsbrief toe te voegen, zodat op den duur, wanneer jouw briljante geschriften zich hebben verbreid naar de Zweden, de Goten en andere dergelijke volkeren, dergelijke tirannen en zielendoders door vroomheid worden bewogen en ontwaken uit hun grove nalatigheid, om te voorkomen dat door hun schuld en onachtzaamheid de zielen van de arme Lappen verloren gaan. Als je dat zult doen, zul je beslist een taak volbrengen die Christus en de hele christelijke wereld bijzonder welgevallig is en zul je daarmee grote roem verwerven.[8.]

7. *Quae intus continentur Syria, Palestina, Arabia, Aegyptus, Schondia, Holmiae (...) historia, regionum superiorum singulae tabulae geographicae* (Straatsburg, 1532).
8. Erasmus zou in zijn *Ecclesiastes* een passage aan de Lappen wijden.

Om voor jou een herinneringsteken van mijn vertrek achter te laten, stuur ik je via Erasmus Schets een presentje ten geschenke dat in verhouding tot jouw waardigheid nogal bescheiden is, namelijk een vergulde zilveren beker; mocht je je daarvan een keer bedienen, dan zul je denken aan deze oprechte vriend van je. Wat mij betreft, ik zal gelijk oversteken, waar ik me ook mag bevinden, dat wil zeggen, ik zal me jou altijd herinneren; jij moet mijn schamele presentje maar voor lief nemen. Hoewel het zeker niet opweegt tegen wat jij waard bent, hoop ik dat je de trouwe genegenheid van een vriend aanvaardt, een vriend van je, zeg ik, die tot zijn laatste ademtocht standvastig zal blijven in de vriendschap die hij voor je koestert.

Wil je mij in Portugal een brief sturen, dan kun je die veilig via Erasmus Schets verzenden; ik heb hierover met hem gesproken.

Zodra ik in Portugal ben aanbeland, zal ik je over mij en mijn situatie berichten. Het ga je goed, zeer oprechte vriend.

Antwerpen, 20 juni 1533

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn heer. Te Freiburg

2827 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 21 juni 1533

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach, te Bazel

Hartelijk gegroet. Ik was niet van plan te antwoorden op je brief,[1.] omdat je me zegt dat ik de volgende dag Trübelmann moet afwachten, als deze oude man[2.] er niet op had aangedrongen iets voor je te doen. Meteen toen het weer aangenamer werd, begon de pijn af te nemen, die niettemin nog steeds mijn linkerbeen kwelt: licht in de voet, nog lichter in de heup, wisselend in de knie, maar toch altijd draaglijk.

Velen hier zijn ziek, onder wie Zasius, Emmeus en mijn theoloog.[3.] Ik zou allang zijn hersteld als ik van twee gunstig gezinde goden, Jupiter en Bacchus, gebruik had kunnen maken.[4.] Als het je schikt de aanstaande vrije dagen hierheen te komen, zou dat voor mij buitengewoon aangenaam zijn en zelfs bijna noodzakelijk. Ik hoop dat voor jou, mijn grote vriend, en voor allen die je dierbaar zijn alles naar wens gaat.

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Mogelijk Felsenmeyer.
3. Ludwig Baer.
4. Bedoeld is: als het weer en de wijn beter waren geweest.

Freiburg, 21 juni 1533
Erasmus van Rotterdam, in alles de jouwe

2828 *Van Nicolaus Olahus*
Brussel, 21 juni 1533

Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár, secretaris en raadsheer van koningin Maria, aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Wat ik de afgelopen tijd, beste Erasmus, in jouw zaak heb ondernomen met de gebruikelijke zorgvuldigheid die ik in aangelegenheden van vrienden aan de dag leg, heb ik uitvoerig beschreven in mijn laatste brief.[1] Ik had beloofd dat ik je zou vertellen wat voor antwoord we van de keizer zouden krijgen. Dit had ik niet zonder reden gedaan, want ik wilde in jouw zaak niets overhaast aanvatten of afhandelen. Intussen arriveerde jouw Quirinus met een brief[2] waaruit ik jouw bedoeling gemakkelijk kon afleiden.

Alles is gegaan zoals we wilden. En er is niets dat jou niet uitnodigt tot een terugkeer (waarop we vanaf het begin bij je hebben aangedrongen, en waartoe we je hebben uitgenodigd vanwege de vriendschap die ik voor je koester). De vorsten waren weliswaar ook tevoren al op jouw hand, maar we hebben toch gedaan wat we konden om hen nog meer voor je in te nemen vanwege jouw voortreffelijke kwaliteiten en geestelijke gaven. Wat de keizer over jou heeft geantwoord, kun je opmaken uit de kopie van zijn brief[3] die bij deze brief van mij is ingesloten. Wat mijn koningin vervolgens op mijn aandrang in naam van de keizer heeft besloten, kun je vernemen uit de brief van de bisschop van Palermo.[4] De gezindheid en de welwillendheid jegens jou van de koningin zullen je duidelijk worden uit haar eigen brief.[5] Ook de heer hertog van Aarschot[6] is je buitengewoon toegenegen. Bij hen allen heb ik genegenheid voor jou en de wens naar jouw aanwezigheid aangewakkerd.

Er is dan ook niets, beste Erasmus, dat jou daarginds moet ophouden. Als je de beste voorzorgen wilt voor je gemak, je rust, je welzijn en de kalmte voor je al gevorderde leeftijd, en dat bovendien in je vaderland, in een klimaat dat

1. Brief 2785.
2. Brief 2792.
3. Deze brief is niet bewaard gebleven.
4. Jean de Carondelet; de brief is niet bewaard gebleven.
5. Brief 2820.
6. Philippe de Croÿ; zie brief 2822.

genadig en gunstig en voor je is, temidden van je naasten, je vrienden en je oude bekenden, maak dan dat je zo snel mogelijk terugkeert. Je wilt toch liever verblijven op je geboortegrond en je laatste levensdagen doorbrengen op de plek waar de vorsten en alle goede mensen willen dat je bent, dan op een plaats waar je weinig vorsten hebt die je een warm hart toedragen, en veel ondankbare burgers. Je weet dat ik nooit lichtvaardig met je ben omgesprongen vanaf de tijd dat we door middel van brieven de grondslag hebben gelegd voor onze vriendschap en omgang met elkaar. Ik zou nu veel minder met je in de weer zijn over je terugkeer als ik niet zou denken dat die van nut zou zijn voor jouw steeds drukkender leeftijd en jouw rust.

Keer dus alsjeblieft terug zodra je kunt. Omdat ik het niet verstandig vond alles aan het papier toe te vertrouwen, heb ik er via de koningin voor gezorgd dat Lieven[7.] naar jou wordt toegestuurd. Hij zal je alles vertellen wat ik heb gedaan en wat hij over jouw persoonlijke zaken van mij heeft gehoord en begrepen. Niemand kon naar jou worden toegestuurd die betrouwbaarder is dan hij en (als ik me niet vergis) zowel mij als jou in hogere mate is toegewijd. Je kunt vertrouwen op zijn woorden. Jouw Quirinus is na zijn vertrek van mij naar Engeland nog niet teruggekeerd. Ik verwacht hem niettemin elk ogenblik. Het ga je goed en blijf me toegenegen.

Brussel, 21 juni 1533

2829 *Van Viglius van Aytta*
Padua, 24 juni 1533

Aan Erasmus van Rotterdam

Hoewel ik op het ogenblik niets had dat het waard was om je over te schrijven, zeergeleerde heer Erasmus, heb ik toch, omdat mijn vriend Florens[1.] een brief van zijn vader had gekregen en jou wilde antwoorden, en zijn brief[2.] niet gemakkelijk kon versturen zonder een brief van mij, graag die moeite voor hem genomen, vooral omdat jij sinds lang de gewoonte hebt mijn gebeuzel en nietszeggende brieven door de vingers te zien. En als ik niet zou vrezen misbruik te maken van jouw geduld, zou ik nu uitvoerige verhalen kunnen ophangen over wat de broeders augustijnen hier onlangs hebben uitgevoerd; zij hebben hier hun synode gehouden, zoals vorig jaar de karmelieten.

7. Lieven Algoet.
1. Florens van Griboval.
2. Deze brief is niet bewaard gebleven.

Je zou nauwelijks geloven wat een discussies, of liever woordenwisselingen, zich hier hebben afgespeeld tussen de Italiaanse en Parijse magisters. Aangezien het de gewoonte is dat wanneer stellingen zijn afgekondigd, de monniken van de andere orden bijeenkomen om daarover in discussie te treden, hebben zich hier herhaaldelijk ernstige aanvaringen en hooglopende ruzies met veel geschreeuw voor Scotus en Aegidius[3.] voorgedaan. Niettemin betroffen de stellingen bij na alleen de logica en de fysica, ware het niet dat de Parijzenaars een aantal artikelen van Luther afkeurden, en dat een monnik uit Toulouse die stellingen had ingebracht over zogezegd alles wat er te weten valt, zelfs, de goden zijn ons genadig, over het recht, zich tot zijn schande al meteen bij de eerste bijeenkomst overgaf; de man die een universele encyclopedie in het vooruitzicht had gesteld, liet zien dat hij van de afzonderlijke zaken nauwelijks de eerste beginselen had opgedaan. Intussen bespraken zij met elkaar langdurig hun interne aangelegenheden en nadat zij over sommige monniken die schuldig waren aan majesteitsschennis een veroordeling hadden uitgesproken, brak er bijna een oproer uit toen de veroordeelden bescherming zochten bij de scholastici, door wie zij dapper werden gered.

Ik heb hier een tijd lang gelachen om die bonje van de monniken. Logau is kortgeleden langsgekomen en naar Rome vertrokken toen zijn geld op was. Giovanni Crisostomo[4.] is naar Ravenna verhuisd. Ik heb de preken van Ambrosius onder me; ik zal zorgen dat je die krijgt wanneer de mogelijkheid zich daartoe aandient.

Er werd verteld dat de paus naar Nice was vertrokken om met de Fransen te spreken over het herstel van zijn waardigheid, maar de zaak is uitgesteld. Overigens is er geen enkel gerucht over oorlog in Italië. Het Turkse leger heeft enkele malen vergeefs geprobeerd zich meester te maken van Koroni op de Peloponnesos. Andrea Doria is te hulp geschoten met de vloot van Genua en die van de keizer. Bembo geniet van zijn rust en wijdt al zijn aandacht aan de geschiedenis van Venetië; hij heeft mij daarvan laten proeven en zal die eerdaags in het licht geven.[5.] Ook Baïf zint op een vertrek nadat hij ontslag heeft aangevraagd.[6.]

Verder is hier niets te vertellen. Het ga je goed.

Padua, 24 juni 1533

3. Aegidius Romanus.
4. Giovanni Crisostomo Zanchi.
5. Dit gebeurde pas in 1553.
6. Als ambassadeur van Frankrijk in Venetië.

2830 *Van Charles Blount*
Westminster, 26 juni 1533

Door mij zo vriendelijk en trouwhartig op mijn plicht te wijzen,[1] zeergeleerde Erasmus, geeft u blijk (om de woorden van Cicero[2] te gebruiken) van de mij welbekende, maar daarom niet minder aangename en welkome genegenheid die u mij toedraagt. Ik zal mijn best doen uw raad zoveel mogelijk te volgen. Overigens betreur ik ten zeerste dat het door de grote afstand die ons scheidt, niet mogelijk is per brief met elkaar te spreken, want ik stelde mezelf op het gebied van de geleerdheid altijd een buitengewoon profijt in het vooruitzicht van uw geschriften, die overvol zijn van de hoogste welsprekendheid en wijsheid. Laat ik toch één ding van u vragen, mijn dierbare Erasmus: dat u, als het ons niet is gegeven vaker in geschrifte met elkaar te spreken, die schaarste (als die blijft voortduren) tenminste wilt vergoeden met de uitvoerigheid van uw pen. Ik ben namelijk zo verzot op uw brieven dat ik bij het lezen daarvan met plezier zou sterven.

Wat betreft de honderden toegevoegde adagia, die u in uw voorwoord[3] aan mij opdraagt, weet ik niet hoe ik u mijn dank moet betuigen, maar ik doe dat zoveel ik kan en mijn dankbaarheid is zeer groot. En ik verzoek u, beste Erasmus, aangezien u mijn studiebezigheden tot dusver zo ijverig de sporen hebt gegeven, daarmee niet op te houden, maar mij blijft zeggen wat ik te doen heb in mijn ondernemingen; als dat niet zo vaak is als u wilt, dan toch voor zover het zonder bezwaar gaat met het oog op uw bezigheden en andere zaken. U kunt niets doen dat aangenamer voor mij is dan dit.

Het ga u goed. Westminster, 26 juni

Charles Blount, van harte de uwe

1. Vgl. brief 2726.
2. Cicero, *Ad familiares* II, 1, 1.
3. Brief 2726.

2831 *Van Thomas More*
Chelsea, [juni 1533]

Thomas More aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Twee brieven heb ik van je ontvangen,[1] de ene uit Freiburg gedateerd op 7 februari jongstleden, de andere heeft Quirinus me hier overhandigd, die me daarnaast heeft verteld over andere zaken die daarginds zijn voorgevallen en die het waard zijn te weten. Voor je wens dat ik daarvan op de hoogte was, zeg ik je hartelijk dank.

Over jouw zaken kun je alles vernemen van Quirinus, die mij betrouwbaar en zorgvuldig lijkt. Ik ben blij voor jou, en omdat ik op je gesteld ben ook voor mijzelf, dat de huidige bisschop van Canterbury[2] niet minder blijk geeft van genegenheid voor jou dan Warham vroeger deed; geen mens heeft geleefd die jou meer toegenegen was dan hij. Als hij op het eind minder vlot leek met zijn betalingen, wijzen de feiten uit dat dit lag aan een gebrek aan middelen, niet aan een gebrek aan goede wil, want hij is gestorven in grotere armoede dan iemand zou geloven, afgezien van wat er was om zijn schulden af te lossen; niet dat zijn schulden zo groot waren, maar na de gepaste betalingen voor de begrafenis was er niet zoveel meer over. De bisschop van Durham[3] raakt ongetwijfeld volkomen uitgeput door de huidige oorlog, of beter de invallen die we van de Schotten te verduren hebben, want zijn bisdom grenst aan Schotland en is zo ver van hier dat ik van hem inmiddels bijna even weinig hoor als van jou. Het gerucht ging hier dat N.[4] samen met Melanchthon hier lange tijd heimelijk door onbekende lieden was verborgen en daarna ongezien is weggegaan, maar dat gerucht is langzaamaan verdampt en er bleek helemaal niets aan de hand te zijn. Tegenover ketters lijkt de koning nog verbetener te zijn dan de bisschoppen zelf.

Tyndale, onze eigen ketter die overal en nergens in ballingschap leeft, schreef hierheen dat Melanchthon bij de koning van Frankrijk verbleef en dat hij met iemand had gesproken die gezien had dat hij in Parijs werd ontvangen met een gevolg van 150 ruiters.[5] Tyndale voegde toe te vrezen dat Frankrijk, als dat van Melanchthon het woord Gods zou ontvangen, bevestigd zou worden in het geloof aan de eucharistie, tegen de sekte van Wycliff in. Met wat een ijver vervullen die lieden hun taak, alsof God hun had opgedragen de wereld te beleren en bekend te maken met de beginselen van het geloof!

Wat betreft de opmerking in je eerste brief, dat je betwijfelde of je mijn brief[6] moest uitgeven hoewel er redenen waren waarom je die uitgegeven

1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. Thomas Cranmer.
3. Cuthbert Tunstall.
4. Het is niet bekend om wie het gaat. Melanchthon is nooit in Engeland geweest.
5. Een vals gerucht. Melanchthon verbleef heel 1532 en 1533 in Duitsland.
6. Brief 2659.

wilde hebben, hoef je niet te aarzelen, beste Erasmus. Enkele praatzieke lieden waren hier gaan rondvertellen dat ik, hoewel ik deed alsof het niet zo was, toch tegen mijn wil mijn ambt had neergelegd. Van mijn kant heb ik, toen ik ervoor gezorgd had dat voor mij een grafmonument werd gemaakt,[7.] niet geaarzeld met een grafschrift over de ware toedracht te getuigen, zodat iemand die het zou kunnen, de feiten mag betwisten. Zodra zij dat hadden gekopieerd, vielen zij het aan als een staaltje van hoogmoed, omdat zij het niet als ongegrond konden aanvallen. Maar mij was dit liever dan dat ik zou toestaan dat zij door het andere verhaal werden overtuigd. Zeker niet om mijnentwil, want wat de mensen zeggen, interesseert me niet veel zolang God het goedkeurt, maar ik meende mijn goede naam te moeten verdedigen omdat ik ter wille van het geloof enkele pamfletten in onze taal had geschreven tegen een aantal voorvechters bij ons van omstreden leerstellingen. En om je niet in het ongewisse te laten over de hoogmoed waarmee ik geschreven heb, ontvang je hierbij mijn grafschrift; je zult zien met wat een gerust geweten ik die lieden geenszins naar de mond praat om te voorkomen dat ze over mij vertellen wat hun belieft. Ik heb de door de deken voorgeschreven termijn afgewacht na de voltooiing en neerlegging van mijn ambt en tot nog toe heeft niemand zijn opwachting gemaakt met een klacht over mijn integriteit. Ik ben ofwel zo onschuldig, ofwel tenminste zo voorzichtig geweest dat als degenen die met mij wedijveren, niet dulden dat ik mij om het eerste beroem, toch moeten toestaan dat ik mij beroem om het laatste. Maar over deze aangelegenheid heeft de koning zelf zich herhaaldelijk bij andere gelegenheden uitgelaten, niet alleen dikwijls in persoonlijke kring maar ook tweemaal in het openbaar. Hij heeft namelijk - en dat ik dit opschrijf, is meer dan mijn schroom kan verdragen - bevolen dat toen mijn opvolger[8.] werd aangesteld, die zonder meer een voortreffelijk man is, bij monde van een zeer aanzienlijke hertog, namelijk die van Norfolk,[9.] thesaurier-generaal van Engeland, de eervolle verklaring over mij moest worden afgelegd dat hij mij met spijt op mijn verzoek had ontslagen. En nog niet hiermee tevreden heeft de koning in bijzondere goedgunstigheid jegens mij geruime tijd later dezelfde verklaring in zijn aanwezigheid laten herhalen, tijdens een plechtige zitting van het Hoger- en het Lagerhuis, bij monde van mijn opvolger, tijdens de gebruikelijke inaugurele rede in de senaat die bij ons (zoals je weet) het Parlement wordt genoemd. Als het jou goed lijkt mijn brief uit te geven, is er dus geen reden waarom je daaraan zou moeten twijfelen.

7. In Chelsea Old Church.
8. Thomas Audley.
9. Thomas Howard.

Dat ik in mijn grafschrift verklaar de ketters tot last te zijn geweest, heb ik willens en wetens gedaan. Want ik haat dat soort mensen zo hartgrondig dat ik, als zij niet bij zinnen komen, hun grootst mogelijke vijand wil zijn, aangezien ik hen dagelijks meer en meer leer op zo'n manier leer kennen dat ik zeer bevreesd ben voor wat de wereld van hen te verwachten heeft. Ik zal niets terugschrijven aan degene[10.] over wie jij het hebt (ik zal je raad opvolgen), hoewel ik allang een uitvoerige brief klaar heb. Ik houd me niet in omdat ik me iets gelegen laat liggen aan wat hij of al zijn medestanders over mij denken of schrijven, maar omdat ik me niet wil belasten met de verplichting terug te schrijven aan vreemdelingen, terwijl ik er meer belang aan hecht mijn landgenoten van repliek te dienen. Jou, beste Erasmus, wens ik voor lange tijd alle goeds toe; dat het je altijd zeer gelukkig mag vergaan.

Uit ons buitenhuis te Chelsea

Gedenksteen aangebracht bij het graf van Thomas More

Thomas More, geboren in de stad Londen, in een niet beroemde, maar eerzame familie, redelijk bekwaam in de letteren, werd nadat hij als jongeman gedurende enkele jaren zaken had behartigd in de rechtbank en in zijn stad recht had gesproken als vrederechter, door de onoverwinnelijke koning Hendrik VIII (aan wie als enige van alle koningen de tevoren ongehoorde eer ten deel viel terecht de verdediger van het geloof te worden genoemd; met zijn zwaard en met zijn pen heeft hij zich werkelijk als zodanig doen gelden) aan het hof geroepen, tot raadsheer gekozen en tot ridder geslagen. Met bijzondere vorstelijke begunstiging werd hij eerst plaatsvervangend thesaurier-generaal, daarna kanselier van Lancaster en ten slotte grootkanselier van Engeland. Intussen werd hij in het parlement van het koninkrijk tot voorzitter van het Lagerhuis gekozen. Bovendien was hij bij gelegenheid gezant van de koning, op verscheidene plaatsen en voor het laatst te Kamerijk, als metgezel en naaste medewerker van het hoofd van het gezantschap, Cuthbert Tunstall, destijds bisschop van Londen en daarna van Durham; heden ten dage kent de wereld nauwelijks iemand die geleerder, wijzer en beter is dan hij. Daar was hij tot zijn grote vreugde getuige van de hernieuwing van verdragen tussen de grootste vorsten van de christenheid en van het lang gewenste herstel van de wereldvrede, waaraan hij als gezant bijdroeg. Dat de goden deze vrede bekrachtigen en voor eeuwig laten bestaan!

Terwijl hij deze loopbaan van ambten en eretaken zodanig aflegde dat noch de voortreffelijke vorst zijn werk afkeurde, noch de edelen hem haat toedroegen, noch het volk ontevreden over hem was, maar hij wel dieven, moor-

10. Simon Grynaeus.

denaars en ketters tot last was, ging zijn vader John More, ridder en door de vorst opgenomen in het rechterlijk college dat de King's Bench wordt genoemd, een beschaafd, beminnelijk, onschuldig, zachtaardig, barmhartig, rechtvaardig en integer man, op weliswaar hoge leeftijd, maar krachtiger van lichaam dan bij zijn jaren paste, beseffend dat zijn leven lang genoeg had geduurd om zijn zoon grootkanselier van Engeland te zien worden en menend dat hij nu voldoende tijd op aarde had doorgebracht, uiteindelijk met graagte naar de hemel. Na het overlijden van de vader begon de zoon, die aldoor met hem was vergeleken en gewoonlijk als de jongeman werd aangeduid, zoals hij zichzelf ook voorkwam, zich oud te voelen, nu hij zijn verloren vader miste en zag dat hij vier kinderen en elf kleinkinderen had voortgebracht. Dit gevoel werd versterkt door een plotseling intredende inwendige ziekte, als een teken van de naderende ouderdom. Zodoende verkreeg hij, die van aardse zaken meer dan genoeg had, door de onovertroffen begunstiging van de genadige vorst uiteindelijk (als God zijn ondernemingen zegent) datgene wat hij bijna van jongs af altijd had gewenst: dat hij, na de neerlegging van zijn ambten, de weinige laatste jaren van zijn leven vrij had om zich geleidelijk te onttrekken aan de zaken van dit leven en de onsterfelijkheid van het toekomstige leven te kunnen overdenken. Hij zorgde ervoor dat dit grafmonument voor hem werd opgericht, nadat hij de beenderen van zijn eerste echtgenote hierheen had laten overbrengen, om hem er dagelijks aan te herinneren dat de dood hem onophoudelijk naar zich toetrok. Om te voorkomen dat hij dit bij zijn leven vergeefs voor zichzelf ondernam en niet bevend van angst de naderende dood afwacht, maar die uit verlangen naar Christus met graagte verwelkomt, verzoek ik u, beste lezer, vrome gebeden aan hem te wijden tijdens zijn leven of na zijn overlijden, zodat de dood hem niet als een volkomen dood, maar als de poort naar een beter leven ten deel valt.

Grafschrift dat daar is aangebracht

Hier ligt Jane, de dierbare kleine echtgenote van Thomas More, die dit graf ook voor Alice[11.] bestemt en voor zichzelf.
De eerste, in haar jonge jaren met mij getrouwd, heeft mij gegeven dat een zoon en drie dochters mij vader noemen.
De tweede was (zeldzame roem voor een stiefmoeder) voor haar stiefkinderen
zo goed als nauwelijks enige vrouw voor haar kinderen is geweest.
Zoals de eerste met mij leefde, zo leeft met mij de tweede.

11. Alice Harpur.

Of de een mij dierbaarder is dan de ander, laat zich niet zeggen.
Hoe goed zouden wij drieën, als het lot en het geloof het zouden toestaan, tegelijk en met elkaar kunnen leven!
Laat het graf, laat de hemel ons, vraag ik, samenbrengen.
Zo zal de dood geven wat het leven niet kon geven.

Einde van het grafschrift

2832 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. eind juni 1533]

De merendeels zeer korte brieven 2832-2840 zijn in een beperkt tijdsbestek uitgewisseld tussen Erasmus en zijn stadgenoot Pelargus, deels waarschijnlijk op dezelfde dag.

Erasmus van Rotterdam aan de heer Ambrosius Pelargus, gegroet

Dit tweeluik[1.] stuur ik je toe als zinnebeeld van vereniging. Uit een man en een vrouw, uit materie en vorm ontstaat iets. Een drietal is onvruchtbaar. Het ga je goed, vat dit goed op en dat je geluk mag hebben met je verhuizing.
Je Erasmus van Rotterdam

2833 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. eind juni 1533]

Ambrosius Pelargus aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Weet dat het tweetal dat je toestuurt als zinnebeeld van de herstelde vriendschap[1.] mij bijzonder welkom is en dierbaarder dan enig drietal, met uitzondering van de heilige en ongeschapen Drievuldigheid en wellicht een ander

1. Vermoedelijk met de (vergulde) afbeelding van twee ooievaars, als toespeling op de naam van Pelargus (Grieks voor ‘ooievaar’; zijn eigenlijke familienaam was Storch).
1. Voor de eerdere onenigheid tussen Erasmus en Pelargus zie brieven 2722-2725.

drietal dat daar sterk op lijkt, mocht dat bestaan. Toch lijkt dit tweetal me weinig geschikt als symbool van wederzijdse vriendschap, aangezien het nauwelijks genegenheid uitdrukt. Als je het wilt zien als een symbool van wederzijdse genegenheid omdat het om een tweetal gaat, had je beter een paar hoenders of kwartels kunnen toesturen. Maar als je het zo wilt zien omdat het van goud is, geef ik toe dat goud het symbool is van genegenheid. Maar verder vertonen de verborgen gouden afbeeldingen onvoldoende tekenen van liefde en staan ze ook niet samen op één plaats; als ze waren samengebracht als in een omhelzing, was er enige hoop geweest dat ze zich uiteindelijk zouden verenigen en zo met tweeën iets zouden voortbrengen. Wat dus niet kan worden verwacht van het tweeluik, namelijk dat de gelukkig herstelde eendracht tot een nog gelukkiger hereniging leidt en tussen ons bestendig en duurzaam mag zijn, dit wens, hoop en verwacht ik van de heilige Drievuldigheid, door wier goedgunstigheid zal gebeuren dat onze deugdelijk herstelde verstandhouding niet gemakkelijk uiteenvalt, gezien wat er is ontstaan. Dit Drietal is dan ook niet onvruchtbaar, zoals blijkt uit de volgende woorden uit Jesaja: ‘Zou Ik die anderen heb doen baren, zelf niet baren? En zou Ik die anderen een nageslacht geef, zelf onvruchtbaar zijn?’[2.] Maar ik houd op met jou te dollen. Het ga je goed, dit zeg ik van harte.

2834 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. eind juni 1533]

Ambrosius Pelargus aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Jevraagt je af, allerbeste Erasmus, waarom ik je tegen mijn gewoonte niet kom bezoeken. De reden is de verhuizing die ik overweeg en ik ben druk doende met het pakken van mijn bagage. Het staat namelijk binnenkort te gebeuren dat ik met mijn hele hebben en houden naar Trier verhuis. Als er iets is dat je aan de bisschop van Trier[1.] wilt schrijven, kun je dat veilig via mij verzenden. Het ga je goed.

2. Jesaja 66:9 (naar de Vulgaattekst; moderne versies wijken hiervan sterk af).
1. Johann III von Metzenhausen.

2835 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. eind juni 1533]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Ambrosius Pelargus, gegroet

Als je vastbesloten bent uit Freiburg te vertrekken, wat naar jouw opvatting van het grootste belang voor je is, moet je dat doen. Ik zal je geen oponthoud bezorgen. Van mij mag je gaan waar je wilt. De bisschop van Trier ken ik zelfs niet van gezicht en ik heb nu niets dat het waard is aan zo'n groot vorst te schrijven. Het ga je goed.

2836 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. eind juni 1533]

Ambrosius Pelargus aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik ben Pelargus, een tweevoetig dier maar zonder veren; vliegen kan ik niet, maar toch vlieg ik weg. Het ga je goed.

2837 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg. ca. eind juni 1533]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Pelargus, gegroet

Ik vrees dat als je hiervandaan naar die halve Fransen toevliegt, je op een dag niet als een ooievaar, maar als een haan naar ons zult terugkeren.[1] Maar laat me in ernst weten of en wanneer je zult vertrekken. Het ga je goed.

1. Dubbele woordspeling; Pelargus betekent ‘ooievaar’ en het Latijnse ‘gallus’ betekent zowel ‘Fransman’ als ‘haan’.

2838 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. eind juni 1533]

Vaak wens ik te vertrekken en dagelijks wens ik ervan af te zien, omdat het me zwaar valt te worden ontrukt aan mijn tamelijk behaaglijke nestje, waarmee ik al meer dan vier jaar vertrouwd ben.[1.] Het ga je goed.

2839 *Aan Ambrosius Pelargus*
[Freiburg, ca. eind juni 1533]

Erasmus van Rotterdam aan Pelargus, gegroet

Als je vastbesloten bent weg te gaan, zorg er dan voor, beste Pelargus, dat je in uitstekende gezondheid verkeert en dat je jezelf gelijk blijft. Het moge je goed gaan. Maar kom ons begroeten voordat je vanhier vertrekt.

2840 *Van Ambrosius Pelargus*
[Freiburg], 1 juli 1533

Ambrosius Pelargus aan zijn vriend Erasmus van Rotterdam, gegroet

Wat heb je voor ogen wanneer je schrijft: ‘Het ga je tweemaal goed’?[1.] Als je wenst dat het me tweemaal goed gaat, dan mag het jou driemaal of viermaal naar wens gaan; het ga je duizendmaal goed. Maar als je beveelt dat het me goed mag gaan, geef me dan wat je beveelt; dan zal het me eindelijk goed gaan, maar mijn kok niet. Je draagt me op dat ik je moet komen begroeten. Dat was ik allang van plan te doen, ook zonder dat het me opgedragen werd. Toch vrees ik dat ik eerder zal komen om je verdrietig te maken dan om je te begroeten, omdat ik voorzie dat dit laatste samenzijn van ons niet zonder tranen zal eindigen. Het ga je goed zolang je leeft. Leef totdat je sterft. En sterf ten slotte wanneer de muilezel heeft gebaard, dat wil zeggen met Sint-Juttemis.[2.]

1 juli 1533

1. Pelargus had zich in januari 1529 in Freiburg gevestigd.
1. Erasmus schreef ‘valebis’ (‘het moge je goed gaan’). Pelargus las dit blijkbaar als twee woorden: ‘vale bis’ (‘het ga je tweemaal goed’).
2. *Adagia* 483 en 484.

2841 *Van Johannes de Molendino*
[Doornik], 7 juli 1533

Hartelijk gegroet. Als het u goed gaat, is alles goed; dat dit voor u lange tijd het geval mag zijn, zeer welbespraakte heer Erasmus, is iets dat ik van alle goden afsmeek. Waarom zou ik u niet mogen vereren met dezelfde titel waarmee de dichter Cicero bezong als de meest welsprekende afstammeling van Romulus?[1] Van mijn kant zou ik niet betwijfelen dat u niet alleen de Romeinen, maar ook de andere volkeren in welsprekendheid overtreft, alle afgunst daargelaten. Hoe dat zo? De getuigen hiervan zijn uw ontelbare werken die even profijtelijk zijn voor kinderen en ouderen als voor om het even welke leeftijd. Dit zou ik zeker niet zeggen met de bedoeling te vleien, maar omdat het vrijstaat de waarheid ronduit te vertellen, als daardoor niemand wordt gekwetst. En om voor mijzelf te spreken: ik verkeer met het grootste genoegen in uw geschriften, als in een lieflijke tuin, zonder verstoken te blijven van de zoetste vruchten. Mij ontbreekt nauwelijks een boek dat door u is uitgegeven, verbeterd of vertaald, behalve de boeken die u dit jaar heeft voortgebracht bij uw laatste bevalling. Oorzaak daarvan is een ziekte die mij zo kwelde dat ik Antwerpen niet kon bezoeken, waar ik jaarlijks tijdens de beurzen enkele boeken pleeg te kopen, vooral die van u. Maar hierover heb ik nu misschien meer dan genoeg gezegd, indien althans meer dan genoeg kan worden gezegd over goede koopwaar.

Quirinus heeft me uw brief[2] bezorgd, om eindelijk ter zake te komen, die ik met veel gretigheid heb gelezen en herlezen, zoals ik gewoonlijk doe met alles wat door u is geschreven. Maar ik weet niet, allervriendelijkste heer Erasmus, hoe ik moet opvatten dat u nauwelijks uw lachen kon houden omdat ik u tot een terugkeer heb aangespoord; weest u er toch van overtuigd dat ik dit geschreven heb in een geest van oprechte vriendschap. Ik had namelijk voor ogen hoe woest de Duitsers zijn; ik denk dat zij bijzonder slecht verdragen dat u geen steun geeft aan hun partijen en niet met hen heult, en dat hierom valt te vrezen dat zij iets tegen u beramen. Eerlijk gezegd heb ik veel medelijden met u wanneer ik uw verweerschriften of uw brieven lees. Daaruit wordt me meer dan duidelijk hoe groot het getal is van uw tegenstanders, onder wie zich in Frankrijk enkele lieden bevinden die met verbanning zijn bestraft. Dit, beste Erasmus, en veel andere overwegingen hebben mij ertoe gebracht u toen die raad te geven. Overigens verzoek ik u dringend mijn onhandigheid niet verkeerd op te vatten.

1. Catullus, *Carmina* 49, 1.
2. Deze brief is niet bewaard gebleven.

Wat betreft de deken Barbier: ik heb de man niet kunnen bezoeken omdat ik door ziekte aan huis was gekluisterd, juist in de tijd dat Erasmus Schets mij schreef dat hij borg zou staan en uit uw naam een kwitantie aan Barbier zou geven als hij wat geld aan u wilde zenden. Hij stuurde mij ook uw brief[3] aan Barbier toe, die ik meteen aan hem heb doorgestuurd, samen met de brief van Erasmus Schets. Barbier echter beloofde naar mij te zullen komen en is nog niet gekomen. Maar ik vertrouw erop dat ik hem binnenkort tref en ik zal uw zaak dan met grotere ijver behartigen dan als het mijn eigen zaak zou zijn. Moge God u zo lang mogelijk voor alle geleerden behouden en in goede gezondheid bewaren. Het ga u goed, hooggeachte heer Erasmus.

7 juli 1533

Johannes de Molendino, van harte en voor altijd de uwe

Aan de hooggeachte heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, te Freiburg

2842 *Van Pierre Barbier*
Doornik, 9 juli 1533

Hartelijk gegroet, zeergeleerde heer Erasmus. De voornaamste reden waarom ik u geen geld heb gestuurd is dat ik er tot dusver niet over beschikte. Als reden heb ik opgegeven dat u geen kwitantie had gestuurd (of, als u liever wilt, een ontvangstbevestiging), niet als belangrijkste en allesbepalende verklaring waarom ik het gevraagde bedrag niet meteen heb uitbetaald, maar omdat deze omstandigheid mij, zelfs als ik ertoe in staat was geweest, had kunnen weerhouden van een zending. Wie immers zou ooit een som uitkeren zonder enig betalingsbewijs? Maar dit is niet het enige vereiste: degene die betaalt, moet immers ook erkennen dat hij daartoe verplicht is en de middelen hebben om het te doen. Tot dusver had ik niets in handen dat mij dwong te erkennen dat ik iets verschuldigd was en niets waarmee ik kon betalen; hierbij kwam dat een noodzakelijke kwitantie of ontvangstbevestiging ontbrak. Voor dit laatste heeft u nu voldoende gezorgd zodat ik, als ik wil betalen, Laurinus of Schets of zelfs Quirinus bij de hand heb van wie ik een dergelijke kwitantie kan krijgen. De andere twee vereisten vermeld ik niet alsof ik niet zou willen betalen zodra de gelegenheid en de mogelijkheid zich aandienen, maar om te voorkomen dat iemand kan beweren dat Barbier zijn beloften niet nakomt. Ik hoop echter binnenkort uit Spanje een bedrag te ontvangen waarvan ik grotendeels de som kan betalen die u wenst. Dit bedrag had al anderhalf jaar geleden uitgekeerd moeten worden; Petrus Vulcanius

3. Deze brief is niet bewaard gebleven.

en Quirinus zelf hebben de opdrachten gezien - de een uw voormalige leerling, de ander ook nu nog uw assistent.

Ik weet niet wie mij zo goed kennen als u, of nog beter dan u, om te kunnen weten dat Erasmus door Barbier wordt uitgelachen.[1] Ik ken namelijk niemand die dit naar waarheid zou kunnen zeggen. Maar ikzelf ga ook niet op zo'n manier met u om (God en mijn geweten zijn mijn getuigen) als zij denken of uzelf vertelt. Ook heb ik hierover nooit een woord gewisseld met Aleandro of Latomus met de bedoeling dat zij iemand ertoe zouden overhalen of zouden ontraden u in deze aangelegenheid tevreden te stellen. In gesprek met mij liet Aleandro zelf, toen hij anderhalf jaar geleden hier was, zich juist dikwijls lovend over u uit. En ook over Lefèvre, wiens naam, hopelijk ten onrechte, al enkele jaren wordt bezoedeld; hem heb ik werkelijk altijd als een vader vereerd.

Wat ik met uw Quirinus heb kunnen afhandelen, kan hijzelf mondeling beter vertellen dan ik het schriftelijk kan uiteenzetten. Gelooft u mij: ik kan pas iets doen wanneer het geld uit Spanje is uitbetaald. Als u verder wilt gaan met onaangename acties tegen mij, neemt u dan alstublieft in overweging op welke gronden u dat zou doen en maakt u de juiste keuze.

Toen ik uit Italië terugkeerde, was ik u buitengewoon toegenegen en ook hier ben ik altijd mijzelf gelijk gebleven, en niemand heeft mij met de bekers van Circe[2] of met andere bekers van de wijs gebracht of veranderd. Ik weet niet wat Hezius of anderen tegen u beramen of waarin zij u tegenwerken. Eén ding weet ik, en u weet het ook: dat wanneer iets in uw boeken mij stoorde, ik niet als een lasteraar ben gaan schimpen, maar mij (zoals het hoort) met aansporingen, verzoeken en smeekbeden tot u heb gericht als een zoon tot zijn vader, als een jongere tot een oudere. Ik zou u mondeling, als u hier aanwezig zou zijn, nog meer kunnen zeggen waarmee afdoende over mij kan worden betuigd dat het nooit in mijn aard of mijn bedoelingen heeft gelegen anders dan fatsoenlijk met ouderen om te gaan. Maar dit is nu niet de plaats om mijzelf aan te prijzen; God is in deze zaak getuige ofwel van mijn schuld, ofwel eerder toch van mijn onschuld. Aan hem laat ik alles over. Of er vergissingen in uw boeken staan, is aan anderen om te beoordelen, want ik matig me niet aan dat te kunnen bepalen. Wel kan ik één ding zeggen: dat ik vaak heb betreurd dat u op zoveel mensen stuitte die zich als uw critici en hekelaars ontpopten; aan hen heb ik soms openlijk weerstand geboden. Zúñiga, die zich in zijn vijandigheid tegen u kennelijk eerder door razernij dan door de rede liet leiden, zal hiervan getuige kunnen zijn.

Het ga u goed. Uit Doornik, 9 juli 1533

1. Vgl. brieven 2763 en 2793.
2. *Adagia* 3843.

Pierre Barbier, de uwe als uw eeuwige dienaar

Aan de zeergeleerde en befaamde heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, hoogleraar in de heilige godgeleerdheid. Te Freiburg im Breisgau

2843 *Van Jacob Hessele*
Gent, 12 juli 1533

Jacob Hessele aan de heer Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

Al heb ik mij tot dusver ervan weerhouden u te schrijven, zeergeleerde Erasmus, waartoe ik dikwijls werd uitgenodigd in brieven van uw meest toegenegen vrienden, ik ben toch bezweken door de komst van uw Quirinus. Toen ik van dat laatste melding maakte aan de graaf van Egmond,[1] een jongeman die u ten zeerste is toegewijd, vroeg hij me met klem hem te spreken en te zien. Ik beloof dat te gaan doen. Ik ga naar het huis van Uutenhove, samen met onze secretaris Omaar van Edingen, en na de maaltijd neem ik Quirinus mee op mijn weg naar het hof. De heer van Egmond prijst zich gelukkig dat hij de assistent van Erasmus ziet en vraagt wat die zoal in Freiburg doet, en of hij niet van plan is naar Vlaanderen terug te keren. Hij verzekert dat er een uitnodiging is uitgegaan en een bedrag als reisgeld is toegezonden. Quirinus doet alsof hij nergens van weet en vraagt wat hij denkt dat aan Erasmus moet worden geschreven. Egmond belooft dat hij een brief zal meegeven en houdt Quirinus vast tot op de dag van vandaag. En terwijl hij u schrijft, waartoe ik hem de gelegenheid heb gegeven, draagt hij me op - mijn dienst belonend met vrije tijd - op mijn beurt een brief tot u te richten. Ik beroep me erop dat ik beter thuis ben in Accursius en Bartolo[2] dan in Cicero. ‘Bij de raad kun je pleiten zoveel je wilt,’ zegt hij, ‘hier hebben we daden nodig, geen woorden’. Quirinus geeft ook een aansporing door hoog op te geven van de vriendelijkheid waarmee u degenen bejegent die u toegenegen zijn. Hierdoor komt het dat ik schrijf, u intussen bij alles wat heilig is verzoekend en smekend dit goedgunstig op te vatten. Ik matig me namelijk niet zoveel aan dat ik het waard ben u te schrijven; niettemin weet ik zeker dat ik u kan vereren en bewonderen zolang ik leef.

Op 20 juni is tot groot verdriet van zijn Duitse broeders Daniël Tayspil overleden, de bisschop van Jebeil, die u zeer was toegenegen. Hij was een man

1. Maximiliaan van Egmond of een van diens neven Joris en Filips.
2. Bartolo van Sassoferato. Hessele bedoelt dat hij meer jurist dan literator is.

die zeer goed onderlegd was in zowel het Grieks als het Latijn en een beschermheer van zeer velen. Ik wijd zijn ziel aan Christus, die u en de uwen tot aan de leeftijd van Nestor in goede gezondheid moge bewaren.

Gent, 12 juli 1533

Uw Jacob Hessele, van harte geheel aan u toegewijd

Aan de vorst van de theologen, Erasmus van Rotterdam, te Freiburg

2844 *Van Joost Sasbout*
Den Haag, 14 juli 1533

Hartelijk gegroet. Uw assistent Quirinus Hagius heeft me op 12 juli jongstleden uw brief[1] overhandigd, geschreven in Freiburg op 24 april. Ik ben u in niet geringe mate dankbaar voor het feit dat u zich mij herinnerde en u zo goed bent geweest daarvan zelfs blijk te geven met een brief. Hopelijk krijg ik de gelegenheid, als u dat niet bezwaart, u een wederdienst te bewijzen en de bereidwilligheid te tonen ik u toedraag.

Ons Holland wordt geteisterd door vele plagen. Allereerst heeft Neptunus het land wijd en zijd ofwel geheel onderworpen aan zijn heerschappij, ofwel een zodanig verdrag ermee gesloten dat het voor altijd schatplichtig aan hem lijkt te zijn geworden. Vervolgens heeft Lübeck met haar bondgenoten de oorlog verklaard aan de Hollanders alleen, die dit jaar al beroofd zijn van de voordelen van de zeevaart, terwijl de naburige gewesten, eveneens onderworpen aan de keizer, intussen blijven varen alsof ze niet dezelfde vorst hebben. Bovendien wordt het volk verscheurd door sekten, wat het ergste is van alles; om te voorkomen dat de opkomende sekten uitgroeien tot iets reusachtigs, worden ze zoveel mogelijk te vuur en te zwaard in bedwang gehouden. Werkelijk alles is in beweging en het is niet duidelijk waar de redding en de rust vandaan moeten komen. Het enige wat rest is dat de Heer zich verwaardigt genadig op ons toe te zien.

Ik wens u een altijd kalme ouderdom toe, zodat de geletterden en de geleerden daarvan steeds grotere vruchten plukken. Het ga u goed, evenals allen die u goed gezind zijn.

Den Haag, 14 juli 1533

Joost Sasbout, van harte de uwe

Aan de voortreffelijke hoogleraar in de heilige letteren Desiderius Erasmus van Rotterdam, te Freiburg im Breisgau

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

2845 *Aan Johann von Vlatten*
Freiburg, 25 juli 1533

Hartelijk gegroet. Het is bijzonder moeilijk, waarde Vlatten, in deze opperste verwarring van menselijke aangelegenheden goede raad te geven; voor mij is het in elk geval niet zonder gevaar. Want onmiddellijk als door mijn toedoen iets zou worden veranderd, zouden bijgelovige theologen, die nu in Parijs grote beroering teweegbrengen, gaan roepen dat Erasmus de geestelijke vader is van een nieuwe sekte, die de partij van de gematigden wordt genoemd. Als het met mijn raad goed is afgelopen, moet dat eerder worden toegeschreven aan de bekwaamheid van de voortreffelijke vorst dan aan mijn wijsheid. Van de vrijgevigheid van de vorst ben ik niet afkerig, ook al heb ik niets verdiend. Hij zal niet lang door mijn toelage worden belast, want deze rups denkt erover een vlinder te worden.

Over het Onze Vader is er geen enkele controverse. Zelfs Luther heeft er met respect over geschreven en over dit onderwerp is er onze parafrase, opgedragen aan Justus Decius.[1.]

Over het Credo heb ik tamelijk zorgvuldig geschreven en over de Tien Geboden eveneens. Het boek is verschenen tijdens de voorjaarsbeurs; ik stuur het je toe via de brenger van deze brief,[2.] als ik een exemplaar kan krijgen, want hier thuis is er geen meer over. Hieronymus[3.] zegt dat hij in Frankfurt de hele oplage binnen drie uur heeft verkocht.

Ik heb de regeling van de doorluchtige hertog[4.] gelezen. Het is te wensen dat het volk liever zijn vrome vermaningen wil volgen dan te luisteren naar een stel vagebonden die hun eigen zaak behartigen, niet die van Jezus Christus, in hun verlangen hun bestaan veilig te stellen en te heersen tot verderf van het volk.

Hoeveel meningen bestaan er niet over het sacrament van de eucharistie? Hierover is onlangs iemand in Frankfurt[5.] een nieuwe leer gaan verbreiden die het sacrament volledig ondersteboven keert. Maar hij is in het gevang geworpen, naar ik hoor, en verdient een nog strengere straf. Voor dit sacrament, dat voor vrome geesten een uniek genoegen is, hebben onbezonnen lieden met hun krankzinnige meningen bijna walging opgewekt. Als zij twijfelen, zoals blijkt uit de feiten, hoeveel beter was het dan niet te volharden in

1. Zie brief 1393.
2. Waarschijnlijk Lieven Algoet.
3. Hieronymus Froben.
4. De *Kirchenordnung* van Johan III van Kleef; zie brief 2804.
5. Mogelijk Dionysius Melander; zie brief 2806.

datgene wat de katholieke kerk aan ons heeft overgeleverd en wat door eeuwenlang gebruik is bevestigd. Ik heb op het ogenblik een boekje omhanden over de eendracht in de kerk,[6] gericht tegen scheuringen en ketterijen, dat op de volgende beurs zal verschijnen. Deze hele zomer ben ik ziek geweest en ik ben nog niet hersteld. Ik bid dat Christus de vrome plannen van de voortreffelijke hertog genadig zal zijn; ik zou willen dat ik in staat was daaraan evenveel steun te geven als ik wens. De eerste zorg moet zijn dat aan opruiende predikers het zwijgen wordt opgelegd of een grens wordt gesteld. Als dit is gebeurd, kunnen de eventuele zaken waarover het volk reden tot klagen heeft, geleidelijk en zonder kabaal worden verholpen.

Augsburg bevindt zich in het grootste gevaar, zo groot is daar de onrust. Omdat hij de katholieken met meer bravoure dan verstand heeft bijgestaan, is Anton Fugger schuldig bevonden aan aanstichting van oproer en heeft de stadsraad hem een forse, smadelijke strafmaatregel opgelegd. Hij bereidt zijn verhuizing voor naar een plaats waar hij zelf heer van is en een groot deel van de bevolking zal hem volgen, want de stadsraad is vrijwel geheel op de hand van Zwingli, de inwoners zijn in meerderheid katholiek; ze zouden gemakkelijk tot bedaren komen als de predikers niet dagelijks op de oorlogstrompet zouden blazen. Ik vrees het ergste voor die beroemde stad. Een vollediger relaas zul je vernemen van Karl Harst.

Breng uit mijn naam mijn eerbiedige dank over aan beide vorsten, de oudere en de jongere,[7] en doe beiden mijn vriendelijke groeten. Ik ben teruggeroepen naar Brabant en denk erover te gaan, als dat tenminste kan zonder levensgevaar. Van jou vraag ik niets, allerbeste Vlatten, behalve gelijk te blijven aan jezelf. Het ga je goed.

Freiburg, op de feestdag van Sint-Jacobus 1533

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de hooggeachte heer Johann von Vlatten, raadsheer van de doorluchtige vorst van Gulik

6. *De sarcienda Ecclesiae concordia*; zie brief 2852.
7. Johan III en Willem V van Kleef.

2846 *Aan Damião de Gois*
Freiburg, 25 juli 1533

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de hooggeachte heer Damião de Gois, eerste thesaurier van de onoverwinnelijke koning van Portugal

Dat mijn assistent[1] niets aan je heeft overgebracht behalve mijn groeten, hooggeachte Damião, had geen andere reden dan dat ik niet vermoedde dat je zo vroeg al naar Brabant was teruggekeerd na de voltooiing van je langdurige omzwervingen (je zei immers, als ik me goed herinner, dat je Duitsland en Frankrijk wilde doorkruisen). Nadat je afscheid van me had genomen, heb ik me lange tijd verweten dat ik een zo oprechte vriend zo koel had ontvangen. Ten eerste was ik in onzekerheid over je naam, omdat ik mij als in een droom herinnerde dat die naam voorkwam in enkele aan mij gerichte brieven. Er gaat bijna geen dag voorbij waarop ik niet een aantal brieven ontvang, soms meer dan twintig tegelijk. Daarbij kwam de ziekte die me al enkele maanden lang meer kwelt dan me lief is. Zo kwam het dat ik, met een geheugen dat pas in de nacht opleefde, slechts gedurende een enkel gesprek en een enkele maaltijd het bezoek heb kunnen genieten van een zo vriendelijke gast. Ook had ik pas door dat er iets van jouw hand stond in het boekje dat je had achtergelaten toen ik het na je vertrek inzag. Wat dit betreft heeft jouw bescheidenheid mij parten gespeeld. Vanwege het gesprek aan tafel voelde ik dat je een goed man bent, zoals de Romeinen vroeger zeiden, vrijmoedig en gesteld op waarheid en plichtsbetrachting. In mijn brief aan Amerbach heb ik je nergens vermeld. Die was namelijk al geschreven en verzegeld voordat je hier aankwam. Hij echter, wijzer dan ik, zag meteen jouw geestelijke gaven en heeft me bedankt dat ik een dergelijk man naar hem had toegestuurd.[2] Hij voegde toe dat je hem een goed en eerlijk man leek. Hoe gemakkelijk komen verwante geesten tot elkaar! Er komen soms mensen naar mij toe die een buitengewone welwillendheid voorwenden, terwijl ik nogal dikwijls vaststel dat ze heel anders zijn van karakter dan ze zich voordoen. Die omstandigheid is er de oorzaak van dat ik af en toe tamelijk gereserveerd ben wanneer ik vreemdelingen ontvang die mij komen begroeten.

Maar terwijl ik me schaamde over hoe ik met je was omgegaan en kwaad was op mezelf, kwamen zojuist onverwacht twee brieven[3] van je aan waarmee je me troost, mij met mezelf verzoent en me zelfs (mogen de goden ons bewaren) bedankt voor mijn buitengewone vriendelijkheid. En nog niet hiermee tevreden heb je bovendien een onderpand en herinneringsteken van je genegenheid bij Erasmus Schets achtergelaten, dat ik nog niet heb kunnen zien, maar dat een koning waardig is volgens degenen die het wel hebben gezien. Hoe uitvoeriger jij overigens je vriendelijkheid aan de dag legt, hoe meer ik mij schaam over mijn onvriendelijkheid. Wat valt er nog te doen, behalve dat we, volgens het Griekse spreekwoord,[4] met toekomstige diensten

1. Quirinus Hagius.
2. Vgl. echter brief 2805: Amerbach had zich met Gois danig verveeld.
3. Alleen brief 2826 is bewaard gebleven.
4. *Adagia* 238.

herstellen waarin ik tot nu toe tekort ben geschoten? Hiervoor zal ik, hooggeachte jongeman, op zo'n manier zorgdragen dat je zult zien dat ijver en goede wil het allerlaatste is dat me heeft ontbroken.

Wat betreft je opmerking dat in Leuven door sommige onbekenden wordt rondverteld dat ik de kant heb gekozen van degenen die de koninklijke scheiding goedkeuren, en je vraag wat je zulke lieden moet antwoorden: wat zou je anders moeten antwoorden, beste Damião, dan het volgende uit de Psalmen: 'Hun tanden zijn spiesen en pijlen, en hun tong een scherp zwaard'?[5.] Al weet ik heus wel dat je dit helemaal niet van een ernstig man hebt gehoord, maar van een of andere zwetser en raaskallende bedrieger, een verderfelijk slag mensen waarvan de wereld tegenwoordig overloopt. Geen enkele sterveling heeft ooit zelfs maar een letter van mij gehoord waarmee ik dat voorval goedkeur of afkeur. Aan iedereen heb ik eerlijk verkondigd dat ik me ten zeerste bewaard voelde doordat de in andere opzichten zeer gelukkige vorst in dat doolhof was terechtgekomen, terwijl ik hoopte dat hij in alles overeenstemming zou bereiken met de keizer, omdat ik begreep dat dit in de hoogste mate zou bijdragen aan de algemene rust in de wereld. Wat zou niet mijn onbezonnenheid, maar mijn dwaasheid zijn geweest als ik me onuitgenodigd en ongevraagd over die zo netelige kwestie had uitgesproken, waarover zoveel geleerde bisschoppen onder het Engelse volk en zelfs de pauselijke gezant Lorenzo Campeggi, buitengewoon deskundig in de beide rechten, aarzelden een oordeel te vellen? Ik ben met reden op de koning gesteld, die ik altijd heb ervaren als een bereidwillige en goedgunstige geest. Maar vanaf de tijd dat die zaak begon te spelen, heb ik behalve een geest van welwillendheid geen enkele weldaad van hem ontvangen. Op zijn echtgenote was en ben ik om diverse redenen gesteld, evenals alle goede mensen, als ik mij niet vergis; ik denk dat ook de koning zelf geen hekel aan haar heeft. Als ik niet zou erkennen dat ik in alles verplicht ben aan mijn vorst de keizer, wiens gezworen raadsheer ik ben en die zich buitengewoon verdienstelijk heeft gemaakt voor mij en mijn studies, zou ik ontzettend dom zijn of geweldig ondankbaar.[6.] Hoe zou ik dan zo lichtzinnig zijn dat ik me uit eigen beweging in een zo netelige kwestie zou mengen, terwijl ik, als mij zou zijn gevraagd of verzocht dat te doen, alles in het werk zou stellen om me daaraan te onttrekken?[7.]

Geen enkele vorst heeft ooit mijn mening gevraagd over deze kwestie.

5. Psalm 57:5.
6. Catharina van Aragon was de tante van Karel v. Zonder rekening te houden met diens gevoelens kon Erasmus zich dus niet over de echtscheiding uitlaten.
7. Letterlijk: met handen en voeten zou weigeren (*Adagia* 315).

Alleen werd ik twee jaar geleden benaderd door twee edelen van het keizerlijke hof, die er tijdens een of twee gesprekken op aandrongen dat ik zou uiteenzetten wat ik over de zaak dacht. Ik antwoordde wat het geval was, dat ik nooit mijn gedachten had laten gaan over dit vraagstuk waarover ik mannen van zowel het grootste gezag als de grootste geleerdheid zoveel jaren zag weifelen; en dat het heel gemakkelijk was uit te spreken wat ik zou wensen, maar dat een uitspraak over wat het goddelijk en menselijk recht toestaat of verbiedt, niet alleen een dagenlange overweging vereist, maar ook kennis van de omstandigheden van de zaak. Zij verklaarden dat zij niet op last van de keizer handelden en gingen weg. Voor het overige heeft geen sterveling in deze affaire een beroep op mij gedaan. Hoewel het dus een volkomen schaamteloze leugen is wat die praatjesmaker, wie hij ook is, jou verteld heeft, denk ik toch te weten waar hij - volgens het spreekwoord dat het slechte mensen aan niets ontbreekt behalve een aanleiding[8] - de gelegenheid heeft gevonden het op een willekeurige schanddaad te wagen. Enkele jaren geleden heb ik Psalm 22 opgedragen aan de man van wie gezegd werd dat de koning hem als schoonvader aan zich wilde verbinden, en die mij persoonlijk had verzocht dit te doen.[9] Zoals door iedereen eenstemmig wordt verklaard, is hij een man van bijna unieke geleerdheid onder de edelen, met een waarlijk filosofische geest. Nadat hij mijn dienst dankbaar had aanvaard, vroeg hij me iets uit te geven over wat het Credo wordt genoemd.[10] Ik deed wat hij wilde, en dat met des te meer genoegen omdat dit een zaak leek van algemeen nut. In het werk komt geen woord voor dat betrekking heeft op de zaak van de echtscheiding, waarvan de man toch, naar ik begreep, niet de bedenker of de aanstichter was, aangezien hij meer op zijn rust is gesteld dat op rijkdom en eer. Toen de keizer en koning Frans van Frankrijk onderling oorlog voerden, heb ik mijn werken aan beiden opgedragen[11] en was er niemand die beweerde dat ik partij koos voor de vijand van de keizer. Hoeveel minder fatsoen had degene die dat lasterverhaal in elkaar heeft geflanst!

Maar dit is meer dan genoeg over die onzin. Ik kom nu toe aan de passage uit je brief waarin je met vrome gevoelens het lot van de Lappen beklaagt, die door christelijke vorsten van hun uiterlijke goederen worden beroofd, maar zich niet met innerlijke goederen mogen verrijken; zij worden onder-

8. *Adagia* 1068.
9. Zie brieven 2232 (verzoek van Gerard van Friesland met een postscriptum van Thomas Boleyn) en 2266 (de opdracht van het commentaar op Psalm 22 [23] aan Thomas Boleyn).
10. Zie brief 2772.
11. Zie brieven 1255 (parafrase van Matteüs, aan Karel V) en 1400 (parafrase van Marcus, aan Frans I).

drukt door een menselijk juk, maar hun wordt niet geleerd zich aan het zachte juk van Christus te onderwerpen. De edelen die hun overwinningen afmeten aan hun buit, heersen liever over beesten dan over mensen. Dit is er de oorzaak van dat slechts weinig volkeren die Christus niet kennen, aansluiting zoeken bij de gemeenschap van de kerk, omdat zij zien dat zij niet worden opgezocht voor het christendom, maar voor roof en een onzalige slavernij, en voor wat er maar aan slechte gewoonten in het leven van de christenen opvalt. Handel drijven is iets heel anders dan de zaak van de vroomheid behartigen. Ik heb dan ook, om eerlijk te zeggen waar het op staat, niet zonder verdriet gelezen over de overwinningen van die voortreffelijke en fortuinlijke hertog die zoveel kuststeden heeft geplunderd en in zee heeft geworpen wat zijn schepen niet konden wegvoeren. Maar het zou beter zijn dat ik me niet uitlaat over militaire zaken, vooral omdat ik weinig kennis heb van de aard en de omstandigheden daarvan. Ik zal dit in het algemeen zeggen: de hebzucht en de heerszucht verklaren voor een belangrijk deel waarom de christelijke godsdienst in het nauw is gekomen. Met zachtmoedigheid en weldaden worden wilde dieren getemd en komen die zelfs uit je hand eten; door meedogenloosheid en een slechte behandeling worden ook dieren woest die van nature mak zijn. Wat je wenst dat ik in deze zaak doe, zal ik heel graag op me nemen, maar ik vrees dat me dit niet lukt voor de komende beurs. Mijn assistent is te laat uit Engeland teruggekeerd en de enige drukker die hier gevestigd is,[12.] is evenals ikzelf de hele zomer ziek geweest. Maar ik zal mijn best doen.

Wat betreft mijn assistent die niet kon worden bewogen gebruik te maken van jouw diensten of jouw geld: ik had hem slechts opgedragen overal elke indruk van bedelarij te vermijden en zich het oude spreekwoord te herinneren: ‘Niet alles, niet overal, niet van iedereen’.[13.] Ik had er niettemin voor gezorgd dat het hem aan niets ontbrak.

De stad waarover je gehoord hebt, heet Schiltach in het Duits en ligt ruim acht Duitse mijlen van Freiburg. Ik zou niet durven bevestigen dat alles waar is wat daarover wordt rondverteld. Het is maar al te waar dat de hele stad plotseling in vlammen is opgegaan en dat de vrouw die bekend heeft, is terechtgesteld. De brand vond plaats op 10 april, de donderdag voor Pasen, in het jaar des Heren 1533. Een aantal burgers uit die stad heeft bij de stadsraad alhier verklaard dat de gebeurtenis zich met zekerheid heeft voorgedaan zoals Henricus Glareanus mij het heeft verteld, voor zover ik me dat kan herinneren. Een demon gaf een fluitsignaal vanuit een kamer in het huis. De herbergier, die dacht dat er een dief was, ging naar boven en trof niemand aan,

12. Johann Faber Emmeus.
13. *Adagia* 1316.

maar hetzelfde signaal werd opnieuw gegeven vanuit een hoger gelegen vertrek. De herbergier ging erop af, op zoek naar de dief. Toen ook daar niemand aanwezig bleek, klonk er gefluit uit de top van de schoorsteen. Meteen bekroop de herbergier de gedachte dat er iets duivels in het spel was en hij gaf zijn mensen de opdracht waakzaam te zijn. Twee priesters werden gehaald, een duiveluitdrijving werd uitgevoerd. Hij antwoordde dat hij een demon was. Gevraagd wat hij daar deed, zei hij dat hij de stad in brand wilde steken. Toen de priesters hem bedreigden, antwoordde hij dat de bedreigingen van die twee hem koud lieten, omdat een van hen een hoerenloper was en beiden dieven waren. Enige tijd later tilde hij een vrouwtje de lucht in met wie hij veertien jaar omgang had gehad, terwijl zij intussen ieder jaar biechtte en de eucharistie ontving, en plaatste haar bovenop de schoorsteen. Hij gaf haar een pot en beval haar die om te keren. Zij keerde de pot om en binnen een uur lag de hele stad in as. Ik heb niet horen bevestigen dat de demon kwaad was omdat de zoon van de herbergier als zijn rivaal was opgedoken en dat hij daarom de stad heeft verwoest en de vrouw heeft verraden, maar dit is niet onwaarschijnlijk. Het gerucht over dit gebeuren in de buurt is zo bestendig dat van een verzinsel geen sprake lijkt te kunnen zijn. Er doen nog meer soortgelijke geruchten de ronde, maar ik heb geen zin jouw oren te vermoeien met volkse praat.

Bonifacius Amerbach heeft jouw brief in handen. In hem kan ik je een vaste en bestendige vriend in het vooruitzicht stellen, en een even trouwe als zorgvuldige dienaar als je iets van hem gedaan wilt krijgen. Zoals ik je in jouw aanwezigheid heb gezegd, heeft Duitsland in hem een ongeëvenaarde man van goud en een pronkjuweel, of iets nog kostbaarders als dat bestaat. Er is geen vergelijking mogelijk tussen een dergelijke geest en welke rijkdommen dan ook. Ik weet echter niet of hij tot de Duitsers moet worden gerekend; Glareanus zou dat zeker niet toestaan. Bazel is een stad van de Rauraken en draagt de bijzondere kentekenen van een bepaalde beschaving, die zijn achtergelaten door het algemene concilie dat daar zestien jaar heeft geduurd, naar men zegt.[14.] Ik zal ervoor zorgen dat velen Damião kennen en van hem houden, wat voor mij goed en voordelig zal zijn, want mijn reputatie zal daar wel bij varen. Ik feliciteer je van harte met de schitterende taak die de onoverwinnelijke koning van Portugal je uit eigen beweging heeft toebedeeld en het is mijn wens dat die je die goed en gelukkig zult vervullen. Als de gelegenheid zich mocht voordoen, vraag ik je mij voor mijn voorwoord bij Chrysostomus[15.] te verontschuldigen. Een of andere Portugees had mij

14. Het Concilie van Bazel vond plaats van 1431 tot 1447; van 1447 tot 1449 werd het voortgezet in Lausanne.
15. Brief 1800.

uitvoerig en zorgvuldig, maar verkeerd ingelicht.[16.] Dit voor mij ongelukkige voorval kan door een andere dienst worden hersteld. Als je iets schrijft aan Hieronymus Froben, zal dat veilig bij me aankomen. Ik was in de weer met mijn terugkeer naar Brabant, maar naast veel andere zaken word ik door het voortdurend onbarmhartige weer en mijn gezondheid die geen ruw klimaat verdraagt, gedwongen hier te blijven, totdat de westenwind waait en een nieuwe lente aanbreekt. Het ga je goed.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 25 juli 1533

2847 *Aan Fridericus Nausea*
Freiburg, 25 juli 1533

Erasmus van Rotterdam aan de hooggeachte heer Fridericus Nausea, gegroet

Nooit heb ik enige woede tegen je gekoesterd, waarde en dierbare Nausea, maar ik ben je voortdurend welgezind geweest. Met je omstandige verontschuldigingen voor je stilzwijgen heb je moeite gedaan die geheel onnodig was.[1.] Ik meet een vriendschap niet af aan het briefverkeer. Ook mensen die nauwelijks bevriend met mij zijn, schrijven mij steeds opnieuw, zodat ik bijna word begraven onder de brieven. Ik heb alleen maar vermoed dat mijn aansporing[2.] je niet was bevallen, al was die niet zonder reden in me opgekomen. Als die je goedkeuring niet kan wegdragen, liet die althans zien dat ik jouw belangen behartig, anders had ik je niet aangespoord. Wat gaat mij het immers aan wat iemand schrijft?

Om diverse redenen is me duidelijk geworden dat de kardinaal van Trente[3.] werkelijk is zoals jij verkondigt. Het verheugt me dat je zo goed bij hem staat aangeschreven dat je mijn aanbeveling niet nodig hebt. Ik wens je bovendien geluk met je toelating tot het hof van de voortreffelijke vorst,[4.] voor wie ik hoop dat het hem eens beter zal vergaan, want er valt niets te verzinnen dat gezegender is dan zijn geest. Aan de kardinaal heb ik vroeger al Irenaeus opgedragen.[5.] Mocht er nog een werk verschijnen dat voor hem geschikt

16. Zie brief 2370. De Portugees is mogelijk Marcial de Gouveia.
1. Geen enkele brief van Nausea aan Erasmus is bewaard gebleven.
2. Niet bewaard gebleven.
3. Bernhard von Cles.
4. Ferdinand I.
5. Zie brief 1738.

is, dan zal het me niet bezwaren te doen wat je vraagt. Deze zomer was voor mij onvruchtbaar, ik was voortdurend ziek. Jouw boekje[6.] is me samen met een brief uit Wenen toegestuurd via de kardinaal.

Het ga je goed, Nausea, dierbaar in de Heer. Freiburg, op de feestdag van Sint-Jacobus 1533

2848 *Van Nicolaus Olahus*
Brussel, 25 juli 1533

Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvar enz., aan Erasmus van Rotterdam

Jouw Quirinus is twee dagen geleden uit Engeland naar me teruggekeerd na al jouw zaken daarginds te hebben afgehandeld, zoals hij me zei. Ik heb hem geen uitvoerige brief voor je meegegeven, want ik had je eerder al via Lieven[1.] van alles op de hoogte gesteld, zowel per brief als in mondelinge berichten. Ik ben in afwachting van je terugkeer; dat die goed en gelukkig mag verlopen! Ik behartig op het ogenblik de zaak van Pieter van Montfoort,[2.] voor zover ik kan. Wat de commanderij betreft, lijkt het raadzamer en veiliger dat hij tot overeenstemming komt met de ander die in zijn afwezigheid ervoor gezorgd heeft te worden verkozen als opvolger van de nog levende commandeur.[3.] De proosdij van Haarlem is nu in behandeling; over deze en andere geestelijke ambten heeft de keizer ik weet niet wat voor raderen in beweging gezet, zoals men zegt,[4.] zodat vacatures aan bepaalde aangewezen personen worden toebedeeld. Als er niets tussenkomt, is er hoop dat de zwaargewicht die ons beiden zeer dierbaar is, zijn wens vervuld zal zien. De koningin vertrekt overmorgen voor een rondreis door Vlaanderen waar ze twee of drie maanden zal blijven, geloof ik. Mocht het gebeuren dat jij daarheen terugkeert, stuur dan Lieven vooruit.

Het ga je goed. Brussel, 25 juli [1531]

6. Waarschijnlijk *Tres evangelicae veritatis homiliarum centuriae* (Keulen, 1532), verzonden met brief 2823.
1. Lieven Algoet.
2. Zie brieven 2812 en 2813.
3. Wouter van Amstel van Mynden was commandeur van 1527 tot 1536.
4. Vgl. *Adagia* 3309.

2849 *Van Jakob Jespersen*
Brussel, 25 juli 1533

Hartelijk gegroet. Heel kort geleden heb ik je geschreven via onze wederzijdse vriend Lieven,[1] allerbeste Erasmus, zodat ik niet denk dat nu veel omhaal van woorden nodig is om met jou ter zake te komen. Meester Pieter van Montfoort, de zwaargewicht, zegt dat je nog altijd wrevel tegen me koestert vanwege een brief die ik aan Aleandro heb getoond. Toch heeft mijn heer je al een jaar geleden geschreven dat ik geen brief van jou aan Aleandro heb laten zien; ik heb dat ook zelf geschreven. Ik mag ellendig aan mijn einde komen, getroffen door de bliksem of genageld aan het kruis, als ik die ooit aan Aleandro heb getoond of te lezen heb gegeven, zoals ik je ook vroeger uitvoerig heb geschreven, want wie jou dit heeft verteld of geschreven, liegt op schandalige wijze, mijn beste Erasmus. Overigens zien hier alle goede mensen en je vrienden reikhalzend uit naar jou en je aankomst in dit land. Zorg dus dat ze je niet langer vergeefs afwachten en het ga je goed.

Brussel, op de feestdag van Sint-Jacobus 1533

Je Jakob Jespersen van Aarhus in Denemarken, verblijvend bij Nicolaus Olahus

Aan de hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam, zijn verreweg dierbaarste vriend. Te Freiburg

2850 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 26 juli 1533

Gegroet. Ik ben volkomen besluiteloos. De keizer, de koningin en het hele hof roepen me terug naar Brabant; het reisgeld is zelfs al toegestuurd. Als je uit Neuenburg een overdekt tweespan zou toesturen, zou ik meteen wegvliegen om te zien of mijn lichaam bestand is tegen de verandering van klimaat. Om de prijs hoef je je niet te bekommeren, ik heb meer dan voldoende geld. Ik zou graag willen dat dit zo snel mogelijk gebeurt, en niet op jouw kosten. Ik maak veel te schaamteloos gebruik van je goedheid.

Jij moet tevoren te paard komen om de komst van het tweespan aan te kondigen, zodat ik een fles bourgogne klaar kan zetten. Maar als jou dit niet uitkomt, moet je het laten weten. De tijd dringt. Vandaag heb ik iemand op

1. De brief is niet bewaard gebleven, evenmin als de brieven genoemd in het vervolg.

reis gestuurd naar Sadoleto.[1] Hij lijkt een goede man, al is het maar omdat hij geld heeft geweigerd.

Het ga je goed. De dag na de feestdag van Sint-Jacobus, 1533

Erasmus, vanaf de avonddis

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2851 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 26 juli 1533

Hartelijk gegroet. De hele vorige week heeft de koningin van Hongarije zich vermaakt met de jacht in het Zoniënwoud; in de tussentijd verkeerde ik dagelijks met de heer Olahus. Van alles wat hij vertelde was niets mij aangenamer te horen dan dat hij de zekere hoop uitsprak over jouw terugkeer, nu Lieven Algoet is uitgezonden om geen andere reden dan jou terug te brengen. Ik hoop dat dit goed en gelukkig zal verlopen. En ik zie geen wolkje aan de lucht nu bijna allen tot bedaren zijn gebracht die gloeiden van een ongeneeslijke haat tegen jou en een zeker aandeel hadden in het opruien van de onwetende menigte tegen de goede zaak.

Titelmans wordt buiten zijn eigen kring koel bejegend. Wat je over Hermann von dem Busche hebt gehoord is een puur verzinsel. Hij is nooit hierheen gekomen en onder de dolzinnige sekteleiders is zijn naam zo bekend dat hij niet ongestraft zijn opwachting zou kunnen maken in de Nederlanden. Ik heb jouw brief aan hem dan ook onder me gehouden in afwachting van je komst. Maar er is een ander genaamd Pieter van Den Bosch,[1] een jurist, zotter dan de zotheid zelf, die jij vroeger gewoonlijk een rijmelaar noemde vanwege de gedichten die hij je dikwijls liet zien. Uit afkeer van zijn beroep is hij gedichten en apologieën gaan schrijven, beginnend met Turnhout,[2] in wiens boeken hij weet ik welke ketterijen had aangetroffen. Kort nadien had hij vol eigendunk bij een of andere brief van jou aangetekend dat je sommige zaken korter en voorzichtiger had kunnen zeggen. Zijn aantekeningen waren van dien aard dat je ze niet zonder plezier zou hebben gelezen, dat weet ik zeker. Ik denk dat op grond hiervan een volkomen loos gerucht zich naar jou heeft verbreid. Hij is onthaald op een aantal epigrammen, maar vergeefs. Hij begrijpt geen fijnzinnigheid en levert die ook niet zelf. Ik stuur je een gedicht van zijn hand dat hij laatst voor de koningin heeft geschreven en dat

1. Het is niet bekend om wie het gaat.
1. Pieter Gherinx.
2. Jan Driedo.

je niet als een leeuw naar de klauwen, maar als een Cumaanse ezel naar de oren moet beoordelen.[3] Het geeft slechts aanleiding tot lachen op de manier waarop het volk zich vrolijk maakt om potsenmakers.

Damião de Gois is door zijn koning teruggeroepen naar Portugal om leiding te geven aan de financiën. Hij heeft toegezegd binnenkort met een vast onderpand uitdrukking te geven aan de bijzondere welwillendheid die hij je toedraagt.

Over de investering van je vermogen heb ik alleen op jouw aandrang gesproken en ik dacht niet dat de verantwoording ontbrak waardoor je voldoende werd gevrijwaard. Maar zodra ik uit je brief[4] had begrepen wie de mensen waren over wie je klaagt dat ze jouw zaken te kwader trouw behartigen, wilde ik niet dat je op mijn gezag nog iemand zou vertrouwen, aangezien je geen oprechtheid hebt aangetroffen bij degenen van wie ik dacht dat niemand oprechter was dan zij. Ik zier er voor nu van af te vertellen welke regeling ikzelf besloten had te treffen, aangezien ik in jouw afwezigheid niets in jouw zaken zal ondernemen en het niet in enkele woorden kan worden uitgelegd. Zodra je hier bent, kan er gebruik van worden gemaakt, als je ermee instemt.

Ik stuur je een brief toe van Hector van Hoxwier;[5] als je de zaak enige aandacht waard acht, zorg er dan zelf bij gelegenheid voor of zeg me wat ik moet antwoorden. Ik voeg daaraan brieven toe van Kan, Lips, Cammingha en Sasbout; de laatste heeft zijn brief aan jou geschreven met het oog op de komende beurs, maar omdat het toeval wilde dat ik destijds vanuit Brussel aan je schreef, is het gebeurd dat die langere tijd bij me is blijven liggen. Hoewel je volgens mij niet onkundig bent van wat Béda in Parijs is overkomen,[6] stuur ik toch toe wat mij van daarginds over de zaak is geschreven. Ik hoop dat ik binnenkort de dag zal zien waarop Erasmus, na de zege over de afgunst van alle monsters, eenstemmig als overwinnaar wordt gehuldigd, hoewel je dit intussen allang als geen andere sterveling hebt bereikt, met uitzondering van enkele mensen wier geest niet kan vatten wat juist is.

Ik hoop dat jouw voorspelling over de afloop van mijn proces in Antwerpen[7] onjuist zal blijken. De zaak is nu op een kantelpunt en de tegenstanders kunnen die niet langer rekken; ze hebben zich in zoveel gedaanten veranderd dat Proteus, bij hen vergeleken, geen Proteus meer is. Ze willen inmid-

3. *Adagia* 834, 461.
4. Deze brief is niet bewaard gebleven; vgl. brief 2793.
5. Deze brief is niet bewaard gebleven, evenmin als de brieven genoemd in het vervolg.
6. Zijn verbanning uit Parijs door Frans I, eind mei 1533.
7. Over Goclenius' benoeming als kanunnik; vgl. brief 2644.

dels tot een schikking met mij komen en bieden een aanzienlijke tegemoetkoming aan, maar ik ben vastbesloten door te gaan tot het uiterste, om volgens het spreekwoord een koning of een ezel te zijn.[8.]

Lambert de Briaerde fungeert nog bij Ferdinand als keizerlijk gezant om een vergadering te beleggen en wordt niet in Mechelen verwacht voor de winter of de volgende lente. Hij was nieuwsgierig naar jouw commentaar op Psalm 50, zoals j ouw gastheer Maarten Davidts vertelt.[9.] Ik hoor hier een raadselachtig gerucht waarvoor niet de duiding van Oedipus maar van Erasmus is vereist. Jouw Quirinus ontkende bij zijn terugkeer uit Holland dat vandaar enig eergeschenk naar jou is verzonden. Maar Pieter van Montfoort, die enkele dagen geleden uit Duitsland terugkwam, bevestigde mij dat hij het zelf aan jou heeft overhandigd, op hetzelfde ogenblik dat koning Ferdinand tweehonderd gulden ten geschenke toestuurde. Ik hecht liever geloof aan een ooggetuige dan aan iemand die het van horen zeggen heeft, vooral in een zaak die naar zijn mededeling onder zijn verantwoordelijkheid is volbracht. Over andere zaken zullen we het hopelijk binnenkort persoonlijk hebben, en ik bid God dat hij al jouw ondernemingen steunt en jou gezond en wel voor ons bewaart. Het ga je intussen goed, enig en uniek sieraad van de hele wereld.

Leuven, 26 juli in het jaar des Heren 1533

Je Conradus Goclenius, voor wat hij waard is

Aan Erasmus van Rotterdam, de vorst van alle geleerdheid. Te Freiburg

2852 *Aan Julius Pflug*
Freiburg, 31 juli 1533

Dit is het voorwoord bij *Liber de sarcienda ecclesiae concordia* (‘Boek over het herstel van de kerkelijke eendracht’), verschenen in 1533 bij Froben in Bazel.

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de hooggeachte heer Julius Pflug, gegroet

Hoezeer de huidige, aldoor naar erger afglijdende onenigheid u verdriet en hoe hartstochtelijk u verlangt naar de kerkelijke eendracht die door alle vrome geesten wordt gewenst, hooggeachte Julius, blijkt genoegzaam uit uw vele

8. *Adagia* 2441.
9. In 1516 was Erasmus te gast bij Maarten Davidts in Brussel.

brieven aan mij die altijd hetzelfde liedje zingen en het klemmende verzoek bevatten dat ik mij opwerp om de storm tot bedaren te brengen. Hoewel u met niet minder terughoudendheid zou handelen wanneer u een pygmee zou vragen in plaats van Atlas het hemelgewelf te dragen, staat u me toch geen enkele verontschuldiging toe.

U vergist zich geweldig, beste Julius, doordat u me niet goed kent. Maar hoe groter uw vergissing, hoe meer die blijk geeft van uw buitengewone plichtsbesef jegens het huis van God, waarin u niet de minste plaats bezet, en dat volkomen terecht doet op grond van uw voortreffelijke kwaliteiten, die u des te meer sieren omdat u zich er geenszins op laat voorstaan, maar de vrijgevigheid van de Heer erkent. Als de christelijke gemeenschap veel dergelijke mannen zou tellen, zou de huidige opschudding ofwel niet bestaan, ofwel allang tot rust zijn gekomen. Intussen zit ik zelf zogezegd in de knel,[1] in die zin dat ik uw verzoek niet mag weigeren en niet bij machte ben eraan te voldoen, maar ik heb een middel gevonden waarmee ik u voortaan iets gunstiger kan stemmen. Ik heb psalm 83 behandeld, waarin de Heilige Geest ons de kerkelijke eendracht met nadruk aanbeveelt. Het helpt veel als iemand een aanmoediging laat horen in dit soort zaken, waarin ons handelen grotendeels afhankelijk is van goede wil die het nooit aan Gods genadige bijstand pleegt te ontbreken. Als Christus zich verwaardigt ook te geven dat de liefde voor de vrede in de kerk, waarvan u zo nadrukkelijk vervuld bent, zich in ieders hart verbreidt, zal het niet lang meer duren voordat wij geen vergeefse moeite meer hoeven doen - u door te smeken, ik door te weigeren - maar elkaar kunnen gelukwensen. Maar ik zal uw aandacht niet langer afhouden van de psalm.

Gegeven te Freiburg, 31 juli 1533

2853 *Aan een onbekende*
[Freiburg, augustus 1533]

Begin en eind van deze brief zijn niet bewaard gebleven. De brief is kennelijk gericht aan een correspondent in Augsburg (Christoph von Stadion?) en recapituleert het slot van *De sarcienda ecclesiae concordia.*

Fragment van een andere brief

1. Letterlijk: ‘tussen offerblok en offermes’; *Adagia* 15.

Beide partijen trekken aan het touw zodat het tot beider nadeel breekt; vandaar deze opschudding in de wereld. Alle beelden, die bovenal sierlijk en nuttig zijn, worden verwijderd. Laten ze liever het bijgeloof van de verering verwijderen, of beelden uit de kerk weghalen die lelijk of aanstootgevend zijn, maar dan geleidelijk en zonder ophef. Ze willen de priesters verjagen; laten ze ervoor zorgen dat de priesters geleerd en vroom zijn, en dat niemand lichtvaardig tot dat ambt wordt toegelaten, tenzij hij een fatsoenlijk en waardig man is. Er zullen er niet veel overblijven; en wat dan nog? Je kunt beter drie goede dan driehonderd nutteloze priesters hebben. De liturgie staat hun niet aan. In de kerken wordt veel gezongen en gebeurt veel dat geen pas geeft; laten ze de ongerechtigheden herstellen en wel geleidelijk, maar laat de liturgie overeind. Ze verafschuwen de missen uit afkeer van vunzige priestertjes die niets anders hebben geleerd dan de mis op te dragen en voor het overige wereldser zijn dan leken. Laten ze die huurlingen wegsturen en naar oude gewoonte één mis in de kerk opdragen, of op feestdagen twee: een privé-mis in de ochtend, voor het personeel en voor gasten, en een andere mis om vier uur in de namiddag. Inmiddels zijn de aflaten verworpen waarmee de wereld, met behulp van monniken en met instemming van de theologen, enkele eeuwen bezwaard is geweest. Wie denkt dat missen en gedenkmissen niet ten goede komen aan de overledenen, moet bij leven aan de armen schenken, wat volgens het volk moet gebeuren na de dood. Maar laten zij geen last opwerpen voor degenen die ervan overtuigd zijn dat goede werken van de levenden ten goede komen aan de overledenen die bij hun leven ervoor zorgden dat deze werken zouden worden volbracht. Wie ervan overtuigd is dat heiligen niets bij Christus kunnen uitrichten, moet te goeder trouw de Vader, de Zoon en de Heilige Geest aanroepen. Maar laten zij de heiligen vereren en eerbiedigen door hen na te volgen, zonder degenen te belemmeren die hen met vrome gevoelens vereren en aanroepen. Laat het bijgeloof worden afgekeurd en vrome intenties worden goedgekeurd, die volgens mij Christus niet onwelkom zijn, ook al zijn ze abuis. Horen de heiligen onze gebeden niet? Maar Christus hoort ze en geeft daarvoor wat we vragen. Wie overtuigd is dat de biecht geen deel uitmaakt van de sacramenten en niet door Christus is ingesteld, moet die toch in stand houden als een heilzame praktijk die door de kerkvaders is ingevoerd en eeuwenlang eensgezind is goedgekeurd, totdat de kerk hierover anders besluit. Laat bij de biecht oprechtheid en geen bijgeloof aanwezig zijn. Wie een geschikte priester kiest, uitsluitend klaarblijkelijke doodzonden opbiecht en ervoor oppast geen ernstige wandaden te begaan, zal van de biecht weinig hinder ondervinden. Laat iedereen naar hartenlust denken wat hij wil van het vagevuur; er is geen reden waarom de christelijke liefde hierdoor verscheurd moet

raken. Laten de theologen in de Sorbonne twisten over de vrije wil, maar laten de leken gewoon en in vertrouwen hun weg gaan. Of men al dan niet door goede werken wordt gerechtvaardigd, doet er niet toe zolang men aanhoudt dat het geloof zonder goede werken voor het heil niet volstaat. Laat over de doop gehandhaafd blijven wat de kerk zoveel eeuwen heeft gehandhaafd. Elke ouder kan men er toch vrij in laten of hij zijn kind meteen wil laten dopen of dit liever uitstelt tot de adolescentie, zolang het kind intussen zorgvuldig wordt onderwezen in de rechtzinnige leer en de heilige zeden. Wederdopers moet men beslist niet tolereren. De apostelen dragen ons op de overheid te gehoorzamen,[1] maar zij hebben er bezwaar tegen christelijke vorsten te gehoorzamen. Laat gemeenschap van goederen uit liefde voortkomen, laat het bezit en het recht van beschikking bij de eigenaars blijven. Als ze over de eucharistie onderling zozeer twijfelen dat ze dagelijks nieuwe en absurde opvattingen te berde brengen, hoeveel raadzamer was het dan niet bij de oude zienswijze te blijven, totdat een algemeen concilie of een goddelijke openbaring meer zekerheid verschaft. Het bezwaar tegen de aanbidding wordt gemakkelijk weggenomen. Niemand aanbidt de eucharistie als daarin Christus niet volledig aanwezig is. Niemand is zo krankzinnig dat hij de menselijke natuur van Christus aanbidt in plaats van de goddelijke. De goddelijke natuur is echter altijd aanwezig. Het misbruik van dit sacrament kan worden verholpen. Vroeger werd de hostie niet getoond, maar bewaard op een afgesloten en reine plaats. Ze werd niet rondgedragen op feestdagen of door een priester te paard over het land. Ze werd uitgereikt aan wie haar tot zich wilde nemen. Tegenwoordig is er in Engeland geen huis, geen herberg en ik zou bijna zeggen geen bordeel waarin geen eucharistieviering plaatsvindt. De hoeren drijven er handel in.

Voor overige zaken geldt hetzelfde. Als van beide zijden matigheid werd betracht, zou wellicht de opschudding stilaan plaatsmaken voor een toestand van rust. De hertog van Gulik heeft deze raad gevolgd en erkent dat dit gunstig uitvalt.[2] Ik twijfel er niet aan dat uw stad hetzelfde zal doen, als dit door de predikers wordt toegestaan. Ik vrees dat zij hun eigenbelang zullen dienen om veilig te zijn.

1. Vgl. Romeinen 13.
2. Zie brief 2804.

2854 *Van Viglius van Aytta*
Padua, 2 augustus 1533

Altijd heb ik het als een grote weldaad beschouwd, heer Erasmus, grootste en vererenswaardigste van alle beschermheren, dat je er geen bezwaar tegen hebt mij te schrijven. Nu je mij keer op keer zulke uitvoerige, eervolle en zeer welwillende brieven waardig hebt gekeurd, koester ik voor jou gevoelens van de grootste dankbaarheid. Ik ben immers zo weinig in staat jou tevreden te stellen met onze briefwisseling dat mijn brieven voor mij hun doel al voldoende hebben gediend als ze je geen aanstoot hebben gegeven en je de gelegenheid hebben geboden, voor wat die waard is, die weldaad jegens mij ook in het vervolg voort te zetten. Als de goden mijn wensen verhoren, dat wil zeggen, als ze jou lange tijd gezond en wel voor ons bewaren, en mij gunstiger omstandigheden bieden, zal ik je mijn dankbaarheid zo duidelijk laten blijken dat je allerminst spijt hebt van de weldaad die je mij bewijst.

Eerder al heb ik je verteld dat ik op raad van vrienden mijn studies naar elders wilde verleggen en ze eens wilde richten op een meer nabijgelegen doel.[1] Voor bijna iedereen van ons is dat doel erin gelegen in de rechtszaal of het staatsapparaat een demonstratie te geven van onze vakkennis. Het burgerlijk recht heb ik in elk geval voor zover nodig, dat wil zeggen, voor zover onze rechtbanken het vereisen, afdoende bestudeerd. Die Italiaanse scholing heeft me aanzienlijk geholpen en zal me beschermen tegen degenen die de beoefenaars van de schone letteren hun juridische onkunde voor de voeten werpen en ons de gebruikelijke beschimping naar het hoofd slingeren dat wij grammatici zijn.

De Griekse *Institutiones* van het burgerlijk recht heb ik aan Hieronymus Froben gestuurd om te worden gedrukt.[2] Ik heb het werk voorzien van een tamelijk uitvoerig voorwoord om studenten aan te moedigen naar Griekse commentaren te speuren. Als onze vakgenoten zich moeite gaan getroosten voor de Griekse taal, hoop ik dat ze met meer gemak ook zorgvuldiger zullen omspringen met het Latijn. Om het werk gezag te verlenen en om enkele andere redenen heb ik het opgedragen aan de keizer, op aandrang en op wens van vicekanselier Matthias Held. En om mij te verzekeren van de instemming van Bembo heb ik hem het voorwoord laten zien, waarin ik hem in ruil voor zijn gunsten eervol heb vermeld. Hierdoor heb ik van hem ook een geheel gecorrigeerd en volledig manuscript van de *Novellae* verkregen; de uitgave daarvan in Neurenberg is werkelijk overhaast geweest. Ik hoop dat ik de *Institutiones*, waarnaar al zo lang door de geleerden is uitgezien, onder een gunstig gesternte zal uitbrengen. Voor mijn gevoel heeft jouw aanbeveling namelijk al zekere verwachtingen van mij gewekt. Ook als ik daaraan niet meteen voldoe met mijn eerste publicatie, die bovendien andermans werk

1. Zie brief 2767.
2. Zie brief 2791 met noot 11.

betreft, zal ik toch naar vermogen proberen eens werken van eigen hand in het licht te geven die jouw loftuitingen over mij niet geheel onwaardig zijn.

Voor nu zal ik me echter nog enige tijd houden aan de raad van Aristoteles, die een arm man aanspoort eerder naar rijkdom dan naar wijsbegeerte te streven. Maar ik ben vastbesloten mijn volledig onderbroken studies te hervatten zodra ik behoorlijke inkomsten heb vergaard en voldoende middelen heb om me de tijd en de onkosten voor de wetenschap te veroorloven. Ik zal je nog duidelijker maken wat mijn plan is dat jij, naar ik weet, met kracht wilt en kunt bevorderen. In Duitsland heb ik grote en machtige beschermheren. Zij allen raden mij aan naar Spiers te trekken en beloven dat mij een eervolle betrekking wordt toegekend als ik daar enige tijd heb doorgebracht. Ook de heer Matthias[3.] heeft toegezegd mij daartoe bij de keizer te zullen helpen. Aan personen met een dergelijke invloed gehoorzaam ik graag. Ik heb daarom besloten tegen de winter naar mijn geboorteland terug te keren en mij daar te voorzien van reisgeld om het in Spiers uit te houden totdat voor mijn beschermheren de gelegenheid zich aandient hun belofte gestand te doen. Dat oponthoud is voor mij niet bezwaarlijk, omdat ik enige ervaring met de taal en de gerechtelijke procedures opdoe en eerst op de banken van de advocaten zit, een meer passende positie van waaruit ik, als God het wil, iets hogers kan bereiken.

Er leeft bij mij één bedenking; als ik die kan laten verdwijnen, hoop ik op een gunstig resultaat. Ik heb in de Nederlanden een aantal vooraanstaande vrienden aan wie ik vroeger door mijn oom[4.] ben aanbevolen. Ik weet maar al te goed dat zij, die alles zien in termen van geld, geen genoegen zullen beleven aan mijn hoop op een goedbetaalde positie in Duitsland, terwijl voor onze rechtbanken veel beter valt te verdienen. Zij zullen daarom vermoeden dat ik een andere reden heb om het in Duitsland te proberen, maar ik zal toch, als ik hen zie, mijn best doen weg te nemen wat er bij hen aan bedenkingen leeft.

Dit is de kern van mijn plannen. Het was me bijzonder welkom dat ook jij met grote welwillendheid je steun hebt aangeboden; tevoren al had ik veel aan je te danken, omdat jouw aanbevelingen van mij, zowel privé als in het openbaar, tot een zeer eervolle opvatting hebben geleid bij de geleerden en het ontwikkelde publiek. En zeker is dat ik van jou veruit het grootste profijt krijg van mijn studies. En ik hoop dat dit zo zal blijven, want ik zou, bij Hercules, liever sterven dan door enige tekortkoming van mij jouw genegenheid verspelen. Ik stel veel vertrouwen in de begunstiging van de heer Anton Fugger en heb het idee dat ik leun tegen een stevige muur. Aangezien jij bij

3. Matthias Held.
4. Bernard Bucho van Aytta.

hem zeer veel gezag geniet en hij grote waarde hecht aan jouw oordeel, zou je me niet weinig helpen als je, wanneer je de gelegenheid zou hebben hem te schrijven, zijn welwillendheid zou aanwakkeren met een aanbeveling van jouw hand. Ik denk dat hij hier binnenkort zijn opwachting maakt, want dit werd me verteld door Mariangelo Accursio, die hier gisteren langskwam op doorreis naar zijn geboorteland. Volgens mij is zijn naam jou bekend, want hij heeft onlangs Cassiodorus en enkele boeken van Ammianus Marcellinus uitgegeven[5.] en heeft dit hele jaar bij de heer Anton doorgebracht. Hij leek me welvoorzien uit Duitsland te zijn teruggekeerd en goede redenen te hebben om dat land te prijzen. Ook een zekere wiskundige, Gaurico, is vorig jaar gefortuneerd uit Duitsland teruggekeerd. Maar hij is niet met verstopte oren de sirenen voorbijgevaren, want hij had de mond vol van Luther en Melanchthon. De reden dat Anton hierheen komt is dat hij op raad van artsen voor zijn gezondheid wil zorgen.

De zoon van de thesaurier[6.] is naar Rome vertrokken en zal snel naar zijn land terugkeren nadat hij de stad heeft gezien. Ik denk dat hij persoonlijk bij je zal langsgaan om je te begroeten en jou zijn bedoelingen en plannen omstandig uiteen te zetten. Ik meende beslist dat die zaak van jouw toelage door zijn vader behandeld had kunnen worden. Daarom heb ik de jongeman naar vermogen aangespoord te doen waar hij uit zichzelf naar neigde, zodat hij gevolg zou geven aan zijn prijzenswaardige voornemen.

Over het boek van Ricci[7.] moet je zelf oordelen. Hieronymus[8.] heeft het opgevraagd van Ephorinus, als ik het goed heb begrepen, en Bebel heeft het naar Bazel gebracht. Als ik evenveel bij hem had kunnen bereiken, had ik er graag voor gezorgd dat een tweede exemplaar naar jou werd gestuurd. Girolamo Vida is een regulier kanunnik. Maar onmiddellijk nadat hij een zekere naam van geleerdheid had verworven, heeft hij zich verzekerd van beschermheren en de kloostergemeenschap verlaten. Zoals ik je schreef,[9.] heeft hij onlangs in Bologna een bisdom cadeau gekregen vanwege zijn opdracht van de *Christiade* aan de paus. Zijn gedichten en die van een zekere Fracastoro genieten bij de Italianen de hoogste roem. Aan Glareanus heb ik ooit enkele boeken van die twee toegestuurd. De Redeloze[10.] doet in Rome moeite om prebenden te krijgen, maar ik vrees dat hij jacht maakt tegen de zin van Diana.

5. Cassiodorus, *Variarum epistolarum libri xii item De anima liber unus* (Augsburg, 1533); *Ammianus Marcellinus* (Augsburg, 1533).
6. Florens van Griboval, zoon van Pieter van Griboval.
7. *De imitatione*, dat pas werd gedrukt in 1545; vgl. brief 2791.
8. Hieronymus Froben.
9. Zie brief 2791.
10. Georg von Logau.

Je weet wel dat de curie geen schaap wil zonder wol. Iemand heeft me van daarginds geschreven dat hij wordt getroffen door een ernstige ziekte, in zijn lichaam en in zijn beurs, terwijl hij hier geheel in zijde gekleed ging.

In Rome is een vermaning aan de koning van Engeland uitgevaardigd: als hij vóór 1 september zijn echtgenote niet heeft teruggenomen, wordt hij geexcommuniceerd. Koroni wordt nog steeds belegerd door de Turken, maar gezegd wordt dat Andrea Doria het anker heeft gelicht om de inwoners te hulp te komen. Het doet me deugd dat de graven van Rennenberg bij jou zijn. Met Kaspar onderhield ik in Frankrijk nauwe betrekkingen en ik heb nooit iemand gezien die bescheidener en oprechter is dan hij. En hij deed zijn uiterste best deze deugden, die al vermaard genoeg waren door de luister van zijn afkomst, te sieren met een onvermoeibare toeleg op de letteren. Ik ben veel aan je verschuldigd, zeer vererenswaardige Erasmus, maar ik wil toch ook om zijnentwil iets aan je verschuldigd zijn. Ik zal dat zijn als je zo goed ben je gunst aan hem te schenken, die hij zozeer wenst te verkrijgen. Ik heb je brief aan Vincenzo Maggi overhandigd.[11.] Hij woont hier en geeft college in de wijsbegeerte; hij is buitengewoon kundig in de Griekse letteren en wordt door zijn toehoorders op handen gedragen. De brief van Baer is niet bij me aangekomen. Over Girolamo Aleandro zal ik misschien binnenkort iets schrijven, want ik heb besloten over enkele dagen naar Venetië te gaan. Anselmus[12.] heeft kortgeleden een brief[13.] van een zekere monnik toegevoegd aan mijn brief aan jou. Ik weet niet wie hij is en het verbaasde me dat hij niet zelf heeft geschreven. Het ga je goed, Erasmus, sieraad van alle letteren en mijn zeer vererenswaardige patroon.

Padua, 2 augustus 1533

2855 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, ca. 6 augustus 1533

Op 5 augustus 1533 had Erasmus een verklaring opgesteld waarin werd vastgelegd dat hij aan Amerbach 1600 gulden in bewaring had gegeven die Amerbach na Erasmus' dood moest uitgeven aan goede werken, met name aan onderwijs voor veelbelovende jongeren en de ondersteuning van meisjes die uit armoede naar prostitutie neigden; Amerbach mocht zelf 200 gulden houden. Samen met deze brief

11. Deze brief is niet bewaard gebleven.
12. Anselmus Ephorinus.
13. Deze brief is niet bewaard gebleven.

stuurt Amerbach in concept een verklaring waarin hij de bewaarneming bevestigt. Op 8 april 1534 zou Erasmus een verklaring opstellen met gewijzigde termen.

Hartelijk gegroet, hooggeachte Erasmus. Ik stuur de akte toe zoals je me had opgedragen te doen. Als die jouw goedkeuring kan wegdragen, zal me dat zeer verheugen. Zo niet, dan is het aan jouw goedheid mij de tekst voor te schrijven. Ik zal er naar beste kunnen voor zorgen dat elke formulering die je kiest, zo snel mogelijk in mijn eigen handschrift wordt teruggezonden. Let op je gezondheid alsjeblieft, en het ga je zo lang mogelijk zo goed als het maar kan, onvergelijkelijke meester en beschermer.

Te Bazel

Ik, Bonifacius Amerbach, doctor in de rechten en burger van Bazel, verklaar dat de heer Erasmus van Rotterdam, mijn in alle opzichten te eerbiedigen beschermer, zestienhonderd gulden in goud te mijner beschikking heeft gesteld, die ik hem te goeder trouw zal teruggeven wanneer hij daarom ook maar vraagt (of, als hij de som niet zelf terugvraagt, aan degenen die hij daartoe in zijn testament of in zijn laatste wilsbeschikking heeft aangewezen). Mocht het gebeuren dat hij niets hierover bepaalt, dan beloof ik dat ik die met grote nauwgezetheid zal uitgeven, zoals men onder goede mensen behoort te handelen, aan het doel dat hij mij eigenhandig heeft voorgeschreven. Ter meerdere bevestiging van dit alles heb ik deze akte geschreven en daarop mijn familiezegel of kenmerk afgedrukt.

Gedaan te Freiburg im Breisgau op 6 augustus in het jaar 1533 na de geboorte van Christus

2856 *Van Christoph von Stadion*
Dillingen, 8 augustus 1533

Hartelijk gegroet. Zeergeleerde Erasmus, ik stuur u twee paarden, een dat stapvoets gaat en een draver, zodat u een van beide kunt kiezen dat voor u bruikbaar is. Onder al mijn paarden en die van mijn verwanten is er niet één aangetroffen dat u probleemloos zou kunnen dienen. Deze twee heb ik na lange smeekbeden en tegen forse betaling van enkele edellieden losgekregen; betere heb ik in zo korte tijd niet kunnen vinden, zoals Lieven[1] zelf zal getuigen. Als het paard dat u kiest, de kwaliteiten van een goede biechtvader

1. Lieven Algoet.

blijkt te hebben, moet u dat dan ook niet mij aanrekenen maar veeleer degenen die het mij hebben verkocht. U zult het me niet kwalijk nemen dat de paarden zonder behoorlijke uitrusting naar u toe komen, aangezien te weinig tijd beschikbaar was om ze op te tuigen, maar om te voorkomen dat u voor dat verzuim een andere reden vermoedt, stuur ik u via Lieven 40 kronen, waarmee u ze naar uw goeddunken kunt toerusten.

Dat de religieuze onenigheid wordt beslecht met de middelen waarvan sprake is in uw brief,[2] wordt volgens mij alleen maar verhinderd doordat degenen wier taak dit is, eerder hun eigen zaak dan die van God behartigen. Gaf God ons maar zoveel genade dat wij eindelijk onze blindheid inzien.

Wat betreft de tragedie van Béda kan men zich afvragen waarom de theologen van de Sorbonne zo blind zijn geworden dat ze niet toestaan dat ook maar iets van de oude godsdienstige regels wordt afgeschaft. Nu zijn verbanning hun reputatie aanzienlijke schade heeft toegebracht, zullen ze eindelijk beseffen dat Christus nog leeft.

Uw uitleg van het Credo wordt aanbevolen door iedereen die het heeft gelezen. Daarom is er geen reden om mijn oordeel af te wachten. Wat voor zichzelf spreekt, hoeft niet door een ander te worden beoordeeld.

Er is een brief gekomen die zegt dat de vrede tussen Ferdinand en de Turken in werking is getreden, maar over de voorwaarden wordt niets vermeld.

De inwoners van Augsburg weifelen nog wat de religie betreft, zij het dat ze eerder tot de Zwingliaanse dat de Lutherse sekte lijken over te hellen. Dat God, die u voor lange tijd ongeschonden voor ons moge bewaren, alles tot een goed einde mag brengen.

Dillingen, 8 augustus in het jaar enz. '33

Uw bisschop van Augsburg, eigenhandig geschreven

Aan de zeergeleerde theoloog Erasmus van Rotterdam, zijn vriend. Te Freiburg

2857 *Van Ulrich Zasius*
[Freiburg], 11 augustus 1533

Schrijver dezes beveelt zich aan. Ik zat in bad, grote Erasmus, goddelijke held, toen jouw brief[1] mij werd bezorgd samen met de zeer welkome peren. Van Alexander van Hales, een man van de oude barbarij, dacht ik eerder dat die van geen enkel nut voor je zou zijn. Maar ik heb je zijn werk toegestuurd

2. Mogelijk brief 2853.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

om je te laten zien dat ik je althans mijn diensten wilde bewijzen met minderwaardige en geestdodende zaken, omdat ik het met iets beters niet kan. Met grote blijdschap verneem ik dat je je nu bezig houdt met de psalmen, want na jouw zeer geslaagde vertaling van het evangelie (waaraan ik dagelijks een hartelijk genoegen beleef) kon je voor de christelijke gemeenschap geen nuttiger werk verrichten dan de duistere passages uit de psalmen op te helderen. Ik leg me inderdaad op geen ander gebed toe (om jouw term te gebruiken)[2] dan op het Boek der Psalmen, ook al begrijp ik dat maar voor een klein deel. Als je dus van plan bent ook de overige psalmen toe te lichten (zoals je dat met de eerste, de tweede en de achtentwintigste hebt gedaan),[3] moge dan God jouw krachten en geestvermogens ondersteunen, zodat je niet alleen welbespraakt, maar ook vruchtbaar zult voortgaan.

Maar je klaagt over het helaas aldoor slechte weer en een helaas zwart jaar. Wat anders is de belemmering van jouw studies, of die nu door de slechtheid van het weer of van de mensen wordt teweeggebracht, dan de dreiging van schipbreuk voor de hele literatuur? We zouden een *actio popularis*[4] moeten instellen (die bij ons juristen dikwijls voorkomt) tegen het weer, de aarde, de mensen en alles wat ademt, waarmee we jou rust bezorgen. Maar laat het niet gebeuren, goddelijke held, dat jouw geestelijke rust op enige manier wordt aangetast door van buiten komende woelingen. Wij varen allen in hetzelfde schip 'op deze zee die groot en wijd van ruimte is', zoals de psalm zegt,[5] en het is geen wonder als we soms gezamenlijk door stormen worden getroffen. Maar dit is meer dan genoeg over dit onderwerp. Want jij zult voorschrijven - niet aan jou bekende theologen maar aan ons, halve heidenen - wat in dergelijke omstandigheden moet gebeuren.

Wat betreft je assistenten[6] leef ik van harte met je mee, maar je moet je tegen dergelijke lotgevallen 'manmoediger teweerstellen'.[7] Het ga je goed en blijf me genegen; je kunt erop rekenen dat ik voor jou en jouw genoegen zo nodig alles zou uitgeven wat ik bezit. De geleerde Wilhelm Gamshorn, een doctor in de rechten die onlangs hier was, schreef me dat de koning van

2. Dat wil zeggen: *precatio* (voor 'gebed') in plaats van *preces*.
3. Erasmus had commentaren gepubliceerd op psalm 1, 2, 3, 4, 14, 22, 33, 38 en 85, terwijl *De sarcienda ecclesiae concordia* een commentaar inhoudt op psalm 83.
4. Een uit het Romeins recht afkomstige rechtsvordering die door elke burger kon worden ingesteld omwille van het openbaar belang.
5. Psalm 104:25.
6. Zie brieven 2652 (Jacobus beschuldigd van diefstal) en 2872 (vrees dat Gilbert Cousin ontslag neemt).
7. Vergilius, *Aeneis* VI, 95.

Frankrijk door het noodlot was getroffen,[8] zo had hij althans vernomen, zodat het niet voor niets was dat binnen een jaar twee kometen zijn verschenen.

Nogmaals, het ga je goed. 11 augustus in het jaar enz. '33

Neem deze vanuit het bad gedicteerde brief ten goede.

Van harte de jouwe,

Ulrich Zasius, doctor in de rechten

Aan de grote Erasmus, goddelijke held, vorst van alle betere goddelijke en menselijke letteren, zijn zeer eerbiedwaardige leermeester

2858 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 17 augustus 1533

Gegroet. Met betrekking tot mijn allerbelabberdste gezondheid kan ik niets met zekerheid beloven. De noordenwind die in de nacht is opgestoken, heeft mij onmiddellijk in een zeer slechte toestand gestort. Als je kunt, huur dan voor vijftien gulden een goed overdekt schip. Als ik me voor 12 september genoodzaakt zou zien van mening te veranderen, mogen de schippers een derde van het veerloon houden zonder tegenprestatie en hun schip verhuren aan wie ze willen. Het ga je goed.

Je ongelukkige Erasmus

De zondag na Maria-Tenhemelopneming, 1533

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach, doctor in de rechten. Te Bazel

2859 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, [augustus 1533]

Hartelijk gegroet. Hoewel de weldaden die je mij hebt bewezen talloos zijn, zeer vermaarde Erasmus, houd je toch niet op daaraan steeds weer nieuwe toe te voegen, ongetwijfeld op grond van jouw oprechte goedheid, waaruit elke mogelijke weldaad opwelt als uit een onuitputtelijke bron. Voor de gunst die je mij ook onlangs weer hebt toebedeeld,[1] zou ik je dank moeten zeggen en erkentelijkheid moeten betuigen, als ik met woorden of daden daartoe in

8. Een vals gerucht.
1. Zie brief 2855.

staat zou zijn. Maar nu ik tot geen van beide in staat ben, gezien de beperktheid van mijn verstand en mijn middelen, en omdat jij groter bent dan waarnaar ik met mijn pogingen kan streven, rest me niets anders dan erkentelijk te zijn en mij te troosten met de woorden van de leermeesters uit de Oudheid: dat wie zich naar behoren gedraagt, zijn dank lijkt te betuigen, en dat het in belangrijke aangelegenheden volstaat te hebben gewild.[2] Om niet volkomen ondankbaar te lijken, zal ik me altijd naar vermogen inspannen. Jij moet je niet bezwaard voelen naar believen gebruik te maken van mijn nederige diensten, dat vraag ik je met klem.

Onze schippers plegen bij het verhuren van hun diensten ook een overdekt en naar wens van de passagier toegerust schip te leveren. Als veergeld naar Keulen vragen ze tot twintig gulden, maar daaraan voegen ze toe dat als hun duidelijk is dat het om serieuze zaken gaat, ze de gebruikelijke prijs matigen in overleg met een goede klant.

Ik stuur je het boek van Sadoleto over het juiste onderwijs aan kinderen toe,[3] dat jou alleen al omdat het nieuw is niet onwelkom zal zijn, naar ik hoop.

Let op je gezondheid, beste Erasmus, en weet dat mij geen aangenamer of verheugender bericht kan worden gebracht dan dat jouw gezondheid verbetert.

Het ga je goed. Te Bazel

2860 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 23 augustus 1533

Erasmus van Rotterdam aan Nicolaus Olahus, secretaris van de doorluchtige koningin

Voor de zo vriendelijke behandeling van mijn zaak zeg ik allen dank, beste Olahus, en jou in het bijzonder. Ik heb mijn kleren en mijn paarden gereed gemaakt, een schip en een bemanning gehuurd, en wacht slechts de gelegenheid af veilig en wel hiervandaan te vertrekken. Maar tot dusver is het zulk weer geweest dat het moeite kostte in leven te blijven. Februari heeft me in danig afgematte toestand overgeleverd aan maart, een dodelijke vijand van alle ouderen. En de hele zomer was niet anders dan maart, waarna een zeer onstuimige augustus is gevolgd. Wat voor weer er zal komen, weet ik niet. Daarom vond ik het beter iets later terug te keren dan ik graag zou willen, in

2. *Adagia* 1755.
3. *De liberis recte instituendis* (Venetië, 1533).

plaats van mijn gebroken en afgepeigerde lichaam in een evident levensgevaar te storten.

Ik heb Lieven vooruitgestuurd om mij daarginds met behulp van trouwe vrienden een nest gereed te maken waar ik me meteen kan terugtrekken. Ik vraag me af wie op het idee is gekomen dat Lieven in Dole het reisgeld zou ontvangen. Het had aan de Fuggers of aan Schets kunnen worden uitbetaald, dan had ik het hier met een kwitantie kunnen verkrijgen. Nu verlies ik meer dan zestig van de driehonderd gulden, want de kroon staat hier op 37, in Dole op 47.[1] Als er soms vrees bestond voor het gevaar onderweg: Lievens terugreis uit Dole duurde zes dagen, langs een allerminst veilige route.

Vrouwe Margareta had me onder gunstiger voorwaarden teruggeroepen dan nu het geval is. Maar als ik door niets anders was uitgenodigd dan door de vrijgevigheid van het hof, zou ik geen voet verzetten. De vaderlandsliefde trekt me aan. Als er iets zal voorvallen waardoor ik hier moet overwinteren, kun je me met de westenwind en de eerste zwaluw verwachten, enigszins aangesterkt naar ik hoop. De voornaamste oorzaak van mijn gekwakkel was de mij toegestuurde Bourgondische wijn, die mij misselijk maakte en een vijand voor mijn maag was. Nu wordt voor zachtere wijn gezorgd. Maar als de noodzaak die zelfs de goden niet bevechten, zoals het spreekwoord zegt,[2] niet toestaat dat ik hier opbreek, zal ik verder het reisgeld retourneren, zodat niemand mij ervan kan verdenken het minste bedrag te hebben verduisterd. Niettemin is mij krachtens de toelage van de keizer inmiddels een bedrag verschuldigd van 3300 Franse ponden en zelfs nog iets meer. Om veel redenen is het niet verstandig hier mijn anker te lichten als ik geen testament heb gemaakt, wat in deze stad voor vreemdelingen heel lastig is. Hiermee ben ik al lange tijd in de weer en ik ben er nog niet mee klaar.

Ik vraag je met klem, beste Olahus, onze Lieven te blijven aanmoedigen zoals je begonnen bent, totdat hij een positie met vaste vooruitzichten heeft. Hij is jou al veel verschuldigd en ik ook, om zijnentwil. Breng de weldaad van jouw welwillendheid tot een goed eind. Aan de zeer doorluchtige koningin schrijf ik nu niet, hoewel Lieven hierop aandrong. Andere zaken vragen mijn aandacht. Het ga je goed, beschermheer zonder weerga.

Freiburg, 23 augustus 1533

1. Hiermee moeten stuivers, groten (halve stuivers) of Franse sous zijn bedoeld. Met de kroon kan een écu zijn bedoeld, die een waarde had van 45 sous.
2. *Adagia* 1241.

2861 *Van Piotr Tomicki*
Krakau, 25 augustus 1533

Aan de hooggeachte en zeer vereerde heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn zeer dierbare vriend

Hartelijk gegroet. Als onze Justus Decius u heeft gekapitteld, zeergeleerde heer, omdat u ons oversloeg toen u aan andere vrienden schreef die u hier in Polen heeft, kwam dat door zijn buitengewone toewijding aan ons, want hij weet wel hoezeer wij u genegen zijn en hoeveel genoegen wij altijd aan uw brieven beleven. Maar aangezien ook wij ons schuldig maken aan hetzelfde vergrijp, om dezelfde reden als u, namelijk omdat wij door aangelegenheden van groot gewicht worden opgehouden, nemen wij uw stilzwijgen ten goede en vragen wij u op uw beurt ons vergeving te schenken voor onze zwijgzaamheid. Wij zouden immers ook niet willen dat wij u tot last zijn en uw studies onderbreken die de hele wereld profijt brengen doordat wij van die alledaagse plichtplegingen verrichten of verlangen, zoals u het aanduidt,[1] temeer daar hiervoor geen andere rechtvaardiging bestaat dan het doen herleven van de vriendschap, die in mijn ogen weinig vast en hecht zou zijn als ze een dergelijke omzwachteling nodig zou hebben.

Ik betreur het ten zeerste dat het lot uw vrienden heeft weggerukt, met name degenen wier bescherming en bijzondere dienstbetoon u genoot. U heeft niettemin mij nog, van wie u gebruik kunt maken zoals u wilt en aan wie u in wederkerigheid uw medeleven kunt betuigen, omdat ook mij dit jaar verscheidene vrienden zijn ontvallen. Een van hen is Krysztof Szydłowiecki, slotvoogd van Krakau, wiens dood mij veel verdriet doet - een verdriet dat wij met elkaar delen, denk ik. Maar wanneer wij de onontkoombare bestemming van de mens onder ogen zien waarmee wij allen worden geboren en beseffen dat het geen enkele zin heeft daarover te klagen - er zijn zelfs lieden die de dood tot het goede rekenen - wenden we ons af van ons verdriet en schikken we ons zonder morren naar de wet en het lot, zaken die wij gemeen hebben. Wat me eerder heeft verschrikt is dat u schrijft dat uw lichamelijke behuizing dreigt in te storten; ik acht het zeer belangrijk en wenselijk dat die behuizing voorlopig intact blijft, niet alleen vanwege de persoonlijke vriendschap, maar ook omdat die plaats biedt aan een geest die zowel voor de verfraaiing van de letteren als voor de ondersteuning en de pacificatie van de kerk is geboren.

1. Zie brief 2776.

Het verheugt me dat het in Duitsland rustig is nu de Turken, zoals u schrijft, met succes zijn verdreven; het is te wensen dat zij zich evenzeer verdreven voelen als het ons toeschijnt. Ook bij ons is door Gods genade alles vredig; de gewapende invallen van de Tartaren en de Walachen zijn opgehouden nadat het verdrag met de Turken was gesloten. Met betrekking tot de kerkelijke toestand, die door zoveel verderfelijke opvattingen in beroering is gebracht, weet ik niet wat we moeten hopen. Maar ik vertrouw erop dat er vrede zal komen met bijstand van degene die heeft beloofd de kerk tot aan het einde der tijden niet te zullen verlaten.[2.] Tot slot wens ik van harte, hooggeëerde heer, dat het u goed gaat en dat u zo lang mogelijk leeft. Aangezien u het wilt weten: met mij gaat het goddank goed.

Krakau, 25 augustus 1533

2862 *Van Jan Łaski*
[Krakau, ca. 25 augustus 1533]

Van deze brief, die het antwoord vormt op brief 2780, is alleen een afschrift bewaard gebleven waarin het eind ontbreekt.

Afschrift van de antwoordbrief van de heer proost

De fortuin, beste Erasmus, kan noch wil ik beschuldigen, aangezien ze mij al lang geleden tevreden heeft gesteld. Veeleer feliciteer ik waarlijk van harte mijn vaderland omdat het naast mij nog meer mensen telt, die grotere verdiensten hebben en naar het oordeel van de vorst[1.] eerder in aanmerking komen voor de waardigheden die jij uit genegenheid voor mij aan me toedenkt, op grond van weet ik welke verdiensten van mij. Al ben ik niet zo kleingeestig dat ik niets zou aanvaarden als me iets ten deel zou vallen. Maar eerlijk gezegd is het ambiëren van iets me zo vreemd dat ik me, hoewel de vorst zelf me kort tevoren goede hoop had gegeven op een bevordering, pas naar het hof heb begeven nadat alle posten die toen voorhanden waren al waren vergeven, en ik de vrienden aan het hof die mij steunden, herhaaldelijk per brief had aangespoord de vorst op geen enkele wijze om mijnentwil lastig te vallen. Overigens zou me ook in Frankrijk niets zijn onthouden als ik ergens om had gevraagd. En in Hongarije heb ik een bisdom[2.] geweigerd dat

2. Zie Matteüs 28:20.
1. Sigismund I.
2. Veszprém.

me ongevraagd was aangeboden. Verder heb ik de geenszins te veronachtzamen erfenis die me na de dood van mijn vader[3] was toegevallen, aan mijn broers afgestaan, meer dan tevreden met alleen datgene wat mijn prebenden opleveren. En ik zou al een ware Croesus zijn als de Hongaarse tragedie waarin mijn broer me op een of andere manier heeft betrokken, mijn middelen niet zozeer had uitgeput dat ik me ervoor schaam dat te zeggen, zodat ik bijna helemaal opnieuw moet beginnen.[4] Mijn oom[5] heeft kort voor zijn dood zelf verklaard welke gevoelens hij je toedroeg; behalve zeer vleiende woorden heeft hij je een ring nagelaten die hij altijd placht te dragen en die ik je toestuur, en de rest heeft hij aan mijn beslissing overgelaten. Ik denk dat er geen andere oorzaak was van zijn lange stilzwijgen dan mijn afwezigheid. Vier jaar geleden had ik me aangesloten bij mijn broer en me vervolgens naar Hongarije begeven, zodat ik daarna door mijn bezigheden zijn gezelschap moest missen. Hij is in mijn afwezigheid gestorven, op zo'n manier dat ik nauwelijks een betere dood zou kunnen wensen. Maar het zou nu te ver voeren op te sommen wat hij bij de nadering van de dood heeft gedaan. Dat kan beter op een later ogenblik, als we de tijd daarvoor hebben.

Wat de bibliotheek betreft heb ik zo weinig spijt van de overeenkomst,[6] beste Erasmus, dat ik me op grond daarvan als volkomen gelukkig beschouw, aangezien ik een kostelijk bezit zal verkrijgen dat voor mij altijd de plaats van de grootste schat zal innemen. En wat je schrijft over de tweehonderd dukaten die betaald moeten worden voor de opdracht van de uitgave van Ambrosius en over jouw verkondiging van mijn goedheid:[7] natuurlijk begrijp ik dat mij niets eervollers kan overkomen dan te worden aanbevolen door een zo groot man, die blijvend zal worden bewonderd door het nageslacht, en dat bovendien niets zo aangenaam is als te worden geprezen door een man die in de ogen van iedereen, zelfs van zijn rivalen, uiterst prijzenswaardig is, vooropgesteld dat ik in mijzelf iets kan zien dat bovenal jouw lof verdient. Maar geen enkele hoop op vermelding van mijn naam of mijn goedheid noch enig ander ding is me zoveel waard, beste Erasmus, als de vriendelijkheid die je me toen ik bij je was en altijd daarna hebt bewezen, zodat ik nauwelijks in staat lijk die ooit in gelijke mate op te brengen en die me zo volledig van genegenheid voor jou heeft vervuld dat ik altijd in alle omstan-

3. Jarosław Łaski sr.
4. Met zijn broer Hieronim steunde Łaski de Hongaarse troonpretendent Johan Zápolyai, onder meer met aanzienlijke geldsommen.
5. Jan Łaski sr.
6. Afgesloten op 20 juni 1526. Łaski kocht Erasmus' boeken, te verkrijgen na diens dood.
7. Zie brief 2780.

digheden zal doen wat ik je vroeger in mijn brieven heb beloofd. En je zou mij geen groter genoegen kunnen doen dan van mij, mijn bezittingen en mijn middelen gebruik te maken alsof ze van jou waren. En zo is, beste Erasmus, wat die tweehonderd gulden aangaat, de beslissing aan jou; je kunt het bedrag krijgen voor alles wat je wilt. Ik vraag je alleen het in dank van mij te aanvaarden en je ervan te overtuigen dat ik helemaal niets bezit dat ik niet graag met je zou willen delen, en dat ik niets anders van je verlang dan dat je doorgaat mij je gebruikelijke genegenheid toe te dragen. Want het is me voldoende dat alleen jij weet welke gevoelens ik voor je koester; mij kun je te allen tijde met het volste recht elke opdracht geven. Ik vraag je niet van mening te veranderen over het contract, want ook al moet ik nu, naast de Hongaarse onkosten, veel uitgeven aan de schulden van mijn oom (die hij bij zijn dood allemaal op mij heeft afgeschoven), zodat ik gedwongen ben ook mijzelf in de schulden te steken, ik zal er toch alles aan doen om je binnenkort weer ofwel het hele bedrag, ofwel een belangrijk deel daarvan, via onze Justus[8.] toe te sturen.

Ik zou willen dat het waar was wat je schrijft over het inmaken van de Turken. Zij daarentegen beroemen zich erop dat ze nooit een vijand zijn tegengekomen die ze niet alleen na twee lange dagmarsen op hun eigen verblijfplaatsen zijn komen opzoeken, maar ook lange tijd hebben afgewacht, om nog maar te zwijgen van de duizenden mensen die ten dele zijn omgekomen, ten dele in permanente slavernij zijn afgevoerd. Zeker is dat er aan de sultan zelf, aan wie één op de tien krijgsgevangenen pleegt te worden overgedragen, zevenduizend zijn toebedeeld. De rest kun je zelf bedenken. Dit is dus hoe we over de Turken zegevieren. Maar over de strijd tussen de twee machthebbers, als je dat tenminste een strijd moet noemen, stuur ik je een stijlvol epigram dat onlangs uit Italië is aangekomen, waarin op sierlijke wijze aan elk van beiden de erepalm wordt toebedeeld.

Er wordt onderhandeld over een vrede in Hongarije, maar op zo'n manier dat de partijen elkaar niet vertrouwen en het hun alleen erom te doen lijkt tijd te rekken totdat ze weer op kracht zijn gekomen en de strijd opnieuw oplaait. Wat me zeer bevreest is dat terwijl beide partijen zich meester proberen te maken van de troon, beide uiteindelijk verliezen, niet minder tot gevaar van de christelijke gemeenschap dan van henzelf. De Turken hebben nu een vloot uitgezonden van vijfhonderd zeilen, zoals dat heet, om de forten terug te veroveren die Andrea Doria hun afhandig heeft gemaakt. Ook Hongarije zit vol Turken. Dit alles lijkt me allesbehalve een vrede te beloven, die de Turken zeker nooit zullen aanvaarden als Johan[9.] niet als koning

8. Justus Decius.
9. Johan Zápolyai.

aanblijft, niet zozeer om te regeren, maar om te voorkomen dat Ferdinand ook daar een voet aan de grond krijgt. Zijn nabijheid vertrouwen ze niet vanwege de macht van zijn broer Karel.

Wat mij betreft, ik heb inmiddels volledig afscheid genomen van die Hongaarse aangelegenheden en er is niets meer wat ik daarvan verwacht, zelfs als er vrede komt. Als ik kon, zou ik ook graag mijn broer daarvandaan terughalen. Ik juich de beslissing van More ten zeerste toe en ik feliciteer hem daarmee van harte. Tegenwoordig immers kan men, vooral als men dergelijke ambten bekleedt, niet gemakkelijk zonder risico te werk gaan, nog afgezien van de omstandigheid dat men veel zaken door de vingers moet zien en er zelfs tegen zijn zin goedkeuring aan moet hechten. Hier hebben we, op het ogenblik althans, niets te duchten van de evangelischen. Maar intussen lijken ook bij ons langzamerhand de broeinesten te zijn ontstaan van binnenlandse beroeringen die, als ze zich verder verbreiden, ons nog ergere onlusten dreigen op te leveren dan die van de evangelischen. Ik zie niets anders dat sommigen daarvan zou weerhouden dan het gezag van onze oude vorst, die overal veeleer als een vader dan als een koning wordt beschouwd. Hij is nu vertrokken naar Litouwen om zijn gebieden daar te inspecteren, waarop, naar verluidt, de Walachen het hebben gemunt. Hier gaat het gerucht dat de paus en de koningen van Frankrijk en Engeland dezer dagen bijeen zullen komen. Of het waar is, weet ik niet. Als het zo is, vrees ik dat die bijeenkomst nieuwe onrust veroorzaakt.

2863 *Aan Conradus Goclenius*
Freiburg, 28 augustus 1533

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan magister Conradus Goclenius, gegroet

Om jou een aandenken na te laten van mijn zeer oprechte vriendschap, beste Conradus, en bovendien enige tegemoetkoming voor zowel de diensten die je mij persoonlijk hebt bewezen als de inspanningen die je in het openbaar hebt geleverd ter bevordering van de wetenschap, is het mijn wens dat al het geld dat ik jou tot dusver in bewaring heb gegeven, jouw volle eigendom wordt, zodat jij kunt besluiten wat je ermee wilt, bij mijn leven en na mijn dood. Ik heb voldoende geld dat van elders komt. Ik weet dat jij er een beter gebruik van zult maken dan ik. Bovendien beschouw ik alles wat een dergelijke vriend bezit als het mijne. Om te voorkomen dat iemand jou in deze

aangelegenheid onaangenaamheden kan bezorgen, wens ik dat deze eigenhandige brief van mij, waaraan ik een afdruk van mijn persoonlijke zegelring heb bevestigd, als bewijs van kwijting dient. Te Freiburg im Breisgau, 28 augustus in het jaar des Heren 1533

2864 *Aan Paolo Sadoleto*
Freiburg, 30 augustus 1533

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan Paolo Sadoleto, gegroet

Hoe zou ik me niet erover kunnen verheugen dat ik met een schitterende aanwinst ben verrijkt, hooggeachte jongeman, nu jij de voortreffelijke geestelijke gaven die ik in jouw oom, zijne excellentie Jacopo Sadoleto, al van oudsher niet alleen op prijs stel, maar ook hoogacht en vereer - een bewonderenswaardige welsprekendheid die gepaard gaat met buitengewone wijsheid, vroomheid en bescheidenheid - in jouw brief[1] aan mij zozeer weerspiegelt dat hij zelf in jou lijkt op te bloeien?

Tot zover dan waarom ik mijzelf gelukwens. Maar ook jou bedank ik, beste Paolo, omdat je mijn naam luister bijzet met een loffelijke vermelding, hoezeer je in je grote bescheidenheid die dienst ook geringacht. Jouw dialoog over het juiste onderwijs had ik al van Bonifacius Amerbach gekregen[2] voordat jij het toezond en hoewel ik overstelpt was met bezigheden en zorgen, heb ik toch tussendoor mijn afgematte geest verkwikt met de lectuur ervan, totdat de overstromende zee van mijn verplichtingen me dwong het boek terzijde te leggen. Maar ik neem het binnenkort opnieuw ter hand en zal niet rusten voordat ik het geheel en al heb verorberd. Al doende zal ik genieten van jou en je oom[3] binnen de grenzen van het mogelijke, nu het lot me dat niet op een andere manier vergunt. Je moet weten dat zijne excellentie jouw oom een voorname plaats bezet onder mijn beste vrienden, en wel op grond van zijn verdienste; jij, die in alles op hem lijkt, zult een plaats zeer dicht in zijn buurt krijgen. Hier heb je dan een eigenhandige brief, geschreven in haast, met doorhalingen en toevoegingen; je zult dit wel eerder opvatten als een teken van vertrouwdheid dan van onachtzaamheid. Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 30 augustus 1533

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Zie brief 2859.
3. *De liberis recte instituendis* heeft de vorm van een dialoog tussen Paolo en Jacopo Sadoleto.

2865 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 31 augustus 1533

Gegroet. We hebben de terugkeer naar Brabant uitgesteld tot de volgende lente. De nood dwong hiertoe en het komt naar mijn idee goed uit. Want door de verandering van wijn begon mijn maag te herstellen; tot nog toe dronk ik vergif in plaats van wijn.

Mijn Lieven, die nooit iets naar mijn wens heeft gedaan, heeft van de bisschop[1.] twee paarden voor mij meegenomen waarvan ik er één moet kiezen. Op de ochtend dat de boodschapper al gereed was te vertrekken, zei hij dat het stapvoets lopende paard hinkte. Nadat de bode was weggestuurd, begon ook het andere te hinken, dat me nu tot last is. Moge God me van die nietsnut verlossen!

Hoe meer ik probeerde los te komen van het testament, hoe meer het me in beslag neemt. Ik zal er niettemin voor zorgen dat niet alles in rovershanden terechtkomt als mij iets overkomt. Hierover zal ik je schrijven als ik mijn Gilbert[2.] jouw kant opstuur, wat ik nog niet heb besloten.

Sadoleto[3.] stuurde mij zijn eigen bode met een boek dat hij door mij gecorrigeerd wil hebben. Ik heb het doorgelezen en gedaan wat hij wilde. Hij wenst dat het ook door jou wordt gelezen. Je kunt het wel doornemen en beoordelen. Een brief van hem aan jou was bijgesloten. De bode dacht dat jij hier woonde; Sadoleto zelf lijkt dat ook te denken. Bazel heeft een slechte naam. Ik heb hem niettemin uitgelegd dat jij daar door onontkoombare verplichtingen wordt vastgehouden, maar vrij bent van elke besmetting door sekten, want ik ben ervan overtuigd dat dit voor jou geldt.

Het verbaast me dat mij niets uit Bazel wordt toegestuurd. Als het boekje over de kerkelijke eendracht gedrukt is, stuur het dan naar Sadoleto; als het bijna voltooid is, stuur dan wat in druk is verschenen.

Als je wilt dat de bode enkele dagen daarginds blijft, kan dat met goedvinden van Sadoleto totdat je hem schrijft en zijn boek doorneemt.

Ik heb deze bode opdracht gegeven langs Neuenburg te gaan, voor het geval jij je daar zou bevinden. Als het maar niet vergeefs is.

Ik stuur je het grafschrift van Thomas More dat hij op zijn grafsteen heeft aangebracht. Ik was van plan het samen met enkele brieven uit te geven, maar Emmeus heeft me praatjes verkocht.[4.] Als je wilt, maak dan een afschrift voor

1. Christoph von Stadion; zie brief 2856.
2. Gilbert Cousin.
3. Jacopo Sadoleto; zie brief 2816.
4. Erasmus zou de uitgave uitbrengen bij Froben in januari 1534.

jezelf en stuur mijn exemplaar door naar Sadoleto. Ik heb dit namelijk aangeduid in mijn brief.[5]

In Lyon is het hele gezin van Hilarius Bertholf bezweken aan de pest, dat wil zeggen hijzelf met zijn vrouw en drie kinderen. De rest zal ik je via mijn Gilbert schrijven of voor een gesprek bewaren. Zorg ervoor dat je gezond blijft.

31 augustus 1533

Je Erasmus van Rotterdam

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2866 *Van Haio Cammingha*
Leeuwarden, 2 september 1533

Hartelijk gegroet. U zij heil, zeergeleerde en diepbeminde vader en beschermheer, dierbaar als geen ander. De woorden ontbreken mij bijna om te zeggen hoeveel vreugde de laatste brief mij heeft bezorgd die ik van magister Rutger Rescius heb gekregen. Want omdat ik al geruime tijd niets met zekerheid over uw zaken had vernomen en daarom besloten had mijn assistent naar Goclenius te sturen, kwam opeens Rescius met het nieuws dat u zowel een gunstige fortuin als een goede gezondheid geniet, en dat door de doorluchtige koningin en door heel Brabant uw terugkeer wordt verwacht. Dit bericht was voor mij hartverwarmend, enerzijds omdat allerlei voorspoedige en lang verhoopte zaken werden geschreven over een man die mij bij uitstek dierbaar en een zeer beminde beschermheer is, en ik uw geluk ook het mijne achtte, aangezien onder vrienden alles gemeenschappelijk is, anderzijds omdat u onze contreien zelfs komt adelen met uw aanwezigheid.

Hoewel ik niet zeker weet of u het nog in Freiburg heeft uitgehouden dan wel de reis naar uw geboortegrond heeft aangevat, wilde ik daarom toch met deze brief getuigen van onze vriendschap en wederzijdse genegenheid, en tonen dat een oprechte vriendschap geenszins aan het wankelen wordt gebracht door langdurige afwezigheid en een grote afstand. Niemand zou kunnen betwijfelen hoeveel ik verschuldigd ben aan uw genegenheid en uw zeer grote verdiensten jegens mij, aangezien iedereen dit gemakkelijk inziet en ik het zelf met graagte en dankbaarheid verkondig. En ik kan u mijn genegenheid op geen betere manier bewijzen dan door een dienst van u te vragen in het volste vertrouwen dat vrienden past, namelijk dat u mij genegen bent en mijn vroegere schuld vergeeft, aangezien Seneca meent dat iemand die

5. Een niet bewaarde brief aan Sadoleto.

een eerzame dienst vraagt, evenzeer een vriend is als iemand die zo'n dienst verleent.[1.] Deze dienst, dat wil zeggen uw genegenheid jegens mij, vraag ik u mij welwillend te betonen en zodra het kan aan iedereen kenbaar te maken (wat u dikwijls heeft gedaan). Tevens zal u over mijn zaken evenveel recht worden vergund, zodat u voor willekeurig welke ondernemingen van mijn diensten gebruik en, als het u belieft, misbruik kunt maken.

Het ga u goed, zeer dierbare beschermer. Het is mijn wens met u samen te komen waar ter wereld u zich ook bevindt, om op raad van uwe edelheid ofwel bij u te blijven, ofwel naar Italië te gaan. Alvorens de reis aan te vatten heb ik mijn assistent daarom met deze brief naar Brabant gestuurd, naar Antwerpen, om zich op de hoogte te stellen van bijzonderheden over u en uw aankomst. Want als die zaken niet helemaal bekend en inzichtelijk zijn, zou ik lichtvaardig aan mijn reis beginnen, omdat ik niet zou weten in welk land u te zullen ontmoeten. Nogmaals, het ga u goed, beste en grootste van mijn vrienden. Mijn broers en magister Willem Zagere, die keizerlijk raadsheer bij ons is, groeten u.

In het jaar 1533, 2 september, te Leeuwarden, vanuit mijn huis, waarvan ik het gebruik met tuin en het vruchtgebruik graag aan u overlaat, zoals ik u vaak heb verteld, indien uwe excellentie zich zou verwaardigen hier te wonen.

Haio Cammingha, de uwe, of u het wilt of niet, en uw dienstknecht

2867 *Aan Franciscus Rupilius*
Freiburg, 8 september 1533

Erasmus van Rotterdam aan Franciscus Rupilius, doctor in de rechten, gegroet

Van mijn kant, beste Rupilius, verklaar ik dat ik om vele gewichtige redenen Koler na sta en dat ik hem met genoegen zeer erkentelijk ben omdat door zijn toedoen jouw schroom is verdreven en hij je ertoe heeft aangezet mij te schrijven en jou openlijk tot het getal van mijn vrienden te rekenen - zozeer ontbreekt bij mij enige aanleiding de aansprakelijkheid voor dat vergrijp op een ander te schuiven en, zoals jij wenst, de schuld voor dit wangedrag bij Koler te zoeken die jou, zoals je schrijft,[1.] van bedeesd tot onbeschaamd en van een bescheiden man tot een lastpak heeft gemaakt. Ik heb

1. Verwijzing niet gevonden.
1. De brief van Rupilius is niet bewaard gebleven.

hem intussen per brief bedankt;[2] jou beloof ik op mijn beurt en te goeder trouw wat jij uit eigen beweging belooft krachtens de wetten van de Gratiën: dat ik de rol van een vriend vervul als er iets is waarvoor je mijn diensten vraagt, of zonder dat je het vraagt, als de zaak zelf het nodig maakt.

Ik, die al te lang heb geleefd, ben door de dood beroofd van mijn meeste vrienden, niet alleen in Rome, maar ook in Engeland, Frankrijk, Duitsland en Polen. Het zal me daarom zeer welkom zijn als je bij gelegenheid wilt vertellen wat er te Rome voorvalt, als het tenminste gaat om zaken van dien aard dat ze veilig aan een brief kunnen worden toevertrouwd. Wat je schrijft over jouw zeer welgezinde beschermheer Paumgartner deed me bijzonder veel genoegen, niet alleen omdat de voorspoed van een goede vriend me evenzeer verheugt als die van mijzelf, maar ook omdat je me als het ware een schets aanbiedt voor de verheerlijking van zijn roem. Ik weet hoe weinig hij daar in zijn bescheidenheid op uit is, maar het draagt voor iedereen bij aan de goede zeden als de kwaliteiten van voortreffelijke mannen niet worden verborgen, maar ter navolging op het wereldtoneel worden opgevoerd. Om dit te doen zou het te wensen zijn dat ik over zoveel welsprekendheid zou beschikken als zijn verdiensten vereisen en als jij misschien gelooft dat ik bezit. Hoe het ook zij, ik zal toch een poging doen en wel binnenkort, met bijstand van Christus. Maar luister eens, ook jij moet me in deze zaak hulp verlenen, om te voorkomen dat de bescheidenheid van een zeer bezonnen man wordt geschokt door mijn bedrijvigheid. Ik heb besloten het erop te wagen op aansporing van velen, maar vooral van Zasius, wiens raad ik in alle aangelegenheden als een orakel pleeg te volgen. Ik zou me op het ogenblik graag langer met je onderhouden, maar de tijd ontbreekt. Het ga je goed en doe Logau mijn groeten als hij daarginds is.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 8 september 1533

Als een eigenhandig schrijven je aanstaat, neem dan geen aanstoot aan mijn slechte handschrift. Daarmee ben ik nu eenmaal behept. Van mijn kant zal ik nooit aanstoot nemen aan jouw veelschrijverij.

2. Zie brief 2868.

2868 *Aan Johann Koler*
Freiburg, 9 september 1533

Erasmus aan Johann Koler, proost van Chur

Hartelijk gegroet. Je hebt er bijzonder goed aan gedaan de schroom van Rupilius om mij te schrijven met jouw aandrang te verdrijven, want hij lijkt mij een geleerd, bescheiden en bezonnen man. Hij heeft me veel gegevens verstrekt om de naam van een voortreffelijk man op te luisteren, maar in beknoptere vorm dan ik zou wensen, zodat ik zou willen dat jij ze aanvult. Ik zou willen weten wat zijn adellijke afstamming is, door welke omstandigheden zijn geslacht is verarmd, welke vorsten Paumgartner gedwongen of rechtmatig heeft gediend en of er andere zaken zijn die van belang zijn om te weten. En hoeveel kinderen hij heeft en van wie ze onderwijs hebben gehad, want ik ken alleen Georg. Ik zou graag willen dat je hiervoor zo snel mogelijk zorgt, want zodra de uitgevers uit Frankfurt zijn teruggekeerd, dient zich wellicht de gelegenheid aan iets uit te geven.

De theologen van Parijs zijn wederom ten prooi gevallen aan hun waanzin. Er was een vacature voor een boekhandelaar en hierover werd de hele universiteit om raad gevraagd. De rector,[1] hiertoe aangezet door een aantal monniken en theologen, begon met luide stem te klagen dat er boekhandelaars zijn die clandestien Franse boeken drukken en verkopen. Vervolgens werd beraadslaagd over de vacante post en werd de klacht op geen enkele wijze meer vermeld. Meteen na het middagmaal stuurden de theologen een commissaris van de prefect met talloze trawanten naar de boekhandels en op bevel werden in één enkele beweging alle winkels gesloten, de sleutels afgenomen en werd alles verzegeld met het koninklijke zegel. De drukkers zaten in angst toen ze die zo plotselinge beroering zagen. Uiteindelijk kwamen de commissarissen terug om de winkels te inspecteren en namen ze ook mijn boeken in beslag, met name de *Colloquia*, de vertaling van het Nieuwe Testament, de *Zotheid*, de *Lof van het huwelijk*, het boek over het eten van vlees, en bijna alles tot aan de *Copia* en *Over het schrijven van brieven* toe. En dit gebeurde niet eens uit naam van de theologen, maar uit naam van de rector. Béda en de zijnen waren afwezig, maar in zijn afwezigheid heeft hij meer bereikt dan als hij ter plaatse was geweest. Er is misbruik gemaakt van de afwezigheid van de koning. Mijn boeken zijn voor onderzoek aan de franciscanen overgedragen. Ze zullen er duizend ketterijen in aantreffen. Wat is er dwazer dan die waanzin? Ik zie het er nog van komen dat als de Lutherse zaak verzwakt, een zo grote tirannie van monniken de kop opsteekt dat we Luther zullen terugwensen. Ziedaar de monsters die ik tot mijn eigen verderf bevecht.

Onlangs heb ik een brief[2] verstuurd via degene door wie ik het paard heb laten terugbrengen naar de bisschop.[3] Via dezelfde man heb ik Paumgartner

1. Vermoedelijk André de Gouveia.
2. Deze brief is niet bewaard gebleven.
3. Christoph von Stadion. De bode is wellicht Gilbert Cousin.

het boek over de kerkelijke eendracht toegezonden. Ik vermoed dat Hieronymus[4.] het in het geheim heeft gedrukt uit vrees voor de predikers, want hij heeft mij maar drie exemplaren gestuurd en aan anderen niets. Voor het testament kan gemakkelijk worden gezorgd, er is geen behoefte aan machtige beschermers.[5.]

Je raadt me aan de zorgen van me af te werpen; als zorgen me konden doden, was ik allang heengegaan. De beroeringen van de theologen en het geblaf van monniken en anderen verdraag ik tamelijk kalm. Er is één ongeluk dat zich vorig jaar bij mij thuis heeft voorgedaan door toedoen van een roofzuchtige schurk en een misdadige lichtekooi:[6.] nadat alle deuren waren ontgrendeld, zijn de fraaiste stukken van al mijn huisraad ontvreemd en is uit mijn geldkistjes een niet onaanzienlijk bedrag weggenomen. Deze krenking kan ik niet vergeten en niet verteren. Wat het des te pijnlijker maakt, is dat ik me niet kan wreken. De dief is afkomstig uit deze stad en heeft een groot aantal al dan niet aangetrouwde verwanten die allemaal even slecht zijn. Al mijn tijd voor de studie zou ik moeten opgeven. Dit vertel ik in vertrouwen, om de min of meer sluimerende Camarina niet in beroering te brengen.[7.] Zorg ervoor dat het je zo goed gaat als maar mogelijk is, oprechtste van mijn vrienden.

Freiburg, 9 september 1533

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

2869 *Van Celio Calcagnini*
Ferrara, 17 september 1533

Celio Calcagnini aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik ben me bewust dat er ook bij het schrijven beslissende momenten bestaan die men niet kan voorkomen of ontwijken; dit heb ik door eigen ervaring ondervonden. Hoewel ik mij namelijk dikwijls voornam mijn vriend Erasmus te schrijven en de pen al in de hand hield, drongen zich, ik weet niet hoe, plotseling andere gedachten en verstrooiingen aan mij op, die de pen aan mijn hand ontrukten en het schrijven op de lange baan schoven. De zaak liet mij

4. Hieronymus Froben.
5. Ferdinand I en Karel V hadden Erasmus al toegestaan zijn testament in Freiburg op te maken; zie brieven 2317-2318.
6. Erasmus' voormalige assistent Jacobus en een huishoudster.
7. *Adagia* 64.

zeker niet onberoerd, omdat ik inzag dat mijn goede naam voor een belangrijk deel hiermee was gemoeid, want het was vooral aan mij de tussen ons gegroeide genegenheid niet alleen uit vriendelijkheid, maar ook uit eerbied te onderhouden. Hier kwam nog het nadeel bij dat ik merkte met mijn stilzwijgen mijzelf te beroven van een grote vreugde, namelijk de bekoorlijkheid van jouw brieven, omdat ik door niets te schrijven jou de gelegenheid ontnam terug te schrijven. Op welke andere manier dan door te schrijven zou ik immers van een drukbezet man als jij een brief loskrijgen?

Dit onderdeel van de aanklacht heeft voor mij zoveel gewicht dat het door geen enkel argument gemakkelijk kan worden weerlegd. Anders kan ik deze hele onderbreking wel rechtzetten met een goedkope verontschuldiging, vooral omdat er in de tussentijd niets is voorgevallen dat voor mij van belang was om te schrijven of voor jou om te weten. En waren er maar niet juist enkele dingen gebeurd die het verdienen door eeuwige vergetelheid te worden bedekt! Maar overeenkomstig de taak die de liefde eigen is en die niet straffeloos kan worden verwaarloosd, is de herinnering aan onze genegenheid, die overigens nooit zal afsterven, bij mij altijd levend gebleven, en wat in mij te wensen overlaat als het op schrijven aankomt, heb ik niet nagelaten ruimschoots en overvloedig te vergoeden door jouw kwaliteiten voortdurend aan te prijzen en veelvuldig onze vriendschap te vermelden.

Tot zover heb je dan een verdedigingsrede voor mijn laksheid. Maar aangezien die noodlottige tijd van stilzwijgen nu voorbij is, heb ik me alleen maar omdat een vriend me erop wees dat een betrouwbare bode beschikbaar was die in jouw richting vertrok, en hoewel er geen enkel geschikt onderwerp was om over te schrijven, toch losgemaakt uit mijn beknelling en dit geschreven, voor wat het waard is. Nu de gelegenheid om te schrijven zich heeft aangediend, zal ik die ook niet voorbij laten gaan zonder uitdrukking te geven aan mijn erkentelijkheid jegens jou en te getuigen dat ik je eeuwig dankbaar ben omdat je me zo vaak deelgenoot hebt gemaakt van je roem en me eervol hebt vermeld in de *Adagia* en in je *Ciceronianus*. Dat je mij de retorische begaafdheid van Cicero hebt ontzegd, betreur ik zo weinig dat ik zelfs spontaan verklaar dat je veel meer aan mij hebt toegekend dan ik gedurfd had te hopen, zelfs als ik mateloos eerzuchtig zou zijn; je hebt me veelzijdige kennis en een aanvaardbare stijl toebedeeld. Je hebt me zelfs boven een zeer geleerd man[1] gesteld in wie ik gewoonlijk niet aarzel mijn meerdere te erkennen, terwijl ik, als we de zaak in het licht van de waarheid willen bezien, nergens aanspraak op kan maken, behalve op ijverige studie en een onuitputtelijk verlangen naar verfijnde beschaving.

1. Lodovico Ricchieri.

Hierom moet ik alles wat jij, als een vrijgevig landeigenaar, geschonken hebt aan geveld en gerooid hout,[2.] aanvaarden als een goedgunstig geschenk. Overigens ben ik het geheel eens met jouw oordeel in dat boek dat na Cicero niemand meer aan alle eisen van de welsprekendheid heeft voldaan. Bij sommigen bleef de woordkeus in gebreke, bij anderen de verhevenheid, de bekoorlijkheid of andere zaken; zeker is dat bij iedereen de woordvolgorde en het ritme te wensen overlieten, want die twee zaken behoren tot wat men in Cicero 'liever versmaadt dan er een voorbeeld aan te nemen'.[3.] Niettemin zou ik niet ontkennen dat verscheidene mannen van statuur een voorname plaats op de lijst bezetten omdat ze het doel nabij zijn gekomen, maar toch nabij op grote afstand. Ik voor mij prijs degenen gelukkig die op enig onderdeel Cicero navolgen, zoals vroeger de leerlingen van Apelles meenden een grote vooruitgang in de schilderkunst te hebben geboekt als ze enkele penseelstreken van de meester hadden nagebootst, want hem in alles navolgen hielden zij voor vermetel en iets dat hun bereik ver te boven ging. Het ga je goed.

Op mijn verjaardag, 17 september 1533. Te Ferrara

2870 *Aan Désiré Morel*
Freiburg, 12 oktober 1533

Erasmus van Rotterdam aan Désiré Morel, gegroet

Ik wens de stadsgemeenschap geluk, waarde Désiré, nu ze is bevrijd van de onenigheid[1.] die, naar ik vernomen had, de kop had opgestoken. Het is beslist die vrees geweest die me ervan heeft weerhouden naar daarginds te verhuizen, om niet keer op keer gevaar te lopen wegens een gebrek aan wijn. Ik ben namelijk vanaf eind februari tot september voortdurend ziek geweest, met een maag die zo van streek was dat die helemaal niets verdroeg, en ik heb met zekerheid vastgesteld dat de oorzaak van mijn aandoening niets anders was dan een gebrek aan geschikte wijn. Want nadat ik andere wijn had genomen, herstelde mijn maag zich onmiddellijk. Ziedaar de ellende van mijn arme lichaam, die moet ik verdragen totdat God aan de maag en het eten een

2. Vgl. *Adagia* 3338. Bij de verkoop van grond was volgens het Romeins recht geveld en gerooid hout dat op het land lag, niet in de verkoop inbegrepen.
3. Diogenes Laërtius, *Leven en leer van beroemde wijsgeren*, 6, 74.
1. Een conflict tussen het stadsbestuur en de kanunniken van Besançon; zie brief 2895.

einde maakt. Om te voorkomen dat me deze winter hetzelfde gebeurt, heb ik mijn assistent Gilbert Cousin - die me om veel redenen dierbaar is, maar des te meer omdat hij een naaste verwant van je is - op pad gestuurd om me twee of drie vaten te bezorgen.

De officiaal[2.] is volgens mij nog niet van zijn missie teruggekeerd, want hij schreef me onlangs allervriendelijkst uit Luzern, en ik hoorde dat de heer François Bonvalot dit leven heeft verlaten.[3.] Met des te meer klem vraag ik je onze Gilbert met je raad bij te staan, zodat hij het geld goed besteedt en zo snel mogelijk naar ons terugkeert. Misschien zal iemand erom lachen dat ik me zoveel zorgen maak om de wijn. Ik zou ook zelf lachen als ik niet zo vaak was gewaarschuwd door onmiddellijk gevaar. Ik ben teruggeroepen naar mijn vaderland door koningin Maria, de keizer, de grootkanselier en de hertog van Aarschot;[4.] er is zelfs een reisgeld van 300 gulden toegestuurd en een even groot jaarsalaris is vastgesteld. De paarden stonden al klaar en ik had me opgemaakt voor de reis. Maar mijn ziekelijkheid dwingt me de lente af te wachten.

De rest zul je vernemen van Cousin, die tweemaal de jouwe en eenmaal de mijne is. Al zo lang snakken we eerder naar kerkelijke eendracht dan dat we erop hopen. In elk geval heb ik daartoe aangespoord; ik denk dat Gilbert je het boek[5.] zal laten zien. Ik hoop dat het je zo goed gaat als maar mogelijk is.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, op 12 oktober in het jaar 1533 na de geboorte van Christus

2871 *Van Giambattista Egnazio*
Venetië, 13 oktober 1533

Jezus Christus

Het was voor mij niet te verdragen dat Viglius[1.] - moet ik zeggen: de jouwe of de mijne? - naar je zou terugkeren zonder brief van mij waarin ik je duidelijk maak dat niets voor mij belangrijker en dierbaarder is dan zeer gunstige berichten over je te horen. Oneerlijke lieden hebben namelijk praatjes verspreid als zou jij al een tijd geleden aan je natuurlijke lot zijn bezweken. Ook al dacht ik dat het gerucht door jouw afgunstige criticasters in de we-

2. Léonard de Gruyères; zijn brief is niet bewaard gebleven.
3. Dit bericht was onjuist.
4. Maria van Hongarije, Karel V, Jean de Carondelet en Philippe de Croÿ.
5. *De sarcienda ecclesiae concordia.*
1. Viglius van Aytta vertrok op 16 oktober uit Padua naar de Nederlanden.

reld was gebracht, toch had dit jou, in je lichamelijke zwakte en met al het werk waardoor je van alle kanten in beslag wordt genomen, zoals elk mens op enig ogenblik kunnen overkomen, vooral nu de dood zich sinds lange tijd juist de voortreffelijkste mensen toe-eigent. Maar de hoog gerezen zorgen om dit alles verjoeg Viglius moeiteloos uit mijn gemoed; hij verzekerde mij dat je in goede gezondheid verkeerde en je geheel aan de letteren gaf. Ik sloot de man in mijn hart, zowel vanwege zijn voortreffelijke inborst als omdat ik hem ken als jouw beste vriend, en ik heb hem nooit enige dienst geweigerd, zoals de Attische[2.] bode voor jou kan getuigen. Kwamen er maar vaker zulke mensen bij mij langs! Want elke keer dat iemand namens jou zijn opwachting maakt, zal ik me niet onbetuigd laten.

Wat de Griekse uitgave van Basilius betreft, ben ik je buitengewoon dankbaar voor je uitstekende voornemen. Ik hoop je in de toekomst mijn dank in gelijke mate en nog sterker te betuigen, als ik dat tenminste zal kunnen. Je moet alleen weten dat Cyprius behalve je brief[3.] geen uitgave van Basilius aan me heeft gegeven.

Onze vrienden Torresani,[4.] die zich in het zweet werken voor het herstel van de letteren, doen je de hartelijke groeten. Ze zijn begonnen aan een Griekse uitgave van Themistius;[5.] zodra die is voltooid, zal ik je die toesturen. Het ga je goed, allerbeste Erasmus, en doe van mij de groeten aan je geleerde makkers daarginds.

Venetië, in de drukkerij van Aldo,[6.] met haastige pen, terwijl Viglius aandringt, de reishoed al bijna op zijn hoofd, 13 oktober 1533

Egnazio

2872 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 19 oktober 1533

Gegroet. Als Morel[1.] degene met loensende ogen is die, na een aanbeveling aan mij van Sadoleto, bij Hieronymus[2.] heeft gewoond: aan dergelijke lieden heb

2. Dat wil zeggen: in alle opzichten betrouwbaar (*Adagia* 725).
3. Deze brief is niet bewaard gebleven.
4. Gianfrancesco en Frederico.
5. *Omnia Themistii opera* (Venetië, 1534).
6. Aldo Manuzio.
1. Jean Morel van Embrun, die kennelijk aan Erasmus als assistent was aanbevolen in plaats van Gilbert Cousin.
2. Hieronymus Froben.

ik geen behoefte. Ik wil iemand die Duits kent en in elk geval Latijn, die Gilbert kan opvolgen. Als hij maar niet uit deze streek afkomstig is. Eén ervaring daarmee is meer dan genoeg.[3.]

Er komt een maand proeftijd. Als een van beiden niet tevreden is, wordt het reisgeld vergoed.

De rest volgt als we elkaar zien, zoals je belooft. Het ga je goed, met allen die je dierbaar zijn.

19 oktober 1533

Je Erasmus van Rotterdam

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2873 *Van Juan Ginés de Sepúlveda*
Rome, 23 oktober 1533

Juan Ginés de Sepúlveda aan de heer Erasmus van Rotterdam, gegroet

Al enige tijd weet ik niet wat je uitvoert en ik ben er zelfs niet zeker van of het boekje van Zúñiga, dat gericht is tegen jouw aantekeningen bij het Nieuwe Testament en dat ik je in de voorbije dagen vanuit Bologna heb toegestuurd, jou in handen is gekomen. Maar aangezien het ongetwijfeld is afgeleverd en ik vermoed dat je vanwege zijn opmerkingen bezig bent de vruchten van je doorwaakte uren nauwgezet te herzien, meende ik dat het tegen mijn plicht en mijn respect voor jou zou ingaan als ik je zou verhullen wat naar mijn mening ten zeerste voor deze zaak van belang is. Je moet weten dat de Griekse teksten die je in het Nieuwe Testament hebt gevolgd, door talrijke fouten zijn bedorven; soms gaat het om een enkel woord, soms om hele passages die zijn weggelaten of juist zijn herhaald. Dat dit is gebeurd, is volgens mij de schuld van de kopiisten, voor wie de minder gelukkige aantekeningen die sommige geleerden in de marges van de boeken hadden gemaakt, aanleiding gaven tot vergissingen, zoals wel vaker het geval is. En zo heeft dit euvel, nadat het eenmaal was ingeslopen door de fout van sommige mensen, zich naar mijn waarneming zozeer verbreid dat niet alleen alle gedrukte boeken met die vergissingen in omloop zijn, maar dat ook sommige handgeschreven exemplaren niet van die fouten zijn verstoken.

Des te minder mag het iemand verbazen dat jij, door blinde gidsen te volgen, over dezelfde hobbels bent gestruikeld. In de bibliotheek van het Vati-

3. Zie brief 2868.

caan ligt namelijk een zeer oud Grieks handschrift[1] dat beide Testamenten bevat, nauwkeurig en zorgvuldig in hoofdletters opgeschreven en sterk afwijkend van de gangbare teksten. Want nadat ik door Zúñiga hierop was gewezen, heb ik het op me genomen de zaak te onderzoeken en teksten te vergelijken. Dat dit van alle handschriften het zuiverste exemplaar is, blijkt zowel uit de ouderdom ervan en de zorgvuldigheid van de kopiist als uit het gegeven dat het in hoge mate overeenstemt met onze oude vertaling, waarvan niet mag worden betwijfeld dat die eveneens op basis van een bij uitstek zuiver exemplaar is vervaardigd en door ons voorgeslacht aan ons is overgeleverd. Aangezien zodoende de overige boeken verbeterd moeten worden aan de hand van dit betrouwbare handschrift, dat als het ware de norm is waarnaar ze zich moeten richten, kun je je zelf een voorstelling maken van het werk dat moet worden gedaan. Neem van me aan dat de gangbare Griekse tekst zelden afwijkt van onze oude vertaling (en die afwijkingen zijn talrijk, zoals je weet) zonder dat ze eveneens afwijkt van dit Vaticaanse handschrift. En om je niet in het ongewisse te laten: ik heb op 365 plaatsen tekstafwijkingen vastgesteld.

Wat mij ertoe aanzet jou hierop in algemene zin te wijzen, aangezien ik jouw loffelijke reputatie met des te meer graagte ben toegedaan omdat die me nauw verbonden lijkt met het algemeen belang, staat me overigens evenmin toe te verzwijgen wat ik al lang geleden heb opgemerkt in het vierde hoofdstuk van de Brief van Paulus aan de Galaten. Ik las de brieven van Paulus, zoals ik tegenwoordig dikwijls in het Grieks en soms in het Latijn pleeg te doen, naargelang het boek me in handen komt, zeker niet om tot afgunst van wie dan ook mijn vernuft te beproeven door het Latijn met het Grieks te vergelijken, maar om de betekenis daarvan dieper tot mijn geheugen te laten doordringen. Toen ik dan stuitte op de passage die in de oude vertaling luidt: ‘De Sinaï is een berg in Arabië, die grenst aan die welke nu in Jeruzalem staat’,[2] kon ik, na de zaak nader te hebben onderzocht, niet anders dan me erover verbazen dat de geografische situatie zo sterk afwijkt van de woorden van Paulus. Het staat immers vast dat de berg die aan Jeruzalem heet te grenzen, op vele dagreizen van die stad verwijderd is. Mijn bezorgdheid werd nog veel groter door het commentaar van Thomas die, nadat hij heeft gezegd dat dat beide plaatsen twintig dagreizen van elkaar verwijderd zijn, uitlegt dat ze toch aan-

1. Codex Vat. gr. 1209 uit de vroege 4e eeuw, inderdaad het oudste bewaard gebleven Griekse bijbelhandschrift.
2. Galaten 4:25.

grenzend worden genoemd vanwege de ononderbroken tocht van de joden.[3.]

Omdat ik argwaan koesterde tegen wat er stond, leek het mij toen dan ook een goed idee het Griekse handschrift te raadplegen, dat gemakkelijk alle twijfel bij mij wegnam. Het bevat namelijk de volgende tekst: 'Want Hagar is de berg Sinaï in Arabië die overeenkomt met het huidige Jeruzalem'. Als ik me niet vergis, verschilt de ware betekenis van deze woorden sterk van zowel de oude vertaling als van de jouwe, die ik, niet tot mijn spijt, eveneens heb bekeken. Het woord *sustoichei* betekent immers niet 'naburig' of 'aangrenzend', zoals jij het tot mijn verbazing vertaalt, want *sustoicha* zijn zaken die verwante proporties en ordeningen hebben, zoals Aristoteles op vele plaatsen leert; een dergelijke verwantschap wordt door die filosoof steevast *sustoichia* genoemd, bijvoorbeeld in het eerste en derde boek van de *Physica* over het gehoor, evenzo in het eerste boek van de *Nicomacheïsche ethiek* en op zeer veel andere plaatsen.

Maar hoewel niemand volgens mij die woorden vaker gebruikt dan Aristoteles, maakt Suidas hun betekenis toch bijzonder duidelijk: '*Sustoicha*', zegt hij namelijk, 'wordt gezegd van zaken die onderling verwantschap vertonen, wat ook naar analogie kan zijn', enzovoort.[4.] Mij lijkt dan ook dat de passage beter als volgt kan worden vertaald: 'Want Hagar is de berg Sinaï in Arabië, die van dezelfde aard is als het huidige Jeruzalem'. De betekenis is namelijk: de Sinaï, waarmee Hagar zinnebeeldig wordt aangeduid, is een berg in Arabië, die van dezelfde aard en verhouding is als de stad Jeruzalem die wij nu met onze lijfelijke ogen zien, want zoals de ene aards is, zo is de andere dat ook, en beide verhouden zich op dezelfde wijze tot het hogere - dat wil zeggen: het hemelse - Jeruzalem.

Dit is dan wat mijn plichtbesef en mijn respect voor jou mij hebben bewogen je te schrijven. Het is aan jou ons terug te schrijven wat je denkt, wat je gedaan hebt en wat je van plan bent. Het ga je goed.

Rome, 23 oktober in het jaar 1533 na de geboorte van Christus

2873a *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, midden oktober 1533]

Hartelijk gegroet. Deze oude man[1.] vraagt of ik je iets wil schrijven. Ik voor mij heb niets te schrijven, aangezien zich op het ogenblik verder niets voor-

3. Thomas van Aquino, *Super Epistolam Pauli ad Galatas lectura*, IV, 8. Bedoeld is: de reis die van de berg Sinaï (waar Mozes de Tien Geboden ontving) verder ging naar Jeruzalem.
4. De *Suda* is een Griekse encyclopedie uit de 10e eeuw, ten onrechte toegeschreven aan een auteur die Suidas zou heten.
1. Mogelijk Felsenmeyer.

doet, maar ik schrijf je het volgende, iets waarop ik voortdurend aandring en waarvan ik je allang overtuigd acht: dat je altijd en overal naar believen gebruik kunt maken van mijn diensten. Binnen tien of hooguit veertien dagen moet ik naar Freiburg voor een zaak van mijn schoonvader,[2.] tenzij er iets tussenkomt. Dan kunnen we het persoonlijk hebben over wat je onlangs had voorgesteld.[3.] Maar ik zal ook jouw raad nodig hebben over zekere voorwaarden die mij worden aangeboden.[4.]

Het ga je goed, hooggeachte Erasmus

2874 *Aan Justus Decius*
Freiburg, 1 november 1533

Erasmus van Rotterdam aan Justus Decius, secretaris van de koning van Polen, gegroet

Van oudsher ben ik je om vele redenen verplicht, beste Justus, maar door de opeenstapeling van diensten die je me dagelijks bewijst, zorg je ervoor dat ik je nog meer ben toegedaan. Een dienst waarvoor ik je zeer dankbaar ben is dat je me zo zorgvuldig op de hoogte houdt van wat zich in het openbaar en in persoonlijke kring in Polen voordoet, en dat door jouw goede zorgen zowel de brieven van mijn vrienden aan mij als die van mij aan hen veilig aankomen, hoewel we door een zo grote afstand van elkaar zijn gescheiden.

We zijn de afgelopen twee jaar getroffen door het gevoelig verlies van een aantal vrienden, vooral van William Warham, aartsbisschop van Canterbury, die voor mij opwoog tegen vele anderen. Met des te meer graagte ga ik om met degenen die overgebleven zijn. Ook moeten we ons inspannen om het verlies van oude vrienden te vergoeden met de aanwas van nieuwe. Hiervoor zou ik me geen geschiktere persoon kunnen wensen dan jij, in de gedaante van jezelf, uit eigen beweging aanbiedt.

Enkele malen was ik van plan je ergens voor te waarschuwen, maar omdat dit kleingeestig leek, vond ik het tot dusver beter niets te zeggen. Nu echter de schaamteloosheid van de mensen van dag tot dag toeneemt, zie ik me genoodzaakt mijn voornaamste vrienden te waarschuwen om te voorkomen dat ze zich nog langer voor de gek laten houden. Je weet dat tegenwoordig door

2. Leonhard Fuchs.
3. Een nieuw testament, dat Erasmus op 26 november zou opmaken.
4. Als stadssecretaris van Straatsburg. Amerbach zou het aanbod uiteindelijk afwijzen; vgl. brief 2883.

alle landen zwervers rondstruinen, om niet te zeggen bedriegers, die volkomen berooid[1] zijn maar niets liever doen dan luieren en klaplopen. Dit noemen zij vrijheid, godbetert. Onder hen zijn er die een nieuwe manier hebben bedacht om geld af te troggelen en uit mijn geschriften of uit andermans mededelingen achterhalen wie mijn toegewijde vrienden zijn en waar die zich bevinden. Bij hen gaan ze langs, zich uitgevend voor mijn assistenten of leerlingen en zelfs voor fervente verdedigers van mijn reputatie (de hemel zij ons genadig), die bereid zijn voor Erasmus niet alleen eenzaam te strijden maar ook te sterven. Ze verzinnen er nieuws bij over mij waarvan ze denken dat mijn vrienden het graag horen: dat Erasmus blaakt van gezondheid, dat hij goddelijke werken uit zijn mouw schudt, wat nog meer? Dat hij volkomen triomfeert. Intussen worden zij enkele dagen lang gastvrij ontvangen, soms zelfs enkele maanden, en niet zonder reisgeld weggezonden. Want allen die zich op die kunsten toeleggen, waar ze ook hun opwachting maken, arriveren nadat ze zogenaamd door rovers zijn uitgekleed.

Maar nog leuker is dat sommigen op jacht gaan naar gewin bij mensen van wie ze denken dat die Erasmus kwaad toewensen. Aan hen dissen ze wonderlijke verhalen op: de ene keer dat Erasmus van zijn paard is gevallen en zijn nek heeft gebroken, de andere keer dat hij ten prooi is gevallen aan een ongeneeslijke ziekte, dan weer dat hij ten grave is gedragen. En om niemand daaraan te doen twijfelen, noemen ze daarbij plaats, jaar, maand, dag en tijdstip, en ten slotte dat zijzelf bij de begrafenis aanwezig waren en over zijn graf heen zijn gelopen. Er zijn er ook die het gerucht verbreiden dat Erasmus, samen met Oecolampadius, met roedeslagen uit Bazel is verdreven. En aan deze hansworsten valt het applaus van hun toehoorders ten deel! Hoewel de loosheid van hun vertelsels al vaak genoeg uit de feiten is gebleken, schamen ze zich toch niet steeds opnieuw dergelijke zaken te verzinnen. Want wie zulke vertoningen opvoert, moet wel alle schaamte van zich hebben afgeworpen. Het gevaar bestaat dat het door hun toedoen niet zal worden geloofd dat ik dood ben wanneer ik werkelijk mijn laatste dag beleef, die beslist niet meer veraf kan zijn voor de oude, gebrekkige, onder vele werkzaamheden en lasten gebukt gaande man die ik ben. Toch heb ik met die lieden te doen en wens ik hun in mijn gebeden slechts toe dat zij bij zinnen komen.

Ik kom terug op de lieden die mijn lof verkondigen; men zou aan hun streken voorbij kunnen gaan als sommigen mijn vrienden niet al te brutaal bij de neus zouden nemen en van welgestelde lieden en van vorsten aanzienlijke sommen zouden afdwingen, zodat ik mij door hun toedoen aan de weldoeners verplicht voel en me gedwongen zie dank te zeggen uit naam van mensen die ik ofwel niet ken, ofwel goed genoeg ken om te weten dat ze nergens

1. Letterlijk: ‘naakter dan een slangenvel’ (*Adagia* 26).

voor deugen. Ik zal je een paar voorbeelden geven uit vele, waarom je zult lachen. Een jaar of tien geleden werd in Bazel een jongeman[2] in de gevangenis geworpen die was aangehouden bij een gevecht, omdat hij het zwaard niet wilde neerleggen toen er om vrede werd geroepen, wat daar nog net geen halsmisdrijf is; ik kende hem zelfs niet van gezicht. Ik denk dat hij ooit werkzaam was geweest in een drukkerij. Door vrienden werd ik ertoe aangezet vergeving voor hem te vragen door bemiddeling van de Engelse gezant[3] die daar destijds toevallig verbleef, een buitengewoon rechtschapen man. De dag tevoren had de gezant mij een beleefdheidsbezoek gebracht, omdat hij had vernomen dat ik niet alleen druk bezet was, maar ook in minder goede gezondheid verkeerde. Toch had het dringende verzoek van een aantal mensen voor mij zoveel gewicht dat ik mij voor een waardeloze nietsnut naar de gezant van de koning begaf, als gezant van een gewetenloze schurk. In de avond trof ik de drukbezette gezant, ik zette de zaak kort uiteen en de volgende dag werd de kemphaan vrijgelaten. Om zijnentwil moest ik uitvoerig mijn dankbaarheid betuigen aan de stadsraad, die van mening was dat mij een grote weldaad was bewezen. Denk je nu dat die kerel mij na zijn vrijlating bedankte? Op dezelfde dag dat hij was vrijgelaten, sloeg hij in het huis van een drukker, dronken van diens wijn, zulke heftige taal tegen Erasmus uit dat hij mij met getrokken zwaard met de dood had bedreigd als ik aanwezig was geweest. Toen hem daags nadien werd gevraagd of het hem ernst was met wat hij had gezegd, verontschuldigde hij zich met een beroep op zijn dronkenschap - bij die rechtbank een geldig excuus. Ik vermoed dat hij in woede tegen mij was ontstoken omdat hij dacht dat ik weinig moest hebben van het evangelie dat ze destijds uit een of andere kuil hadden opgegraven. Dit alles gebeurde toen zonder dat ik ervan wist. Hij vertrok zonder mij te groeten en verhuisde naar Konstanz. Daar, bij Botzheim, een bijzonder rechtschapen vriend, pochte hij dat hij mijn assistent was en ergens naar op weg was nadat ik hem met grote dankbaarheid had laten gaan. Hij werd gedurende enkele weken zeer behoorlijk onderhouden en vertrok niet zonder geschenk. Dit heb ik achteraf begrepen uit het relaas van Botzheim. Het lijdt voor mij geen twijfel dat hij zich met hetzelfde verhaal tot anderen heeft gewend, met name tot Melanchthon, wetend dat ik met hem een bijzondere vriendschap onderhield en hij nog gezien was bij machtige lieden die destijds de Lutherse leer aanhingen. Dit zijn de mensen die door dat evangelie worden erkend en omhelsd.

Met betrekking tot een ander[4] weet ik dat jij hem kent, want hij ging dik-

2. Benoît Vaugris.
3. Waarschijnlijk Richard Pace.
4. Het is niet bekend om wie het gaat.

wijls naar Polen. Aldaar gaf hij zich bij de machtige en geleerde bewonderaars van Erasmus voor diens assistent uit, door hem heengezonden om al diens vrienden te groeten, hoewel hij me in Bazel nauwelijks van gezicht bekend was en hij me zo diep vereerde dat hij zich nooit verwaardigde zijn hoed af te nemen als hij me tegenkwam. Met die vertoning heeft hij heel wat goud bijeengeschraapt, zodat hij op zeer evangelische wijze zijn dagen in ledigheid doorbrengt en mij niet beter gezind is dan als ik hem van al zijn middelen had beroofd.

Weer een ander maakte ooit zijn opwachting bij mij terwijl ik hem nooit had gezien en hij mij evenmin. Hij kwam uit Rome en was op terugreis naar Brugge, waar hij woonde. Hij liet weten dat hij franciscaan was geweest, hoewel ik daar niet naar vroeg. Omdat ik zag dat hij slecht verzorgd was, vroeg ik waarvan hij leefde. Hij kwam ervoor uit dat hij leefde van de bedelarij. Omdat ik nauwelijks kon geloven dat de mensen zo vrijgevig waren, voegde hij toe dat hij in Duitsland had gedaan of hij bij Erasmus in dienst was. Toen ik mij erover verbaasde dat mijn naam in Duitsland zo geliefd was, zei hij dat iedereen met genoegen iets had gegeven aan een assistent van Erasmus, met uitzondering van twee priesters in de stad Laufenburg, die wel iets gaven, maar mopperden omdat hij Erasmus had genoemd. De naam van Erasmus moet daar heiliger zijn dan die van Franciscus. Je vraagt je af wat ik heb gedaan? Wat anders: ik heb gelachen om de onbevangen brutaliteit van de man en hem voor de mij bewezen eer enkele munten gegeven bij wijze van reisgeld.

Sommigen beschikken over een tevoren bedacht verhaal dat ze uit hun hoofd hebben geleerd en dat ze, met kleine variaties, bij veel mensen gebruiken. Als ze niet voor een gesprek worden toegelaten, sturen ze het schriftelijk toe. Gevraagd waar ze vandaan komen en waar ze heengaan, geven ze iedereen een ander antwoord, al naar gelang het helpt om iets los te peuteren. Uit vrees dat het huispersoneel hen van een ontvangst afhoudt als ze geen brieven van vrienden komen brengen, liegen sommigen dat ze die wel hebben, maar dat de brieven van dien aard zijn dat ze persoonlijk overhandigd moeten worden. Wanneer de gelegenheid voor een gesprek wordt geboden, komt hun verhaal erop neer dat ze tenminste met goede raad geholpen willen worden:

- Waarvoor?
- Om mijn reis te kunnen voortzetten.
- Wat is dan het probleem?
- Ik heb geen reisgeld.
- Wat heeft je tot deze missie gedrongen?
- Dat ik geleerde mensen ontmoet, u in de eerste plaats.

- Met wat voor raad denk je aan reisgeld te komen?
- Als u het mij eens zou geven.

Een gemakkelijke raad! Dat is vragen om hulp, niet om raad. Anderen zeggen dat ze een baan zoeken:

- Wat voor baan? Wil je iemands assistent zijn of in een drukkerij werken?
- Helemaal niet.
- Wat dan?
- Ik wil vrij zijn om me aan de letteren te wijden.
- Welke letteren?
- De schone (want hij schaamt zich te bekennen dat hij in de ban is van de nieuwe leerstellingen).

Maar komt het reisgeld dan ten goede aan de studie? Zeker niet. Waar hopen ze dan op? Dat iemand geld wil geven. Fijne lui zijn dat! Bij onbekenden en zelfs bij mensen met een verschillende religie houden zij hun hand op, zodat ze op hun gemak en naar eigen goeddunken hun leven werkeloos kunnen doorbrengen. Ik weet dat jij dit als belachelijk en onbelangrijk beschouwt, maar die onbelangrijke zaken hebben ernstige gevolgen. Als de magistraten zouden overwegen hoe weinig het de staat ten goede komt dat jongeren aan lediggang gewend raken en de wereld stilaan wordt gevuld met bemoeizieke en luie zwervers, zouden ze binnen de kortste keren het gevaar proberen te bedwingen. De kinderen leren al hetzelfde: bedelen onder het voorwendsel van de studie en intussen niets anders doen dan spelen. Worden ze uitgenodigd bij iemand in dienst te treden, dan weigeren ze; worden ze uitgenodigd te leren schrijven om daarmee iets te verdienen, dan willen ze niet. Zo aangenaam vinden zij het ellendige en verfoeilijke nietsdoen. Wat komt vervolgens, nadat de volwassen leeftijd is bereikt, van dergelijke lieden terecht? Ze zijn ongeletterd, haten de godsdienst en hebben geen enkel vak geleerd. Wat anders rest hun nog dan zich in de oorlog te storten en zich onder de vlag van het leger tot plunderaars te bekwamen? Duitsland brengt geesten voort wie het geenszins aan succes zou ontbreken als hun van jongs af het juiste onderwijs zou worden gegeven. Maar erger nog zijn degenen die, hoewel van gevorderde leeftijd, kundig op het gebied van de letteren en voorzien van religieuze bagage, toch werkeloos ronddwalen in de gedaante van soldaten, en niet alleen schaamteloos misbruik maken van mijn naam, maar ook van die van grote koningen en vorsten, terwijl ze niemand zo goed dienen als Comus en zijn vrouw Methe,[5.] alsof ze slechts zijn geboren voor hun gehemelte en hun buik.

5. Bedoel is: het plezier en de dronkenschap.

Aan hun streken ga ik nu voorbij. Het is een Ilias van kwaad.[6] Ik spoor je alleen aan jezelf te hoeden voor dergelijke lieden en je vrienden te zeggen dat ze zich moeten hoeden. Hoe moet ik me hoeden, zul je zeggen? Door niets van hun verhalen te geloven tenzij ze een brief van mij overleggen die ik eigenhandig heb ondertekend en waarin zij met name worden aanbevolen. Ze zullen zeggen dat ze dieven tegen het lijf zijn gelopen en van al hun goederen zijn beroofd, dat zelfs de brieven zijn ontvreemd; dat moet je niet geloven. Met jouw verstand zul je hun bedrog aan hun gezicht kunnen aflezen. Overigens moet je zelfs in een brief niet zonder meer vertrouwen stellen. In Siena had ik een leerling,[7] titulair aartsbisschop van Saint Andrews, bastaardzoon van koning Jacobus van Schotland, een hoogbegaafde jongeman met een goede inborst. In de marges van een manuscript dat ik nooit had gezien, had hij mijn handschrift zo goed nagebootst dat hij me volledig had beetgenomen als ik niet zeker had geweten dat ik het manuscript nooit had gelezen of gezien. Hij hield voet bij stuk, zeggend dat ik het vergeten was; waar anders, zei hij, komt uw handschrift vandaan? Ik herken mijn hand, zei ik, maar ik heb nooit eerder dit boek gezien of iets dat erop lijkt. Uiteindelijk biechtte hij lachend zijn kunststukje op.

Ik zal hieraan één klein verhaal toevoegen en je niet met nog meer belasten. Christophe de Longueil, een man van aanzien in de letteren die een ware grootheid zou zijn geworden als het lot hem een langer leven had beschoren, bracht mij zo'n twaalf jaar geleden in Leuven een bezoek op zijn terugreis naar Italië. Na enkele gezamenlijke maaltijden vroeg hij om een gesprek onder vier ogen. Dat werd hem gegeven. Hij vroeg me of ik een zekere Silvius kende. Ik antwoordde dat ik gedichten had gelezen van een Sylvius uit Amiens.[8] Hij schudde het hoofd. Daarna zei ik dat ik François Sylvius[9] in Leuven had ontmoet. Die twee zijn tamelijk oud, zei Longueil; degene naar wie ik vraag, was zeventien of achttien jaar. Toen hij zag dat ik geen andere Silvius kende, gaf hij uitleg over een affaire vol kostelijke vermetelheid, zoals de komische dichter zegt.[10] In Rome was een jongeman aangekomen die zich met een vermoedelijk valse naam Silvius liet noemen en die was weggelopen, zoals Longueil vertelde, uit een benedictijns klooster. Hij had begrepen dat ik nauwe betrekkingen onderhield met Paolo Bombace; onder de Italianen kende ik niemand met een eerlijker karakter. Hij had gehoord dat Leo X mij goed gezind was - had ik daarvan maar handiger gebruik gemaakt!

6. *Adagia* 226.
7. Alexander Stewart, bastaardzoon van Jacobus IV van Schotland.
8. Jacques Dubois.
9. François Dubois, broer van de vorige.
10. Terentius, *Phormio* I, 2, 84.

Deze Silvius verzon twee zogenaamd door mij geschreven brieven waarin hij werd aanbevolen, de ene gericht aan Bombace, de andere aan Leo. Bombace liet zich gemakkelijk beetnemen; hij is een man van een allesbehalve wantrouwige natuur en was mij destijds zozeer toegedaan dat hij iemand die alleen maar de groeten van Erasmus had overgebracht, van ganser harte zou hebben omhelsd. Silvius beschikte over een zo edele moed dat hij, zich bewust van zijn onbeschaamde listigheid, er niet voor terugdeinsde zich tot de vorst van de hele wereld te wenden, paus Leo. Ik heb een brief van Erasmus, vertelde hij. Hij werd toegelaten en overhandigde de valse brief. Wie zou hebben vermoed dat een zo vermetel bedrog was opgekomen in het brein van een jongeling? Leo sloot hem met zijn gebruikelijke minzaamheid in zijn hart, hielp de neerknielende jongeman met beide armen overeind en beloofde van alles. Zoveel vermocht een valse aanbeveling van Erasmus! Maar toen Silvius zijn terugkeer naar de paus voor zich uit bleef schuiven, vroeg Leo uit eigen beweging waar de jongeman was gebleven die door Erasmus was aanbevolen. Deze nu was door de koorts overvallen en tijdens de reis gestorven voordat hij bij de paus was aangekomen, die toen in Ostia verbleef. Zo kwam een voortijdig einde aan het toneelstuk dat anders vele bedrijven zou hebben gekend.

Als een dergelijke vogel naar jullie in Polen is gevlogen, zorg dan dat je je vrienden waarschuwt, vooral de eerlijke en vrijgevige mannen onder hen, met name zijne excellentie Piotr, bisschop van Krakau,[11.] Andrzej Krzycki, bisschop van Płock, Johannes Dantiscus, bisschop van Chełmno, Erazm, abt van Mogiła,[12.] Jan Łaski, proost van Gniezno, Seweryn Boner, de arts Antonin en alle anderen die mij bijzonder zijn toegedaan. Niet dat ik er bezwaar tegen heb dat zij hun middelen uitdelen aan wie zij willen, maar ik wil niet dat mijn vrienden zich laten bedotten met mijn naam als lokmiddel, en ook niet dat ik hun om valse redenen dank verschuldigd ben. Jou en allen die je dierbaar zijn wens ik het allerbeste.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 1 november 1533

2875 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 6 november 1533

Gegroet. Als Viglius, die hier is, jou in Bazel treft, verzoek ik je jouw welwillende natuur, die je tegenover alle goede en geleerde mensen aan de dag legt, tegenover hem te verdubbelen; een oprechter man dan hij laat zich niet vin-

11. Piotr Tomicki.
12. Erazm Ciołek.

den. Meer voeg ik niet toe, om geen moeite te verspillen. We zijn in afwachting van jouw bezoek. Het ga je goed. Mijn hartelijke groeten aan Basilius.

Freiburg, 6 november 1533

Je Erasmus van Rotterdam

Aan de heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2876 *Aan Conradus Goclenius*
Freiburg, 7 november 1533

Erasmus van Rotterdam aan de heer Conradus Goclenius, gegroet

Hoe moet ik je begroeten: als ezel of als koning?[1] Ik ben opgeschrikt door het voorteken van de kerkbrand te Antwerpen, als het gerucht waar is dat hierheen is gesneld. Bisschop Johannes Dantiscus schrijft dat een stad[2] waarvan hij heer was en waar hij een kasteel bezat, zozeer door vuur is verteerd dat alleen puinhopen en de stadsmuren ervan zijn overgebleven. Eerder al was Chełmno in vlammen opgegaan, zijn bisschopszetel. Verteld wordt dat op diverse plaatsen allerlei wonderlijke branden woeden. Wat dit te betekenen heeft, weet ik niet, behalve dat tegenwoordig het evangelie dagelijks iets nieuws brengt, zoals vroeger het geval was met Afrika.[3]

Jan van Campen heeft Polen inmiddels verlaten, geloof ik, om langs een omweg naar Venetië te gaan en daar met een of andere jood[4] te spreken; de gelegenheid was hem geboden door Aleandro, die nu in Venetië leeft als een ware epicureër, zij het niet zonder waardigheid. Van Campen heb ik eervol vermeld in mijn laatste brief[5] aan Dantiscus. Daarvoor is hij me geweldig dankbaar, zonder te verhelen dat hij mij ervan verdenkt een onverteerbare haat jegens hem te koesteren omdat ik vijf jaar lang nooit iemand heb opgedragen hem de groeten te doen. Hierom heb ik smakelijk moeten lachen, want het is zelfs nooit in mijn dromen opgekomen hem te haten. Ik hoor dat er in Parijs een genootschap van Duitsers bestaat dat wordt geleid door Carinus, die luid verkondigt welke schanddaden hij mij omwille van Christus heeft vergeven. Guinterius van Andernach verblijft daar, uit wiens brieven ik opmaak dat Van Paesschen hem dikwijls schrijft. Jij bent verstandig genoeg om

1. *Adagia* 2441.
2. Lubawa (Löbau).
3. Zie *Adagia* 2610: ‘Afrika brengt altijd iets nieuws’.
4. Elias Levita.
5. Deze brief is niet bewaard gebleven.

geen waarschuwing nodig te hebben. Ze zullen je uiteindelijk eronder krijgen als je hun vaak schrijft.

Melanchthon is naar Polen geroepen. Dit werd me geschreven door de bisschop van Płock,[6.] die hem uitgenodigd heeft. En Melanchtchon zelf laat zowel in zijn commentaar op de Brief aan de Romeinen als in zijn persoonlijke brieven aan mij[7.] duidelijk doorschemeren dat hij zich schaamt voor zijn medestanders. Eind september heb ik van Van der Dilft een brief gekregen die in mei in Spanje was geschreven, samen met een brief van Juan de Vergara.[8.] Allebei beloven ze geld van de aartsbisschop van Toledo,[9.] maar geen van beiden noemt een bedrag. Mij heeft zelfs niet de schaduw van een geldsom bereikt. Toen mijn assistent Quirinus daarginds was, heeft Van der Dilft niets gezegd en ook geen woord via hem geschreven. Hij heeft hem integendeel laten gaan met de belofte dat hij jou via zijn eigen assistent een brief zou sturen. Hier komen de woorden uit de tragedie van pas: ‘de goddelijke manifestaties kennen vele gedaanten’.[10.] Wat ik via Lieven heb geschreven,[11.] is jou waarschijnlijk te goeder trouw overhandigd. Het plan van mijn terugkeer heb ik niet laten varen; dat gerucht heeft zich verbreid, wat niet mijn bedoeling was. Je kunt daar de bedoelingen van bepaalde lieden gemakkelijk uit afleiden. Het doet me verdriet dat het Drietalencollege zo snel in het slop is geraakt en ik zie het nog verdwijnen als de president[12.] en de executeurs niet zorgvuldig waken over de toewijding van de hoogleraren. Van Campen is weg; jij levert strijd, hoewel je ongetrouwd bent;[13.] Rescius onderhoudt diverse mensen. Ik schrijf dit via Viglius, die bij jou in de plaats zal komen van een uitvoerige brief van mij.

Het ga je goed. Freiburg, 7 november 1533

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

6. De brief van Adrzej Krzycki is niet bewaard gebleven.
7. Vgl. brief 2732, die veel minder uitgesproken is dan Erasmus doet voorkomen.
8. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
9. Alonso de Fonseca.
10. Euripides, *Andromache* 1284 en *Helena* 1688.
11. Waarschijnlijk brief 2863.
12. Joost van der Hoeven.
13. Vgl. *Adagia* 3135: ‘Wie geen strijd levert, is vrijgezel’.

2877 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 7 november 1533

Erasmus van Rotterdam aan Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár enz.

Het zou te wensen zijn dat jullie aan het hof mannen omhelzen zoals Viglius van Zwichem die deze brief bezorgt, een jongeman met een onberispelijk karaker, doctor in de rechten, die in Padua openbare colleges heeft gegeven, niet zonder wedijver maar evenmin zonder roem. Ook in de schone letteren doet hij voor zichzelf niet onder. Geen edelsteen is zuiverder dan zijn geest. Degenen die geen aanbeveling waard zijn, peuteren veel aanbevelingen los. Hij heeft zelfs niet om één woord van aanbeveling gevraagd. Ik vraag je uitsluitend om mijnentwil kennis te maken met een jongeman die zoveel bijzondere kwaliteiten bezit.

Men schrijft dat de hoofdkerk van Antwerpen is afgebrand. Wat hebben die vele branden toch te betekenen! Men schrijft dat dorpjes rondom Keulen in vlammen zijn opgegaan. Een stad[1] die op een dagreis hiervandaan ligt, is volkomen in de as gelegd door een vuur dat door de duivel is aangestoken, zoals het hardnekkige gerucht gaat. Verteld wordt dat ook in Zwitserland enkele gehuchten zijn afgebrand. Bisschop Johannes Dantiscus van Chełmno schrijft dat Chełmno, de zetel van het bisdom, in rook is opgegaan, en dat bovendien een andere stad,[2] waar hij een kasteel bezat, zozeer door vuur is verteerd dat er behalve de muren bijna niets meer van over is. Dit kan volgens mij niet geheel toevallig zijn. Hier gaat het gerucht dat de koning van Engeland weer samenleeft met zijn Catharina. Hoewel dit nauwelijks geloofwaardig lijkt, zou ik toch wensen dat het volkomen waar was. Aan het plan voor mijn terugkeer heb ik niets veranderd, of het moest zijn dat zich intussen bij jullie iets nieuws heeft voorgedaan. Jou vraag ik je houding tegenover mij te bewaren en de goedgunstigheid van de koningin te bevorderen. Doe mijn groeten aan de Deen[3] en aan Lieven.

Het ga je goed. Freiburg, 7 november 1533

2878 *Aan Viglius van Aytta*
Freiburg, 18 november 1533

Zorg dat je alleen bent als je hiervan kennis neemt.

Hartelijk gegroet. Je hebt gewild dat anderen meer van je weten dan ik.

1. Schiltach; zie brief 2846.
2. Lubawa (Löbau).
3. Jacobus Jaspar.

Mij heb je gezegd dat je slechts enkele dagen daarginds[1] zou blijven. Maar naar wat ik van anderen begrijp, lijk je daar te gaan overwinteren. Ik wens je toe dat dit gelukkig voor je uitpakt. Ik ben blij dat je nog een tijd bij ons in de buurt zult blijven. Op grond van mijn toewijding aan jou vraag ik je alleen met klem volkomen afzijdig te blijven van contact met de sekten en hun geen enkele kans te geven bij gelegenheid het gerucht te verbreiden dat Van Zwichem aan hun kant staat. Zelfs als je het af en toe eens mocht zijn met hun leerstellingen, moet je dat niet laten blijken. Niettemin wil ik niet dat je de strijd met hen aanbindt. Voor een jurist is het voldoende hen te ontwijken zoals iemand die ging sterven de duivel ontweek.[2] De duivel bracht het gesprek op wat de man geloofde. De man zei: 'Wat de kerk gelooft'. Daarop vroeg de duivel: 'Wat gelooft de kerk dan?' 'Wat ik geloof'. 'Wat geloof jij dan?' 'Wat de kerk gelooft'. Ik hoop dat deze aansporing overbodig is. Maar als we bij elkaar konden zijn, zou ik me moeite geven je te doen begrijpen dat ik niet zonder reden waarschuw.

Het is mij bekend dat Thomas More, Tunstall en andere geleerden Grynaeus bijzonder slecht gezind zijn. Hij heeft aanbevelingen van me losgekregen toen hij naar Engeland zou gaan. Ik heb hem aan enkele mensen aanbevolen, maar tegen mijn zin. Ik heb hem op het hart gedrukt in Engeland zijn eventuele sympathieën voor de sekten niet te laten blijken. Daarvan heeft hij zich tijdens zijn verblijf aldaar zo weinig aangetrokken dat hij het zelfs bestond in vele brieven die hij daar verstuurde de leer van Zwingli te verdedigen. Hij deinsde er zelfs niet voor terug daarover dikwijls aan More te schrijven. Ten slotte had hij besloten zijn uitgave van Plato,[3] die hij op vele plaatsen had verbasterd, aan More op te dragen, en hij zou het gedaan hebben ook als ik het niet had afgeraden. Hiervoor was More me bijzonder dankbaar. Maar zonder dat ik het wist, droeg hij zijn uitgave van Euclides[4] aan Tunstall op. En ik weet zeker dat More en Tunstall geen minder diepe haat koesteren voor de Oude Slang dan voor de aanhangers van de sekten. Nog onlangs heb ik Grynaeus gewaarschuwd niet vertrouwelijk te schrijven aan degenen die een diepe afkeer koesteren van de leerstellingen die hij zelf verdedigt. Nu doet hij dat toch, met de bedoeling een jaargeld te verkrijgen van de aartsbisschop van Canterbury. En fraaier nog, aan een van zijn brieven voegde hij deze woorden toe: 'Als allang verzadigde bloedzuiger zou je er goed aan doen je jaargeld uit Canterbury af te staan aan de hongerlijder die ik ben'. Als hij me een bloedzuiger noemt, meet hij me af aan zijn eigen karakter. En als man

1. In Bazel; Viglius bleef daar tot 7 januari.
2. Een anekdote verteld in *De praeparatione ad mortem.*
3. *Omnia divini Platonis opera tralatione Marsilii Ficini* (Bazel, 1531).
4. De eerste Griekse uitgave van de *Elementa* (Bazel, 1533).

van een afwijkende religie die zich nooit verdienstelijk voor me heeft gemaakt, vraagt hij me tweehonderd gulden per jaar aan hem af te staan, iets dat een broer nauwelijks van een goedgunstige broer zou durven vragen. Je kunt hieruit wel opmaken hoe brutaal hij is, hoewel hij de mond vol heeft van zijn buitengewone rechtschapenheid.

Hierover en over andere zaken zou ik je meer hebben verteld in je aanwezigheid, als dat door de twee theologen en doctoren[5.] vergund was geweest.

Amerbach had beloofd dat hij hier binnen veertien dagen zou zijn en er zijn al dertig dagen voorbijgegaan. Ik wil graag weten of hij ergens anders heen is gegaan of problemen heeft met zijn gezondheid.

Mijn Gilbert is nog niet teruggekeerd. Ik verdenk de nietsnut ervan dat hij in Bazel enkele dagen met zijn makkers aan het drinken is gegaan.

Ik hoop dat je daarginds Hieronymus hebt getroffen. Ik wil graag weten of hij klaar is.

Het ga je goed. Freiburg, 18 november 1533

Je Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

2879 *Aan Juan de Vergara*
Freiburg, 19 november 1533

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de vermaarde theoloog Juan de Vergara, gegroet

Misschien heb je de indruk gekregen dat ik iets te weinig kracht had om de dood van aartsbisschop William Warham van Canterbury te dragen, omdat ik met een brief[1.] vol tranen en weeklachten mijn verdriet bij je heb uitgestort. Waarschijnlijk is bij de aartsbisschop,[2.] jouw beschermheer, dezelfde indruk ontstaan. Ik heb namelijk ongeveer een gelijkluidend antwoord gekregen van zijne excellentie Bernhard, bisschop en kardinaal van Trente, en van bisschop Christoph van Augsburg.[3.] Weliswaar pleeg ik in een dergelijk geval het leed van anderen weg te nemen, zoals jullie schrijven, maar ik heb aan den lijve ondervonden dat het volkomen waar is wat in de komedie wordt

5. Het is niet bekend om wie het gaat.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven, evenmin als de brief waarop dit het antwoord is.
2. Alonso de Fonseca.
3. Zie brief 2797 van Bernhard von Cles; de brief van Christoph von Stadion is niet bewaard gebleven.

gezegd: ‘In mijn plaats zou je er anders over denken’.[4] En toch was ik, om de waarheid niet te verdoezelen, bij mijn zo hevige en langdurige bedroefdheid nogal ontevreden over mezelf, en heb ik me dezelfde woorden voorgehouden die ik tot anderen zou hebben gesproken: ‘Hij was sterfelijk, hij had bijna de hoogst mogelijke ouderdom bereikt, hij leefde met de grootste waardigheid, hij praktiseerde de vroomheid op voorbeeldige wijze, hij liet een eervolle herinnering aan zichzelf na, hij is uit dit ongelukkige ballingsoord naar de eeuwige rust vertrokken en wacht daar op jou die hem spoedig zal volgen. Als je de man werkelijk liefhebt, is dit iets om hem geluk mee te wensen, niet iets om te betreuren’. Deze en vele andere woorden richtte ik tot mijn gemoed, maar dat bleef voor alles doof. Ook ging het woord van de satirische dichter niet op: ‘Met ware tranen wordt gehuild over een verloren geldsom’.[5] Als in aanmerking wordt genomen wat hij mij in zijn vrijgevigheid aanbood, was dat ontzaglijk veel; als in aanmerking wordt genomen wat ik gekregen heb, was dat een uiterst bescheiden gewin. Maar ik vertrouwde zodanig op zijn vriendschap dat ik mijzelf rijk genoeg vond omdat ik een dergelijke beschermheer had, van wie ik om het even wat had kunnen vragen als de noodzaak zich had voorgedaan. Die heeft zich niet voorgedaan en dat gebeurt ook niet snel bij iemand die karig leeft en zich tevreden stelt met wat de noden van het lichaam vereisen.

Mijn bedroefdheid werd verdubbeld door de dood van Krysztof Szydłowiecki, een man die bij de Polen het hoogste aanzien geniet en mij bijzonder genegen was. Maar de Heer heeft in zijn genade deze wonden met vele vertroostingen verzacht en met de verzoeking de uitkomst gegeven, opdat ik die kon verdragen.[6] De plaats en de waardigheid van de gestorven aartsbisschop is namelijk ingenomen door zijne excellentie Thomas Cranmer, theoloog van beroep, een buitengewoon rechtschapen man met een uiterst vriendelijk karakter, die uit eigen beweging beloofde dat hij in aandacht en vrijgevigheid geenszins zou achterblijven bij zijn voorganger, en wat hij spontaan beloofde, begon hij spontaan te doen, zodat het voor mij bijna lijkt of Warham niet is weggenomen, maar in Cranmer is herboren. Ook Augsburg heeft mij enkele goede vrienden geschonken, eveneens uit eigen beweging. Van hen is de eerste, zowel in tijd als wat welwillendheid betreft, zijne excellentie Christoph von Stadion, bisschop van Augsburg, een man die niet alleen op grond van zijn voorgeslacht vermaard is, maar in deze contreien nauwelijks zijn meerdere heeft wat betreft wijsheid, inzicht, toewijding aan de vroomheid en goedgeefsheid. Op hem volgde Anton Fugger, een man die nog be-

4. Terentius, *Andria* 310.
5. Juvenalis, *Saturae* XIII, 134.
6. 1 Korintiërs 10:13.

faamder is om zijn geestelijke gaven dan om zijn voorgeslacht en nog rijker is aan deugden dan aan kapitaal. Bij hem voegt zich Johann Koler, proost van Chur, een vriend met een smetteloze inborst. Johann Paumgartner van Paumgarten en Ernbach, een man van oude adel en met een gouden karakter, is in tijdsvolgorde de laatste, maar doet voor niemand onder in bereidwillige goedgeefsheid, niet alleen tegenover mij maar tegenover iedereen die wordt aanbevolen door lof op het gebied van de geleerdheid en de vroomheid. Ulrich Zasius, sieraad van ons tijdperk, bezit hem al vele jaren als vriend; zijn buitengewoon minzame natuur maakt dat hij zich nu gelukwenst omdat hij hem met mij deelt.

De naam van Fugger is volgens mij bij de Spanjaarden bekend en beroemd, maar ik weet niet of jullie van Johann Paumgartner hebben gehoord. Ik zal de man daarom met enkele woorden voor je uittekenen, zodat je nu blij kunt zijn met mijn vreugde zoals je eerder bedroefd was over mijn verdriet, en zodat je, zoals je mij toen je welwillendheid hebt betoond door te troosten, nu met een gelukwens kunt laten zien dat onder ware vrienden zowel verdriet als vreugde wordt gedeeld. Welaan dan: dat Johann Paumgartner bijzonder rijk is, is iets dat hij met sommige anderen gemeen heeft, maar wat hij met weinigen gemeen heeft, is dat hij zijn rijkdom bezit en niet door rijkdom wordt bezeten, en dat zijn geld hem dient en hij niet zijn geld dient. Hij bezit namelijk wat de geschenken van de fortuin worden genoemd niet alleen als heer en meester, maar ook als een wijsgeer, in de overtuiging dat wat zonder onderscheid aan goede en aan slechte mensen ten deel valt, niet het eigenlijke goede van de mens is, en hij vindt het minder voortreffelijk rijkdommen te bezitten dan ze te verachten. En hij veracht ze die zich, volgens de raad van de wijze,[7] niet het hoofd op hol laat brengen wanneer de rijkdom hem toevloeit, die zich niet vetmest met een dergelijk gewin en niet vermagert door het verlies ervan; die voor ogen houdt dat ook deze zaken door de hemelse vorst worden gegeven, niet om van te houden, maar om op juiste en verstandige wijze te worden uitgegeven. De Heer spoort de rijken aan zich van de ongerechte Mammon te bedienen om vrienden te verwerven die hen in de eeuwige tabernakelen zullen ontvangen.[8] Paumgartner doet meer dan dat: met een wonderlijke vrijgevigheid vult hij de maag van de armen met wat hij langs rechtvaardige weg heeft verworven, in de mening dat wat aan de ledematen van Christus is uitgegeven, een goede belegging is. Volgens de stoïcijnen maakt het bezit van rijkdom geen deel uit van het geluk. Maar op die wijze rijkdom te bezitten maakt naar mijn mening een groot deel uit van het geluk. Op deze wijze was de bijzonder rijke Abraham

7. Vgl. Psalm 62:11.
8. Lucas 16:9.

dierbaar aan God, als een leermeester en voorbeeld van de gastvrijheid.[9.]

Hierbij komt de zeer oude adeldom van zijn geslacht, want er bestaan documenten die aantonen dat zijn familie al driehonderd jaar geleden tot de aanzienlijken werd gerekend. Het geslacht is afkomstig uit het oosten van Franken, een zeer oude bakermat van edellieden, waaruit, naar men zegt, degenen zijn voortgekomen die tegenwoordig in Frankrijk de Franken worden genoemd. Daar hadden zijn voorvaderen vroeger hun verblijfplaats. In die regio staat nu nog een klooster dat door hun vrijgevigheid niet alleen kostelijk is gedecoreerd, maar ook voorzien is van een zeer ruim vermogen. Maar om niet te veel stil te staan bij sinds lang vervlogen tijden: de vader van degene over wie we het nu hebben, genoot vanwege zijn voortreffelijke geestelijke kwaliteiten, zijn morele onkreukbaarheid, zijn wijze raad, zijn betrouwbaarheid en handigheid in zaken en zijn vaderlandsliefde de grootste gunst en het hoogste aanzien bij de belangrijkste vorsten van de wereld: koning Matthias van Hongarije, een man met een zeer bezonken oordeel; keizer Frederik, wiens naam noemen volstaat om hem te prijzen; en diens zoon Maximiliaan. Aan hen allen bewees hij dikwijls in de oorlog en in binnenlandse aangelegenheden zijn trouwe en uitnemende diensten. ‘Het is niet de minste lof bij de grootste mannen in de smaak te zijn gevallen’,[10.] vooral als die zelf met lof zijn overladen en als dat vanwege lovenswaardige zaken is. Intussen was hij niet minder geliefd bij de edelen en het volk, vanwege zijn innemende omgangsvormen en zijn onmiddellijke en voortdurende bereidheid zich voor iedereen verdienstelijk te maken.

Maar zoals het gaat met de golfbewegingen van menselijke zaken, was het enorme familievermogen, hoe groot dat op zichzelf ook was, ten tijde van zijn voorouders flink verminderd, deels door oorlogswoelingen, deels doordat vele dochters met een reusachtige bruidsschat op luisterrijke wijze werden uitgehuwd en een groot deel van de rijkdom met zich meenamen naar andere families. Hoewel rijkdom slechts een zeer klein aandeel heeft in ware adeldom, duldde Johann Paumgartner toch niet dat wat dit ook aan aanzien bijdraagt, aan zijn geslacht zou ontvallen, maar herstelde hij het onder zijn voorouders geleden verlies met zoveel vernuft en oplettendheid en vulde hij zozeer alle gaten dat er geen enkel spoor meer rest van de afkalving van het vermogen. Zelfs wat betreft vriendschappen met vorsten was en is hij niet de mindere van zijn vader; bij hen genoot hij tot dusver en geniet hij heden ten dage de grootse gunst en de hoogste waardering vanwege zijn zeldzame geestelijke behendigheid en zijn ongemene inzicht. Bij de edelen en het volk is hij zo geliefd vanwege de vrijgevigheid die hij iedereen maar vooral de

9. Zie Genesis 13:2, 18:2-8.
10. Horatius, *Epistulae* I, 17, 35.

armen betoont dat men hem met het volste recht de lieveling van het vaderland zou kunnen noemen. Opgeroepen door keizer Karel voor de expeditie tegen de Turken ondersteunde hij hem ruimhartig met zijn geldmiddelen, trouw met zijn raad en krachtig met zijn hulp, deelde hij in alle gevaren en was hij bereid zijn leven te geven voor het vaderland en de keizer, terwijl hij tevoren ten behoeve van diezelfde oorlog 32 geharnaste en goed opgeleide krijgslieden op zijn kosten naar de keizer had gestuurd, en dat waarachtig niet slechts om de gelederen te vullen:[11.] het ging om mannen die uit een grote groep waren geselecteerd en van wie de meesten als uitstekende krijgsheren konden fungeren. Voorts betoont hij nu dezelfde trouw, ijver en hulpvaardigheid die hij keizer Karel betoonde aan diens broer Ferdinand, bij wie hij eveneens bijzonder geliefd is vanwege zijn zeldzame geestesgaven.

Ziedaar 's mans toewijding aan vorst en vaderland. Nu moet je horen met hoeveel toewijding hij zijn kinderen koestert. Hij heeft vier zoons en evenveel dochters, allemaal getalenteerd. Je zult misschien zeggen dat ik je over het geluk van de man vertel en niet over zijn toewijding. Maar geduld, je zult zo horen hoe buitengewoon die is. Hij zorgt met zoveel aandacht, nauwgezetheid en wijsheid voor ieders opvoeding dat je hem met het volste recht niet alleen de vader van hun lichaam maar ook van hun geest kunt noemen. Geen van hen heeft hij bestemd voor de handel of voor andere schamele beroepen. Hij heeft alle kinderen opgeleid met het oog op geleerdheid, vroomheid en de vervulling van hoge ambten in dienst van vorsten en de staat, waarvoor dikwijls lieden die lezend en studerend grijs zijn geworden, zich als minder geschikt doen kennen, want gewend aan de schaduw weten zij zich op een of andere manier geen raad en lijden zij aan duizelingen alsof er een waas voor hun ogen komt wanneer zij ‘naar de stof en het zonlicht’[12.] worden geroepen, dat wil zeggen naar openbare ambten. In hun jongste jaren worden ze thuis gevormd tot volkomen deugdzaamheid en eerlijkheid. Huisleraren worden aangetrokken, niet om het even wie, maar mannen van beproefde zeden en een gedegen ontwikkeling. Zodra de jongvolwassen leeftijd is bereikt, worden ze meteen ver heengezonden van het ouderlijk huis, naar Italië of naar Frankrijk, om tegelijk aan vreemde talen en aan andere gewoonten te wennen. Dit is een soort enting van de geest, waardoor ze zachtmoediger worden en hun wilde natuur afleggen, als ze die hebben. Niemand is immers kleingeestiger dan degenen die hun hele leven in hun land zijn gebleven: zij haten vreemdelingen en veroordelen alles wat afwijkt van hun inheemse praktijken. Aan sommige kinderen staat hij toe te proeven van het leven aan vorstenhoven, maar die kiest hij zorgvuldig uit. Tussen het ene en

11. Letterlijk: ‘als nummer’ (*Adagia* 1223).
12. Cicero, *Brutus* 37.

het andere hof bestaan immers grote verschillen en hoewel aan alle hoven deskundigheid in tal van zaken kan aanwezig is, ontbreken evenmin de verleidingen die de jeugd bederven die eerder geneigd is het plezier dan het nut op te zoeken. Ook al is geen enkel soort leven vrij van deze gevaren, zelfs als men zich verbergt in een kartuizerklooster. Niet een plaats behoedt ons voor deze sirenen, maar alleen een geest die zorgvuldig is dichtgestopt in plaats van de oren, niet met was, zoals Odysseus bij Homerus deed, maar met de vermaningen van de wijsbegeerte.

Zodoende is de eerstgeborene, Johann, die in karakter evenzeer op zijn vader lijkt als wat zijn voor- en achternaam betreft, na zich eerst in Frankrijk en vervolgens in Italië op voorspoedige wijze in de letteren te hebben bekwaamd, nu werkzaam aan het hof van vrouwe Maria, de voormalige koningin van Hongarije; een reinere en wijzere vrouw dan zij kent ons tijdperk niet. De volgende zoon, Georg, is bestemd voor de rechtsgeleerdheid en heeft inmiddels zowel in de schone letteren als in de wetskennis vorderingen gemaakt die zijn leeftijd te boven gaan. De derde, Anton, verblijft in Venetië, als in het schitterendste theater van heel Italië; hij is bedreven in diverse talen en heeft de elegantie van zijn omgangsvormen tot in het volmaakte verfijnd. De jongste, Daniel,[13.] wordt nog thuis gevormd in de deugdzaamheid; binnenkort wordt voor hem een opleiding gekozen waarvoor hij van nature aanleg heeft. In zijn scherpzinnigheid beseft de man vanzelfsprekend dat het voor het menselijk geluk van het grootste belang is dat iedereen vanaf zijn jongste jaren een opleiding krijgt waarvoor hij een natuurlijke aanleg bezit. Is dit ten slotte niet wat het betekent een ware vader te zijn? Waarom zou men immers iemand een vader noemen die alleen lichamen voortbrengt en alle zorg voor zijn borelingen weldra opgeeft, of als hij ergens voor zorgt, alleen voor de lichamen zorgt, zonder enige aandacht voor de geest, die het belangrijkste bestanddeel is van de mens? Maar erger nog zijn degenen die kinderen die van nature zijn bestemd voor een opleiding tot een eerzaam bestaan en wier geest daar ook toe neigt, verlagen tot het volgen van beroepsonderwijs. Dit is beslist geen kinderen opvoeden, maar hen te vondeling leggen. En naar mijn opvatting is het een grotere misdaad de geest bloot te stellen aan zonden dan het lichaam aan onzekere belevenissen. Voor een deel mag het geluk erin schuilen uit rijke ouders te zijn geboren en uit een beroemd en vooraanstaand geslacht te zijn voortgekomen, maar het hoogste en evenzo zeldzame geluk is te worden geboren uit een vader zoals Johann Paumgartner zich tegenover zijn kinderen betoont.

Waarom nu nog vermelden met hoeveel toegewijde en waakzame zorg hij zijn dochters opvoedt, met hoeveel minzaamheid hij zijn vrouw leiding

13. Bedoeld is David.

geeft, met hoeveel toewijding hij zich ontfermt over de ouderdom van zijn voortreffelijke moeder? Je zou kunnen zeggen dat hij een man is die geboren is voor de deugd en die nooit zijn plicht verzaakt. Wie is gelukkiger dan hij, voor zover in dit leven enig geluk is te vinden? Hem viel de oude adeldom van zijn voorgeslacht ten deel met een vermogen dat bij een dergelijke afstamming past. Hij kreeg een echtgenote van zijn voorkeur die ook zelf voorname voorouders heeft, en kinderen die de voortreffelijke levenswandel van hun ouders allerminst te schande maken. Zelf heeft hij een uitstekende gezondheid en is hij in de bloei van zijn leven, maar met een rijpe geest die zoveel uitmuntende kwaliteiten kent dat zijn rijkdom en zijn voorname afkomst op de laatste plaats komen als men de balans opmaakt van zijn geluk. Hij bezit twee kastelen, het ene Paumgarten genaamd, dat hij prachtig heeft hersteld na de verwaarlozing ten gevolge van de zorgeloosheid van zijn voorouders en waaraan hij gebouwen heeft toegevoegd. Het andere heet Ernbach, dat in de volksmond steeds wordt verbasterd tot Erbach; het is gelegen aan de Donau, op geringe afstand boven Ulm, op een lieflijke plaats, met een heerlijkheid van tamelijk grote omvang. Aan de voet ervan ligt een dorp met dezelfde naam. De bevolking daarvan heeft geluk met een dergelijke heer, onder wiens toezicht alles opbloeit. De bekwaamheid van de man op zakelijk gebied is zo groot dat je zou zeggen dat hij in zijn eentje van een klein en onbeduidend oord een grote, befaamde stad kan maken.

Duitsland loopt over van grote en voortreffelijke mannen, maar het zou te wensen zijn dat het meer mannen zoals Paumgartner had. Hier komt nog bij dat iedereen de successen van Paumgartner toejuicht en niemand ze hem misgunt, hoewel uitnemende deugd en grote voorspoed vrijwel altijd blootstaan aan afgunst. Zo groot is zijn minzaamheid, zo vriendelijk is zijn karakter, zo voorkomend zijn de omgangsvormen die hij tegenover alle mensen betracht en, om het duidelijker uit te drukken in het Grieks, zijn goedhartigheid. Hoeveel goeds bezit dit land niet in deze ene man, die voor keizers in binnenlandse aangelegenheden een trouwe en wijze raadsheer is, in oorlogen een sterke en besluitvaardige leider (en dat kosteloos bovendien), voor het vaderland een vreedzame en nuttige burger, voor zijn gezin een bekwame en waakzame hoeder, voor liefhebbers van de deugd en de letteren een welwillende mecenas, voor vrienden een vrolijke metgezel, voor armen een onbekrompen uitdeler van voedsel, of eerder nog een vader. Duitsland heeft geluk met een dergelijke held.

En ik voor mij heb geluk dat ik een dergelijke vriend heb met wie alle bezit gemeenschappelijk is.[14.] Dit recht komt weliswaar niet voor in de keizerlijke wetten, maar is opgetekend op de tafelen van de Gratiën, waardoor ik

14. *Adagia* 1.

alles wat Paumgartner aan goederen bezit als het mijne mag beschouwen. Niet dat ik zijn fortuin wens te verminderen (iets dat ik niet wil en dat ook niet wordt vereist door mijn huiselijke omstandigheden), maar ik leef rustiger bij de gedachte dat alles wat een oprechte vriend bezit, voor mij voorhanden is. Ik zal me dan ook nooit behoeftig of in de steek gelaten voelen zolang ik nog dergelijke vrienden heb, die weliswaar niet zo talrijk zijn, maar wel zo voortreffelijk dat elk van hen 'tegen vele anderen kan opwegen'.[15.] Geen bezit is waardevoller dan dat van een oprechte vriend; vooral hiermee pleeg ik me gerust te stellen en mezelf te troosten als de kikkers kwaken. Maar aangezien in deze wereld niets ons toebehoort of altijddurend is, is het raadzaam ook dit bezit volgens de leer van Paulus te hebben alsof we het niet hebben.[16.] De harten van de stervelingen zijn veranderlijk en ook als zoiets zich niet voordoet, is niemand veilig voor de dood. Maar laat een slecht voorteken ver van ons blijven. Zorg ervoor me aan te bevelen bij onze gemeenschappelijke beschermheer, de aartsbisschop van Toledo, zo vaak je daarvoor gelegenheid hebt. Al vele jaren lang verwaardigt hij zich mij tot zijn vrienden te rekenen, en toch is hij, zoals iedereen eenstemmig bevestigt, nog helemaal fris in zijn welwillendheid. Het ga je goed.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 19 november 1533

Enkele dagen geleden heb ik geschreven via de keizerlijke ambassadeur,[17.] een zekere commandeur, naar het schijnt een eerlijke man die mij is toegedaan; hij vertelde me veel dat aangenaam was om te horen over de aanhoudende gunst jegens mij van de bisschop van Toledo.

2880 *Aan Pierre Richardot*
Freiburg, 19 november 1533

Erasmus van Rotterdam aan Pierre Richardot, gegroet

Al bijna een maand geleden schreef de beschermheer[1.] die ik met jou gemeen heb mij een brief[2.] uit Luzern vol vriendelijkheid en welwillendheid. Die heb ik beantwoord, maar met weinig woorden, omdat iemand had verteld dat hij

15. Homerus, *Ilias* XI, 514.
16. Vgl. 1 Korintiërs 7:29-31.
17. Fernando de Silva of Miguel Mai. De brief is niet bewaard gebleven.
1. Leonard de Gruyères.
2. Deze en de in het vervolg genoemde brieven zijn niet bewaard gebleven.

in Besançon moest zijn, wat mij niet waarschijnlijk leek. Via dezelfde bode had ik de bisschop van Veroli[3] geschreven, maar die had zich intussen naar Italië gehaast om in Milaan instructies van de paus af te wachten. Over het briefje dat ik via mijn assistent heb gestuurd, hoef je je geen zorgen te maken: behalve een dankbetuiging en een wedergroet staat daar niets in. Mijn Gilbert heeft me meer oude wijn bezorgd dan ik wilde. Voor nieuwe wijn zullen we zorgen in de vastentijd. Om je duidelijk te maken wat een grote wijndrinker ik ben: als ik alleen drink, heb ik aan twee vaten genoeg voor tien maanden. Maar ik heb er liever te veel van om te voorkomen dat drinkebroers, assistenten, snoepers en deugnieten hun portie bocht moeten missen. Dankjewel voor je uitleg hoe ik wijn die verschaalt met nawijn moet behandelen.

Ik wens dat je er volledig van overtuigd bent, beste Richardot, dat jouw gevoelens, die je in je brief eerder aanduidt dan uitdrukt, mij bijzonder welkom zijn. Ik moest lachen omdat je mij het derde licht van de welsprekendheid noemt, maar begrijpen deed ik het niet. Je bewijst me teveel eer als je denkt dat dit tijdperk niet meer dan twee mensen telt met grotere retorische gaven dan Erasmus. Ik geloof dat ik nauwelijks op de duizendste plaats kom, als ik niet eerder zou denken dat ik met de Megarenzers op geen enkele plaats moet worden gezet.[4] Had de christelijke vroomheid in deze tijden maar evenzeer gebloeid als de welsprekendheid!

Luister nu naar iets dat mij last bezorgt, maar jou aan het lachen zal maken. Naast de andere ongemakken die de zomer en de herfst mij hebben gebracht, had mijn huis zozeer te lijden van onbeschaamde vlooien dat ze het onmogelijk maakten te slapen, te lezen of te schrijven. Dit kwaad is nog niet minder geworden. Voor de grap zei ik steeds tegen mijn vrienden dat het geen vlooien maar demonen waren. Dat was geen scherts, maar een profetie. Want enkele dagen geleden is een vrouw verbrand die, hoewel ze een man had, achttien jaar lang heimelijke omgang had met een rivaliserende demon. Een van de misdaden die ze heeft bekend is dat ze via haar minnaar enkele grote zakken met vlooien naar deze stad heeft gestuurd. De naam van het dorp waar ze is verbrand, is Kirchhofen; het ligt op twee mijl van hier. Ik schrijf dit staande, maar ze steken me overal, in mijn schoenen, in mijn hemd rondom de hals, en dat doen ze met ongemene ijver; ze zijn zo klein dat ze zich niet laten pakken. Wordt aan booswichten dan zoveel toegestaan? Het ga je goed.

Freiburg im Breisgau, 19 november in het jaar des Heren 1533

3. Ennio Filonardi.
4. *Adagia* 1079. Megarenzers staan voor mensen zonder enige verdienste.

2881 *Aan Simon Lagnier*
Freiburg, 19 november 1533

Erasmus van Rotterdam aan Simon Lagnier, gegroet

Het was vriendelijk van u, beste man, uit eigen beweging wijn aan te bieden, maar Gilbert Cousin heeft minder verstandig gehandeld door die aan te nemen. Toch ben ik des te erkentelijker voor uw welwillendheid omdat die ongevraagd en onverwacht was. Wat u mij vraagt met betrekking tot uw kinderen[1.] zal ik stipt uitvoeren en als ik hun in enige andere aangelegenheid tegemoet kan komen, zal ik de plicht vervullen van een dankbaar mens die een weldaad heeft onthouden. Ik ben niet vergeten hoeveel ik verschuldigd ben aan de edelachtbare stadsraad van Besançon, en de aldoor mistige en bewolkte hemel hier stelt me zwaar op de proef. De keizer roept me terug naar Brabant en als de zwakte van mijn arme lichaam het vertrek daarheen onmogelijk maakt, zal ik proberen me naar u daarginds voort te slepen. De Heer geve dat ik al mijn vrienden in welzijn zal aantreffen.

Het ga u goed, evenals allen die u dierbaar zijn. Freiburg, 19 november 1533

2882 *Van Johann Paumgartner*
Augsburg, 28 november 1533

Gegroet. De brief[1.] die je mij op 26 oktober hebt geschreven, hooggeachte en allervriendelijkste heer Erasmus, heb ik met ongelofelijk plezier ontvangen en hij was me bijzonder aangenaam omdat hij jouw buitengewoon geleerde en verfijnde geest te kennen geeft (die jouw pen zelfs niet in haast kan verhelen) en ik er jouw eerdere genegenheid jegens mij en de buitengewone welwillendheid die je me bewijst, duidelijk in herkende. Dat je me aan het begin, in de eerste regels van de brief, gelukwenst met de verwerving van het kasteel Ernbach en de wens uitspreekt dat de naam daarvan voor mij een goed en gelukkig voorteken mag zijn,[2.] is iets waarvoor ik je de grootst mogelijke dank zeg; ik zal er ooit iets voor terugdoen als de gelegenheid zich daarvoor

1. Hugues en Ferry, die in Freiburg wilden gaan studeren.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Kennelijk had Erasmus ‘Ernbach’ uitgelegd als ‘Ehrenbach’ en Paumgartner toegewenst dat hem eer zou toevloeien uit het bezit van het kasteel.

aandient. Welke eer mij daaruit ook zal toevloeien, we zullen die gemeenschappelijk bezitten en jij zult daaraan op voet van volledige gelijkheid met mij deelhebben. Mogen de goden willen dat hieruit zoveel mogelijk eer en profijt voor ons voortkomen.

Wat je me vervolgens vertelt over de koning van Engeland die, naar Koler schrijft, zijn vroegere echtgenote weer heeft teruggenomen, heb ik met genoegen gelezen, maar hierin volg ik jouw mening en gevoelen, hoewel ik over deze aangelegenheid geen enkel bericht heb ontvangen. Maar wat men met stelligheid schrijft is dat de keizer onderhandelt om een oorlog tegen Engeland te beginnen en dat de koning van Frankrijk de dochter die de koning van Engeland bij zijn eerste vrouw heeft gekregen,[3.] voor zijn oudste zoon[4.] heeft opgeëist (die de dauphin wordt genoemd) en heeft aangeboden de Engelsen uit zijn rijk te verdrijven als dit door de keizer wordt toegestaan. Maar ik weet niet of hij die toestemming al dan niet heeft verkregen. Mogen de goden aldoor voor wat beters zorgen.

Verder ben ik je enorm dankbaar voor de vriendelijke raad die je hebt gegeven over mijn zoon. En hoewel ik je niet graag tot last ben en vrees je ergens mee op te zadelen - niet omdat ik twijfel aan jouw vriendelijke bereidwilligheid (ik weet dat je altijd meer genegen bent mij een dienst te bewijzen dan ik ooit zou kunnen verdienen), maar omdat ik althans naar mijn idee niet ontkom aan de smet van onbeschaamdheid als ik ermee doorga jou, belast en beladen onder vele belangrijke zaken en bezigheden, nog meer te bezwaren - kan ik me, nu ik merk hoe welwillend je bent, toch niet ervan weerhouden je te vragen me nu ook hiermee te helpen. Ik verzoek je daarom, hooggeachte heer Erasmus, duidelijker je mening te geven over wat ik voor hem te beslissen heb. In dat geval zul je me ook daarmee aan je binden, terwijl ik je al om vele redenen zeer verplicht ben. Ik zal er zoveel ik kan voor zorgen de enorme en geweldige weldaden die je mij bewijst, op een dag te vergoeden, en als ik dat niet zal doen in de mate die je verdient, zal het toch nooit ontbreken aan de wil daartoe, aangezien het in belangrijke zaken volstaat te hebben gewild.[5.] Intussen hoop ik dat voor jou alles gaat zoals je wenst, en dat God jou gezond en wel nog lange tijd voor ons mag behouden en behoeden. Het ga je goed.

Augsburg, 19 november in het jaar 1533 na de maagdelijke geboorte

Johann Paumgartner, de jouwe zoals hij de zijne is

Aan de hooggeachte en voortreffelijke heer Erasmus van Rotterdam, de grootste en beste leraar in de ware godgeleerdheid, restaurator van de Latijnse taal, zijn hoogst eerbiedwaardige meester. Te Freiburg im Breisgau

3. Maria Tudor, dochter van Hendrik VIII en Catharina van Aragon.
4. Frans (Frans III van Bretagne).
5. *Adagia* 1755.

2883 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 30 november 1533

Hartelijk gegroet. Als het Bonifacius goed gaat, is er niets meer dat ik van hem verlang. De zaak waarmee we zo lang bezig zijn geweest,[1.] hebben we eindelijk volbracht en je hoeft om mijnentwil geen voet meer te verzetten.

Je had me geschreven, ik weet niet wat precies, over een positie die je was aangeboden.[2.] Ik begrijp nog steeds niet wat dit inhoudt.

Ik wil graag weten of jouw Juno jou een haantje of een hennetje heeft gebaard.[3.] Het ga je goed, mijn vertrouwdste vriend. Freiburg, Sint-Andreasdag 1533

Erasmus van Rotterdam

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2884 *Aan Thomas Boleyn*
Freiburg, 1 december 1533

Dit is het voorwoord bij *De praeparatione ad mortem* (‘Over de voorbereiding op de dood’), begin 1534 verschenen bij Froben in Bazel.

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de hooggeboren heer Thomas, graaf van Wilthire en Ormond, gegroet

U roept mij op tot de toppen van de christelijke wijsbegeerte, zeer vermaarde heer (maar vermaarder om zijn streven naar vroomheid dan om de versierselen van de fortuin), wanneer u mij aanspoort aan de bestaande commentaren een desnoods korte verhandeling toe te voegen over hoe men zich moet voorbereiden op de dood.[1.] Het gaat hier immers als het ware om het slotbedrijf van het toneelspel van het menselijk bestaan, waarvan het eeuwig heil van de mens of zijn eeuwige verderf afhangt. Hier speelt zich de laatste strijd af met de vijand, waarvan de soldaat van Christus de eeuwige triomf verwacht als hij overwint, de eeuwige schande als hij overwonnen wordt. Eerlijk ge-

1. Waarschijnlijk Erasmus' testament.
2. Als raadsman van de stadsraad van Straatsburg.
3. Bonifacius' vrouw Martha gaf op 1 december geboorte aan een zoon, Basilius.
1. Zie brief 2824.

zegd was ik allang volop met dit onderwerp bezig toen uw aandrang mij als het ware de sporen gaf terwijl ik in galop was. Al dacht ik toen alleen na voor mijzelf. Maar in uw vroomheid verlangt u dat ook deze vrucht door mij met velen wordt gedeeld. Moge de goedheid van de Heer uw heilige wensen en mijn poging een gelukkige uitkomst schenken; ik zal mij zeker niet onttrekken aan zijn wil, want ik denk dat het door zijn ingeving is dat mijn volgzaamheid door u wordt verlangd.

Het ga u goed. Freiburg im Breisgau, 1 december 1533

2885 *Van Viglius van Aytta*
Bazel, 5 december 1533

Toen ik in Bazel aankwam, zeergeleerde Erasmus, trof ik de Griekse *Institutiones* al goeddeels aan in gedrukte vorm, door Froben in zeer elegante drukletters uitgevoerd, zoals ik wilde, wat voor mij een groot genoegen was. Toen ik vervolgens enkele dagen bij hem bleef om de voortgang van het werk te volgen en ik de tekst vergeleek met het tweede manuscript dat Battista Egnazio me had gegeven, dat ik nu uit Italië heb meegenomen, liet ik Bonifacius Amerbach terloops enkele van mijn commentaren zien die ik dit jaar in Padua heb vervaardigd over de hoofdstukken waarover ik daar college gaf. Amerbach vond het een goed idee dat ik die zou uitgeven en daar zei ik geen nee tegen, aangezien ik ze daartoe had gemaakt en Froben het werk met genoegen op zich nam.[1] Daarom besloot ik nog wat langer bij hem te blijven, totdat ook dit werk is volbracht, en om Gelenius, die weinig vertrouwd is met onze juridische notatiewijzen en citaten, te helpen met de correcties. Ik wilde dat je dit zou weten zodat je me zou toestaan jouw brieven[2] nog wat langer bij me te houden, maar ik zal ze te goeder trouw bezorgen zodra ik me van hier heb losgemaakt. En als je me nog iets anders wilt opdragen, kun je dat gerust doen.

Toen ik bij jou was, ben ik vergeten je de preken van Ambrosius tegen de arianen te geven, maar die stuur ik nu toe. Ze zijn afgeschreven door zekere assistent van mij in Italië en ik heb de afschriften vergeleken met het origineel, dat ook zelf meestal de fouten bevat waarover je in deze tekst zult struikelen. Ik heb er niets in willen veranderen om de beoordeling en de correctie aan jou te laten, als je je daaraan tenminste wenst te zetten. Kanunnik Zanchi, die mij het werkje heeft overhandigd, is van Padua naar Ravenna verhuisd. De levensbeschrijving van Cyprianus die hij me heeft gegeven, is dezelfde als

1. De *Commentaria in decem titulos Institutionum* verschenen in 1534.
2. Brieven 2876 en 2877.

die jij al eerder aan Froben hebt verstrekt, zodat ik meende dat het onnodig was die aan je toe te sturen.

Je weet wel, zeergeleerde Erasmus, dat ik alle roem die ik tot dusver in de letteren heb vergaard en zelfs alle voortgang die ik daarin heb geboekt, toegeschreven heb aan jouw aanbevelingen en aansporingen. Vooral daardoor ten zeerste bemoedigd heb ik eindelijk de poging gewaagd een proeve van mijn studies in het licht te brengen. Het is nu aan jou degene die je steeds hebt bijgestaan, niet te verlaten maar te ondersteunen met je begunstiging, zodat ik niet weldra onder boegeroep word weggejaagd uit het theater dat ik heb betreden. Ik vraag je niet mij van nieuwe aanbevelingen te voorzien, maar bij gelegenheid ervoor te zorgen dat de geleerden vasthouden aan je eerdere mening over mij. Ook Froben heeft daar belang bij, zodat hij geen verlies lijdt door mijn commentaren. Het ga je goed.

Bazel, 5 december 1533

2886 *Aan Jacobus V van Schotland*
Freiburg, 8 december 1533

Hartelijk gegroet. Terecht zou men mij voor onbeschaamd houden, doorluchtige koning, wanneer ik als een onbekende aan uwe majesteit zou schrijven. Ik meen echter dat de naam van Erasmus u niet onbekend is, aangezien ik in Siena les heb gegeven aan uw broer Alexander, aartsbisschop van Saint Andrews, en zeer gesteld op hem was vanwege zijn voortreffelijk karakter (ook James[1.] verbleef toen daar, een jongen met een bijzondere natuur); ik was niet minder gesteld op uw vader Jacobus,[2.] die ruimschoots was voorzien van alle koninklijke deugden. Hoeveel smart mij hun dood heeft bezorgd, blijkt met zoveel woorden uit de *Adagia*, onder het spreekwoord 'Je hebt Sparta verkregen',[3.] waar ik hun overlijden betreur in een uitvoerige, geenszins geveinsde uiteenzetting. Vandaar dat ik de indruk heb te schrijven aan een vorst die ik weliswaar niet van gezicht ken, maar die toch bevriend en welgezind is. Wat ik hierbij van u vraag, heeft naar mijn overtuiging alles te maken met de rust in uw ko-

1. James Stewart, graaf van Moray.
2. Jacobus IV van Schotland.
3. *Adagia* 1401.

ninkrijk. Wat dit behelst, zal uwe majesteit zich verwaardigen te vernemen van de jongeman Franz en uit de brieven die hij bezorgt,[4.] of aan een geleerd en vroom man opdragen te weten te komen. Hij is namelijk gestuurd door de heer Johannes Cochlaeus, raadsheer van de doorluchtige hertog Georg van Saksen, een man die zowel zeer geleerd is als bijzonder toegewijd aan de christelijke godsdienst. Als Erasmus in enige aangelegenheid uwe doorluchtige majesteit kan behagen, zult u een volgzaamheid aantreffen die tot alles volop bereid is. Moge de Heer u beschermen en zegenen, uitblinkend in al het goede.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 8 december 1533

Uwer majesteit nederige dienaar Desiderius Erasmus van Rotterdam; ik heb eigenhandig ondertekend

Aan de zeer doorluchtige koning Jacobus van Schotland, de vijfde van die naam, in het koninklijk paleis van Schotland

2887 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 10 december 1533

Hartelijk gegroet. Wees blij, maar alleen inwendig, om te voorkomen dat het noodlot je hoort. Vertrouw het kindje[1.] toe aan God en zijn moeder. Kinderen die al te teer worden bemind door hun vader, blijven maar zelden in leven, en bij ons onder het volk zijn de moeders ervan overtuigd dat dat de ogen van de vader die op het kind gericht zijn, een beheksing teweeg kunnen brengen. We verwachten je tijdens de feestdagen, hopelijk met Viglius.

Over Alciati verheug ik me bijzonder.[2.] Ikzelf blijf nauwelijks in leven in de mist hier.

Het ga je goed, met allen die je dierbaar zijn. 10 december 1533

Je Erasmus van Rotterdam

Aan doctor Amerbach. Te Bazel

4. Behalve de brief van Erasmus ook een traktaat in briefvorm van Cochlaeus, gericht tegen de Schotse theoloog Alexander Ales en diens steun voor Bijbelvertalingen in de volkstaal. Franz was een niet nader bekende neef van Cochlaeus.
1. Basilius jr.
2. Francesco II Sforza, hertog van Milaan, had Alciati aangesteld als raadsheer en hoogleraar te Pavia.

2888 *Van Viglius van Aytta*
Bazel, 10 december 1533

Aan Erasmus van Rotterdam

Voordat ik je brief[1] kreeg, heb ik je in weinig woorden verteld wat ik hier deed en wat de oorzaak was van mijn oponthoud. Maar van Hieronymus begreep ik dat mijn brief[2] je niet op betrouwbare wijze is bezorgd, of in elk geval later dan ik wilde. Dat jij me als eerste schreef, was mij zo aangenaam als alles wat door Erasmus aan Viglius wordt geschonken, en hoewel dat zeer veel en van het grootste gewicht is, heb ik het altijd als een groter geschenk beschouwd naarmate ik het minder verdiende en jij je inspant om jouw spontane welwillendheid jegens mij dagelijks met meer weldaden te vergroten.

Tevoren was ik helemaal niet van plan hier te overwinteren en ik heb daartoe nog niet besloten, maar ik ben naar Bazel gegaan met de bedoeling te zien wat er met mijn Griekse *Institutiones* was gebeurd en om het tweede manuscript te vergelijken met het eerste, wat ik binnen enkele dagen dacht te voltooien, zoals ik je gezegd heb. Maar ik had uit Italië enkele van mijn commentaren op het civiele recht meegenomen en was niet onwillig er een aantal in druk te geven, maar ik dacht niet dat Froben die geschikt zou achten voor zijn uitgeverij. Toen ik er vervolgens Amerbach van liet proeven, beval hij ze zozeer bij Froben aan dat die er mij uit zichzelf om vroeg. Dat was voor mij de aanleiding langer te blijven, zodat het werk zorgvuldiger en volgens mijn wensen zou worden uitgegeven. In mijn laatste brief heb ik je dit verteld en toestemming gevraagd later voor je brieven te mogen zorgen, en die vraag ik je nu opnieuw te geven. Als je de brieven terug wilt of als je iets anders wilt schrijven of aan mij wilt opdragen, zal ik voordat ik vertrek mijn eigen bode naar je toesturen.

Met betrekking tot de religieuze overtuigingen in deze stad volg ik je raad, waarvoor ik je dank zeg. Mijn houding tegenover de godsdienst is altijd zo geweest dat ik, zoals ik allerminst bijgelovig ben, evenmin gemakkelijk toegeef aan nieuwe meningen of leerstellingen. Hierin heb ik niet alleen jouw voorbeeld gevolgd, maar jou ook altijd als leermeester voor ogen gehouden, zodat ik wat door jou werd goedgekeurd, ook zelf kon aanvaarden, en wat door jou werd verworpen, ook naar mijn overtuiging vervloekt was. Die houding heeft zich zozeer ik mij vastgezet dat ik niet bang ben dat iemand die mij uit het hoofd zal praten. Ik heb geen omgang met verkondigers van leerstellingen, ook niet met degene voor wie ik mij volgens jouw uitdrukkelijke waarschuwing moet hoeden.[3] In het vervolg zal ik dat zeker met nog meer nauwlettendheid doen, omdat ik in de gaten heb dat je niet ten onrechte zo over hem denkt. Amerbach, een zeer geleerd en uiterst vriendelijk man, met mij verbonden door de studie en hetzelfde beroep, staat intussen niet toe

1. Brief 2878.
2. Brief 2885.
3. Simon Grynaeus.

dat ik last heb van eenzaamheid. Bovendien heb ik thuis Froben en Sigismund Gelenius, van wier omgang ik telkens geniet wanneer ik mijn lectuur terzijde wens te schuiven. Het ga je goed.

Bazel, 10 december 1533

2889 *Aan Louis de Vers*
Freiburg, 11 december 1533

Erasmus van Rotterdam aan Louis, abt van Mont-Sainte-Marie en La Charité, gegroet

Hoogwaardige heer en om veel redenen door mij te eerbiedigen vader, Gilbert Cousin heeft zich al meer dan drie jaar mijn trouwe en geschikte assistent betoond; niettemin heb ik hem vanwege zijn beschaafde gedrag minder als assistent behandeld dan als een huisgenoot en een metgezel in de studiebezigheden. Ik feliciteer uwe hoogwaardigheid dan ook met een dergelijke neef, en hem feliciteer ik nog veel meer met een zo vriendelijke en welwillende beschermer. Zoals hij u hierom veel is verschuldigd, zo ben ook ik u dankbaar. Mijn middelen zijn namelijk van dien aard dat ik veel beter in staat ben literaire bagage dan rijkdom te verschaffen of prebenden uit te delen. Toch hoop ik dat hij geen spijt zal hebben van de tijd die hij bij mij heeft doorgebracht. Want afgezien van het niet te versmaden profijt dat hij van de omgang met mij heeft gehad op het gebied van de geleerdheid, weet u in uw wijsheid door hoeveel verlokkingen de jeugd die aan zichzelf wordt overgelaten, tot verdorvenheid wordt verleid. Ergens anders had hij besmet kunnen raken door de aanhangers van de sekten. Bij mij kon hij, ook als hij iets had opgelopen, daarvan genezen. Bovendien verloopt ons leven op zo'n manier dat er geen tijd overblijft voor de overgave aan zingenot, zelfs als iemand daarnaar zou verlangen. Dit gewin verdient naar mijn idee zeker niet de laatste plaats op de ranglijst van beloningen. Hij heeft zich voor mij zo verdienstelijk gemaakt dat mijn bescheiden middelen ook altijd van hem zullen zijn en meer dan dat, als ik hem ergens mee van dienst kan zijn. Op het ogenblik mis ik hem deerlijk en ik zou er bijzonder dankbaar voor zijn als hij zo snel mogelijk naar ons terugkeert. Ik verzoek u met nadruk in uw begunstiging van hem gelijk te blijven aan uzelf. Gelooft u mij, die welwillendheid goed is besteed, zelfs als hij geen bloedverwant van u zou zijn. Als u zich verwaardigt Erasmus tot de uwen te rekenen, zult u twee ondergeschikten hebben in plaats van een enkele.

Het ga uwe hoogwaardigheid goed. Freiburg, 11 december in het jaar des Heren 1533

2890 *Aan François Bonvalot*
Freiburg, 11 december 1533

Erasmus van Rotterdam aan de thesaurier François Bonvalot, gegroet

Voor uw intussen niet meer nieuwe toewijding aan mij, geachte heer, ben ik u dankbaar, maar tot dusver kan ik niets anders doen dat dat. De hoogwaardige heer Louis de Vers, abt van Mont-Sainte-Marie en La Charité, heeft een of ander kerkelijk ambt toebedeeld aan Gilbert Cousin, zijn bloedverwant en mijn assistent. Als eerstgenoemde in deze aangelegenheid misschien uw steun nodig heeft, vraag ik u met klem hem niet in de steek te laten, al is het maar omdat Cousin het waard is; hij is een jongeman met een vriendelijk en oprecht karakter die bovendien geleerd mag heten - voor mij is hij in elk geval enkele jaren lang een grote steun geweest bij mijn studiebezigheden. Daarom kunt u een dienst die u hem bewijst, beschouwen als aan mij bewezen.

Naar ik hoor, worden veel kerkelijke ambten door u toegewezen, en in uw wijsheid weet u dat de christelijke religie voor een groot deel afhangt van de pastoors. In Parijs ken ik een zekere Philippus Montanus, die mij vroeger hielp met de studie, een bijzonder geleerd man, ook wat de theologie betreft, maar ik heb nooit iemand gezien met een heiliger of vromer karakter. Hij is niet verstoken van fortuin, maar wenst uit innerlijke drijfveren een goede pastoor voor Christus te zijn, als hij beroepen zou worden. Hij is Fransman van geboorte en ongeveer vijfendertig jaar. Als u aan hem wilt denken, zult u iets doen dat niet alleen mij bijzonder welkom is, maar ook voor Christus zelf, die u ongeschonden moge bewaren.

Freiburg, 11 december 1533

2891 *Van Viglius van Aytta*
Bazel, 14 december 1533

Aan Erasmus van Rotterdam

Het heeft me werkelijk zeer verheugd dat je de reden tot bezorgdheid, die voor mij veel bezwarender was dan voor jou, op zo'n manier bij ons beiden hebt weggenomen dat we elkaar in het vervolg nog meer genegen zullen zijn. Nu je immers weet dat mij geen schuld trof en je, naar aanleiding van je verdenking tegen mij, een getuigenis hebt gekregen over de gevoelens die ik je toedraag, zul je Viglius, naar ik hoop, jouw welwillendheid voortaan des te meer waard achten. Ik zal me er wijselijk alleszins voor hoeden ooit iets te doen waardoor ik jouw gunst verspeel. Ik heb in deze aangelegenheid jouw billijkheid opgemerkt: je hebt me niet meteen veroordeeld toen de verdenking bij je opkwam, maar me de gelegenheid geboden me daarvan te zuiveren en je hebt zonder bezwaar geloof gehecht aan mijn getuigenis. God verhoede dat een of andere lasteraar mij afbrengt van de genegenheid en de verering die ik, meer dan alle stervelingen, jou in hoge mate toedraag. God verhoede dat ik zo iemand ooit van mijn gehoorzaamheid aan jou zal laten afhouden. God verhoede dat ik ooit iemand zal geloven die beweert dat Erasmus het zonder mijn toedoen in zijn hoofd kan halen ongunstig over mij te denken, terwijl hij mij, zonder dat ik het verdiende, met zoveel loftuitingen heeft vereerd en mij altijd zoveel genegenheid heeft doen toekomen. Ik zal mijn best doen om je te bezoeken en als ik me vanhier kan losmaken, zal ik met Bonifacius meekomen.

Ik begeef mij zonder veel vertrouwen op het podium. Degenen die zich uiteindelijk zullen verwaardigen mijn werk te lezen, zullen tegenover mij inschikkelijker zijn als ze mijn werk niet vergelijken met de uitgaven van Alciati of Zasius, de coryfeeën van ons vak, maar met die van de goegemeente die Bartolo aanhangt. Het ga je goed en blijf Viglius beminnen en begunstigen.

Bazel, 14 december 1533

2892 *Aan Pero en Cristóbal Mexia*
Freiburg, 24 december 1533

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de hooggeachte heren Pero en Cristóbal Mexia, broers, gegroet

Om tijd en moeite te besparen, weledele heren, zal ik met een enkele brief antwoorden op verscheidene brieven van u beiden.[1] Enige tijd geleden kreeg ik van u een brief waarin u klaagde - of in uw hoffelijkheid veeleer betreurde - dat ik niets had geantwoord op wat u had geschreven. Dit was mij in

1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.

hoge mate welkom, want het gaf blijk van uw bijzondere aandacht voor mij. Voor iemand die brandt van verlangen duurt elk oponthoud immers lang en is zelfs de snelheid langzaam. Maar bedenkt u voortaan in uw wijsheid alstublieft door hoeveel gebergten, vlakten en zeeën wij worden gescheiden en langs welke omwegen een brief uit Freiburg im Breisgau naar Sevilla in Spanje wordt gebracht, hoewel het op zichzelf al een geluk is dat een brief, al is het maar in geopende en gehavende staat, bezorgd wordt. Mocht het toevallig gebeuren dat ik enkele brieven onbeantwoord laat, weest u dan zo vriendelijk dit mijn leeftijd te vergeven, die, zelfs als hij niet bezwijkt onder de last van de studiebezigheden en niet door ziekte wordt gebroken, uit zichzelf tot uitputting leidt, vooral wanneer uit alle windrichtingen, en dat vrijwel dagelijks, zoveel pakketten met brieven mij overstelpen dat ik soms nauwelijks tijd heb om die te lezen, laat staan dat ik op elke brief kan antwoorden. Weest u er niettemin van overtuigd dat, of ik nu terugschrijf of zwijg, de gunst die u mij bewijst mij bijzonder aangenaam is, en dat uw brieven niet alleen welkom zijn, maar mij ook genoegen doen.

In uw laatste brief, die ik enkele dagen geleden ontving, vertelt u dat mijn brief[2] u door de boekhandelaar is bezorgd; dit was voor mij niet minder plezierig dan voor u.

Na deze inleiding kom ik ter zake, maar kort en bondig. Ik zou onmenselijk zijn als ik uw toewijding aan mij niet zou waarderen en ik trek uw wijsheid niet in twijfel. Het kan immers gebeuren dat u in deze aangelegenheid een beter inzicht heeft dan ik. Toch hecht ik ook nu nog aan mijn eerdere opvatting dat het verstandig is de edele Cunctator[3] na te volgen, die liever wilde overwinnen door af te wachten dan door slag te leveren, vooral omdat het niet gaat om een tweekamp waarbij de ene man op de andere wordt losgelaten, en ook niet één man het met twee anderen te stellen heeft (hoewel we vernemen dat Hercules erkende dat hij niet tegen twee man op kon),[4] maar één man de strijd moet aanbinden tegen zoveel mierenkolonies, wespennesten, slaglinies van kikkers, massa's eksters en sprinkhanen en zwermen spreeuwen en kraaien dat die, zelfs als ze geen angels, snavels en klauwen zouden hebben, toch alleen al met hun kabaal in staat zouden zijn een man, hoe gehard ook, om het leven te brengen. Hoe vaak heb ik hun openlijke en schaamteloze laster niet weerlegd? En toch, alsof er niets is gebeurd, worden de oude leugens mij nog aldoor toegeschreeuwd, tot op de dag van vandaag, en dat zelfs in gedrukte boeken: Erasmus maakt van de biecht een

2. De enige bewaard gebleven brieven van Erasmus aan de gebroeders Mexia zijn brieven 2299 en 2300.
3. Quintus Fabius Maximus Verrucosus.
4. *Adagia* 439.

zaak van willekeur, hij veroordeelt alle ceremonieel, hij drijft de spot met de verering van heiligen, hij lacht om kerkelijke rituelen, hij verwerpt de christelijke vasten, hij veroordeelt de onthouding van voedsel, hij heft het celibaat van de priesters op, hij vernietigt de geloften en riten van de monniken, hij veroordeelt menselijke regelingen. Wat verder nog? Hij heeft de weg geplaveid voor Luther. Degenen die bescheidenheid voorwenden om daardoor geloofwaardiger te kunnen lasteren, zeggen dat ze denken dat ik een goed mens ben, en dat ik die zaken niet heb geschreven met de bedoeling dat daaruit de huidige beroering zou voortkomen; ze prijzen me zelfs omdat ik nu andere dingen schrijf.

Dit is beslist 'het zwarte sap van de inktvis, je reinste kwaadwilligheid'.[5.] Laten zij op die manier voor anderen pleiten, ik wil zo niet worden verdedigd. Ik heb eerlijk verklaard en verklaar ook nu dat ik, als ik vooraf had geweten dat deze tijden zouden ontstaan, veel van wat ik geschreven heb niet zou hebben geschreven, of op een andere manier zou hebben geschreven, en dat ik ook sommige dingen niet zou hebben gedaan die ik gedaan heb. Men zegt dat een wijs man de toekomst kan voorzien; dat geef ik toe, maar men kan niet alles voorzien. Toch erken ik voor een deel mijn argeloosheid en onnadenkendheid. Maar de zaken die mij zo vaak worden toegegromd, treft men nergens in mijn geschriften aan zolang men niet te maken heeft met een boosaardige tekstuitlegger. En in mijn *Verklaringen*,[6.] waarvan ze denken dat het rectificaties zijn onder een afgezwakte titel, zeg ik niets anders dan ik bedoelde toen ik die zaken schreef, of die ik met zoveel woorden heb uitgedrukt; opnieuw afgezien van de oneerlijke lezer, voor wie men niets met voldoende omzichtigheid te boek kan stellen. Ik schreef een aantal annotaties en commentaren voor geleerde en weldenkende mensen en dacht niet dat ik juridische bepalingen en contracten opstelde.

Maar zij matigen hun toon al, zoals u schrijft. Het maakt niet zoveel uit, geachte heren, dat zij tegenover mij hun toon matigen; het verbaast me eerder dat ze nog niet de uitputting nabij zijn. Matigden zij zich in werkelijkheid maar naar het voorbeeld van hem die gezegd heeft: 'Leert van mij, dat ik zachtmoedig ben en nederig van hart, en gij zult rust vinden voor uw zielen'.[7.] Ik neem aan dat er ook onder hen een aantal dergelijke mensen zijn, maar ik weet niet waardoor ik de pech heb dat ik bij degenen met wie ik te maken krijg, zoveel woestheid en onverzoenlijkheid aantref dat het veiliger is het aan de stok te krijgen met willekeurig welke kardinaal dan met hen, en dat ik me sneller zou kunnen verzoenen met willekeurig welke koning of

5. Horatius, *Satirae* I, 4, 100.
6. *Declarationes ad censuras Lutetiae vulgatas* (Bazel, 1532).
7. Matteüs 11:29.

paus die zich beledigd voelt dan met een van degenen die beweren dat ze dood zijn voor de wereld, terwijl de wereld nauwelijks voor enige mensensoort in hogere mate leeft en heerst. Voor enkelen wil ik een uitzondering maken, maar ik zou wensen dat ik dat voor de meesten kon doen.

Nog maar heel kort geleden is opnieuw iemand[8.] opgestaan, die op een beleefde vermaning die voor hem niet alleen nuttig maar ook noodzakelijk was, gereageerd heeft alsof ik hem met stenen had bekogeld. Ik dacht waarachtig dat ik te maken had met een bedaarde en filosofische geest, maar ik lijk te zijn gestuit op een of andere stadsreus,[9.] zozeer grijpt hij elke gelegenheid aan om kwaad te spreken. Want afgezien van de oude en welbekende praatjes waarmee ze hun maaltijden plegen te kruiden, verwijt hij mij dat ik in de letteren, ja onder alle stervelingen, zoals hij zegt, de eerste wil zijn - en zelfs niet de eerste, maar de enige. Hoewel dit een schaamteloze leugen en een vreselijke beschimping is, heb ik het toch niet kunnen lezen zonder te lachen. Ik ken mezelf nauwelijks een andere plaats toe dan het orakel vroeger aan de Megarenzers toewees.[10.] Om nog te zwijgen van de grootste geleerden (nooit heb ik me beschouwd als de gelijke van een van hen), zie ik met blijdschap overal in de wereld jongelui opbloeien die in elk literair genre vele mijlen[11.] op me vooruitlopen. Hij wrijft me ook afgunst aan, maar voert daarvoor geen argument aan, hij brengt alleen een steek toe. Ik erken dat mijn natuur aan vele zonden overgeleverd is geweest. Maar als ik goed begrijp wat afgunst is, heb ik dankzij Christus nooit een aanval van dat gevoel ondergaan. Onder afgunst versta ik namelijk dat iemand gekweld wordt door andermans geluk, zonder dat hij van dit geluk enig nadeel ondervindt. Als immers iemand betreurt dat een vijand een aanzienlijke positie verwerft, omdat deze dan beter in staat is schade aan te richten, is veeleer sprake van vrees dan van jaloezie. Ik heb me daarentegen zelfs verheugd als een vroegere doodsvijand tot de hoogste rangen werd verheven, omdat het dikwijls gebeurt dat het verkrijgen van een belangrijk ambt een einde maakt aan de strijd, hetzij uit minachting van de tegenstander, hetzij omdat de ambtelijke taken er geen tijd voor laten. Verteld wordt dat dit Hadrianus overkwam, die, toen hij keizer was geworden en toevallig iemand tegenkwam met wie hij op zeer vijandige voet had gestaan, niets anders zei dan: ‘Je bent ontkomen’.[12.]

8. Agostino Steuco; zie brieven 2465 en 2513.
9. ‘Citeria’ (*Adagia* 3744): een beeld dat tijdens optochten naar de toeschouwers roept.
10. *Adagia* 1079. Megarenzers staan voor mensen zonder enige verdienste.
11. ‘Parasanga’ (een Perzische lengtemaat van ruim vijf kilometer; *Adagia* 1282) is vertaald als ‘mijl’.
12. *Historia augusta* XVII, 1.

Hij voegt nog een andere, meer dan levensgevaarlijke beschuldiging toe, die echter nog veel minder gegrond is dan al het andere. Hij zegt dat hij met eigen ogen een brief[13.] van mij gezien en gelezen heeft waarin ik openlijk heb verklaard dat in de christelijke religie geen groter kwaad verzonnen had kunnen worden dan toen die kloosterordes werden uitgevonden. Evenmin als die woorden ooit in mij zijn opgekomen heb ik ze ooit geuit, mondeling noch in geschrifte. Wat voor nog afschuwelijker beschuldiging kan men verzinnen om alle gelederen van de monniken op te porren tot mijn ondergang? Hij voegt toe: 'Je zult zeggen dat die brief niet van jou is. Was dat maar zo'. Als de brief de woorden bevat die hij aanhaalt, kan hij zeker weten dat de brief niet van mij is, maar door een gemene schurk in een diabolische geest is samengeflanst - onze tijd heeft geen gebrek aan bedriegers die zich van dergelijke listen bedienen. Als het gaat om de brief aan Servaas, zoals hij zegt, zal hij daarin niets dergelijks aantreffen; de brief spreekt slechts over iemand die in zijn jongensjaren door zijn voogden en anderen het klooster was ingeduwd, ongeveer in de volgende bewoordingen: 'Hoewel hij veel ongeluk te verduren had, kon hem in zijn hele leven toch geen groter ongeluk overkomen dan te worden gedwongen tot deze levenswijze, waarvoor hij geestelijk noch lichamelijk geschikt was'.[14.] Ik geloof niet dat hier iets staat dat men met recht kan bekritiseren. Maar als hij dacht dat de brief verzonnen was, waarom heeft hij dan wereldkundig gemaakt wat twijfelachtig en bij niemand bekend was? Als hij zich niet goed herinnerde wat hij had gelezen, van hoeveel ernst getuigde het dan, zo vraag ik u, op zo ondoordachte wijze een zo dodelijke aantijging te doen? Ik heb geen zin nog andere zaken te behandelen. En wie deze zaken zo vaak slikt zonder zich daartegen mondeling of schriftelijk te verweren, wordt als opvliegend beschouwd! Hoe zouden zij zelf tekeergaan als zij met dergelijke azijn werden begoten?

Wat mij betreft weet ik me in dit kabaal van beschuldigingen gemakkelijk te troosten met de woorden van Paulus: 'De Heer kastijdt wie hij liefheeft, en geselt elke zoon die Hij aanneemt'.[15.] De zeer christelijke woorden van de heilige Augustinus eigen ik mij met graagte toe: 'Heer, snijd hier, brand daar, om mij te sparen in de eeuwigheid'.[16.] Het is niet niets als men althans

13. Brief 296, aan Servaas Rogier.
14. Dit staat inderdaad ongeveer zo in brief 296. Maar verderop in deze brief keert Erasmus zich wel degelijk tegen het kloosterleven in het algemeen.
15. Hebreeën 12:6.
16. Deze dikwijls aan Augustinus toegeschreven uitspraak komt niet letterlijk in diens werken voor. Vgl. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* XXXIII, 2, 20; *Sermones ad populum* LXX, 2.

op deze wijze gelijk wordt aan het beeld van Christus. Wat kreeg het Lam niet van de farizeeën te horen, hoewel het leefde in de grootst mogelijke zuiverheid? Hij werd uitgemaakt voor dronkaard, volksverleider, bezetene en godslasteraar. Welke hoon heeft hij niet ondergaan, door soldaten bespuugd, met roeden geslagen, met doornen gekroond, door vuistslagen en oorvegen getroffen? Waarom zou ik, terwijl ik een hardere behandeling heb verdiend, me ertegen verzetten te worden gegeseld, bespuugd en geslagen met beschimpingen van onbeheerste lieden, en door dit milde geneesmiddel te worden gezuiverd? Wat mij eveneens troost brengt, is de uitspraak van heilige mannen die door even heilige mannen is bevestigd: de oordelen van God zijn volkomen anders dan die van de mensen. Als zij vastbesloten zijn niet te rusten voordat ze me aan het kruis hebben genageld, zal ik God bidden mij geduld te geven en aan hen meer verstand. Intussen heb ik besloten met dat soort wezens voortaan geen ruzie te maken en geen nauwe betrekkingen te onderhouden. Voor het overige wens ik met iedereen de christelijke vrede te bewaren en ik zal moeite doen om dat te bereiken, voor zover dat van mij afhangt. Ik wil dat ook iedereen die voor mij strijdt, dezelfde houding aanneemt.

Stelt u zich ten slotte voor dat ik in een gevecht van man tegen man was verwikkeld. Zou het dan niet volkomen normaal zijn dat ik als oude man de strijd zou overlaten aan een jongere? Het is een oude gewoonte zestigjaren van de brug te gooien.[17.] Wordt het dan niet tijd dat ik, die al bijna zeventig ben, mij onttrek aan de volksvergadering die de studie betreft en mijn stemrecht overdraag aan anderen? Het is immer veel redelijker dat ik me afzijdig houd van de gevechten van de jeugd. Wonderlijk is de halsstarrigheid van de menselijke geest en iedereen is mooi in zijn eigen ogen.[18.] Per slot van rekening zijn wij allen mensen, geen engelen, met welke veren we ons ook bedekken. Ik geeft toe dat een leven zonder letteren geen leven is. Maar iemand die behagen schept in het lezen van boeken van vrome mannen, leeft niet zonder letteren.

Op het ogenblik houd ik me bezig met een ernstig onderwerp. Wat voor onderwerp dat is, kunt u zien aan het boekje dat u tegelijk met deze brief zult ontvangen. De titel luidt: *Over de voorbereiding op de dood.*

Ook de bijzonder vermakelijke en scherpzinnige brief van Cristophorus Fontanus[19.] heb ik ontvangen. Wat weet hij veel te zeggen met weinig woorden! Het talent van de man is mij buitengewoon aangenaam, maar ik zou

17. *Adagia* 437.
18. *Adagia* 115.
19. Mogelijk Constantino Ponce de la Fuente. De ‘brief” moet een pamflet zijn geweest.

willen dat hij dat had aangewend voor een loffelijker thema. Ik ben dan ook blij dat het geschrift niet is verspreid. Hij heeft een grotere eer bewezen aan het boek van de franciscaan[20.] dan ik; zo te zien heeft hij het helemaal verslonden. Ik voor mij heb alleen maar vluchtig enkele willekeurig uitgepikte pagina's doorgenomen en het boekje al snel naar Alfonso de Valdés gestuurd, een bijzonder hartelijke vriend die het lot mij blijkbaar heeft benijd. Als mijn brief,[21.] die u overweegt uit te geven, nog niet is verspreid, heb ik liever dat die onuitgegeven blijft. U zegt dat die lieden bescheidenheid in mij missen en dat die brief hen tot zwijgen zal brengen, aangezien die met de grootste bescheidenheid is geschreven. Wat moet men aanvangen met de uiteenlopende en kleingeestige oordelen van de mensen? Mensen die soms uit eigen beweging een man onderuithalen met valse, afgrijselijke laster en dolzinnige verwijten, die de christelijke bescheidenheid opeisen voor zichzelf, en die bescheidenheid missen in degene die zijn onschuld aan de misdaad van de goddeloosheid verdedigt? Wat voor bescheidenheid is dit, vraag ik u. Dat men dank zegt voor aantijgingen en laster en dat men om hunnentwil de misdaad van de goddeloosheid bekent, wetend dat men daarvan vrij is? Het deert die lui niet dat de zaak een ernstig struikelblok oplevert voor wie zwak is, zozeer wensen zij dat zorgvuldig rekening wordt gehouden met hun eer. Wat zij bescheidenheid noemen, begrijp ik nog niet goed. Er zijn enkele mensen, en dat zijn beslist geen ongeletterde of lichtzinnige lieden, die in mijn verweerschriften mijn overmatige bescheidenheid afkeuren, in de mening dat een slechte knoest het gebruik van een slechte wig vereist.[22.] Als ze een voorbeeld willen van mijn bescheidenheid, moeten ze mijn *Verklaringen*[23.] lezen. Nochtans zeggen eerlijke beoordelaars dat ik nooit de bescheidenheid en de hoffelijkheid uit het oog heb verloren, behalve in het verweerschrift waarmee ik Cousturier heb geantwoord. Terwijl namelijk zijn zaak hopeloos was en hij zich mengde in aangelegenheden waarover hij niet kon oordelen, ging hij, een theoloog en een kartuizer, toch met grenzeloze brutaliteit tegen mij tekeer. En dus? Zullen zij mij soms op grond van een enkele brief onmiddellijk in het album van bescheiden lieden opnemen? Dat denk ik niet. In plaats daarvan zullen sommigen zeggen dat het valse schijn is, anderen zullen aanvoeren dat ik doe wat overwonnen hanen plegen te doen: de strijd ontvluchten met gestreken vleugels; zij zullen beweren dat dit angst is, geen bescheidenheid.

20. Luis de Carvajal, *Apologia diluens nugas Erasmi* (Salamanca, 1528).
21. Waarschijnlijk een (niet bewaard gebleven) verzoenende brief aan Carvajal.
22. *Adagia* 105.
23. *Declarationes ad censuras Lutetiae vulgatas* (Bazel, 1532).

Verder zie ik het ook gebeuren dat de ene brief de andere voortbrengt. Als deze brief wordt gepubliceerd, zal degene aan wie hij gericht is, niet toestaan dat de zijne onuitgegeven blijft. Want ook die brief is me samen met de uwe bezorgd; met wat voor bedoelingen die is geschreven, weet God, maar ik vat hem in elk geval in gunstige zin op. Christelijke liefde mag immers niet wantrouwig zijn. Brengt u de man mijn vriendelijke groeten over en drukt u hem tegelijk op het hart dat het zeker niet uit kwaadwilligheid is dat ik geen antwoord geef. Het is juist omdat ik wens dat onze wederzijdse genegenheid blijft bestaan dat ik niet antwoord. Het is waar wat de Grieken plachten te zeggen, dat stilzwijgen voor veel mensen een einde maakt aan de vriendschap.[24] Maar ik heb ondervonden dat het eveneens waar is dat de vriendschap van sommigen meer wordt gevoed door stilzwijgen dan door gesprekken of een briefwisseling. Ik ben dikwijls nogal vrijmoedig als ik schrijf, in de veronderstelling dat anderen dezelfde opvattingen zijn toegedaan als ikzelf. Maar dat heeft niet zelden verkeerd voor mij uitgepakt. Ook u zult doen wat bij uw minzaamheid past als u de loopbaan van een onstuimige jongeman niet belemmert. Misschien zal hem hetzelfde overkomen als gewoonlijk met goede wijn gebeurt. Zolang het most is, smaakt die wrang, maar als hij oud genoeg is geworden om niet meer te gisten, wordt hij zachter. Men moet iets gunnen aan de jeugd die, verlokt door eigenliefde, als die niet de perken te buiten gaat, wordt geprikkeld tot ijver en eerzame werken.

Ik ben u erkentelijk voor de zorgzaamheid waarmee u mij de brief[25] van Luis Vives heeft toegestuurd. Als hij daarin heeft geschreven wat hij werkelijk denkt, is hij blijkbaar bang dat mijn vriendschappelijke gevoelens zijn bekoeld omdat hij in zijn brieven de franciscaan heeft geprezen. Deze bezorgdheid lijkt ook bij u te hebben postgevat, maar ik zal niet toestaan dat ze nog dieper wortelt. Ik wil daarom dat het voor u zo zeker en onbetwijfelbaar is als een orakelspreuk dat zelfs de minste gedachte daaraan nooit in mij is opgekomen. Van die prijzende brieven heb ik er niet meer dan een enkele gelezen, die bovendien heel kort was. Die brief bevatte een aanbeveling, maar in zulke lauwe termen dat iedereen zonder moeite begrijpt dat Vives zich heeft geschikt naar degene die deze kleine dienst van hem verlangde. Waarom zou ik bovendien afstand nemen van Vives omdat hij bevriend is met iemand met wie ik het aan de stok heb, terwijl ik dit zelfs van mijn assistenten nooit heb geëist, op voorwaarde dat zij hun vriendschap op zo'n manier onderhouden dat ze mij geen schade berokkenen? Toen ik in Leuven een

24. *Adagia* 1026.
25. Deze brief is niet bewaard gebleven.

strijd op leven en dood voerde met de Brit,[26.] was Vives intussen niet alleen met hem bevriend, maar bezochten ze elkaar ook dikwijls, en het ontbrak niet aan mensen die beweerden dat de Brit profijt trok van zijn hulp. Vives was mij hierom nooit een haar minder dierbaar en ik verzette mij met hand en tand tegen die valse beschuldiging jegens een geleerd man. Ik heb de gewoonte uit eigen beweging sommige vrienden aan te manen niet om mijnentwil de vriendschap te verbreken met degenen met wie ik in aanvaring ben gekomen, omdat ik inzie dat dit bijdraagt aan de beëindiging van de onenigheid. Ik vraag me echter af op grond waarvan Vives bevreesd is geraakt, tenzij misschien omdat ik hem vrij zelden een brief stuur. Maar aan oude en beproefde vrienden schrijf ik niet zomaar, alleen als er aanleiding toe is. Er is geen landstreek waar ik niet een aantal vrienden heb. Als ik elke keer dat ik één van hen schrijf, gedwongen zou zijn aan allen te schrijven, zou ik onderworpen zijn aan wel bijzonder harde wetten. Als bij u de bezorgdheid is verdwenen, zal ik bij de eerste gelegenheid de argwaan van Vives wegnemen. Mij rest, hooggeachte heren, u te bedanken voor uw toewijding aan mij. Doet u mijn hartelijke groeten aan Cristophorus Fontanus.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, op de dag voor kerstmis in het jaar 1533

2893 *Van Bernardus Gravius*
Keulen, 24 december 1533

Hartelijk gegroet. Weest u zo goed het excuus te aanvaarden van tijdgebrek en het uitblijven van mijn brieven ten goede te nemen, hooggeachte heer. Enerzijds heeft namelijk de stormachtige toevloed van zaken die mij in beslag nam, anderzijds het gebrek aan bodes mij afgehouden van de verplichting brieven te schrijven. Ik zal niettemin mijn best doen mij voor de onderbreking van de correspondentie geen verwijt op de hals te halen, mits ik de beschikking heb over betrouwbare mensen en bemerk dat mijn ijver in het brievenschrijven u niet onaangenaam is.

In Keulen, waar ik werd verwacht, ben ik onder de gelukkigste voortekenen aangekomen, zij het niet zonder te zijn belaagd door woeste rovers van wie de wegen inmiddels vol zijn wegens de oorlogen in Neder-Duitsland, zodat men kan spreken van een verwarde chaos van dolle honden. Intussen, mijn hooggeachte leermeester, geloof ik dat mij niets anders rest dan u mijn eeuwige dank te betuigen voor de bijzondere diensten die u mij heeft bewezen en die ik in de toekomst nauwelijks in gelijke mate zal kunnen beantwoorden; ik zal het niettemin proberen, als mijn geringe vermogen het ooit

26. Edward Lee.

zal toelaten, om niet de indruk te geven dat het mij aan goede wil ontbreekt. Met het oog op uw buitengewone vriendelijkheid jegens mij smeek ik u de inmiddels geheelde wond niet open te rijten en het verleden te vergeten.[1] Laat het belijden van de zonde een geneesmiddel zijn en verwaardigt u zich uw Bernardus de laatste plaats onder uw beschermelingen toe te kennen. Tot terugschrijven durf ik u, hooggeachte heer, niet aan te sporen. Maar als u uit eigen beweging zou terugschrijven, zou u Bernardus volkomen gelukkig maken en alle uithoeken van zijn hart met blijdschap vervullen. Ik zou mij langer met u onderhouden als het bezwaar van een ongeduldige bode zich niet daartegen zou verzetten of als u behagen zou scheppen in een uitvoeriger betoog. Ik vrees namelijk dat ik zondig tegen het algemeen belang (zoals de schrijver zegt)[2] door u van de tijd te beroven die u voor waardevoller studie heeft bestemd. Ik zeg u daarom vaarwel, weergaloze beschermer en leermeester, en vat u deze monsterlijke letterbrij in gunstige zin op. Blijft u mij, ten slotte, van uw kant beminnen.

In haast, vanuit mijn ouderlijk huis, op de dag voor kerstmis in het jaar 1533

Bernardus, aan uw voeten liggend

Aan Erasmus van Rotterdam, grootmeester in de letteren en altijd te eerbiedigen leermeester

2894 *Van Tielmannus Gravius*
Keulen, 26 december 1533

Hartelijk gegroet. Wellicht lijkt het alsof ik mijn genegenheid voor u volkomen heb verloren, hooggeachte heer en beschermer, meest eerbiedwaardige van alle stervelingen, omdat ik niet eerder uw even geleerde als vriendelijke brief[1] heb beantwoord. Dat dit niet is gebeurd, moet u niet toeschrijven aan trots, minachting of laksheid, maar aan de talloze zaken en bezigheden waardoor ik enige tijd in beslag was genomen, met name betreffende de benoeming van een coadjutor van onze aartsbisschop.[2] Vanwege zijn drukkende ouderdom en diverse andere ongemakken die in deze uiterst verwarde en bittere tijden dagelijks bij honderden tegelijk de vorsten overvallen, heeft hij de illustere graaf Adolf von Schaumburg, weliswaar een jongeman, maar voorzien van meer wijsheid dan een grijsaard en een bewonderenswaardige ge-

1. Bernardus was eerder in 1533 enige tijd assistent van Erasmus geweest, maar was ontslagen wegens wangedrag.
2. Horatius, *Epistulae* II, 1, 3-4.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Hermann von Wied.

leerdheid, als zijn coadjutor aangewezen, wat door het pauselijk gezag moet worden aanvaard en bekrachtigd. Als u het werk had gezien dat ik in deze zaak heb verzet, deels bestaand uit de voorbereiding van brieven, deels uit de samenstelling van documenten die in lengte zelfs elke pauselijke oorkonde overtreffen, zou ik bij u nauwelijks enige verontschuldiging nodig hebben gehad.

Wat betreft het feit dat u mij met zoveel goede trouw op de hoogte heeft gesteld van alle omstandigheden betreffende het leven dat mijn zoon Bernardus daarginds heeft geleid, weet ik bijna niet (God zij mij genadig) of u mij met een andere dienst nog meer aan u had kunnen verplichten. Wat ik namelijk eerder, als door een nevel en als het ware in de vorm van een raadsel, van zijn karakter, zijn leven en zijn gewoonten heb gezien, neem ik nu waar alsof het mij in een spiegel wordt getoond.[3.] De liefdevolle toegeeflijkheid van de ouders en de blinde genegenheid voor hun kinderen zijn soms zo groot dat zij niet meer kunnen zien wat het meest aan hun welzijn bijdraagt. Hoewel ik wat dit betreft nooit ben tekortgeschoten (aangezien ik er thuis zelf en buitenshuis bij anderen, aan wie ik hen voor hun opvoeding had toevertrouwd, altijd voor heb gezorgd dat mijn kinderen met ijzeren discipline op het rechte pad werden gehouden), zou ik me toch bespottelijk maken en meer dan zot zijn als ik inzake wat u over Bernardus heeft geschreven, niet zou instemmen met het oordeel van een zo groot man, wiens betrouwbaarheid voor mij altijd heilig is geweest en zijn zal, zolang ik leef.

Toen hij naar ons was teruggevlogen, ontving ik hem niet heel vriendelijk en met een weinig vrolijk gezicht. Toch liet ik wijselijk veel zaken onaangeroerd die hij nog niet begrijpt maar eens zal begrijpen wanneer hij, als de vaderlijke welwillendheid is weggevallen, aan zijn lot is overgelaten zodat hij in staat is te leven zoals hij wil. Ik zou hem niet hebben teruggeroepen als ik uit uw brief niet zulke onaangename dingen over zijn gedrag had vernomen. Wie zou immers willen dat zijn zoon zijn dagen zo nutteloos in uw huis doorbrengt dat u er niets anders aan overhoudt dan ongemak en ergernis? Niemand, zeg ik, behalve iemand die er geen benul van heeft hoe onaangenaam en onaanvaardbaar het is de studie en de rust van geleerden te verstoren door met onbeschaamde lieden om te gaan. U had aangeraden hem naar Frankrijk of naar Italië te sturen. Wie zou dat aandurven en daar zijn hele bezit mee riskeren? Welke hoop bestaat er nog op toekomstige vooruitgang bij middelmatige geleerden nu hij bij de grootste literaire coryfee in de hele christelijke wereld zo'n triest resultaat heeft behaald? Wiens gezag zal hij

3. Vgl. *Adagia* 263, 1250.

nog gehoorzamen nu hij zich niet heeft willen onderwerpen aan uw juk, dat voor een leergierig man niet lichter, draaglijker en zachter kan zijn? Hij moet, om alles eens in enkele woorden samen te vatten, een onvriendelijk, onhebbelijk, onbeschaafd, onedel, hardvochtig, brutaal, weerbarstig en koppig karakter hebben om met minachting van uw gezag te doen waar hij zin in had en zich daarheen te laten voeren waar niet het bezonken oordeel, maar de zotheid en de ongeregelde driften hem heentrekken. Hij verblijft nog steeds bij mij, maar ik bekommer me niet om hem, alsof hij mijn zoon niet is. Ik kan namelijk niet het toneelstuk van zijn levenswandel vergeten dat de onbekwame regisseur daarginds op zo bedroevende wijze heeft opgevoerd. Tegen de komende zomer zal ik iets anders beslissen, dat hem denkelijk niet zo aangenaam zal zijn. Uit de rekening die hij mij heeft gegeven, heb ik opgemaakt dat u 34 gulden heeft ingehouden voor zijn uitgaven. Als dat sommetje niet volstaat, zal ik graag en met alle plezier zoveel bijleggen als u wilt.

Agrippa heeft zijn verweerschrift[4.] tegen een aantal zogenaamde theologen aan mij gegeven, samen met een brief, om bij gelegenheid naar u door te sturen. Ook heb ik enkele dagen geleden uit Antwerpen twee pakketten met brieven ontvangen, die ik hierbij eveneens toestuur. Als u hier bij ons of in Brabant, in het hertogdom Gulik, in Kleef of ergens anders iets heeft waarvoor gezorgd moet worden, laat u me dat dan weten en ik zal ten zeerste bereid zijn tot elke dienst die u verlangt, zoals ik dat steeds ben geweest.

Het ga u goed. Uit Keulen, in het jaar des Heren 1533, daags na kerstmis

Uwer waardigheid zeer toegewijde dienaar, Tielmannus Gravius

Aan de grootmeester van de gewijde en de profane letteren, Desiderius Erasmus van Rotterdam, altijd te eerbiedigen heer en beschermer

2895 *Van Étienne Desprez*
Besançon, 4 januari 1534

Hartelijk gegroet. O buitengewone godheid, uitblinkend in volmaakte vroomheid, onbetwistbaar gezag en eminente wijsheid: als uw twee laatste brieven[1.] mij, uw verknochte volgeling, uit het hemels paradijs hadden bereikt, had ik die niet als iets wenselijkers en aangenamers kunnen kussen - brieven die u heeft meegegeven aan een vriendelijke jongeman die allesbehalve middelmatige verwachtingen wekt, uw assistent Gilbert,[2.] die u in alle

4. Zie brief 2790, noot 2.
1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. Gilbert Cousin.

opzichten dierbaar is, die opvalt door zijn vele genadegaven en van wiens trouw u om vele redenen overtuigd bent. Op de eerste van die brieven heb ik niet geantwoord, omdat ik in Gilbert een levende brief had die uw goddelijk gehoor waard was en (wat het belangrijkst was) ik het vermogen mis anders dan op uiterst eenvoudige en volstrekt onsamenhangende wijze terug te schrijven. Als dat vermogen gelijke tred hield met mijn wensen, zou het de welsprekendheid van Nestor[3] ver achter zich laten. Maar op het ogenblik is mijn monsterlijke gestamel overwonnen door mijn enorme toewijding aan u, die me voorhoudt dat ik me schuldig zou maken aan buitengewone ondankbaarheid als ik op uw laatste brief zou blijven zwijgen. Ik zou heel graag willen dat het mij gegeven was met een bijzonder teken geheel en al duidelijk te maken hoe groot die toewijding is en al mijn gevoelens van welwillendheid over uw alleszins te eerbiedigen persoon uit te storten.

Weest u er stellig van overtuigd dat er geen dienst is, zonder enige uitzondering, die u bij uw leven vergeefs van mij zult vragen, als er iets is waarmee ik u ter wille kan zijn. Kort geleden heb ik inzake de wijn graag gedaan wat ik kon doen. Maar het bezwaart mij ten zeerste dat u zich verwaardigd heeft mij in ernst te bedanken, terwijl ik meer verplichtingen aan u heb dan ik ooit zal kunnen volbrengen, en ik iemand ben die volkomen in staat en bereid is u zoveel van dienst te zijn als u wenst. En de kleine taak een wijn te kiezen, te kopen en per wagen te vervoeren die uw gehemelte aangenaam is, zonder stroeve of wrange smaak, heb ik misschien op achteloze wijze uitgevoerd, maar als u die taak aan onze vooraanstaande burgers had opgedragen, hadden zij die, met zovelen als ze zijn, met geestdrift en doortastendheid volbracht, maar niet met meer liefde. Als ik die wijn in huis had gehad, had u er helemaal niets voor hoeven betalen. En hoewel ik feitelijk niets heb gedaan, verheugt het me toch enorm dat u zich niet te goed heeft gevoeld mij deze taak toe te vertrouwen, die al mijn nakomelingen tot eer zal strekken. Bovendien heb ik uw Gilbert uitgelegd hoe hij voor het bouquet van onze oude wijn moet zorgen, die nooit moet worden geopend tenzij om ervan te drinken, anders zou de oude wijn, die (zo moet ik aannemen) slecht bestand is tegen vervoer en langdurig schudden, meteen verschalen. Te langzaam ledigen zorgt namelijk voor hoofdpijn, kolieken en jicht, waarmee u bekend bent, zoals ik begrijp. Dit laatste gaat mij aan het hart, want ik ben afkerig van mijn eigen gezondheid omdat die geen verband houdt met de uwe. Ik denk niet dat het bijdraagt aan uw welzijn (moge de almachtige God die in zijn genade tot in lengte van dagen ongeschonden voor ons bewaren) nog langer in Freiburg te blijven en het zou verstandiger zijn dat u zich de komende Pasen onder een gunstig gesternte naar Besançon begeeft, dat u om

3. *Adagia* 156.

veel redenen toebehoort, want uw weergaloze, voortreffelijke stijl heeft van de stad uw vriendin gemaakt, die alle muzen als gezellinnen binnen haar muren zal hebben zodra u bent aangekomen.

O drie- en vierwerf gelukkig Besançon, als het haar eens mocht overkomen dat de heer Erasmus, de vroomste, de geleerdste en de meest onkreukbare onder de theologen, wiens gaven wij te meer bewonderen nu we die van dichterbij zien, zich in haar vestigt! Hier zult u een verjongingsbron vinden die volkomen anders is dan die van Clitor,[4.] namelijk elke soort wijn die zelfs voor uw gehemelte hoogst aangenaam is en waaraan u uw halve leven te danken heeft. Was mijn overtuigingskracht maar zo groot als mijn enorme bereidwilligheid! Vandaag de dag zouden wij beslist verheugd zijn met een zo belangrijke gast, die met Mercurius en alle muzen als zijn metgezellen ten zeerste wordt geacht. Deinst u er niet voor terug (als u voor uzelf het goede wilt) binnenkort te besluiten tot een vaarwel aan de Duitse dorpen en kachels. Gelooft u mijn heilzame aansporing, al bent u de meest bedachtzame van alle mensen die de zon hier op aarde ziet; alle inwoners van Besançon, geestelijken en leken, hebben een ongelofelijke waardering en verering voor alle heilige werken van de heer Erasmus. Ik zweer u plechtig, getrouwelijk en zelfs bij mijn leven dat alles wat u hier zult aantreffen en krijgen nog veel beter is dan ik u vertel. Iedereen hier verklaart immers als uit een mond dat de roem van de unieke Erasmus zo bijzonder is dat die door niemands aanbeveling nog kan groeien en elke lofprijzing achter zich laat, en dit gebeurt dagelijks, met een wonderbaarlijk toenemende genegenheid die langgeleden is ontstaan na de dood van Guillaume Guérard, de vroegere officiaal van de aartsdiaken,[5.] die als enige de virtuoze Erasmus op onbeschaamde wijze in een kwaad daglicht stelde bij de officiaal Désiré.[6.]

Intussen is deze Désiré onlangs grote toewijding aan u gaan koesteren en uitstekend over u gaan denken voordat hij naar een beter leven overging. Die ellendige Guérard had zijn best gedaan hem wijs te maken dat uitgerekend u met mate op de hand bent van de paus (terwijl geen enkele theoloog het evangelische leven waarachtiger uitdrukt dan Erasmus) en bovendien dat u een raadsman en een vertrouweling bent van Luther (terwijl diens *Geknechte wil* mijlenver afstaat van de *Vrije wil* van Erasmus), plus een aantal andere onzinnige en schandalige opmerkingen, door diezelfde Guérard verzonnen, over een gebedstekstje en de heilige schoot.[7.] Maar die ijdele geruchten zijn

4. Ovidius, *Metamorphoses* 15, 322: wie van het bronwater van Clitor had geproefd, wilde nooit meer wijn.
5. Ferry de Carondelet.
6. Désiré Morel.
7. Zie brieven 1610 en 1956.

geheel verdwenen en in instemmende geluiden veranderd, heel anders dan de geluiden verbreid door Guérard, de aanstichter van de tragedie, of eerder van de komedie. Dit alles zou voor u de afgelopen dagen volkomen vast zijn komen te staan als een vroegtijdige dood de officiaal Désiré geen onrecht had aangedaan en u niet had beroofd van zijn welwillendheid. Als een langer leven het had veroorloofd, zou u zijn welwillendheid hebben ondervonden, die een mogelijkheid zocht zich met u te verzoenen. Kort voordat hij uit het aardse bestaan werd weggenomen, had hij namelijk voorgesteld u twee vaten edele wijn te geven, maar zijn vrijgevigheid werd onderschept doordat de pest hem voor was.

Alle kanunniken zijn gewoon uw boek over de kerkelijke eendracht, samen met al uw andere werken, aan de borst te drukken en aandachtig te lezen. Maakt u zich daarom op voor de reis zodra uw gezondheid het toelaat. Er zijn hier vele fraaie onderkomens die voor u openstaan, en onder die ontelbare onderkomens bevindt zich ook het mijne, dat u veeleer als het uwe kunt opeisen. Verder is er hier geen nieuws dat u in uw afwezigheid zou kunnen opvrolijken, behalve dat ik u in uw goedgunstigheid bezweer uw vriend Étienne als vanouds te blijven beminnen; hij zal op zijn beurt dagelijks proberen zichzelf te overtreffen in zijn met hart en ziel beleden genegenheid voor de heer Erasmus. Deze voortreffelijke man wens ik alles toe wat voortreffelijk is, met inbegrip van een gezondheid van geest en lichaam die groter is dan hem is toebedeeld,[8] en ook de wil naar Besançon te verhuizen, waar hij kan genieten van de gedachte een onberispelijk leven te hebben geleid en van de zeer aangename herinnering aan vele bewonderenswaardige daden.

Besançon, 4 januari in het jaar '34 na de maagdelijke geboorte.

Étienne Desprez, van harte de uwe, die u onvoorwaardelijk vereert en van wie u elke dienst mag verwachten

Aan Erasmus van Rotterdam, de ongemeen voortreffelijke uitlegger, verdediger en kampioen van de gewijde letteren, wonderbaarlijk en ten eeuwigen dage vererenswaardig theoloog, briljant hersteller van de profane letteren, verblijvend in het trotse Freiburg im Breisgau

8. Vgl. *Adagia* 567.

2896 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 23 januari 1534

Hartelijk gegroet. Was het pakket dat je aan Tielmannus[1.] hebt toegestuurd, maar wat eerder aangekomen. Het is op 22 januari bezorgd, terwijl ik intussen al via Viglius van Friesland aan Vincent Cornelissen en Aert van der Goes had geschreven over het Hollandse geschenk.[2.] Ik heb geen moeite te geloven wat je schrijft over de zestig gulden reisgeld. Maar ik vrees dat Montfoort het hele bedrag in handen heeft. Hij jaagt met lege handen op groot wild. Toch zal ik niet toestaan dat die honderd gulden aan mij voorbijgaan nu ze mij zijn toegekend.

Pierre Barbier lacht me vanaf veilige hoogte uit. En die ellendige Molendino heeft hem voorgedaan hoe mijn toelage moet worden verduisterd. Ik denk erover na hoe ik het Barbier lastig kan maken.

Hillen heeft een volkomen ezelachtig boek gedrukt met preken van een zekere franciscaan,[3.] die geen andere reden voor een uitgave lijkt te hebben gehad dan om zijn gal te spuwen. De wereld wordt gedwongen dergelijke schurken niet alleen te verdragen, maar nog te voeden ook.

Ik schreef je de beker van Damião[4.] toe te sturen, waaraan je het geschenk van je vrouw[5.] kunt toevoegen; ik weet niet hoe ik haar mijn dankbaarheid kan betuigen.

Ik schrijf dit via een bode uit Keulen. De rest zal ik via Hieronymus[6.] schrijven.

Als mijn voormalige assistent Quirinus Hagius bij jou is aangekomen, hoef je hem niet de minste vriendelijkheid te betonen. Hij is een intrigant vol list en bedrog.

Het ga je goed. Freiburg, 23 januari in het jaar 1534 na Christus' geboorte.

Erasmus van Rotterdam

Over het Engelse document heb ik via Viglius geschreven aan de heer cantor Gillis.[7.] Je kunt er met hem over spreken.

Aan de hooggeachte heer Erasmus Schets. Te Antwerpen

1. Tielmannus Gravius.
2. De betreffende brieven zijn niet bewaard gebleven. Voor het Hollandse geschenk zie het slot van brief 2851.
3. Nikolaus Ferber, *Enarrationes evangeliorum per sacrum quadragesimae tempus occurentium* (Antwerpen, 1533).
4. Zie brief 2826.
5. Ida van Rechtergem.
6. Hieronymus Froben.
7. Gillis Gillis. Het ‘Engelse document’ betreft Erasmus' toelage van de aartsbisschop van Canterbury.

2897 *Aan Gaspar Schets*
Freiburg, 23 januari 1534

Erasmus van Rotterdam aan Gaspar Schets, gegroet

Het was me bijzonder aangenaam, mijn allerbeste jongeman, dat je mij een staaltje van je karakter en je geleerdheid hebt willen tonen. Jouw brief[1] maakt namelijk duidelijk dat je begiftigd bent met een scherp verstand (wat dat betreft, lijk je op je beide ouders) en dat je bovendien goed thuis bent in de Griekse en Latijnse letteren, wat me des te aangenamer is omdat ik vanouds een bijzondere vriendschap onderhoud met je voortreffelijke ouders, zodat ik me over hun zegeningen niet minder moet verheugen dan over de mijne. Welk groter geluk kan immers een mens overkomen dan dat zijn kinderen de kennis opdoen waarmee zij tot nut en tot sier kunnen zijn, zowel in persoonlijke kring voor hun familie en vrienden als in het openbaar voor hun vaderland? Om dan maar een dravend paard de sporen te geven, zoals men zegt,[2] dring ik er met klem op aan, beste Gaspar, dat je in die mooie wedloop voortdurend jezelf probeert te overtreffen, totdat je de eindstreep hebt bereikt.

Je moeder heeft aan mij geen enkele verplichting; ik heb haar nooit enige dienst of weldaad bewezen, of als ik dat toch heb gedaan, heeft ze dat meer dan voldoende vergoed. Aangezien je haar aanleiding hebt gegeven te denken dat ze mij een zeer welkom geschenk moest geven, is het redelijk dat jij weer voor mij de honneurs bij haar waarneemt en haar, zoveel je kunt, mijn bijzonder hartelijke dank betuigt, met de belofte dat ik me zal inspannen om te tonen dat haar weldaad niet ten goede is gekomen aan een ondankbaar man. Kon ze me maar, zoals ze me proper linnengoed heeft toegestuurd, ook een propere huishoudster toesturen! Niemand is immers slonziger dan dat soort vrouwen. Als hun een fijn stuk weefsel wordt toevertrouwd, is het al bij de derde wasbeurt bedorven, zozeer verwringen, ranselen en mishandelen ze hun wasgoed. Ik beschik over een lelijk, lui, praatziek, vraatzuchtig oud wijf met een boze tong.[3] Tegenover haar alleen zou ik vijftien vrouwen durven stellen. Maar ze is al ongeveer twaalf jaar bij mij in huis. Niemand raadt me aan haar te verruilen, want het kan gebeuren dat ik iemand krijg die nog erger is. Eén keer heb ik het geprobeerd.[4] Ik ontsloeg haar en nam een jonge meid aan, maar dat was een zeer misdadig type - ze had mijn hele huis geruïneerd als ik niet bijtijds

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. *Adagia* 147.
3. Margarete Büsslin.
4. Zie brief 2735.

was ontwaakt. Daarom heb ik me maar weer met mijn oudje verzoend.

Je hebt hier een merkwaardig soort reinheid.[5] Door alle straten van deze stad stroomt een kunstmatig geleide beek. Die neemt het afval op van slachters en van de markt, de viezigheid uit alle keukens, het vuilnis uit alle woningen, het braaksel en de urine van alle inwoners en zelfs de uitwerpselen van degenen die thuis geen latrine hebben. Met dit water doet men de was en reinigt men wijnvaten en zelfs keukengerei. Dit zou nog te verdragen zijn als er iets te eten was. Het hele jaar door voed ik me met kip. Delicatessen zijn er hier niet, of als die er zijn, gaan die naar de adel. Daarom denk ik al lange tijd aan Brabant, als de goede goden het toestaan.[6]

Maar ik zal je niet langer met deze flauwekul vervelen. Zorg ervoor dat het je goed gaat en dat je ijverig voltooit wat je begonnen bent.

Gegeven te Freiburg, 23 januari in het jaar 1534 na Christus' geboorte

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

2898 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 23 januari 1534

Erasmus van Rotterdam aan Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár, secretaris en raadsheer van de doorluchtige koningin Maria etc., gegroet

De kwellende pijn in de ledematen kwam zo dikwijls terug dat ik niet weet wat ik moet verwachten van mijn povere lichaam, dat brozer is dan glas. Vanaf kerstmis heb ik ernstig geleden en ik vrees het ergste zodra de huidige vrieskou is verdwenen. Ik heb dan ook mijn testament opgemaakt en mijn boek over de voorbereiding op de dood is ter perse. De rest is in de handen van de Heer; als hij me een althans matige gezondheid geeft, heb ik besloten tegen eind april naar jullie terug te keren.

In Antwerpen is een boek gedrukt van een of andere ongeletterde, dwaze, onbeschaamde en dolzinnige schurk,[1] die mij ongelofelijke beledigingen naar het hoofd slingert. Hij lijkt zijn preken met geen andere bedoeling te hebben uitgegeven dan om zijn gif erdoorheen te mengen - in het hele boek is geen vonkje te bespeuren van een vrome geest. Als het dergelijke monsters bij jullie vrijstaat te doen waar ze zin in hebben, weet ik niet of het goed voor

5. Onze lezing ‘Est hic alia mundities’ wijkt af van die van Allen: ‘Est hic alta <im>mundities’.
6. Vergilius, *Georgica* 4, 6-7.
1. Nikolaus Ferber; zie brief 2896, noot 3.

mij is daarheen terug te keren, wat ik niettemin om vele redenen graag wil. Je kunt volledig inzicht krijgen in de zaak aan de hand van de bladen die ik aan deze brief toevoeg. Als het je goeddunkt, kun je die delen met vrienden en met mensen die naar jouw mening zulke schreeuwlelijken kunnen intomen. Hechtte de keizer maar niet zoveel waarde aan dit soort mensen, als men hen tenminste mensen moet noemen! Sinds Lieven[2.] hier is weggegaan, is er niets van jullie bezorgd; misschien zullen er brieven komen met de beurs van Frankfurt. Beveel mij intussen aan bij de illustere hertog van Aarschot.[3.] Mijn hartelijke groeten aan de Deen,[4.] aan wie ik nog niet heb teruggeschreven, omdat de tijd daarvoor ontbrak.

Het ga je goed. Freiburg, 23 januari 1534

2899 *Aan Jean de Carondelet*
Freiburg, [23 januari 1534]

Erasmus van Rotterdam aan Jean, aartsbisschop van Palermo, keizerlijk kanselier in Brabant, gegroet

Mijn wens terug te keren naar mijn vaderland neemt van dag tot dag en van uur tot uur toe. Maar de spil van de hele aangelegenheid berust in Gods hand, aan wiens wil wij onze wil moeten onderwerpen. Veel te vaak word ik overvallen door een kwellende pijn, waarvan ik nog niet heb besloten hoe ik die moet noemen, en de krachten van mijn povere lichaam nemen dagelijks af. Vanaf kerstmis heb ik langdurig en ernstig geleden; op het ogenblik zie ik het einde van de winter met grote angst tegemoet, maar toch niet helemaal zonder goede hoop.

De doorluchtige koningin, uwe excellentie en de overige vrienden aan het hof beloven dat ze mijn persoon zullen verdedigen. Nu is het zo dat bij Michiel Hillen in Antwerpen een boek wordt gedrukt, of vermoedelijk al gedrukt is, van een zekere franciscaan, Nikolaus van Herborn, commissaris-generaal benoorden de Alpen, een ongeletterd man zonder zelfbeheersing, zoals blijkt uit het boek zelf, die niets anders laat zien dan een onzinnige woordenbrij, die hij niettemin schijnbaar aan mijn werken heeft ontleend. In het boek gaat hij op hoogst onbeschofte wijze tekeer tegen mijn reputatie, met gebruik van grove leugens. Op de versozijde van blad 285 schrijft hij dat ik me in mijn *Col-*

2. Lieven Algoet.
3. Philippe de Croÿ.
4. Jakob Jespersen.

loquia niet alleen respectloos, maar ook met evidente leugens tegen de religieuze orden keer (die hij ‘families’ noemt), terwijl in al mijn boeken geen enkele passage voorkomt die een aanval op enige bevolkingsgroep of religieuze orde behelst. Geen sterveling heeft tot dusver het tegendeel kunnen aantonen. Op de versozijde van blad 322 rekent hij mij tot de ketters die Gods kerk belagen en noemt hij mij vervolgens een soldaat van Pilatus. Hij voegt daaraan toe dat Luther een deel van de kerk voor zich gewonnen heeft, Oecolampadius en Zwingli een ander deel, maar Erasmus het grootste deel. De ongeletterde en onbeschaamde schurk heeft dit in dronkenschap uitgebraakt, aangezien tot nog toe niemand enige passage heeft kunnen aanwijzen waarin ik mij schaar achter de opvattingen van de lutheranen en de zwinglianen. Ik heb uitsluitend gewezen op menselijke bijgelovigheden en misstanden. Kon ik de hele kerk maar op de plaats krijgen waarheen ik haar heb proberen te trekken: dat wij allen, met verzaking van bijgeloof, schijnheiligheid, wereldse begeerten en muggenzifterij, in oprechtheid God zouden dienen, ieder volgens zijn roeping! Mijn *Colloquia* lijken de woede van onze commissaris te hebben gewekt omdat daarin de draak wordt gestoken met het bijgeloof van degenen die denken behoed te zijn tegen de hel en het vagevuur als zij in een franciscaner pij worden begraven,[1] een maskerade waarmee zij al eeuwenlang de wereld voor de gek houden. Ze kunnen dit niet wijten aan deze of gene groep franciscanen in het bijzonder; ze dragen zelf deze leerstellingen uit, die aan hun regel zijn toegevoegd. Ongetwijfeld is het hele boek van dergelijke leugens vergeven. Als het bij u daarginds geoorloofd is dat zulke blaaskaken alles wat hun belieft via de drukpers in de openbaarheid brengen en men alleen mag drukken wat arbiters van dat slag behaagt, wat kunnen we dan anders verwachten dan dat de waardevolle auteurs worden uitgesloten en alleen nog het dwaze en stompzinnige geleuter van die lui wordt stukgelezen? Goede franciscanen ben ik van harte toegenegen en ik ondersteun hen zelfs met kleine bedragen, voor zover mijn bescheiden middelen het toelaten. Maar als ze allemaal zoals die commissaris zouden zijn, zeg ik dat ze het verdienen hooi te eten in plaats van brood. Aan onze commissaris benoorden de Alpen zou men immers nauwelijks een troep varkens durven toevertrouwen. Ik stuur u drie bladen toe uit zijn werk, zodat uwe excellentie kan zien dat het geen dromen of loze geruchten zijn wat ik vertel.

Ik acht het beneden mij de strijd aan te binden met zulke onverlaten. Maar als ik God niet meer zou vrezen dan Sint Franciscus, zou ik hen behandelen zoals ze het verdienen, wanneer ze hier niet mee ophouden. Het zou eerder uw taak zijn hun onbeschaamdheid in te tomen, niet zozeer omwille van mijn

1. Met name in de colloquia *Funus* (Begrafenis) en *Exequiae seraphicae* (Serafijnse uitvaart).

persoon, die uw hoge gunst geniet, als ten behoeve van de openbare orde. Waar kan die grenzeloze brutaliteit immers anders toe leiden dan tot tumult? Ik verzoek uwe excellentie dan ook nadrukkelijk ervoor te zorgen dat hun onbeschaamdheid op gezag van het hof wordt beteugeld. Want als het zulke schurken daarginds vrijstaat te doen waar ze zin in hebben, weet ik niet hoe fortuinlijk het voor mij is bij u mijn leven door te brengen. Ik heb namelijk besloten tegen eind april naar u terug te keren, als het de Heer behaagt mij een althans matige gezondheid te geven. Intussen hoop ik dat u uw gebruikelijke goedgunstigheid jegens mij zult bewaren.

Gegeven te Freiburg im Breisgau. In het jaar 1534

2900 *Van Christoph Gering*
Augsburg, 30 januari 1534

Op last van mijn momenteel afwezige heer stuur ik u, Erasmus, uniek sieraad van onze eeuw, wijn van Gattinara, die hij voor zijn vertrek voor uwe excellentie had bestemd. Vat u dit alstublieft goed op. In elk geval zal hijzelf binnenkort meer hierover aan u schrijven. Moge God u lange tijd gezond en wel voor ons bewaren.

Gegeven te Augsburg, 30 januari in het jaar 1534 na de maagdelijke geboorte

De voerman heeft zijn loon tot op de laatste cent ontvangen.

Christoph Gering, de aan uw voeten gelegen dienaar van Johann Paumgartner

Aan de hooggeachte en zeer eerbiedwaardige heer Erasmus van Rotterdam, de grootste en beste hoogleraar in de ware godgeleerdheid, zijn voor alles te vereren heer. Te Freiburg im Breisgau

2901 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 4 februari [1534]

Hartelijk gegroet. De akte[1.] bevalt me uitstekend. Ik zal de andere verbranden. Onze goede vriend[2.] zal ik niet ontraden de aangeboden positie aan te nemen,

1. Zie brief 2855.
2. Amerbach zelf, die het aanbod had gekregen stadssecretaris van Straatsburg te worden.

als tenminste de beloning daarmee overeenstemt. Hij lijkt me namelijk iets te intiem met de zeer verleidelijke sirene die Ledigheid heet. Het is daarom goed voor hem dat hij wat omhanden krijgt, zodat hij het nietsdoen van zich af kan schudden. Ik neem de zaak ter harte en zal die niet laten schieten.[3.]

Het ga je goed. 4 februari
Je Erasmus van Rotterdam
Aan doctor Amerbach. Te Bazel

2902 *Van Bonifacius Amerbach*

Deze brief is opnieuw gedateerd en verschijnt onder nummer 2989a.

2903 *Aan Bonifacius Amerbach*

Deze brief is opnieuw gedateerd en verschijnt onder nummer 2992a.

2904 *Van Frans van der Dilft*
Mechelen, 11 februari 1534

Aan Erasmus van Rotterdam, van Frans van der Dilft, gegroet

Gegroet. Toen ik uit Spanje terugkeerde, was niets mij onaangenamer, hooggeachte heer, dan dat ik niet door Duitsland kon reizen, terwijl ik mij toch juist dat had voorgenomen, ten zeerste gedreven door het verlangen u te zien. Maar het huwelijk dat mijn ouders voor mij hadden gearrangeerd, maakte dat ik mij rechtstreeks naar Brabant moest haasten, waar ik nu een echtgenote[1.] heb gekregen die uitstekend bij mijn karakter past, met een bruidsschat die mij niet uitnodigt tot verkwisting, maar mij evenmin dwingt tot onplezierige zuinigheid. Ze was weliswaar weduwe, maar over mijn omstandigheden mag ik niet klagen. Ik hoop maar dat het geen loos gerucht is dat voortdurend over uw aankomst wordt verbreid! Ik zou een huis ter beschikking hebben dat uitermate geschikt voor u is, niet alleen vanwege de fraaie architectuur, maar ook vanwege de heilzame locatie, op nog geen steenworp afstand van de stadsmuur van Mechelen; het staat op een lichte verhoging en

3. Vgl. Cicero, *Ad Quintum fratrem* II, 12, 1.
1. Margarita de Guevara y Ladron.

wordt ter bescherming omringd door een dubbele gracht. Ik zou het aan u alleen overlaten, ik verhuis zelf naar Antwerpen.

Over Spanje weet ik niet wat ik u moet schrijven. U geniet daar weliswaar volop steun, maar zonder dat die op enige manier tot uitdrukking komt. De aartsbisschop van Toledo[2.] heeft grote beloften gedaan, maar zijn vrijgevigheid is van een verbazingwekkende traagheid. Ik had graag voordat ik vertrok een betaalopdracht losgekregen voor de som die voor u was bestemd, maar omdat ik met mijn welsprekendheid niet zoveel voor elkaar kreeg, nam Vergara de taak op zich de wissel te versturen; omdat ik daarop wachtte, heb ik zijn brief[3.] tot nog toe onder me gehouden, om die tegelijk met de wissel te versturen. Intussen heeft zich niemand aangediend aan wie ik veilig iets kon toevertrouwen. Wat mijzelf betreft, heb ik in Spanje weliswaar zeer trouwe vrienden gevonden, maar het zijn allemaal praatjesmakers. Ik ben veel verschuldigd aan de welwillendheid van de aartsbisschop, die echter tot dusver binnen de grenzen van goede bedoelingen is gebleven. Het ga u goed, hooggeachte heer, en weet dat ik van harte de uwe ben.

In haast, te Mechelen, 11 februari 1534

Ik stuur u een kleine redevoering[4.] toe die ik in Barcelona heb gehouden; ik onderwerp die graag aan uw fijnzinnige oordeel, maar met de goede hoop dat ik voor mijn fouten gemakkelijk vergeving kan krijgen op grond van uw genegenheid voor mij. Alle vermetelheid in deze zaak komt echter voor rekening van de keizer, die zich niet tegen een uitgave heeft verzet. Nogmaals vaarwel.

Frans van der Dilft, uwe excellentie zeer toegedaan

2905 *Aan Juan Ginés de Sepúlveda*
Freiburg, 17 februari 1534

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan Juan Ginés de Sepúlveda, hartelijk gegroet

Niets is bij mij bezorgd, zeergeleerde Sepúlveda, maar zijne excellentie Íñigo,[1.] bisschop en kardinaal van Burgos, vertelde in zijn brief[2.] ervoor te zullen zor-

2. Alonso de Fonseca.
3. Deze brief is niet bewaard gebleven.
4. *Oratio gratulatoria* (Leuven, 1533), een welkomstrede voor Karel V.
1. Íñigo López de Mendoza y Zúñiga.
2. Deze brief (die voorafgegaan moet zijn aan brief 2705) is niet bewaard gebleven.

gen dat uit de aantekeningen van Zúñiga werd gekopieerd wat betrekking leek te hebben op de zaak. Dit heeft hij gedaan, maar de papieren zijn niet eerder bij me aangekomen dan nadat hij zich naar de keizer had begeven en ze tussen de papieren van Alfonso de Valdés had aangetroffen, samen met zijn brief, en ze daarvandaan naar me toestuurde, waarbij hij tegelijk liet weten dat Zúñiga op zijn sterfbed nadrukkelijk had bepaald dat niets van zijn aantekeningen mocht worden gepubliceerd, maar dat ze mij moesten worden toegezonden en dat ik er naar mijn goeddunken gebruik van mocht maken. Als jij iets hebt toegestuurd, weet dan dat dit niet bij mij is aangekomen. Het is trouwens inderdaad beter voor de reputatie van Zúñiga dat ze niet worden uitgegeven. Niet dat hij niet veel zaken goed heeft gezien, maar er staat ook veel lichtzinnige en overhaaste kritiek tussen, bovendien zaken die hij niet heeft begrepen, waarvan ik je een voorbeeld kan toesturen als je wilt, op voorwaarde dat de zaak niet in handen komt van het publiek - ruzies hebben we al meer dan genoeg.

Het verbaast je dat ik *sustoichei* vertaal als ‘grenst aan’.[3.] Hieronymus gebruikt dezelfde term in zijn uitleg van deze passage[4.] en maakte zich opmerkelijk genoeg helemaal geen zorgen over deze moeilijkheid; bovendien klinkt ‘grenst aan’ beter dan ‘is verbonden met’, de uitdrukking waarvan de vertaler[5.] zich bedient. Chrysostomus en Theophylactus vatten het zonder enige twijfel op als ‘is naburig’, en zaken die op elkaar lijken worden ‘naburig’ genoemd, maar vaker ‘aangrenzend’. Aangezien ik vaststelde dat de vertalers in deze passage van elkaar afwijken, leek het me niet goed die term in de vertaling nader toe te lichten, vooral omdat er nauwelijks een opvatting bij was die ik volkomen bevredigend vond. Het verbaast me niettemin dat ik in mijn aantekening geen melding heb gemaakt van mijn twijfel. Het verwondert me dat je Thomas een verwijt maakt. Hij dacht immers niet dat de Sinaï een berg was die vlakbij Jeruzalem lag, maar dat die met Jeruzalem ‘verbonden’ werd genoemd vanwege de ononderbroken tocht. Vanaf de Sinaï is de wet immers naar Jeruzalem gereisd. Over de uitdrukking *sustoichei* heeft Budé veel wetenswaardigheden verzameld in zijn commentaren op de Griekse taal,[6.] als je die zou willen inzien. Dankjewel voor je opmerkzaamheid.

De aantekeningen van Zúñiga bij Hieronymus kwamen grotendeels te laat, want het boek met diens brieven was al in Parijs verschenen.[7.] Hij was een waardig, geleerd en zorgvuldig man, die de zaak van de letteren vele jaren

3. Zie brief 2873 (over de vertaling van Galaten 4:25).
4. Hieronymus, *Commentarii in epistulam Pauli apostoli ad Galatas* 4:25.
5. Van de Vulgaattekst.
6. *Commentarii linguae graecae* (Parijs, 1532), blz. 531-532.
7. In 1533.

diende en in zij n eigen onderwerpen opging; het spreekt nu uit de feiten zelf dat hij zijn leven lang niets anders heeft gedaan. Het verweerschrift dat hij tegen Lefèvre d'Etaples schreef,[8.] heb ik nog niet te pakken kunnen krijgen.

Wat betreft je opmerkingen over het Griekse manuscript waarop je in de pauselijke bibliotheek de hand hebt weten te leggen en dat zoveel overeenstemming vertoont met de Vulgaat, moet je oppassen dat je geen vergeefse moeite doet. Het staat namelijk vast dat toen de Grieken een verdrag sloten met de kerk van Rome - zoals in de zogeheten Gouden Bul te lezen staat - ook in de bepalingen werd opgenomen dat de Griekse manuscripten, vooral die met de evangeliën, moesten worden aangepast aan de Romeinse versies,[9.] en ik ben zulke manuscripten zelf tegengekomen toen ik aan de uitgave van het Nieuwe Testament begon. Dat manuscript bevat daarom niets waarop je een oordeel kunt baseren. De Griekse tekst moet worden afgeleid uit de Griekse auteurs: Athanasius, Basilius, Origenes, Chrysostomus, Gregorius van Nazianze, Cyrillus.

Uit de brief van zijne excellentie kardinaal Íñigo, die schreef dat jij hem zou vergezellen bij zijn terugkeer naar Spanje, had ik opgemaakt dat je niet in Rome was; dit was de reden waarom ik je niet heb geschreven.

Tot zover het antwoord op jouw brief, die aan mij werd toegestuurd door de geachte heer Ambrosius van Gumppenberg, apostolisch protonotaris, ingesloten bij een brief[10.] van hemzelf. Het ga je goed.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 17 februari in het jaar 1534 na de geboorte van de Heer

2906 *Aan Johann Koler*
Freiburg, 19 februari 1534

Hartelijk gegroet. Op dezelfde dag en van dezelfde bode heb ik twee brieven[1.] van je gekregen, de ene geschreven op 10 januari, de andere op 1 februari. Ik antwoord op beide tegelijk, in weinig woorden en in andermans handschrift, want mijn rechterhand is al lange tijd geheel verlamd door de jicht, zodat ik geen papier of pen kan vasthouden. Wat betreft je mededeling dat mijn werk over de kerkelijke eendracht slecht gevallen is bij sommige kardinalen in

8. *Annotationes contra Iacobum Fabrum Stapulensem* (Alcalá, 1519).
9. Dit is onjuist: de Gouden Bul van 1435 bevat geen bepaling van dien aard. Zie ook brieven 2938 en 2951.
10. Deze brief is niet bewaard gebleven.
1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.

Rome, verwonder ik me over de verkeerde opvattingen van sommige mensen. Maar naar het schijnt, is het voor hen een uitgemaakte zaak dat het kwaad waarvan de wereld is vergeven, met harde maatregelen moet worden genezen. Ik hoopte echter dat het probleem op gezag van een concilie met minder ongemak kon worden verholpen. Voor dat doel leek mijn boekje redelijk geschikt. Wat Luther tegen de mis heeft geschreven, weet ik niet, want ik heb begrepen dat diens boekje[2] eerder is verschenen dan het mijne. Maar als hij zich op smadelijke wijze over de mis uitlaat, hoe zou hij daarvoor dan een aanleiding hebben kunnen vinden in mijn boekje, dat toch geen geloofsonderwerp met grotere zorgvuldigheid en eerbied behandelt dan de mis?

Maar deze dingen zijn onvermijdelijk. Ik betwijfel niet dat de *Anticiceronianus*[3] waarover je schrijft, zeer veel gif bevat. Zúñiga is dood, maar lijkt een opvolger te gaan krijgen in Sepúlveda, leerling van Alberto Pio, bondgenoot van Zúñiga en de grootste blaaskaak van alle Spanjaarden. Zijn bijzonder stompzinnige en grievende pamflet[4] tegen mij heb je gezien, geloof ik. Als Italianen razend worden, doen ze dat goed ook: Agostino Steuco heeft mijn brief beantwoord,[5] maar als een dolleman en zonder kennis van zaken. Ik dacht nog wel dat ik te maken had met een wijsgerig onderlegd persoon. Nausea ken ik alleen van één gesprek en uit enkele brieven. Hij heeft aan het hof van Ferdinand verslag uitgebracht over de Romeinen die aanstoot hebben genomen aan mijn werk over de kerkelijke eendracht, zoals ik opmaak uit een brief[6] van Johannes Fabri, bisschop van Wenen. Maar ik vraag me af welke taak de kardinaal van Trente[7] aan Nausea heeft toevertrouwd, aangezien de laatste, voor zover ik kan afleiden uit zijn boeken en zijn brieven, niet bepaald uitblinkt in wijsheid. Want voordat hij naar het hof werd geroepen, verzocht hij mij per brief[8] een of ander werk aan de kardinaal op te dragen en in het voorwoord te betuigen dat zware taken aan niemand beter konden worden toevertrouwd dan aan hem. Hij lijkt niettemin op mijn hand te zijn.

Ik moet vaststellen dat de vorsten en koningen met verziekte omstandigheden te maken hebben, als het waar is wat er wordt verteld over de graaf van Mirandola die in Italië met zijn kinderen is vermoord,[9] over de citadel

2. *Von der Winckelmesse und Pfaffen Weihe* (Wittenberg, 1533).
3. Een nooit uitgegeven verhandeling van Georg von Logau.
4. *Antapologia pro Alberto Pio in Erasmum* (Rome, 1532).
5. De brieven zijn niet bewaard gebleven; voor Steuco, zie brief 2892.
6. Deze brief is niet bewaard gebleven.
7. Bernhard von Cles.
8. Deze brief is niet bewaard gebleven, wel het antwoord daarop (brief 2847).
9. Gianfrancesco Pico della Mirandola en zijn jongste zoon Alberto werden vermoord in oktober 1533.

van Milaan die door de Fransen wordt belegerd, over de voivode[10.] die van alles tegen het verdrag onderneemt, over de Turkse vloot die bij vergissing zwaar is gehavend door Venetiaanse oorlogsschepen. Behalve wat je in je brief vertelt, gaat men in Parijs tekeer tegen de lutheranen na de afkondiging van een verschrikkelijk edict. Sommigen zijn in de gevangenis geworpen, anderen uit vrees op de vlucht geslagen, onder wie zich, zoals sommigen vermoeden, ook de zoon van Cop[11.] bevindt, die nu in Bazel woont, terwijl hij rector was van de universiteit van Parijs. Of dit waar is, weet ik niet, maar zeker is dat hij in Bazel verblijft, want hij heeft vanuit Bazel aan Baer geschreven. Béda is samen met zijn collega's teruggeroepen en viert grote triomfen. Enkele maanden geleden ging hier het gerucht dat het op gezag van zowel de theologen als het Parlement verboden was bepaalde geschriften van mij in Parijs te verhandelen. Maar dat lijkt mij onwaarschijnlijk en niemand van mijn vrienden heeft me iets dergelijks geschreven.

De heerschappij van de franciscanen bloeit onder de huidige keizer. Wat met mij staat te gebeuren, is aan de Heer; mijn enige zorg is op dit ogenblik dat ik, die spoedig hiervandaan zal gaan, Christus een rein geweten laat zien. In Bonn woont een zekere franciscaan genaamd Nikolaus van Herborn,[12.] die het in een groot gebied voor het zeggen heeft, want hij is commissaris benoorden de Alpen. Hij heeft in Antwerpen een boek uitgegeven met preken voor de vastentijd die hij zogenaamd in Keulen voor het kerkvolk heeft uitgesproken, hoewel hij in het Latijn schrijft en zijn preken allerminst voor het volk zijn bestemd, maar zoveel dwaasheden bevatten dat geen enkel publiek iemand zou kunnen verdragen die zulke dingen uitkraamt. In dat boek is geen greintje vernuft, welsprekendheid of geleerdheid te vinden en zelfs geen spoor van een vrome geest. Kennelijk heeft hij de boel alleen maar samengeflanst om onder een religieuze dekmantel zijn gif te kunnen spuien. Vanuit de drukkerij zijn mij drie bladen toegestuurd, als een voorproefje van dat schitterende werk. Op het ene schrijft hij, te midden van andere aantijgingen, het volgende: Luther heeft een groot deel van de kerk voor zich gewonnen, Zwingli en Oecolampadius een ander deel, maar Erasmus het grootste deel. En daaraan voegt hij toe: het was goed geweest als die man niet geboren was. Op het andere vel noemt hij Luther, Zwingli en Oecolampadius soldaten van Pilatus die Christus hebben gekruisigd, en rekent hij ook mij tot hen, waar hij aan toevoegt dat ik in dezelfde geest en met dezelfde bedoelingen heb

10. Johan Zápolyai.
11. Nicolas Cop.
12. Nikolaus Ferber.

geschreven als zij, met als enige verschil dat ik het voor de grap doe en zij met ernst te werk gaan. Hij komt ook nog aan met een van de betere uitspraken van de monniken: dat ik de eieren heb gelegd en dat Luther en anderen de kuikens hebben uitgebroed.[13.] Ongetwijfeld is het hele werk vergeven van zulke kostelijkheden.

Oprechte vrienden van mij schrijven dat lieden van dit soort aan het keizerlijk hof alles voor elkaar kunnen krijgen. Maria is niet meer dan een pleegkind van ons vaderland. Montigny,[14.] die zeer veel invloed heeft, is volledig op de hand van de franciscanen. De kardinaal van Luik[15.] is een halfslachtige vriend en een bittere vijand als hem iets niet zint. De aartsbisschop van Palermo[16.] verkoopt alleen maar mooie praatjes en anders niets. Maar als in Duitsland onlusten uitbreken, zit ik mooi tussen twee vuren.[17.] Toch maak ik me niet zoveel zorgen om mezelf, want ik vaar al bijna de veilige haven binnen. Als jij daarginds prettig kunt wonen, zelfs als van godsdienst wordt gewisseld, zou ik je geen verhuizing aanraden.

Wat Fugger betreft gaat het me zeer aan het hart dat hij zichzelf meer heeft geschaad dan de fortuin of zijn tegenstanders hebben gedaan.[18.] Hij behoorde moed te vatten in die woelingen, in de hoop dat de zaak ten goede zou keren. Ik zou de man natuurlijk graag met raad bijstaan, maar aangezien ik de omstandigheden van zijn ziekte niet ken, zou het gevaar bestaan dat ik, als een onkundige chirurgijn, de wond zou verergeren door een verkeerde behandeling. Je vraagt me via deze bode terug te schrijven, maar de man die jouw twee brieven heeft bezorgd, zei dat hij die niet in Augsburg had ontvangen, maar ergens in de buurt, hier in de stad geloof ik. Uit Engeland komt helemaal geen nieuws en zelfs niet uit Brabant, behalve dat het gerucht dat de belangrijkste kerk daar grotendeels in vlammen is opgegaan,[19.] maar al te waar is. Als ik nieuws verneem bij de komende beurs, zal ik ervoor zorgen dat met je te delen.

Over mijn gezondheid zou ik willen dat ik iets vrolijkers kon schrijven, maar de voetjicht, de handjicht of de gegeneraliseerde jicht heeft mij steeds weer te pakken en teistert al mijn gewrichten, verspringend van de ene plek naar de andere zodra ze de vorige voldoende gemarteld heeft. Bijna vier dagen lang is de pijn ondraaglijk; als daarna een zwelling is ontstaan, wordt ze iets minder, maar op de manier van veldheren die diverse forten belegeren,

13. Vgl. brief 1528.
14. Antoine de Lalaing, graaf van Hoogstraten en heer van Montigny.
15. Érard de la Marck.
16. Jean de Carondelet.
17. Letterlijk: tussen de schrijn en de steen (*Adagia* 15).
18. Zie brieven 2818 en 2845.
19. In Antwerpen; zie brieven 2876 en 2877.

neemt ze met achterlating van een bezettingsmacht een ander lichaamsdeel in en gaat daar opnieuw tekeer, om daarna weer bij de minste aanleiding ofwel terug te keren naar een ander lichaamsdeel, ofwel nog erger te worden. Het pijnlijke lichaamsdeel verdraagt zelfs geen lichte aanraking, zodat het wel Anagyrus lijkt, dat men volgens het Griekse spreekwoord niet in beweging moet brengen.[20.] Ik vrees dat mijn arme lichaam, oud en door zoveel kwalen gebroken, niet lang tegen zulke veelvuldige kwellingen stand zal houden. Mijn Quirinus, naar wie je vraagt, verblijft hier als toehoorder van Zasius en gaat goed gekleed dankzij zijn Britse geld. Hij heeft zijn eigen bentgenoten, maar hierover een andere keer meer als ik tijd heb; om sommige dingen zul je moeten lachen. Dit als antwoord op jouw eerste brief, geschreven op 1 februari.[21.]

Ik kom nu toe aan de andere brief, eerder geschreven maar op dezelfde dag bezorgd. In mijn brief aan Paumgartner maak ik geen melding van de brief waarin ik zijn lof verkondig;[22.] ik stuur alleen maar het boek toe over de voorbereiding op de dood. Het leek me namelijk gepaster dat hij van jou hoorde dat hij werd geprezen en niet van mij. Maar omdat je vertelt dat je wegkwijnt van verlangen naar dat boek, heb ik meteen deze jongen uitgezonden die uit zichzelf al reislustig is, om te voorkomen dat je van verlangen zult sterven. Ik ben alleen bang dat je zult zeggen dat je kolen in plaats van een schat hebt gekregen.[23.] Ik weet dat Paumgartner altijd klaarstaat om zijn welwillendheid te tonen, maar zorg ervoor dat aan die jongen niets wordt toevertrouwd behalve brieven en dergelijke, tenzij hij misschien met een gouden muntje zijn reisgeld wil aanvullen. Want hij is nog niet lang bij mij in dienst en zal dat waarschijnlijk ook niet lang blijven. Als de bisschop[24.] in Augsburg is, zorg dan dat hij ontvangt wat ik de jongen heb meegegeven. Als hij intussen in Dillingen is aangekomen, geef de jongen dan opdracht daar langs te gaan bij zijn terugreis; als hij van kasteel naar kasteel trekt, neem dan alles van de jongen aan en zorg ervoor dat het bij de eerste de beste gelegenheid aan de bisschop wordt overhandigd. Desgelijks: als Paumgartner langere tijd afwezig mocht zijn, is het niet nodig dat de jongen hem achterna gaat, maar kan zijn dienaar Christoph Gering een en ander aan hem overhandigen.

Veel mensen zeggen dat mijn kwaal geen jicht is, maar een bijzonder soort ziekte die in de volksmond ‘Sucht’ wordt genoemd. Velen hier zouden daaraan lijden. Het spijt me dat we zoveel ongelukken met elkaar moeten delen.

20. *Adagia* 65.
21. De brief van 1 februari is de tweede brief.
22. Brieven 2882 resp. 2879.
23. *Adagia* 830.
24. Christoph von Stadion.

Een trouwe en bekwame assistent is inderdaad geen gering onderdeel van het geluk van een mens. Helaas is de wereld vol misdadige lieden die zich van een religieuze dekmantel bedienen. Zelf had ik naast de jongen twee assistenten aangenomen, maar ik heb me al snel van hen ontdaan. Zorg ervoor dat het boekje[25] niet daarginds wordt gedrukt, om te voorkomen dat Froben daardoor schade lijdt. Ik hoop dat deze jongen mij goed nieuws zal brengen over je gezondheid. Doe de groeten aan mijn vrienden, als die nog daarginds verblijven. Als ik weer de beschikking heb over mijn rechterhand, zal ik je uitvoeriger schrijven. Het ga je goed.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 19 februari in het jaar 1534 na Christus' geboorte
Je Erasmus van Rotterdam, met diens eigen stem maar met andermans hand
Aan de hooggeachte heer Johann Koler, proost van Chur. Te Augsburg

2907 *Van Bonifacius Amerbach*

Deze brief is opnieuw gedateerd en verschijnt onder nummer 2995a.

2908 *Aan Bonifacius Amerbach*

Deze brief is opnieuw gedateerd en verschijnt onder nummer 2997a.

2909 *Van Nicolaus Olahus*
Brussel, 23 februari 1534

Van Nicolaus Olahus aan Desiderius Erasmus van Rotterdam

Als het goed met je gaat en jij gezond bent, verheug ik me van harte. Het verbaast me ten zeerste dat ik al vrij lange tijd geen brief van je heb gekregen. Ik verzoek je, beste Erasmus, mij op de hoogte te brengen van jouw wedervaren en welbevinden. Weet dat ik nu en in de toekomst, zolang ik leef, een vriend voor je zal zijn, wiens oprechtheid je volgens mij hebt leren kennen. Ik wens jou evenzeer als mijzelf alle vreugde en geluk toe.

Het ga je goed. Brussel, 23 februari 1534

25. *De praeparatione ad mortem.*

2910 *Van Bernardus Gravius*
Keulen, 1 maart 1534

Hartelijk gegroet. Waarom zou ik, waarde en zeergeleerde Erasmus, hier aarzelen u de belangrijkste grondlegger van de Romeinse welsprekendheid te noemen, aangezien niet alleen ik, maar allen die in de renbaan van de muzen voortsnellen, u dank betuigen omdat u de met bloemen versierde boomgaard[1] van de Latijnse taal zozeer heeft uitgebreid en voor ons toegankelijk heeft gemaakt? Het zou hoogst onbehoorlijk zijn als we niet volmondig zouden erkennen dat we onze weiden hebben besproeid met het water uit uw heilzame bronnen, gestuurd door uw aanwijzingen en geholpen door uw aanmoedigingen, bovendien verheerlijkt door uw naam. Als de heilige Hieronymus zich erop beroemt dat hij Donatus als leermeester heeft gehad,[2] als de apostel Paulus het als een eer beschouwt dat hij onderricht heeft ontvangen aan de voeten van Gamaliël,[3] waarom zou ook ik dan niet trots mogen zijn omdat ik de grote Erasmus als leermeester heb gehad? Na Cicero en Quintilianus is er niemand op het toneel van de stervelingen te zien geweest die zijn gelijke was, laat staan zijn meerdere, in goddelijke en menselijke geleerdheid en in bewonderenswaardige welsprekendheid. Omdat ik dus, mijn zeer dierbare leermeester, aan uw inspanningen en geleerdheid mijn tot dusver gemaakte vorderingen in de renbaan of de worstelschool van de muzen te danken heb, hoop ik dat u zo vriendelijk wilt zijn voor de voltooiing van mijn opleiding te zorgen. Dit zal gebeuren als u mijn vader ertoe overhaalt (wat ik u ook in mijn laatste brief[4] met klem heb verzocht) mij naar de - naar verluidt zeer illustere - stad Leuven te sturen, wat ik bijzonder graag zou willen, en dat u zich bekommert om de juiste studies en vooral om mij. Met aandrang vraag ik u in deze aangelegenheid aan uw beschermeling Bernardus te willen denken. Nieuws zult u van mijn vader vernemen. Houdt u mij deze monsterlijke letterbrij ten goede, waarde beschermheer.

In haast, uit mijn ouderlijk huis, 1 maart 1534

Bernardus, uw zeer nederige beschermeling

Aan de hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam, zijn onvergelijkelijke beschermheer

1. Wij lezen ‘pomarium’ in plaats van ‘pomerium’.
2. Hieronymus, *Chronicon* 354; *Contra Rufinum* I, 16; *Commentarii in Ecclesasten* 1:9.
3. Handelingen 22:3.
4. Deze brief is niet bewaard gebleven.

2911 *Aan Jan Łaski*
Freiburg, 5 maart 1534

Erasmus aan de hoogeerwaarde heer proost van Gniezno

Jouw brief[1] waarnaar ik lange tijd heb gezocht, wilde me niet in handen komen. Ik heb de ring ontvangen die de aartsbisschop[2] vroeger droeg. Was jij je oom maar in diens waardigheid opgevolgd! Dat je neerkijkt op zowel eer als rijkdom, is iets waarvoor ik je filosofische geest prijs, maar zoals het nu in de wereld toegaat, is het beter aan de top te staan, om niet overgeleverd te zijn aan de hoon van varkens en honden. Om niets anders te zeggen: jouw kwaliteiten verdienen een groots theater, van waaruit je zoveel mogelijk mensen van nut kunt zijn.

Over de bibliotheek ben ik niet van mening veranderd; het zal gaan zoals jij beslist.[3] Het is niet veilig over de jongste ontwikkelingen te schrijven, maar ik heb toch enkele zaken toevertrouwd aan een vel papier, ook over mijn eigen toestand, dat ik aan Justus Decius heb gestuurd, voor het geval dat iemand daar misschien belang in stelt. Mijn gezondheid dwingt me namelijk weinig te schrijven aan weinig mensen. Ik hoop dat het jou en de jouwen uitstekend vergaat. Onze vriendschap zet me ertoe aan dat ik ook jouw geluk evenzeer als het mijne beschouw als het geluk dat in de eerste plaats van mijzelf is, voor zover ik enig geluk ken. Ik zou willen weten wat je broers Hieronim en Stanisław doen. Het ga je goed, mijn bijzondere beschermer en vriend.

Freiburg, 5 maart in het jaar des Heren 1534

Erasmus van Rotterdam, in het jou welbekende handschrift

Jouw brief, die me niet in handen kwam toen ik er lange tijd naarstig naar zocht, is uiteindelijk vanzelf opgedoken toen ik naar iets anders op zoek was. Ik heb hem rustig herlezen en hij bracht veel troost, zozeer ademen al je woorden een oprechte en allerminst geveinsde welwillendheid. Een van jullie bisschoppen[4] schreef me dat hij Melanchthon naar Polen heeft uitgenodigd, wat mij nogal verbaast. Melanchthon schrijft weliswaar met minder agressie, maar wijkt nooit een haarbreed af van de lutherse leerstellingen; ik zou bijna zeggen dat hij nog lutherser is dan Luther zelf. Ik heb deze zaken met de hand van een ander toegevoegd, omdat de jicht mijn rechterhand in haar greep heeft.

1. Brief 2862.
2. Jan Łaski sr.
3. Vgl. brief 2780.
4. Adrzej Krzycki; zie brief 2876.

2912 *Van Jean de Carondelet*
Brussel, 8 maart 1534

Jean, aartsbisschop van Palermo, keizerlijk kanselier in Brabant, aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Toen wij in afwachting waren van uw terugkeer, die u hare koninklijke majesteit en mij in uw brieven vóór de afgelopen winter in het vooruitzicht had gesteld, werd mij door de hoogeerwaarde heer Nicolaus Olahus, thesaurier van Székesfehérvár, secretaris en raadsheer van hare majesteit enz., uw brief[1] van 23 januari overhandigd. Hieruit heb ik allereerst begrepen, niet zonder gevoelens van verdriet, dat u vanaf kerstmis ernstige problemen heeft gehad met uw gezondheid en dat u het einde van de winter vreest, uit angst dat u nog iets ergers overkomt.[2]

Dit spijt ons bijzonder. Wij hopen dan ook dat u in deze lente uw vroegere gezondheid hervindt zodat u ongedeerd en wel hierheen terug kunt keren, zoals u ons heeft beloofd en zoals wij eraan hechten u weer te zien. U schrijft vervolgens dat u niet weinig opgeschrikt bent door een nieuwe uitgave met evangelische preken voor de vastentijd van zekere franciscaan, Nikolaus van Herborn, commissaris-generaal benoorden de Alpen, aangezien u geraakt bent door diens beschimpingen. En om te voorkomen dat wij denken dat het dromen zijn wat u ons schrijft, heeft u enkele bladen uit die uitgave toegestuurd. U moet weten dat de keizerlijke majesteit in een streng edict overal in zijn landen alle drukkers heeft verboden dergelijke nieuwe geschriften van monniken of van anderen uit te geven zonder toestemming of censuur van zijne majesteit of van degenen die daartoe zijn aangewezen. Zelf heb ik me in deze aangelegenheid uit hoofde van mijn ambt de nodige moeite getroost om ervoor te zorgen dat het edict van zijne majesteit overal in acht werd genomen. Maar zoals dikwijls gebeurt, kan zelfs met strenge edicten niet geheel worden voorkomen dat sommige geschriften heimelijk het licht zien. Toch moet u zich hierover geen zorgen maken. Want wie kan gevrijwaard zijn van de afgunst van kwaadwillende lieden? Welke man, hoe vroom ook, of met hoeveel verdiensten ook voor de christelijke samenle-

1. Brief 2899.
2. In het manuscript van de brief (waarvan alleen de conceptversie is bewaard) volgt een omslachtig geformuleerde passage die bij wijze van doorhaling is onderstreept. In de marge staan twee zinnen ter vervanging van deze passage. Hier zijn alleen de vervangende zinnen weergegeven.

ving, wordt niet blootgesteld aan ondoordachte en onbezonnen tegenspraak? De doorluchtige koningin, die niet wenst dat u dit leed of onrecht wordt aangedaan door voornoemde franciscaan, heeft schriftelijk opdracht gegeven aan de markgraaf van Antwerpen[3.] voornoemde drukker[4.] op korte termijn bij zich te roepen en hem uit naam van hare majesteit te verbieden zonder voorafgaande toestemming dergelijke boeken te drukken of te verkopen als ze gedrukt zijn, en vervolgens de man ernstig te berispen wegens zijn overtreding van het edict van de keizer. U heeft daarom niets te vrezen. Maar blijft u bij uw voornemen en belofte hierheen terug te keren tegen eind april, of op een tijd dat dit kan gebeuren zonder gevaar voor uw gezondheid; aan uw verdediging hoeft u niet te twijfelen. Want zoals hare koninklijke majesteit en ik u eerder hebben geschreven, zullen wij zodanig zorgdragen voor zowel uw eer als uw persoon dat u bij ons, in uw vaderland, de jaren die u resten in rust, in veiligheid en op uw gemak kunt doorbrengen, met hulp van Christus, die u moge bewaren en u binnenkort, wanneer u terugkeert, zichtbaar voor ons moge maken.

Vanuit Brussel, 8 maart 1534

2913 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 11 maart 1534

Hartelijk gegroet. Via de heer Tielmannus Gravius heb ik twee pakketten van jou ontvangen, waarvan de eerste jouw brief bevatte en die van je zoon,[1.] geschreven in opdracht van zijn moeder, die waarachtig laat zien dat de jongen een scherpe geest bezit en van nature talent heeft voor de geesteswetenschappen. Denk niet dat ik zijn vader naar de mond praat, ik meen wat ik zeg. Ik heb jullie beiden geantwoord en je hebt mijn brieven ongetwijfeld van dezelfde Tielmannus ontvangen. Het tweede pakket bevatte geen brief van jou, alleen een korte brief van Grapheus en twee uit Portugal, waarvan de ene was geschreven door Damião de Gois, de andere door iemand anders;[2.] daarnaast bevatte dat pakket er nog enkele meer.

Het is goed dat mijn Holland althans 240 gulden belooft; ik denk dat het resterende bedrag aan de vingers van bepaalde lieden zal blijven kleven. De

3. Willem van de Werve.
4. Michiel Hillen.
1. Deze brieven, beantwoord met brieven 2896 en 2897, zijn niet bewaard gebleven.
2. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.

brief[3] waarin je aanduidt dat de thesaurier Vincent[4] 240 gulden belooft en onderzoek zal instellen naar de manier waarop 60 gulden is verduisterd, is later aangekomen dan had gemoeten. Ik had namelijk al via Viglius van Zwichem aan een aantal mensen en ook aan de thesaurier zelf over het achtergehouden en beknotte bedrag geschreven, wat ik niet zou hebben gedaan als ik jouw brief wat eerder had gekregen. Het eervolle geschenk had op grote dankbaarheid kunnen rekenen als het ongeschonden en tijdig was gegeven. Maar ik ben de Staten niet minder dankbaar voor hun vrijgevige bedoelingen, hoezeer hun goedgeefsheid ook wordt vertraagd en besnoeid door sommige hongerlijders, wat degenen die de hoven bevolken meestal zijn.

Ik stuur je hierbij twee vergulde boekjes[5] samen met een aantal brieven die naar Engeland moeten worden overgebracht. Aangezien echter Luis de Castro Engeland heeft verlaten, lijkt het me beter dat je opdracht geeft alles tegelijk in één pakket aan Robert Aldridge af te geven, vroeger kapelaan van de bisschop van Lincoln,[6] nu van de koning. Hij is namelijk de trouwste van mijn vrienden en zal ervoor zorgen dat alles bij de juiste personen wordt bezorgd. Ik wil wel graag weten of iemand de plaats van Luis heeft ingenomen en wie dat is.

Sinds Viglius ons heeft verlaten, heb ik niets meer over hem kunnen vernemen; leeft hij of is hij dood? Hij is hier midden in de winter weggegaan, en de winter was bar. Ik zou van jou willen horen of hem iets is overkomen, wat ik niet zou willen. Als de gelegenheid zich voordoet, laat dan Quirinus Talesius weten dat de brief[7] die hij jou had toevertrouwd aan mij is overhandigd, samen met het linnen dat zijn vrouw heeft gestuurd. Ik maak gebruik van de hand van een ander,[8] aangezien een afschuwelijke jicht, of een andere kwaal die daar sterk op lijkt, mijn rechterarm zo in haar greep heeft dat ik zelfs geen lijntje met mijn pen kan trekken. Het verheugt me dat je Grapheus snel zult uitbetalen wat ik opgedragen heb, al verbaast het me dat jij het geld nog niet in handen hebt gekregen.

Over het algemene en mijn persoonlijke nieuws krijg je een overzicht op een apart vel papier. Ik wens jouw zeer dierbare vrouw en lieve kinderen alle goeds.

Freiburg im Breisgau, 11 maart in het jaar 1534 na de geboorte van de Heer

3. Deze brief is niet bewaard gebleven.
4. Vincent Cornelissen; zie brief 2819.
5. Twee exemplaren van *De praeparatione ad mortem.*
6. John Longland.
7. Deze brief is niet bewaard gebleven.
8. De brief is (op de ondertekening na) in het handschrift van Gilbert Cousin.

Na drie dagen is mijn hand gaan zwellen. De pijn laat nauwelijks toe dat ik onderteken.

Erasmus van Rotterdam

Aan de geachte heer Erasmus Schets, koopman te Antwerpen, zijn goede vriend. Te Antwerpen

2914 *Aan Damião de Gois*
Freiburg, 11 maart 1534

Hartelijk gegroet. Het verheugt me dat mijn brief[1] je heeft bereikt, hooggeachte Damião, en dat het leven aan het hof aan je verwachtingen voldoet. Jouw brief en die van de ander[2] die me in jouw opdracht geschreven heeft, en dat op zeer vriendelijke wijze, heb ik terzijde gelegd om te beantwoorden, maar ze wilden me tot dusver niet in handen komen en intussen heeft de jicht mijn rechterhand zozeer in haar greep dat ik zelfs geen jota op papier krijg. Bovendien was jouw brief van dien aard dat antwoorden onnodig was. Ik meende me daarom niet veel moeite te hoeven getroosten om je te schrijven, niet wetend of mijn brief je daarginds zou bereiken. Aan die ander zal ik binnenkort schrijven zodra ik weer de beschikking heb over mijn rechterhand.

Ik wil heel graag weten waar onze Resende verblijft en wat hij doet; ik heb bijna nooit iemand ontmoet die vriendelijker is dan hij, hoewel ik nooit iets voor hem heb gedaan en ook niet zie wat ik ooit voor hem zou kunnen doen. Ik heb het gedicht[3] gelezen waarin hij de festiviteiten beschrijft die in Brussel zijn gehouden vanwege de geboorte van een zoon[4] voor jouw koning en waarin hij alles zo schildert en voor ogen stelt dat ik in zijn gedicht veel meer heb gezien dan als ik erbij aanwezig was geweest. Ik heb de brief[5] herlezen die hij uit Regensburg heeft verstuurd en waarop ik destijds niet heb geantwoord omdat hij van hot naar her ging. Als ik weet waar hij zich ophoudt en ik weer over mijn rechterhand beschik, zal ik hem uitvoerig schrijven.

Grapheus klaagt nog steeds over zijn slechte gezondheid; om hem te troosten heb ik opdracht gegeven hem voor mijn rekening vijftig carolus-

1. Brief 2846.
2. Het is niet bekend om wie het gaat.
3. André de Resende, *Genethliacon principis Lusitani* (Bologna, 1533).
4. Filips van Portugal, zoon van Johan III.
5. Deze brief is niet bewaard gebleven.

gulden uit te betalen. De man verdient zowel een beter lot als een betere gezondheid.

Bonifacius Amerbach was vandaag bij mij, maar staat al weer klaar om te vertrekken. Hij vroeg me jou in zijn naam nadrukkelijk en hartelijk te groeten. Hij is zeer op je gesteld, evenals Henricus Glareanus, van wie ik niet weet of hij je zal schrijven. Hij heeft het namelijk heel druk met de aangelegenheden van de muzen.

Het ga je goed. Freiburg im Breisgau, 11 maart 1534

Met betrekking tot de Lappen[6.] was ik van plan te gaan doen wat je wilde, maar de drukker[7.] heeft me teleurgesteld, niet alleen in deze zaak. Ik heb niettemin gedaan wat mogelijk was: ik heb ervoor gezorgd dat jouw brief aan de bisschop[8.] in het Duits is vertaald en is opgenomen in de Duitse versie van het boekje dat vertelt over de gehoorzaamheid die de Ethiopische koning aan de paus heeft betoond.[9.]

De jicht is zover afgenomen dat ik met moeite kan ondertekenen.

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de hooggeachte heer Damião a Gois van Portugal, thesaurier van de doorluchtige koning. In het koninklijk paleis van Portugal

2915 *Van Nicolaus Olahus*
Brussel, 12 maart 1534

Antwoord van Nicoalus Olahus, secretaris van koningin Maria, aan Erasmus van Rotterdam

Dezer dagen heb ik twee brieven[1.] van je ontvangen, zeergeleerde en zeer dierbare Erasmus. De brief die het vroegst was gedateerd, kreeg ik het laatst, van Viglius van Zwichem; de brief die het laatst is geschreven, kreeg ik het eerst, samen met andere brieven, door de goede zorgen van Erasmus Schets. In de eerste brief beveel je me Zwichem aan. Op grond van zijn geleerdheid, zijn verstand en zijn karakter, en op grond van jouw brief met jouw aanbeveling,

6. Zie brief 2826.
7. Waarschijnlijk Johannes Faber Emmeus, die ook het grafschrift van More niet wilde uitgeven.
8. Johannes Magnus.
9. Een Duitse versie van de *Legatio* (zie brief 2826, noot 5) is nooit gedrukt.
1. Brieven 2877 en 2898.

heb ik voor hem zodanige gevoelens opgevat dat ik het zeer op prijs stel hem te kennen en met hem om te gaan. Ik heb hem ruimhartig mijn steun en toewijding toegezegd, als die hem in enige zaak van pas komen, en ik zal die daadwerkelijk naar mijn beste vermogen laten blijken als hij daarvan gebruik wil maken.

Je schrijft dat bij jullie het gerucht gaat dat de koning van Engeland koningin Catharina heeft teruggenomen. Was dit maar zo. Dit is echter het laatste dat de koning van plan is. Want uit liefde voor zijn Anna en uit ergernis over zijn excommunicatie door de paus heeft hij de koningin met slechts luttele bedienden opgesloten in een kasteel.[2.] En hij heeft zoveel minachting voor het gezag van de paus dat ons uit Engeland elke dag diverse tegen de paus gerichte, schandalige en beledigende pamfletten bereiken, vol gruwelijke beschimpingen. Hierin geven de Engelsen hoog op van de nederigheid, de kuisheid, de armoede en de lijdzaamheid van Christus, terwijl ze de hoogmoed, de liederlijkheid, de rijkdom, de tirannie, de onverdraagzaamheid en andere verdorvenheden van de paus, Christus' plaatsvervanger, breed uitmeten. Bovendien wordt gezegd dat de koning dezer dagen heeft verboden dat tijdens de gebeden en de smeekbeden in de kerk voor de paus wordt gebeden, zoals tot dusver gebruikelijk was; dat hij de kloosters onder zijn hoge edelen heeft verdeeld, die er naar goeddunken gebruik van mochten maken na ze te hebben opgeheven; en dat hij vervolgens heeft verordonneerd dat niemand de paus mag erkennen of hem als iets anders mag beschouwen dan alleen maar de bisschop van Rome. Er wordt zelfs gezegd dat drie of vier hovelingen van de vorst naar diens voorbeeld hun wettige echtgenote hebben verstoten en met een andere vrouw zijn getrouwd. Als dit werkelijk zo is, en zij op de manier van barbaarse volkeren elke keer van echtgenote wisselen als de wellust hen daartoe aanzet, lijken zij Maarten zelf[3.] al ver achter zich te hebben gelaten. Wat hier nog op zal volgen, is onzeker. Van zaken die zo slecht zijn begonnen, kunnen we niets goeds verwachten.

In je tweede brief vertel je dat je vanaf kerstmis ziek bent geweest. Je gezondheidsproblemen gaan me aan het hart. Ik zou, als delen mogelijk zou zijn, met genoegen een deel daarvan op me willen nemen, vooropgesteld dat ik iets voor je zou kunnen doen en je leed zou kunnen verzachten. Maar ik hoop intussen dat je gauw, met hulp van de goede en almachtige God, alle lichamelijke kwellingen naar de hel kunt verwijzen wanneer de winter en deze maand maart voorbij zijn.

Over die hansworst en zijn in Antwerpen gedrukte boekje heb ik overlegd met de koningin, met de aarsbisschop van Palermo (aan wie ik ook jouw

2. Kimbolton.
3. Luther.

brief heb gegeven) en met de hertog van Aarschot. Ik heb ervoor gezorgd dat de koningin aan de markgraaf van Antwerpen heeft opgedragen dat het boekje, als het al gedrukt is, niet wordt verkocht en dat degene die het toch verkoopt, wordt bestraft wegens overtreding van de ordonnantie van de keizer. Wat voor ordonnantie dat is, kun je opmaken uit de brief[4] van de aartsbisschop van Palermo. In welke bewoordingen de opdracht aan de markgraaf is verstrekt, zul je vernemen uit het afschrift van de brief dat ik je heb toegestuurd. Over de woorden en geschriften van dergelijke schreeuwlelijken, schurken en schaamteloze lieden hoef je je dus geen zorgen te maken. Met hun gekwaak zitten ze zichzelf meer in de weg dan jou en ze wekken niet tegen jou, maar tegen zichzelf de haat van alle goede mensen op. Denk niet dat het voor jou ergens anders veiliger is te leven of te sterven dan hier. Want zoals ze je in Duitsland niet in de steek laten, zo zul je ook hier niet in de steek worden gelaten door beschermers die jou schrijven en jou hogelijk waarderen. Ook het betere deel van de monniken is op jouw hand, zoals ik inmiddels met zekerheid heb kunnen vaststellen. Degenen die tegen je tekeergaan, schande van je spreken en zich kwaad op je maken, zijn de minder ontwikkelden, die jouw geschriften nauwelijks hebben gelezen maar daarover alleen onjuiste verhalen van anderen hebben gehoord, en die geen andere kwaliteit bezitten dan het vertoon van een volkomen farizeïsch bijgeloof. En wat doen zij ook anders dan bazelen? Met jouw kwaliteiten en grootheid van geest moet je hen diep minachten. Wie kan zichzelf immers behoeden voor dergelijk stompzinnig en onbeschaamd geblaf? Als de keizer, de koningin en andere vorsten niet vrij zijn van kwaadsprekers, dan jij toch zeker nog veel minder. Wie is zelfs in vroeger tijden, als je de oude geschiedverhalen erop naleest, nooit onderworpen geweest aan de afgunst van nietswaardige mensen en paljassen? Er is dan ook geen reden, beste Erasmus, waarom je hierom je terugkeer moet uitstellen. Keer terug, zoals je tevoren hebt bedacht en niet alleen mij, maar ook de koningin en je andere beschermers hebt toegezegd, hetzij eind april, zoals je schrijft, hetzij zodra dat kan met het oog op je gezondheid, om niet te laten gebeuren dat jij, als je dat niet doet, van wispelturigheid wordt beschuldigd en ze over mij ik weet niet wat zullen denken, terwijl ik, op grond van de genegenheid die ik voor je voel, in jouw aangelegenheden steeds van harte en met de grootste welwillendheid heb gedaan wat ik kon en moest doen. Ik heb liever dat je dit laatste te weten komt uit de brieven van anderen, of uit hun verhalen als de tijd daar is, dan uit de mijne.

Je beveelt Lieven[5] bij me aan. Ik maak gebruik van zijn diensten wanneer en zo vaak die van pas komen. Ik heb er eerder al voor gezorgd dat hij elke

4. Brief 2912.
5. Lieven Algoet.

dag acht groten krijgt uit de staatskas. Nu heb ik weer geregeld dat hij onderwijs geeft aan de pages van de koningin. Voor die taak krijg hij dagelijks hetzelfde bedrag. De hertog van Aarschot[6.] draagt me op je te groeten; hij wenst je ter wille te zijn in alle zaken waarin hij iets vermag.

Het ga je goed. Brussel, 12 maart 1534

2916 *Aan Cornelius Grapheus*
Freiburg, 13 maart 1534

Erasmus van Rotterdam aan de zeergeleerde heer Cornelius Grapheus van Antwerpen, hartelijk gegroet

Damião heeft me verblijd door te vertellen dat het je lichamelijk en geestelijk beter gaat en dat ook jouw omstandigheden wat rooskleuriger zijn. Ik word gekweld door een nieuwe ziekte, de voetjicht, of eerder een gegeneraliseerde jicht. Ze beproeft alle gewrichten, van de ene naar de andere verspringend, zozeer zelfs dat ik nauwelijks gelegenheid heb op adem te komen. Men zegt dat het geen voetjicht is, maar een op zichzelf staande ziekte, waaraan nu velen hier lijden. In de volksmond wordt ze ‘Sucht’ genoemd. Mijn povere oude lichaam, menigmaal gebroken, zal tegen zoveel kwellingen niet lang bestand zijn.

Ik heb dringend behoefte aan een betrouwbare assistent uit onze contreien, want de Duitsers zijn, zoals de dichters,[1.] een onverantwoordelijk volk. Ik heb liever iemand van gevorderde leeftijd dan een jongeling. Zijn geleerdheid maakt niet zoveel uit, vooropgesteld dat hij Latijn kent en enigszins kan schrijven. Verder moet hij niet aan een ziekte lijden zoals schurft of epilepsie. Een bijgelovig persoon kan ik niet uitstaan, aanhangers van sekten verdraag ik evenmin. Hij kan zoveel salaris krijgen als jij genoemd hebt, twintig of vierentwintig carolusguldens per jaar. Het ligt aan hemzelf of hij uit spontane vrijgevigheid iets extra's krijgt voor kleding. Als mij iets overkomt wat mensen eigen is, zal ik laten merken dat zijn bewezen diensten welbesteed waren. Hij kan op mijn kosten komen en als alles hem mocht tegenvallen, kan hij op mijn kosten terugkeren. Hierover kun je overleggen met Schets.

Het lijkt erop dat Damião, na zijn weigering van het ambt dat de koning aanbiedt, naar ons zal terugkeren. Ik hoop dat hij gebruik zal maken van een

6. Philippe de Croÿ.
1. Vgl. *Adagia* 2048.

verstandige raad. Zorg goed voor je gezondheid. Ik wens jou, met je vrouw en kinderen, alle goeds.

Gegeven te Freiburg, 13 maart in het jaar 1534 na de maagdelijke geboorte

2917 *Van Franciscus Ricius*
Tübingen, 17 maart 1534

Hooggeachte en zeer eerbiedwaardige heer. Vandaag ontving ik uw brief[1] die vanuit Innsbruck naar hier was doorgestuurd en die me buitengewoon verblijdde, omdat ik eruit begreep dat u in goede gezondheid verkeert. Gedurende enige tijd ging namelijk het hardnekkige gerucht dat u op sterven lag. Dit gerucht ontstelde me niet zozeer om uwentwil als omwille van de geleerden en de samenleving die u, nadat u haar jarenlang met uw voortreffelijke kwaliteiten heeft verrijkt, ook nu nog, in de hoogste ouderdom verkerend, niet ophoudt te ondersteunen en te sieren. Hierdoor komt het dat, zolang u leeft, de katholieke gelovigen en de geleerden de vruchten kunnen blijven plukken van uw geschriften, wat misschien na uw dood niet meer zal gaan vanwege de invloed en de macht van slechte en afgunstige lieden die aanstoot nemen aan de schittering van uw naam. Maar als u het onrecht van deze tijden nog iets langer verdraagt en het daardoor even krachtig overwint als u het tot dusver wijselijk heeft geminacht, geloof ik al voor me te zien met hoeveel roem u zult triomferen nadat het onrecht te vuur en te zwaard is verdreven.

U zult hopelijk overwinnen als u nauwgezet uw gezondheid in acht neemt; aangezien in deze tijd het welzijn van velen daarvan afhankelijk is, vanwege uw uitnemende deskundigheid en geleerdheid, moet die op alle mogelijke manieren in stand gehouden worden. Als u die zelf verwaarloost, zult u de indruk wekken niet zozeer uw eigen heil als dat van de samenleving te veronachtzamen. Zorgt u dus voor uw gezondheid en ontspant u uw geest eens door van tijd tot tijd de voortdurende inspanning van het vele werken en studeren te onderbreken met vertier dat u waardig is.

Dat ik u hiertoe met meer goede trouw dan wijsheid aanspoor, komt door mijn genegenheid voor u en mijn betrokkenheid bij de samenleving. Ik kan me er niet genoeg over verwonderen dat u mij vraagt om veelvuldige en lange brieven, aangezien niets in mijn brieven u, een zeergeleerd man, niet eerder zou kunnen vervelen dan vermaken. Het verheugt me niettemin dat mijn bijzondere welwillendheid jegens u en mijn voortdurende toewijding in die

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

mate door u worden gezien, erkend en aanvaard dat u laat blijken dat mijn brieven u verre van onwelkom zijn. Ik zal er daarom naarstig voor zorgen te voldoen aan uw verzoek wanneer ik iets te schrijven heb dat u waardig is, maar op zo'n manier dat ik een zeer ernstig en drukbezet man niet al te vaak zal lastigvallen met mijn gebeuzel.

In mijn brief[2.] heb ik Velius niet genoemd omdat ik daags voordat ik uit Innsbruck wegging, na afscheid te hebben genomen van de hovelingen, de brief voor u heb meegegeven aan een bode die zich plotseling opmaakte voor vertrek, zonder dat Velius ervan wist. De paus heeft het hertogdom Urbino toegezegd aan de zoon van de Franse koning als bruidsschat voor zijn nicht.[3.] Aangezien hertog Francesco Maria (die ontboden is maar nog niet in Rome is verschenen) dat hertogdom tot dusver in bezet heeft, valt te vrezen dat in Italië een nieuwe, vreselijke oorlog zal uitbreken. Hier komt bij dat de doorluchtige keizer zo verontwaardigd was over het gruwelijke en schandelijke misdrijf van de graaf van Concordia[4.] - die, na zijn oom en diens zoon op sluwe wijze te hebben vermoord, de stad en het kasteel van Mirandola heeft bezet, zoals ik schreef - dat hij niet wil dat dit grote onrecht ongewroken blijft. Daarom moet worden gevreesd dat die schurk, gedreven door wanhoop, zich met verderfelijke lieden zal verbinden en ons nog heel wat last zal bezorgen, aangezien de stad vrijwel onneembaar is.

Onze vriend Cornelis de Schepper is onlangs door de doorluchtige koning teruggezonden naar Constantinopel, naar de sultan van de Turken. Ik hoop dat hij berichten zal sturen die u en alle goede mensen genoegen doen.

Over de onenigheid tussen hertog Willem van Beieren en de landgraaf van Hessen inzake de terugkeer van de verdreven hertog van Württemberg,[5.] over de betaling van 4000 gulden door de mensen van de keizer aan Christoph, de zoon van de verdrevene, en over de schat die de inwoners van Ulm aan hem hebben teruggegeven, wil ik u niet tot last zijn met onnodige praat, omdat ik denk dat u op de hoogte bent gebracht door de heer bisschop van Augsburg[6.] of door proost Koler.

2. Deze brief is niet bewaard gebleven.
3. Prins Hendrik van Frankrijk (de latere koning Hendrik II) was in oktober 1533 getrouwd met Catharina de' Medici, dochter van hertog Lorenzo II van Urbino en nicht van paus Clemens VII.
4. Galeotto II Pico della Mirandola, moordenaar van Gianfrancesco Pico della Mirandola en diens zoon Alberto.
5. Filips I van Hessen was voorstander van de terugkeer van de protestantse hertog Ulrich van Württemberg (verdreven in 1519), Willem IV van Beieren wilde Ulrich vervangen door diens katholieke zoon Christoph.
6. Christoph von Stadion.

Overigens is er al een maand voorbij sinds ik in Stuttgart bij hertog Filips[7.] ben aangekomen, die op de vierde dag na mijn aankomst naar de landdag vertrok. Omdat ik in dit gewest zijn terugkeer moet afwachten, ben ik naar Tübingen gegaan, een bijzonder genoeglijke en aangename plaats, zowel om zijn lieflijke ligging als om het milde klimaat, de welvaart en het menselijk verkeer. Zelfs als de zaak met de hertog is afgehandeld, zal ik hiervandaan niet vertrekken, tenzij ik voor de derde keer door de koning of door mijn vader word teruggeroepen.

De bode aan wie ik deze brief voor u heb gegeven en die ik naar Freiburg heb gestuurd, zal hier meteen terugkeren met het geld dat aan mij is overgemaakt toen ik daar was. Als u hem iets van een brief aan mij wilt meegeven en hem opdraagt te blijven totdat het u uitkomt terug te schrijven, zal hij pas vertrekken wanneer u hem in uw vriendelijkheid laat gaan. Ik wens dat u nog heel lang gelukkig en gezond mag zijn.

Uit Tübingen, 17 maart 1534

Getekend door Franciscus Ricius van Sprinzenstein, uw vriendelijke persoon ten zeerste toegewijd

Aan de hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam, zijn zeer vererenswaardige heer en beschermer. Te Freiburg

2917a *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg, voorjaar 1534]

Gegroet. Voordat ik de moeite neem te schrijven, wil ik bij je navragen of de Ammeister[1.] om jouwentwil deze zaak op zich wil nemen en of hij nog langer daarginds zal blijven, en bovendien of Jakob Sturm in verband met een of andere missie afwezig is. Mijn wisselbrief betreft goud tegen goud; des te minder moeilijkheden zal die opleveren voor degene die hem hierheen brengt. Stuur een afschrift van de brief aan Cop, en het ga je goed.

7. Filips de Strijdbare, hertog van Pfalz-Neuburg en stadhouder van Württemberg.
1. Martin Herlin, Ammeister (door de gilden gekozen burgemeester) van Straatsburg.

2918 *Aan Georgius Agricola*
[Freiburg, begin april] 1534

Erasmus van Rotterdam aan Georgius Agricola, gegroet

De ronduit dolzinnige brief[1] van Luther had ik al ontvangen. Schaamt de man zich niet er zo schaamteloos op los te liegen? En hij stelt nog venijniger zaken in het vooruitzicht. Wat bezielt de mensen die hun ziel en hun fortuin toevertrouwen aan een man die zo onderworpen is aan zijn driften? Intussen heeft hij niet in de gaten hoeveel schade hij zelf toebrengt aan de zaak waarvoor hij zich zo beijvert. Georg Witzel heeft me tweemaal geschreven, maar vanuit een onbekende plaats[2] en daarom heb ik niet geantwoord. Ik wist dat hij weinig goeds van Luther dacht en ik had de man aangeraden zijn woede in te tomen. Ik vermoed dat Luther aanstoot heeft genomen aan mijn *Credo*, dat de nieuwe schoonzoon[3] van de Engelse koning van mij heeft gevraagd. Hij bazuint immers rond dat Engeland het woord Gods heeft ontvangen.

In een aanvaring met Luther heb ik geen zin. Ik bereid me dagelijks voor op mijn laatste uur, als een grijsaard met een belabberde gezondheid, gebroken door alle inspanning en bedolven onder woedende en dolzinnige pamfletten. Ik zie niet in wat er te winnen valt door Luther met pamfletten te ergeren. Aan twee zijden wordt het strijdtouw uitgerekt; de zaak kan nooit worden beslecht, tenzij door de vorsten. De aangelegenheid is nu in handen van de franciscanen. Ik denk dat ik voldoende blijk heb gegeven van mijn toewijding aan de kerk. Anderen moeten maar doen wat ze kunnen; mijn enige zorg is mijn arme ziel te redden. Met niets prijs ik me zo gelukkig als met het feit dat ik me nooit bij enige sekte heb aangesloten.

Als Luther mijn boeken uit zijn scholen bant en mij overlevert aan de Satan, zal ik daar volstrekt niet door ontstemd raken. Hoe onbehouwen is hij niet tekeergegaan tegen de koning van Engeland en tegen hertog Georg,[4] en dat meer dan eens! Aangezien dit tot nog toe straffeloos is gebeurd, is het geen wonder dat hij zich tegenover mensen zoals ik alles veroorlooft wat hem belieft. Ik heb gehoord dat sommige lieden mij naar het leven staan, vooral lieden die enige tijd op vertrouwelijke voet met mij hebben samengeleefd en die door mijn brieven, mijn geld en mijn aanbevelingen geholpen zijn. Onlangs heeft een assistent[5] mij de rug toegekeerd die ik altijd voor zeer betrouw-

1. Opgenomen in *Epistolae Nicolai Amsdorfii et Martini Lutheri de Erasmo Roterodamo* (Wittenberg, 1534).
2. Dit geldt niet voor de brieven 2786 en 2715. Het betreft wellicht recentere, niet bewaard gebleven brieven.
3. Bedoeld is: de nieuwe schoonvader (Thomas Boleyn).
4. Georg van Saksen.
5. Quirinus Hagius.

baar heb gehouden; hij raast en tiert tegen mij op een manier alsof ik zijn beide ouders heb doodgestoken. Hij lijkt zich onder mijn huispersoneel te hebben gemengd met de bedoeling mijn geheimen aan de weet te komen en in deze stad heeft hij mensen die hem aanmoedigen.

De afgelopen herfst ben ik uit naam van de keizer en koningin Maria naar Brabant teruggeroepen, met toezending van iemand voorzien van tweehonderd gulden die me daarheen moest brengen, maar vanwege mijn gezondheid ging het niet. Nu word ik opnieuw geroepen, maar er is veel dat mij afschrikt, hoewel ik hier toch niet tot mijn geluk mijn leven slijt. Al bijna een jaar lang word ik steeds weer gekweld door een hardnekkige kwaal die sterk lijkt op jicht, maar waarvan men zegt dat het geen jicht is. De kwaal trekt door alle gelederen met een soms ondraaglijke pijn, die echter na drie dagen afneemt. In de volksmond wordt de aandoening 'Gesucht' genoemd. Hier komt de ongeneeslijke ziekte van de ouderdom zelf nog bij. Maar wij zijn des Heren.[6.]

Het was me bijzonder aangenaam dat de herinnering werd opgeroepen aan Egranus, die ik in Leuven kende als iemand die niet afkerig was van Luther (want wie was destijds niet op diens hand?) en later terugzag in Bazel toen hij voor Luther al een vijandige gezindheid had opgevat. Johannes Cochlaeus stuurde me het boekje van Witzel[7.] toe. Ik heb de brief ontvangen, het pakket wordt morgen bezorgd. Doe mijn hartelijke groeten aan Lucas Scuppegius en Bartholomäus Bach. Zorg ervoor dat deze brief niet verder wordt verspreid. Ik heb hem met moeite geschreven en niet herlezen. Als enige vrucht van jouw geest tot wasdom is gekomen, denk dan aan Froben; niemand levert fraaier drukwerk. Het ga je goed, zeergeleerde man.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 1534

2919 *Aan Damião de Gois*
Freiburg, 11 april 1534

Erasmus van Rotterdam aan de hooggeachte jongeman Damião a Gois van Portugal, hartelijk gegroet

Toen ik aan het middagmaal zat, werd jouw brief[1.] bezorgd, mijn grote vriend. Meteen na het middagmaal heb ik de pen ter hand genomen, tegen mijn ge-

6. Romeinen 14:8.
7. Witzel publiceerde in 1534 negen geschriften; het is niet bekend welk daarvan Erasmus ontving.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

woonte, omdat de bode haast maakte. Ik hoop dat het goed voor je uitpakt dat je hebt afgezien van een zo schitterende positie.[2] Ik sta geheel tot je beschikking. Mijn gezondheid heeft te lijden en daarmee moet ik rekening houden. Ik zal een tamelijk fraai en afgezonderd deel van mijn huis voor jou bestemmen, waar je het leven van een kluizenaar kunt leiden. Maar als mijn huis je niet bevalt, zullen de graven van Rennenberg een deel van het huis ontruimen waar ik vroeger heb gewoond. Je zult Erasmus tot alles bereid vinden. Of je daarginds nieuwe kleren aanschaft of hier, maakt niet zoveel uit. Over de rest hebben we het als we onder elkaar zijn. Het ga je goed, mijn grote vriend.

Freiburg, 11 april 1534. We zullen drinken uit jouw beker,[3] die overmorgen wordt gebracht.

Je zult op elk gewenst moment een huis aantreffen dat op je komst is voorbereid. Ik geloof dat je geen paarden wenst te houden. We hebben een nette stal, maar die is vol. Nogmaals, het ga je goed.

2920 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 11 april 1534

Gegroet. Op mijn gezondheid zal de Heer toezien. Wat de belediging betreft: laat alsjeblieft die ijdele woorden achterwege. Ik zou mezelf nog eerder wantrouwen dan jou. Er zijn zaken waarmee ik wacht totdat je hier bent. De pijn is verdwenen; wel heb ik een weke maag, maar dat is niets nieuws. Damião is daarginds. Over de rest hebben we het als we onder elkaar zijn.

Het ga je goed. Meteen na het middagmaal, 11 april 1534

Erasmus, waarlijk de jouwe.

Het zegel van je brief[1] bestond uit een mengeling van rode en groene was. Ik wil graag weten of jij dit hebt gedaan.

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2. Als thesaurier van de Portugese koning.
3. Zie brief 2826.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

2921 *Van Bernhard von Cles*
Praag, 20 april 1534

Aan Erasmus van Rotterdam

Bijgaand boekje[1.] dat u wellicht eerder heeft gezien en dat, ik weet niet hoe, in handen is gekomen van zijne hoogwaardige excellentie de apostolische nuntius[2.] bij zijne koninklijke majesteit, sturen wij u toe, zeker niet hiertoe bewogen omdat wij menen dat het in enig opzicht afbreuk zal doen aan uw reputatie, aangezien muggenbeten geen vat hebben op een olifant, maar omdat wij het onwaardig achten dat er op een zo drieste en onbeheerste wijze met u wordt omgesprongen.

Van Luther is nog een ander boekje over de private mis verschenen,[3.] dat zijne koninklijke majesteit zeer heeft mishaagd, maar zijne majesteit heeft, met het oog op uw gevorderde leeftijd, ervan afgezien van u een verweer daartegen te vragen. Dit hebben wij u willen mededelen om u te doen weten hoe zijne majesteit over u denkt. Als wij u in enige aangelegenheid van dienst kunnen zijn, zal het u aan onze toewijding en ondersteuning niet ontbreken, en wij wensen dat het u lange tijd goed mag gaan.

Praag, 20 april 1534

2922 *Aan Nicolaus Olahus*
Freiburg, 22 april 1534

Erasmus van Rotterdam aan Nicolaus Olahus, secretaris van de doorluchtige koningin

Het kost me weinig moeite te geloven dat het gedeeltelijk waar is wat je over de toestand in Engeland schrijft,[1.] maar ik geloof niet alles. Het was niet tot deze tragedie gekomen als de kardinalen[2.] die door de paus waren afgevaardigd, zich zeven jaar geleden duidelijk hadden uitgesproken. Ik hoop dat het tussen ons en de Engelsen tot een akkoord komt.

Tegen 1 april begon ik me niet goed, maar iets minder slecht te voelen, en vatte ik goede hoop op. Maar na een week kwam een geweldige pijn opzetten links in mijn hoofd en mijn nek, samen met mijn schouder en mijn arm, die zich daar zozeer vastzet dat het lijkt alsof ze nooit meer zal verdwijnen. Vijf maanden lang heb ik geen voet buiten de deur gezet. Ik heb zelfs in mijn

1. De briefwisseling over Erasmus tussen Luther en Nikolaus Amsdorf; zie brief 2918, noot 1.
2. Pier Paolo Vergerio.
3. *Von der Winkelmesse und der Pfaffenweihe* (Wittenberg, 1533).
1. In brief 2915.
2. Thomas Wolsey en Lorenzo Campeggi.

slaapkamer Pasen gevierd. De onbesuisdheid van de monniken zou me niet afhouden van mijn terugkeer als ik geen verlamming vreesde. Als de reis vier of vijf dagen in beslag zou nemen, zou ik me desnoods op een draagbaar naar mijn bestemming laten brengen. Ze zouden je van wispelturigheid beschuldigen, zeg je. Was die beschuldiging maar op mij van toepassing.

De markgraaf[3.] zal niets tegen Hillen doen, hij is op de hand van de franciscanen. En de exemplaren zijn al in omloop gebracht. Toch zal dat achterlijke boek niet veel schade toebrengen aan mijn naam. Ik vrees hier ergere dingen van de aanhangers van de sekten, die zichzelf wijsmaken dat het aan Erasmus ligt dat zij niet overal ongestraft de lakens uitdelen. Luther heeft een ronduit dolzinnige brief uitgegeven die niets anders ademt dan een moorddadige haat. Je drukt me op het hart jouw toewijding aan mij goed in gedachten te houden, allerbeste Olahus, maar ik ben me zeer bewust hoeveel ik aan je te danken heb en om hoeveel redenen. Kon ik dit maar door een buitengewone blijk van dienstbaarheid duidelijk maken. Het doet me deugd wat je over Lieven schrijft; zou hij het geluk maar met uitgestrekte handen aanroepen. Hij vertelt dat je je terugkeer naar Hongarije voorbereidt; ik wens je weliswaar toe dat dit zeer gelukkig voor je zal uitpakken, maar voor mij zou dit minder gunstig zijn, of ik nu terugkeer of niet; 'vrienden die ver wonen, zijn geen vrienden'.[4.] Wees zo goed bij zijne excellentie de aartsbisschop van Palermo voor mij in de plaats te treden van een brief, hem namens mij te bedanken en hem, als dat van pas lijkt te komen, deze brief te tonen. Ik heb dit alles namelijk nauwelijks kunnen opschrijven van de pijn. Geloof me, ik heb geen aansporingen nodig voor mijn terugkeer. Ik zal de gelegenheid niet voorbij laten gaan. De doorluchtige koningin wens ik alle goeds. Mijn hartelijke groeten aan de hertog van Aarschot.[5.] Doe mijn groeten aan de Deen.[6.] Hij denkt misschien dat ik boos ben omdat ik niet schrijf. Dat komt door mijn ziekte, niet door mijn gezindheid.

Het ga je goed. Freiburg, 22 april 1534

Lees dit als je alleen bent.

Ik weet waarnaar Pieter van Montfoort op jacht is en ik misgun hem geen succes. Om mijnentwil hoeft niemand hem een gunst te bewijzen. Hij is niemands vriend, alleen van zichzelf. Mijn vriend is hij zeker niet. Hij beschikt over veel aanleg en een vlot verstand, maar hij is listig, onbetrouwbaar, hooghartig en laag bij de grond. Je moet geen woord van hem geloven. Overal trog-

3. Willem van de Werve.
4. *Adagia* 1286.
5. Philippe de Croÿ.
6. Jakob Jespersen.

gelt hij aanbevelingen af. Hij heeft moeite gedaan om mij het eervolle geschenk over te mogen brengen waartoe de zes Hollandse steden[7.] hadden besloten. Driehonderd carolusguldens, was het besluit. Hij heeft er tweehonderd gebracht, maar alleen in woorden. Terwijl ik destijds zo ernstig ziek was dat ik bijna genoeg had van het leven, drong hij erop aan dat ik lange, leugenachtige brieven schreef aan de keizer, aan een commandeur[8.] die ik niet kende, aan de thesaurier van Holland[9.] en aan anderen. Ik had hem liever een flink geldbedrag uitbetaald dan met dat werk mijn gezondheid te kwellen. Enkele dagen lang heeft hij met een metgezel bij mij thuis te eten gekregen. Een bedankje kon er niet af. Hij heeft niet de moeite genomen enkele woorden te schrijven via mijn Quirinus. Het was nodig dat jij dit wist, beste Olahus. Maar doe alsof je van niets weet. Hij is zeer loslippig en kan kwaad doen, wat voor iedereen heel gemakkelijk is. Het ga je goed.

2923 *Aan Vincent Cornelissen*
Freiburg, 23 april 1534

Hartelijk gegroet. Hoewel ik ervan overtuigd was dat de Staten van Holland driehonderd gulden hadden toegekend, iets wat ook door Pieter van Montfoort zelf werd bevestigd, en de brief van de Hollandse landsadvocaat[1.] slechts melding maakte van tweehonderd enz., heb ik tegen niemand boze verdenkingen opgevat, maar de feiten zelf wezen uit dat er een vergissing in het spel was. Ik heb opnieuw geschreven via doctor Viglius, wat ik niet zou hebben gedaan als ik de brief van Schets had ontvangen.[2.] De brief[3.] van de hoogedelgestrenge heer Joost Sasbout, geschreven op 19 oktober, kreeg ik namelijk in de week van Pasen. Nu rest er geen twijfel meer, behalve over zestig gulden; of die nu niet zijn toegekend dan wel in handen zijn van eerlijke mensen, ik zal er voortaan niemand meer over lastigvallen. Wat ik alleen nog zal doen, is een blijk van dankbaarheid doen toekomen aan u die mijn vrienden zijn en aan mijn vaderland voor deze spontaan bewezen eer.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 23 april 1534

7. De steden vertegenwoordigd in de Staten van Holland: Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda.
8. Wouter van Amstel van Mynden.
9. Vincent Cornelissen.
1. Aert van der Goes; zie brief 2819.
2. Vgl. brief 2896.
3. Deze brief is niet bewaard gebleven.

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de hooggeachte heer Vincent Cornelissen, thesaurier enz.

2924 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 23 april 1534

De vrijgevigheid van je vrouw veroorzaakte grote ongerustheid bij mij, omdat ze me zo'n prachtig geschenk heeft gegeven. Had ik het maar daarginds kunnen aanvaarden! Omstreeks 1 april vatte ik goede hoop op, maar onder deze voortijdige en aanhoudende zomerhitte heb ik ernstiger te lijden dan onder de winterkou, en niet alleen ik, maar ook vele anderen. Er waren nauwelijks tien dagen verstreken toen een vreselijke pijn opkwam aan de linkerzijde van mijn hoofd en mijn nek en in mijn schouder en mijn arm, die zich daar vastzet alsof ze altijd zal blijven. Als Brabant niet verder weg was dan vier dagen gaans, zou ik me desnoods op een draagbaar erheen laten brengen, zozeer heb ik genoeg van deze omgeving. Er zijn daarginds lieden voor wie men denkt dat ik op mijn hoede moet zijn, maar hier dreigt mij een groter gevaar. Ik heb het gevoel dat men mij naar het leven staat. Luther heeft, als de trompetter van deze oorlog, een brief[1] uitgegeven die nog dolzinniger is dan alle furiën bij elkaar en die een meer dan moorddadige haat ademt, vol lasterlijke aantijgingen en leugens. Men stelt zijn hoop op een gewapende strijd. En intussen is de keizer in Spanje op jacht. Als hij niet naar Duitsland terugkeert, bestaat het gevaar dat we hier een rampzalige toestand te zien krijgen.

Aan je zoon heb ik teruggeschreven, ik denk dat de brief[2] is bezorgd.

Je schrijft dat het document[3] voorhanden is, maar was het mij maar toegezonden! De toelage uit Canterbury is uitbetaald tot aan de feestdag van Sint-Michaël vorig jaar. Ik krijg niets meer als ik het document niet naar Engeland stuur. Robert Aldridge heeft beloofd dat hij aan het hof van de aartsbisschop iemand zou vinden die de zaak ter hand zou nemen. Als ik het document heb ontvangen dat bij Pieter Gillis berustte, zal ik ervoor zorgen dat ook die toelage wordt veiliggesteld.

Jouw brief aan de graven van Rennenberg stuur ik je retour, omdat ik niet weet waar ze nu zijn. Een week voordat jouw brief aankwam, waren ze vertrokken.

Nergens heb ik zoveel behoefte aan als aan beddengoed. Daarom zou ik je

1. Zie brief 2918.
2. Brief 2897.
3. Betreffende Erasmus' jaargeld toegekend door William Warham.

willen vragen dat tachtig of negentig el sterk en stevig Hollands linnen voor mij wordt aangekocht. Het pak kan naar Hieronymus Froben worden gezonden als er niemand beschikbaar is om het hierheen te brengen. Wat je uitgeeft zal ik afhalen van het bedrag dat ik uit Holland heb gekregen.

Ik vraag me af waar de brief van Sasbout[4.] zo lang is gebleven. Ik heb Vincent[5.] en Sasbout geschreven om hen gerust te stellen wat mijn verdenkingen betreft. Ik wil graag weten of je de twee exemplaren van *Over de voorbereiding op de dood* hebt ontvangen, tegelijk met mijn brief,[6.] en naar Engeland hebt gestuurd.

Jou, de meest oprechte van mijn vrienden, samen met allen die je dierbaar zijn, wens ik het allerbeste toe.

Gegeven te Freiburg, 23 april 1534

Je Erasmus van Rotterdam

De voortreffelijke jongeman Damião a Gois verblijft bij mij in huis, maar vanwege mijn slechte gezondheid gebruiken we de maaltijden afzonderlijk. Vooral daarom heb ik de pest in over mijn ziekte.

2925 *Aan Pietro Bembo*
Freiburg, 25 april 1534

Viglius van Zwichem, leerling van jouw muzen, heeft in Bazel de Griekse vertaling van de *Institutiones* van Justinianus uitgegeven.[1.] In het voorwoord daarvan verkondigt hij jouw roem met niet gedempte fluiten, zoals men zegt,[2.] al doet hij dat eveneens bij elke andere gelegenheid, wat je dan ook verdient, als de vriendelijkste van alle heden ten dage levende mensen die bereid is iedereen hulp te bieden.

Naar ik hoor en betreur, gaan de zaken slecht voor de drukkerij van Torresani. Die van Froben daarentegen legt een dagelijks toenemende gedrevenheid aan de dag om de beste auteurs uit te geven, kosten noch moeite sparend, wat beslist meer roem dan winst oplevert. Nu zijn ze begonnen aan de decaden[3.]

4. Deze brief is niet bewaard gebleven; vgl. brief 2923.
5. Vincent Cornelissen; zie brief 2923.
6. Brief 2913.
1. Vgl. brief 2854. De uitgave verscheen in maart 1534.
2. Vgl. *Adagia* 496.
3. *Ab urbe condita*, ingedeeld in decaden (reeksen van tien boeken). In 1531 was bij Froben een uitgave verschenen met een voorwoord van Erasmus (brief 2435). De herziene uitgave verscheen in 1535.

van Titus Livius, van een menigte fouten gezuiverd aan de hand van manuscripten. De voornaamste bijdrage hieraan levert Beatus Rhenanus, een geleerd en zorgvuldig man met een helder oordeel; in de tweede plaats komt Henricus Glareanus, die uitstekend thuis is in alle wetenschappen, maar vooral in de studie van de oude geschiedenis; de derde is Sigismund Gelenius, afkomstig uit Bohemen, maar in de schone letteren een leerling van Italië.

Nu hebben zij gehoord dat daarginds een manuscript wordt bewaard met de eerste zes boeken van de derde decade, die zij hier nergens hebben kunnen bemachtigen. Als zij door jouw toedoen een afschrift daarvan kunnen krijgen, zul je merken dat zij allesbehalve ondankbare mensen zijn. Gezien jouw oprechte vriendelijkheid en grote belangstelling voor de beste studies hoop ik dat het voor jou niet bezwaarlijk is dit te doen, vooropgesteld dat je dit kunt.

Het ga je goed. Hier horen we alleen maar tromgeroffel en trompetgeschal.

Freiburg, op de geboortedag van Sint-Marcus 1534

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de hooggeachte heer Pietro Bembo, Venetiaans edelman. Te Padua

2926 *Van Ambrosius von Gumppenberg*
Rome, april 1534

Het begin van deze brief is niet bewaard gebleven.

Verder, allerbeste Erasmus, heb ik behoefte aan een arme jongeman aan wie ik de vertrouwelijke zaken die ik links en rechts te schrijven heb, veilig kan toevertrouwen; ik zal hem rijkelijk voorzien van goddelijke geschenken of prebenden, voor het geval hij zich in het vervolg aan de godsdienst wil wijden. Als u daarom iemand bij de hand heeft die bedreven is in de Latijnse welsprekendheid, die gebrek lijdt (want de rijken zijn hoogmoedig) en die zijn hand onder de roede vandaan trekt[1] (want mannen van een gevorderde leeftijd wensen niet te worden gecorrigeerd), weest u dan zo goed die naar mij toe te sturen zodra het kan, en ik zal ervoor zorgen dat hij er profijt van trekt door u naar voren te zijn geschoven, als hij dat tenminste zelf wil, en u daarvoor altijd erkentelijk zal blijven. Het ga u goed, en geeft u me zo snel mogelijk antwoord in deze zaak.

Ambrosius von Gumppenberg, eigenhandig ondertekend

1. Dat wil zeggen: die een leerling is die de roede vreest; zie *Adagia* 1564.

2927 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 25 april 1534

Gegroet. Ik ben vreselijk bang dat ik met mijn onbeschroomde aansporingen Sadoleto van me heb vervreemd. Ik verzoek je ervoor te zorgen dat mijn brief[1.] hem wordt bezorgd. Ik geloof dat Episcopius naar Lyon vertrekt; Gryphius zou de brief vandaar kunnen doorsturen.

Het ga je goed. Over de rest hebben we het als we onder elkaar zijn. Op de geboortedag van Sint-Marcus, 1534

Je herkent de hand van je vriend

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2928 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 27 april [1534]

Stuur alsjeblieft bij de eerste gelegenheid deze brief naar Sadoleto.[1.] Ik verwacht jouzelf, wat me aangenaam zal zijn, maar ik wil niet dat dit voor jou ongemak oplevert.

Het ga je goed. 27 april

Je herkent de hand van je vriend

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach, doctor in de rechten en zeer vermaard hoogleraar. Te Bazel

2929 *Van Ambrosius von Gumppenberg*
Rome, 29 april 1534

Gegroet. Geachte heer Erasmus, de laatste brief[1.] die ik u heb geschreven heb ik ter bezorging in handen gegeven van een bode uit Straatsburg die beloofde dat hij naar Freiburg zou gaan. Ik zal blij zijn als u die brief heeft ontvangen, samen met de brief[2.] van zijne excellentie kardinaal Cajetanus die bij

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
1. Erasmus betwijfelde waarschijnlijk of brief 2927 was aangekomen en verzond daarom de brief voor Sadoleto opnieuw.
1. Brief 2926.
2. Deze brief is niet bewaard gebleven.

de mijne was gevoegd. Ik wilde bovendien niet aan de pen toevertrouwen wat die bode persoonlijk zou overbrengen, aan wie u uw volle vertrouwen kunt schenken enz. Voor het overige is er nu niets dat het waard is erover te schrijven, behalve dat ik u een brief[3] van de heer Sepúlveda en het antwoord doorstuur. Ik verzoek u ons te willen antwoorden zodra het kan.

Verder doe ik opnieuw, beste vriend Erasmus, een ernstig, dringend en klemmend beroep op u eindelijk uw aandacht te richten op de verdelging van die nieuwe sekten en verdorven doctrines. U mag de leerstellingen van de kerk die we tot nu toe vroom in acht hebben genomen en die we van onze voorvaderen hebben gekregen, niet verzaken en er niet van afwijken. Spant u zich in om de katholieke kerk ongeschonden te bewaren, verzet u zich met daden en raadgevingen tegen de aanslagen van degenen die de kerk en haar torens of lichaamsdelen vanuit loopgraven aanvallen. U zult (gelooft u mij, want ik zeg niet zomaar wat) een zaak volbrengen waarvan u geen spijt zult hebben. Eens zult u erkennen dat ik u de raad van een vriend heb gegeven. Wat u in het vervolg nog zult uitgeven, moet u aan de paus opdragen; zorgt u ervoor dat een of twee exemplaren naar mij toegaan om die namens u aan zijne heiligheid te laten zien. Als dit niet gemakkelijk gaat met een onbekende bode, stuurt u ze dan toe met uw eigen bode. U hoeft zich geen zorgen te maken om de betaling van zijn loon, we vinden wel iemand die dat op zich neemt. Wat u ook doet of schrijft, denkt u eraan dubbelzinnigheid te vermijden, om te voorkomen dat uw geschriften verschillende boodschappen afgeven. U moet juist onverschrokken en openlijk zeggen wat u van alles denkt. Ik verzoek u nadrukkelijk in alle vriendelijkheid open te staan voor deze aansporing.

Ten slotte vraag ik u wederom, zoals ik kortgeleden heb gedaan, mij een geletterde, intelligente jongeman met een goede hand van schrijven te willen toesturen. Ik zal hem, als hij zich tenminste wil onderwerpen aan tucht, rijkelijk voorzien van prebenden en ervoor zorgen dat hij er profijt van trekt door u naar voren te zijn geschoven, zoals u nog beter zult begrijpen uit de brief[4] van de heer Franciscus Rupilius. Ik verwacht zijn aankomst dan ook tegelijk met uw antwoord. Het ga u goed, sieraad van de mensheid.

Rome, 29 april in het jaar 1534 na de geboorte van Christus

Uw zeer gehoorzame dienaar Ambrosius von Gumppenberg, apostolisch protonotaris, eigenhandig ondertekend

Aan de hooggeachte heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, vererenswaardig als een vader. Te Freiburg

3. Deze brief is niet bewaard gebleven. Sepúlveda beantwoordde Erasmus' brief 2905 met brief 2938.
4. Deze brief is niet bewaard gebleven.

2930 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, eind april 1534]

Je brief voor Sadoleto[1] heb ik ontvangen, maar te laat, want een week voordat hij bij me werd bezorgd, was Episcopius met andere kooplui naar Lyon vertrokken. Ik zal er niettemin goed voor zorgen dat de brief met de eerste de beste bode naar Lyon bij Parmentier wordt bezorgd, die me tot nu toe betrouwbaar is gebleken inzake het heen en weer doorsturen van brieven. Wat betreft je angst dat je hem met je aantekeningen of je opmerkingen van je hebt vervreemd, geloof ik niet dat iets dergelijks te vrezen valt, vooral gezien de trouwhartigheid en de buitengewone oprechtheid van de man;[2] je hebt hem bovendien een vriendendienst bewezen. Wat zou je, als door een vriend naar je mening wordt gevraagd, immers anders moeten doen dan als een vriend, dat wil zeggen zonder valse schijn, eerlijk te zeggen wat je ervan vindt? Hij had zijn commentaren toch zeker aan je toegestuurd om onderhanden te worden genomen en jouw oordeel erover te horen. Niets zou je minder hebben gepast dan dit niet eerlijk te doen. Aan mij schreef hij destijds in elk geval de volgende woorden: ‘Als jij me schrijft wat Erasmus ervan vindt,’ zei hij, ‘zul je me een groot genoegen doen. Zoals ik het zie, heb ik liever dat ik terechte kritiek krijg, als daarvoor aanleiding is, dan onterechte lof. Het eerste heeft immers tot gevolg dat ik voorzichtiger word, het tweede dat ik onwetender word; wat van die twee het nuttigst is, hoef ik niet te vermelden’.[3]

Tot zover Sadoleto. Dat hij je niets schrijft, wijt ik daarom aan de schaarsheid of eerder nog aan de onbetrouwbaarheid van boden die brieven onderscheppen of er slordig mee omgaan, niet aan een voortreffelijk man die jou ten zeerste is toegedaan.

Zorg voor je gezondheid, mijn meester, en het allerbeste gewenst. Ik denk dat ik volgende week naar je toe zal komen.

1. Zie brieven 2927-2928.
2. In de brief volgt een passage die door Amerbach is doorgehaald: ‘want hij had zijn commentaren naar je toegestuurd met de bedoeling ze aan je kritiek te onderwerpen. Wat zou meer met zijn verwachtingen in strijd zijn geweest dan niet datgene van je te horen waarvoor hij zijn werk had toegestuurd?’
3. Citaat uit een brief van Sadoleto aan Amerbach van 10 augustus 1533.

2931 *Van Bonifacius Amerbach*

Deze brief is opnieuw gedateerd en verschijnt onder nummer 2966a.

2932 *Van Juan Luis Vives*
Brugge, 10 mei 1534

Vives aan Erasmus

Je brief[1] aan mij van 5 januari was me aangenamer geweest als die het bericht had gebracht dat het beter met je ging. Maar dat op jouw leeftijd je gezondheid zo te lijden heeft, kon voor mij niet anders dan heel vervelend zijn om te horen. Ik bid voor je gezondheid, of, als Christus anders heeft beschikt, ten minste voor geestelijke en lichamelijke kracht waardoor de kwellingen draaglijker voor je worden. De afgelopen zomer leed ik aan een ernstige en gevaarlijke darmkwaal. Met de jicht ben ik zo vertrouwd geraakt dat de gewenning die inmiddels minder erg maakt. Ik denk dat ik die eerder door de kou heb opgelopen dan door iets anders. Dit zijn zo van die presentjes waarmee ons lichaam ons beloont voor het voortdurende en angstvallige dienstbetoon.

Welke matiging of omzichtigheid zou volstaan als een brief die over iemand gaat, aan die persoon zelf wordt toegestuurd? Dit is nu werkelijk de gemeenschapszin wegnemen uit het leven, zoals Cicero zegt.[2] Ik denk zeker niet dat jouw vriendschap is bekoeld en ik klaag er niet over dat je me niet dikwijls schrijft. Die klacht zou immers op mij terugslaan, want mijn brieven aan jou zijn niet minder zeldzaam. En in mijn vele brieven, zowel aan jou als aan andere vrienden, heb ik betuigd dat ik de waarde van een vriendschap niet afmeet aan, als ik dat zo zeggen mag, de onbeduidende plichtpleging van het schrijven (die soms ijveriger wordt vervuld door mensen die minder genegenheid koesteren), vooral wanneer tussen ons geen zaken spelen die schriftelijk verkeer noodzakelijk maken. Maar mijn bedoeling was Carvajal ervan te weerhouden mijn naam te noemen als hij hierna nog een geschrift tegen je wilde uitbrengen; uit mijn brief kan hij duidelijk opmaken dat mij dat onaangenaam zou zijn. Dit om te voorkomen dat iemand denkt dat onze verstandhouding te wensen overlaat. Dat zou beslist niet mogen, hetzij vanwege onze vroegere vriendschap en vertrouwelijkheid die uit ons beider werken

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Cicero, *Philippicae* II, 7.

spreekt, hetzij vanwege onze gemeenschappelijke studies; niemand moet denken wij niet naar wijsheid streven, zij het als pottenbakkers.[3.]

We beleven moeilijke tijden, waarin we niet kunnen spreken en niet kunnen zwijgen zonder gevaar. In Spanje zijn Vergara, zijn broer Tovar en enkele andere geleerde mannen gevangengezet;[4.] in Brittannië de bisschop van Rochester, die van Londen en Thomas More.[5.] Ik wens je een ouderdom zonder ongemakken toe.

Brugge, 10 mei 1534

2933 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 11 mei 1534

Hartelijk gegroet. Ik heb de brieven[1.] ontvangen die jouw assistent vanuit Keulen naar mij en naar Damião heeft verstuurd. Op dezelfde dag kregen we allebei brieven[2.] uit Parijs over dezelfde aangelegenheid.

Het spijt me dat mijn boekjes[3.] jou zo laat hebben bereikt. Luther lijkt volkomen krankzinnig te zijn geworden. Hij deinst er niet voor terug evidente leugens over de wereld te verspreiden.[4.] Nooit heb ik geschreven dat God zich heeft verenigd met de Maagd; dat over de passage bij Hilarius[5.] is stompzinnige laster, die ik al meer dan eens heb ontkracht. Op dezelfde manier is alles verzonnen en verdraaid wat hij tegen me inbrengt.

Mijn antwoord[6.] is waarschijnlijk al bij jullie te koop. Froben heeft namelijk

3. Vgl. *Adagia* 125 (‘De pottenbakker benijdt de pottenbakker’).
4. Vergara was gevangengezet op 23 juni 1533. Tovar verbleef al sinds 1530 in de gevangenis.
5. John Fisher werd gevangengezet op 26 april 1534, Thomas More op 17 april. De bisschop van Londen is John Stokesley; het bericht over zijn gevangenneming is onjuist.
1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
3. De vergulde exemplaren van *De praeparatione ad mortem*; vgl. brieven 2913 en 2924.
4. Vgl. brief 2918.
5. In het voorwoord bij zijn uitgave van Hilarius (brief 1334) had Erasmus opgemerkt dat Hilarius de Heilige Geest nooit met ‘God’ aanduidde. Luther vatte dit op als een ontkenning van de goddelijke Drie-eenheid.
6. *Purgatio adversus epistolam non sobriam Martini Lutheri*, verschenen bij Froben in april 1534.

enkele honderden exemplaren verstuurd via een Brabantse koetsier. Intussen krijg ik het document niet dat Pieter Gillis al te goed heeft opgeborgen.

Ik wens je, met allen die je dierbaar zijn, alle goeds.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 11 mei 1534

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de hooggeachte heer Erasmus Schets, koopman. Te Antwerpen

2934 *Aan Fridericus Nausea*
[Freiburg], 15 mei 1534

Erasmus van Rotterdam aan de zeer integere heer Fridericus Nausea, hofkapelaan van de doorluchtige Ferdinand, rooms-koning enz., hartelijk gegroet

Brieven van mijn vrienden bevatten dikwijls de woorden ‘je zult er meer over horen van Nausea’, hoewel niemand de verzekering geeft dat jij daarvoor aanleiding hebt gegeven. Je had me zelfs hoop gegeven op je aanwezigheid, al is het me intussen niet vergund geweest jou te zien of een brief van je te ontvangen. Het ontgaat me niet hoeveel bezigheden je in beslag nemen, beste Nausea, en ik neem je niets kwalijk.

Deze jongeman[1.] hier heeft, na zich vol ijver aan de rechtenstudie te hebben gewijd, het groot verlof verkregen dat het licentiaat wordt genoemd. Maar weldra is hij hier in de boeien geslagen, op aangename wijze naar ik hoop. Hij is namelijk getrouwd met een bevallig meisje van goede komaf. Ik laat het hierbij, omdat ik niet weet waar je je bevindt.

Het ga je goed. De dag na Hemelvaart 1534

2935 *Van Giovanni Danieli*
Rome, 16 mei 1534

Geachte heer, uw beide brieven[1.] waren zowel de kardinaal[2.] als de paus bijzonder aangenaam en elk van beiden is u zeer gunstig gezind. Wat de kardinaal betreft kan ik dat getuigen op grond van wat ik heb gezien en van hem

1. Het is niet bekend om wie het gaat.
1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. Cajetanus.

heb gehoord toen ik hem de brief en het boekje over de lieflijke eendracht[3.] voorlas. Wat de paus betreft: toen ik vandaag de kardinaal sprak over de kwestie van genoemd boekje, zei de kardinaal me onder meer dat de paus uw brief aan de kardinaal en een kopie van die andere brief in het Duits[4.] met grote aandacht had gelezen en dat die hem zeer goed waren bevallen, en dat hij, nadat hij het getuigenis van de kardinaal over het boekje had vernomen, bijzonder uitgelaten was en u bijzonder welgezindheid bleef. Als dienaar van uwe waardigheid achtte ik het mijn taak deze weinige woorden toe te voegen aan de brief[5.] van de kardinaal, en ik zou nog meer toevoegen als ik niet zou vrezen u daarmee te bezwaren in plaats van te dienen. Moge het u goed gaan, geachte heer.

Rome, 16 mei 1534

Voordat ik voornoemd boekje had gezien, hadden sommigen hier er kritiek op; ze zeiden dat Erasmus iedereen volkomen vrijliet in zijn eigen mening, een verwijt dat de kardinaal vervolgens in mijn aanwezigheid overtuigend heeft weggewuifd; ik ben er zeker van dat zij nu redelijker zullen zijn enz. Als ik zou weten dat u de *Quodlibeta*[6.] van de kardinaal nog niet heeft, zou ik die aan u toesturen.

Giovanni Danieli, de nederige dienaar van uwe waardigheid

2936 *Van Johann Koler*
[Augsburg], 22 mei 1534

Hartelijk gegroet

Al geruime tijd heeft me de mogelijkheid ontbroken je te schrijven, enerzijds omdat ik leed aan voet- en handjicht, anderzijds omdat ik aldoor niemand kon vinden aan wie ik veilig een brief voor jou had kunnen meegeven, maar vooral omdat Paumgartner langere tijd afwezig was, aan wie ik gewoonlijk mijn brieven voor jou pleeg toe te vertrouwen, omdat hij altijd een groot aantal boden klaar heeft staan.

Wat overigens jouw laatste brief[1.] betreft, die je me de dag voor Pasen

3. *De sarcienda ecclesiae concordia.*
4. Mogelijk een Duitse vertaling van het voorwoord (brief 2852) van *De sarcienda ecclesiae concordia.*
5. Deze brief is niet bewaard gebleven.
6. *Quaestiones et omnia (ut vocantur) quodlibeta* (Venetië, 1531).
1. Deze brief (van 4 april) is niet bewaard gebleven.

hebt gestuurd: je lijkt je erover te beklagen dat ik mijn mening nog niet heb gegeven over de brief[2], waarin je Paumgartner prijst. De enige reden daarvoor is dat ik eerst de mening van Paumartner wilde peilen, in hoeverre hij jouw werk goedkeurt, om op grond daarvan een oordeel uit te spreken. Maar omdat ik de man nog niet alleen te spreken heb kunnen krijgen en hij in andere gevallen een grote sluwheid tentoonspreidt, met groot gemak zijn mening verbergend en vertellend wat anderen willen horen, ben ik daardoor niets met zekerheid aan de weet gekomen. Maar wat mij aangaat, kan ik alleen maar instemmen met de inhoud van de brief, want je hebt niets onvermeld gelaten wat betrekking heeft op zijn aanzien en waardigheid. Toch vrees ik dat wat je naar voren hebt gebracht, in den vreemde een weinig sterke indruk zou kunnen maken. Wat voor zin had het immers voor een Spanjaard dit onderwerp te behandelen met betrekking tot een volslagen onbekende Duitser, terwijl je dit beter voor anderen had kunnen doen, of ten minste in een brief die als voorwoord dient? Hoewel ik ervan overtuigd ben dat je hiervoor een reden had (die ik echter tot dusver niet heb kunnen ontdekken), wil ik liever van jou horen waarom je Paumgartner eerder tegenover een Spanjaard hebt willen prijzen dan tegenover een landgenoot.

Wat betreft die fraaie brief van Luther, waarover je in je laatste brief had geschreven: ik heb die gelezen nadat ik er eindelijk de hand op had gelegd. Bij de goden, nooit in mijn leven heb ik meer gif of grotere onzin onder ogen gehad. Het is me volkomen onbekend wat je van plan bent, maar ik ben na lang nadenken en rijp beraad tot de slotsom gekomen dat je niet kunt voorbijgaan aan een zo grove belediging. Het is een zaak van belang, neem dat van me aan, Erasmus, en van veel groter belang dan men zou kunnen denken. Het blijft er namelijk niet bij dat jij met alle mogelijke beschimpingen door het slijk bent gehaald, maar die geweldige kerel en enige redder van de christelijke godsdienst voegt nog toe, en belooft bovendien, dat hij aan de hele wereld zijn vonnis over Erasmus zal nalaten. Ga eens na wat je van die man te verwachten hebt. Je hebt niet langer te maken met monnikskappen; als dat het geval was, zou het misschien beter zijn er helemaal geen aandacht aan te besteden. Maar als je voorbij zou willen gaan aan een dergelijke belediging die je door een dergelijk man is aangedaan, vrees ik dat je iets ernstigs kan overkomen en dat wij over jou een bericht moeten vernemen dat we niet willen horen. Ik weet welke verwachtingen je vrienden nu van je hebben, vooral hier in Augsburg; ze zoeken me dikwijls op, horen me uit en achtervolgen me met de vraag wat ik van jou heb vernomen, of je Luther wilt antwoorden dan wel een zo gruwelijke smaad voor lief wilt nemen en voor een dergelijke lasteraar aardig wilt zijn.

2. Brief 2879.

Gezien jouw bijzondere en in elke zaak gebleken bezonnenheid weet ik, beste Erasmus, dat je niet overhaast te werk zult gaan. Maar aangezien Luther dreigt zijn vonnis over jou aan de wereld na te laten en je gemakkelijk kunt raden wat voor vonnis dat zal zijn, vrees ik dat je je grote naam en alle aanzien die je geniet zult verspelen als je niet je eer en je reputatie verdedigt en ook jouw oordeel over Luther geeft, zoals billijk is. Men zal namelijk niet denken dat je zwijgt op redelijke gronden, maar dat je uit angst en geschrokken van je eigen geweten bent verstomd, als je niet durft te antwoorden nadat je zoveel grote beledigingen over je heen hebt gekregen. Wat denk je dat je tegenstanders zullen doen en zeggen? Die bij andere gelegenheden de laster verbreiden dat jij de wegbereider van Luther bent geweest en hem de stof voor al zijn leerstellingen hebt verschaft? Welk oordeel denk je dat ze over jou zullen vellen als je die smaad onbeantwoord laat? Het is Luther nog niet genoeg jou een bedrieger met een dubbele tong, een duivelskunstenaar, de koning van de dubbelzinnigheid, de Babylonische spraakverwarring, een heiden en een Epicurus te noemen, hij betitelt je ook met luide stem als een wederdoper, een sacramentariër, aan ariaan, een donatist, een driedubbel overgehaalde ketter en een sluwe bespotter van Christus, en hij wrijft je nog zeshonderd soortgelijke, ongehoorde schanddaden aan. Als jij dit kunt verdragen en zwijgend kunt slikken, heb ik je nooit werkelijk gekend. Al zal het je misschien niet ontbreken aan vrienden die een andere mening zijn toegedaan en denken dat je een krankzinnige niet moet antwoorden door mee te gaan in zijn krankzinnigheid, om te voorkomen dat je je schuldig maakt aan dezelfde ongeoorloofde brutaliteit die we bij de ander afkeuren. Hoewel dit waar kan zijn, meen ik toch dat niet mag worden veronachtzaamd wat iedereen over jou zegt en denkt. Als Luther anders zou zijn, zou ik doen wat ik vaker heb gedaan en je een raad geven overeenkomstig wat ik zojuist zei: dat je iemand die beledigingen uit, niet met beledigingen moet antwoorden. Nu echter zijn geschriften ongehinderd de hele wereld over gaan en de meest afgelegen plaatsen bereiken, vind ik het niet verstandig dat je stilzwijgend aan de zaak voorbij zou gaan. Maar ik denk dat jij in jouw bezonnenheid allang hebt besloten wat je te doen staat; ik heb uitdrukking willen geven aan mijn opvatting en die van jouw vrienden hier. Jij moet doen wat jou het verstandigst lijkt.

Wat de grote beroering in Duitsland voorspelt,[3] laat zich gemakkelijk raden. Je ziet wat het Franse goud vermag. Ik voorzie met grote helderheid, als vanuit een hoge uitkijktoren, dat met donderend geraas de ondergang van heel Duitsland zal volgen. Ik zie niet wat de koning zou kunnen uitrichten, die geen geld heeft en van alle hulpmiddelen is verstoken. Totdat zijn broer

3. De strijd om het hertogdom Württemberg; zie brief 2917, noot 5.

hem vanuit Spanje hulp heeft geboden, valt er niets te doen. In de tussentijd zullen zij hun zaken regelen met behulp van de Fransen. De hertogen van Beieren[4.] hebben gisteren van de Fransen 300.000 gouden ecu's ontvangen die door de Zwitsers hierheen waren gebracht. Ik heb geen idee onder welke naam zij de grote som die zij hebben ontvangen zullen crediteren. Zoveel is zeker dat als de keizer niet snel aan zijn broer denkt en hem hulptroepen en geld toestuurt, wij volgende maand een andere koning zullen hebben. Er wordt namelijk openlijk gezegd dat de verkiezing van de rooms-koning met steekpenningen tot stand is gekomen en om deze reden niet kan worden bekrachtigd. Ik huiver alleen al bij de gedachte aan de onlusten, de vernielingen, de verwoestingen en de volledige ondergang van Duitsland die zullen volgen. Ik wist dat wij Duitsers uiteindelijk ten onder zouden gaan aan binnenlandse onlusten en onderling wapengekletter. Ik vrees dat nu het uur is aangebroken waarvoor ik altijd bang ben geweest.

Gumppenberg vertelde me dat hij jou uit Rome de *Anticiceronianus*[5.] had toegestuurd. Als het kan, zou ik het geschrift willen zien. Maar ik verkies het boven de brieven van Luther, die jij je naar mijn mening beslist niet mag laten welgevallen. Alles lijkt te verdragen, maar de aantijging van ketterij mag je volgens mij niet onweersproken laten.

Tot dusver zijn we hier gebleven. De evangelischen hebben gevraagd om een dispuut met onze predikers, zelfs met de bisschop van Augsburg als arbiter. Er wordt onderhandeld over aantallen, datum en plaats. Ik weet niet wat er zal gebeuren, behalve dat het me onverstandig lijkt in deze tijd van grote en algemene verwarring over het geloof te willen disputeren. Want wat voor goeds daarvan verwacht mag worden, kan met gemak worden afgeleid uit andere disputen die gehouden zijn. Het zou beter zijn dit Camarina[6.] nu niet in beroering te brengen, terwijl er elders al meer dan genoeg onrust is. Maar dit soort mensen kent geen rust en wil niets liever dan dat alles in chaos ten onder gaat en tot de strijd om het bestaan wordt teruggebracht.

Fugger is hier weer vertrokken met zijn hele huishouden en laat je hartelijk groeten; hij wilde je schrijven als hij iets te vertellen had gehad.

Paumgartner is hier gisteren aangekomen; aan hem heb ik deze brief voor jou toevertrouwd. Hij is je ten zeerste toegedaan. We verwachten de komende dagen onze hoogwaardige bisschop, al zijn er die niet geloven dat hij zal komen, omdat de huidige oorlogswoelingen het onmogelijk maken dat tussen de Zwaben een verdrag wordt gesloten.

4. Willem IV en Lodewijk X.
5. Van Georg van Logau. Het geschrift werd nooit gepubliceerd.
6. *Adagia* 64.

Rest me je alle goeds te wensen en als je nieuws hebt (dat heb je meestal, uit de hele wereld), deel dat dan alsjeblieft met ons. Ik zou vooral willen dat je vertelt waar alle verwarring volgens jou toe zal leiden. Moge Christus jou altijd voor ons bewaren. Het ga je goed.

Gegeven op 22 mei in het heilsjaar 1534

Koler, de jouwe met alles wat hij is

Af te geven aan de zeergeleerde en onkreukbare heer Erasmus van Rotterdam, theoloog zonder weerga. Te Freiburg

2937 *Van Johann Koler*
[Augsburg], 25 mei 1534

Deze brief is een rechtstreeks vervolg op de vorige; kort nadat die was geschreven, ontving Koler een pakket van Erasmus dat onder meer diens verweerschrift tegen Luther bevatte (*Purgatio adversus epistolam non sobriam Martini Lutheri*). De twee brieven van Koler zijn samen verzonden.

Hartelijk gegroet

De dag voordat ik mijn brief aan jou schreef, kondigde Johann Paumgartner me aan dat hij een bode had die de dag daarna rechtsreeks naar jou zou vertrekken, en dat ik, als ik je iets wilde schrijven, daartoe de mogelijkheid had. Zeer verheugd dat ik eindelijk beschikte over een bode die naar jou toeging, tekende ik de bijgevoegde brief aan je op. Maar voordat onze man hier vertrok, verscheen onverwachts de bode die deze brief overbrengt, en die me een pakket brieven van jou overhandigde. Het ging om brieven aan zijne eminentie de kardinaal van Trente, aan Paumgartner en aan Georg Hörmann,[1] die ik allemaal meteen heb doorgestuurd, omdat ik gelukkig een bode naar de kardinaal van Trente trof. Ook heb ik Paumgartner zijn brief gegeven, die jou ongetwijfeld eveneens via deze bode zijn antwoord stuurt.

Jouw *Purgatio* heb ik met graagte gelezen en ik was er blij mee. Je hebt uit eigen beweging gedaan waartoe ik je in de bijgevoegde brief bij herhaling heb aangespoord. Maar je hebt de man met meer zachtheid behandeld dan zijn onbeschaamdheid verdiende; ik zou willen dat je je pen nog meer had gescherpt. Wat me in jouw *Purgatio* vooral stoort is dat je schrijft dat je nooit bent opgehouden Luther genegenheid toe te dragen. Hoe kan het dat je Lu-

1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.

ther bemint, die je van zoveel gruwelijke misdrijven heeft beschuldigd en je zoveel grove beledigingen heeft toegevoegd? Een man bovendien die door zoveel pauselijke en keizerlijke veroordelingen en bliksems is getroffen, die zich aan alle furiën heeft overgeleverd, die nooit in zijn leven iets heeft geschreven dat niet vol staat met onbesuisde en uitzinnige beledigingen, monsterlijke leugens en rebels geschreeuw - kom op, Erasmus, ben jij nooit opgehouden een dergelijk man, een pestbuil zonder weerga, genegenheid toe te dragen? Je zult zeggen dat het de plicht van een christen is degenen lief te hebben die ons haten. Toch kan ik nauwelijks geloven dat jij je genoodzaakt ziet een man als Luther lief te hebben. Misschien dat het goed zou zijn hem niet te haten, maar Christus draagt je niet op hem lief te hebben, aangezien zijn gemeenheid, zijn onbeschaamdheid en zijn hardnekkige boosaardigheid beslist geen liefde verdienen of de welwillendheid van een goed mens waard zijn. Wie zou hem liefhebben terwijl hij, nooit door het minste woordje gekrenkt, jou zulke beledigingen naar het hoofd slingert, zoveel laster over je uitstort, jou vals beschuldigt van zoveel misdaden? Je hoeft je in het vervolg niet meer te beklagen over je zwakke maag; je maag is maar al te sterk, als je zulke grove laster en een dergelijke hoeveelheid beledigingen zo gemakkelijk kunt verteren. Ik voor mij ben zo christelijk niet; met dat geduld van jou ben je me veruit de baas.

Wat betreft je vraag hoe de zaken er hier voorstaan, moet je weten dat we hier eerder vastzitten dan dat we hier blijven wonen, en dat het nog niet voor me vaststaat hoe we hier zullen blijven, aangezien dit afhangt van de wil van opstandige en ons vijandig gezinde lieden. De gemoederen zijn ietwat bedaard na dat laatste oproer,[2] omdat in de tussentijd onderhandelingen plaatsvonden over een dispuut. Die evangelischen eisten niet minder dan dat onze predikers het zwijgen werd opgelegd; als dit niet kon worden bereikt, moesten ze in elk geval worden verplicht rekenschap af te leggen van hun leer en geloof. Na diverse twistgesprekken kwam het ten slotte tot het voorstel dat een dispuut zou worden gehouden met onze bisschop[3] als arbiter, en dat de stellingen van beide partijen ten overstaan van hem zouden worden besproken. Zij namen dit voorstel aan met de verzekering dat ze onze bisschop zonder bezwaar als arbiter konden aanvaarden op voorwaarde dat hij niet ambtshalve zou voorzitten, maar als een goed man en christelijk vorst. De zaak is nog niet begonnen. Onze predikers hebben verzocht de artikelen waarover gedisputeerd gaat worden aan hen voor te leggen, zodat ze weten waarover de andere partij in twijfel staat of vragen wil stellen. Maar er is nog geen antwoord gekomen. Ik denk dat de hevige oorlogswoelingen

2. Zie brieven 2814, 2818, 2845.
3. Christoph von Stadion.

waar we nu mee te maken hebben, misschien tot andere besluiten zullen leiden.

De hertog van Württemberg brengt ons met zijn bondgenoot, de landgraaf van Hessen,[4.] misschien op andere gedachten. Iedereen verkeert in spanning. Niemand kan zich zelfs maar voorstellen wat er uiteindelijk gaat gebeuren of wat de opstanden ons zullen brengen. De landgraaf versterkt zijn troepen dagelijks en men zegt dat hij nieuw krijgsvolk werft nu hij rijkelijk van Frans goud is voorzien. De Beieren ten slotte houdt men voor de aanstichters van deze affaire en voortdurend gaat het gerucht dat de koning van Frankrijk in de afgelopen dagen 300.000 dukaten aan hen heeft toegekend. De koning is door iedereen verlaten en zal van het toneel worden gejaagd als de keizer hem niet te hulp schiet. De bijeenkomst van de Zwabische Bond was voorzien voor vandaag. Maar tot dusver is er niemand gekomen en ik denk ook niet dat er iemand zal komen. Het Franse goud stort de Duitsers in het verderf. Alles lijkt te zijn bekokstoofd uit afkeer van de keizer en vooral van koning Ferdinand. De overige rijksgroten zitten met de handen in de schoot en gedragen zich als toeschouwers. Intussen handelen die twee hun zaken af, of eerder de zaken van de Fransen. Totdat de keizer iets aan deze troosteloze toestand doet (als hij er tenminste ooit iets aan wil doen), is het met ons gedaan. Ik voorzie dat een geweldige storm zal opsteken die heel Duitsland zal ontvolken en vernietigen.

Paumgartner was enkele dagen afwezig. Fugger daarentegen was enkele maanden in Augsburg en is nu dan eindelijk, op de dag voor Hemelvaart, met zijn huishouden vertrokken naar zijn stad en kasteel Weissenhorn. Ik denk dat hij, indachtig aan het geleden onrecht,[5.] dit jaar niet wenst uit te zien naar een hangend Christusbeeld.

Wat betreft jouw assistent van wie je denkt dat hij hier is aangekomen, moet je weten dat niemand is aangekomen; het is me bovendien niet duidelijk welke assistent je bedoelt. Maar je moet weten dat niemand van jouw medewerkers (behalve die jongen)[6.] hier is aangekomen. Als iemand was aangekomen, had dat niet voor me verborgen kunnen blijven.

In je laatste brieflijk je je erover te beklagen dat je een te ruim gebruik van muskaatnoten hebt gemaakt, waardoor je het nu zonder moet stellen. Ik stuur je daarom nu via deze bode enkele ponden[7.] muskaatnoten mee die ik van Fugger heb gekregen (want je moet niet denken dat ik ze gekocht heb).

4. Ulrich van Württemberg en Filips I van Hessen.
5. Zie brieven 2814, 2818, 2845.
6. Wellicht de bode van wie sprake is in de eerste alinea.
7. In de marge van de brief is aangetekend dat het om vier pond gaat.

Ik had een grotere hoeveelheid willen sturen, maar ze leken minder vers en er werden eerdaags versere uit Portugal verwacht. Als die zijn aangekomen zal ik er, als ze vers zijn, meer naar je sturen, want Fugger heeft me opgedragen in jouw naam alles weg te pakken wat ik wil of waarvan ik denk dat het je welkom is.

Ons hier is verteld dat in Brabant en de Nederlanden veel jongedames van grote vroomheid die over een profetische geest beschikken, onder de gelofte van kuisheid leven, en dat ze niet onderworpen zijn aan enige monastieke regel, maar in particuliere huizen onder de voogdij van hun ouders een heilig leven leiden en zelfs bekend staan om hun wonderen. Over hen worden zulke bijzondere dingen verteld dat het bijna niet meer geloofwaardig is (al betwijfel ik niet dat God overal zijn heiligen heeft). Ik wilde je hier niettemin op wijzen, in de hoop dat je het ons wilt vertellen als je over die jongedames iets met zekerheid weet.

Schrijf me alsjeblieft terug zodra je de beschikking hebt over een bode die in onze richting gaat, zodat ik weet of de muskaatnoten al dan niet zijn bezorgd.

Jouw *Purgatio* heb ik vandaag aan onze bisschop Christoph toegestuurd. Ik hoopte dat hij hier zou komen voor de bijeenkomst van de Zwabische Bond, die hij uit naam van de keizer pleegt voor te zitten. Maar ik denk niet dat hij zal komen, aangezien hij tot nog toe geen opdracht heeft gekregen. Ik kan me er zelfs geen voorstelling van maken wat voor toestand we niet alleen hier maar in heel Duitsland zullen krijgen.

Ik denk niet dat Luther zich rustig zal houden. Jouw antwoord zal hem veeleer ergeren dan verzoenen. Hij zal doen wat hij heeft beloofd en zijn vonnis over jou aan de wereld nalaten. Mocht hij antwoorden op jouw *Purgatio* of nog een keer met dergelijke onbeschaamdheid tegen je tekeergaan, dan vraag ik je eveneens je pen te scherpen om hem eindelijk te doen verstaan dat je een man bent, tenzij je je zaak liever bij Melanchthon wilt bepleiten zodat Luther je niet kan aanpakken, zoals je tegenstrevers lasterlijk beweren dat je gedaan hebt. Je hebt geen idee wat roddelaars hier uitkramen.

Rest me je alle goeds te wensen en schrijf me alsjeblieft terug zodra je kunt, zodat ik weet hoe het met je gaat en waarmee je bezig bent. Op mij kun je volledig rekenen. Het ga je goed. Moge Christus je ongeschonden bewaren.

Gegeven op 25 mei 1534

Je herkent de hand van je Koler

2938 *Van Juan Ginés de Sepúlveda*
Rome, 23 mei 1534

Hartelijk gegroet. Het verbaast me dat mijn brief met de aantekeningen van Zúñiga niet bij je is bezorgd. Je zou hebben begrepen dat ik niets afzonderlijks had verstuurd, maar er juist nauwgezet voor had gezorgd dat de papieren die ik in Bologna van kardinaal Iñigo had gekregen, bij de eerste gelegenheid opnieuw naar je werden verzonden.[1] Dat je, zoals je schrijft,[2] uit diens brief[3] hebt begrepen dat Zúñiga op zijn sterfbed bepaalde dat die aantekeningen niet moesten worden uitgegeven, maar voor jouw gebruik ten algemenen nutte bewaard moesten worden, wist ik heel goed, want ik heb je er zelf op gewezen in mijn *Antapologia*.[4] Overigens kan ik zonder moeite instemmen met je opvatting dat het de reputatie van Zúñiga ten goede komt dat ze niet worden uitgegeven, omdat ze veel onbeduidende en overhaaste kritiek bevatten. Maar op jouw beurt begrijp jij dat dit niettemin aan jouw roem bijdraagt, want je geeft toe dat hij veel zaken goed heeft gezien. En hoewel ik denk dat niemand het op zijn geweten wil hebben iets uit te geven tegen de wil van een dode, vastgelegd in diens laatste woorden, zou jij toch vriendelijk genoeg moeten zijn om bij gelegenheid de mensen duidelijk te maken dat Zúñiga door jou niet geheel is beroofd van zijn roem, zodat je naar jouw gewoonte handelt als een goed man en tegelijk de aanleiding wegneemt voor een uitgave die iemand zou kunnen ondernemen met jouw ondankbaarheid als voorwendsel. Je hoeft me dan ook geen voorbeeld toe te sturen (zoals je belooft, als ik het zou willen) van onterechte kritiek van Zúñiga; ik heb me allerminst voorgenomen Zúñiga in elke zaak te verdedigen, vooral niet tegen jou, een zeer geduchte tegenstander die ik altijd heb beschouwd als de gelijke van de allergrootste mannen, en die ik daarom respecteer en als een vriend vereer. Gezien jouw bezonnenheid betwijfel ik dan ook niet dat je de tweestrijd laat varen en recht zult doen aan de vermaningen van de overledene, voor zover je die juist acht.

Wat betreft de term *sustoichei* bij Paulus mag het volstaan je aandacht te hebben gevraagd. Voor mij echter heeft een sluitende redenering altijd gro-

1. Sepúlveda wil zeggen dat hij geen afzonderlijke versie van de aantekeningen had toegestuurd, maar alleen een afschrift van de aantekeningen die Iñigo López de Mendoza al eerder had verzonden.
2. In brief 2905.
3. Brief 2705.
4. *Antapologia pro Alberto Pio comite Carpensi in Erasmum Roterodamum* (Rome, 1532).

tere waarde dan alle bevindingen van commentatoren of vertalers; geen van hen heeft mijn instemming als hij in overdrachtelijke en dubbelzinnige termen weergeeft wat de auteur eigenlijk en trefzeker heeft uitgedrukt. Ik beschuldig Thomas er niet van (want wie ben ik om dat te doen?) dat hij twee zeer ver van elkaar gelegen plaatsen verbindt door er een reis van twintig dagen tussen te voegen, maar dat hij tegen de geest van Paulus een weinig overtuigende uitleg geeft over de ononderbroken tocht van de joden, om nog te zwijgen van de omstandigheid dat geen tocht ooit minder ononderbroken is geweest dan die van de joden, die vele jaren in de Arabische woestijn doorbrachten.

Overigens brengt deze passage mij ertoe jou aan te sporen, op grond van de bijzondere welwillendheid en achting die ik je toedraag, niet slapend te werk te gaan wanneer je uitleg moet geven over de ligging van steden, maar Strabo, Pomponius Mela, Plinius of Ptolemaeus te raadplegen. Want toen ik de afgelopen paar dagen de brieven van Hieronymus doorbladerde,[5.] stuitte ik op een aantal annotaties van jou waar je zorgvuldigheid nog veel meer te wensen overlaat. Je schrijft namelijk met betrekking tot een brief aan Evagrius dat Reggio een plaats in Griekenland is en dat Constantinopel in Macedonië ligt, terwijl het geen twijfel lijdt dat die laatste stad, die eerst Byzantium heette, in een deel van Thracië ligt dat juist ver van Macedonië is verwijderd, en dat Reggio in Calabrië ligt, waar Italië door een smalle zeestraat van Sicilië wordt gescheiden. Als je soms de oude uitdrukking ‘Groot-Griekenland’ op het oog had, die onder meer bij Cicero voorkomt, had je er toch rekening mee moeten houden dat wie gewoon ‘Griekenland’ zegt, niet een deel van Italië lijkt aan te duiden, maar Attica en de naburige streken. Ik herinner me ook in een andere annotatie van jou te hebben gelezen (maar ik ben vergeten waar[6.]) dat de stad Nicopolis, vernoemd naar de overwinning van Augustus,[7.] een stad in Thracië is, terwijl vaststaat dat de stad in Epirus ligt, bij Actium, waar Antonius in een zeeslag werd overwonnen. Maar jou heeft kennelijk parten gespeeld dat er in Thracië nog een andere stad bestaat met dezelfde naam. In Cicero's boek over de ouderdom dat door jou van commentaar is voorzien,[8.] ben ik tegengekomen dat Capua een stad in Apulië is, terwijl het de hoofdstad van Campania is en vroeger na Rome de belangrijkste stad van Italië was. Vergelijkbaar met deze zorgeloosheid is dat je me in de

5. In de uitgave van Erasmus.
6. In een annotatie bij Titus 3:12.
7. In de Slag bij Actium, in 31 v. Chr., waar Augustus (toen nog Octavianus) Marcus Antonius en Cleopatra versloeg.
8. Een vergissing van Sepúlveda: Erasmus heeft dit werk nooit uitgegeven of van commentaar voorzien.

Ciceronianus tot de Portugezen rekent, terwijl je weet dat ik in Cordoba ben geboren, zoals ik je duidelijk heb gemaakt in het boekje dat ik hierboven heb genoemd. Op deze zaken, die maar kleinigheden zijn en bovendien voor jou, zolang je niet slaapt, bijzonder gemakkelijk zijn, maar die op een grote onachtzaamheid duiden, meende ik, zoals ik zei, je te moeten wijzen uit vriendschap en plichtsbesef, aangespoord door de bewuste passage van Paulus, die sommigen niet goed hebben begrepen door geen aandacht te schenken aan de topografie. Het is aan jou dit alles ten goede te nemen. Mocht ik echter begrijpen dat dit niet het geval is, dan zal ik je niet langer tot last zijn met mijn ondankbare diensten.

Over een verweerschrift van Zúñiga tegen Lefèvre kan ik je niets vertellen. Maar ik geloof niet dat hij iets van dien aard heeft geschreven, aangezien hij, voor zover ik weet, geen geschil met Lefèvre had.[9] Wat betreft het pauselijk manuscript: er kan geen enkele twijfel over bestaan dat de Griekse manuscripten van het Nieuwe Testament door sommige Grieken met boos opzet of uit lichtzinnigheid bedorven zijn, omdat immers, zoals jij schrijft, in het verdrag dat sommige tot bezinning gekomen Grieken met de kerk van Rome aangingen, bepaald is dat de Griekse manuscripten werden gecorrigeerd naar de roomse lezing. Hoe hadden beide partijen immers duidelijker kunnen betuigen dat de roomse manuscripten de ware, onvervalste tekst bevatten en die van de Grieken bedorven zijn? Want dat de Griekse tekst aan Griekse auteurs moet worden ontleend, zoals jij zegt, zou zin hebben als je zou beweren dat de betekenis van de Griekse taal beter door Griekse dan door Latijnse auteurs wordt uitgelegd. Maar waarom zouden we niet geloven dat de oorspronkelijke boeken die de fundamenten van ons geloof bevatten, door de auteurs ervan in het Grieks geschreven, met grotere toewijding en ernst en minder tekstbederf zijn bewaard in de archieven en de bibliotheken van de kerk van Rome (die aan het hoofd staat van de christenheid, en altijd richtinggevend is geweest voor de katholieke vroomheid) dan in Griekenland, dat dikwijls in beroering is gebracht door bedrog van ketters en lichtzinnige lieden en door opstandige bewegingen? Het is zeker dat dit het geval is voor de zeventig decreten van het Concilie van Nicea die, terwijl ze ongeschonden werden bewaard in de archieven van de kerk van Rome, in het oosten niettemin in sommige kerken door ketters werden verbrand en in andere kerken tot een kleiner aantal werden teruggebracht, door namelijk de decreten te schrappen die zich tegen hun eigen plannen en pogingen leken te verzetten, zoals Athanasius en andere bisschoppen bij de Synode van Alexandrië klagen in een brief aan paus Marcus, van wie ze een manuscript kregen met de decreten waar ze

9. Een vergissing van Sepúlveda. Zúñiga is de auteur van *Annotationes contra Joannem Fabrem Stapulensem* (Alcalá, 1519).

om vroegen. Hier komt bij dat boeken die door minder mensen worden gelezen of begrepen, gewoonlijk beter beschermd zijn tegen onjuistheden en minder worden bedorven door schijngeleerden die dikwijls hun aantekeningen vermengen met de tekst. Tenzij je misschien zegt dat in het verdrag is bepaald dat de Griekse tekst werd gecorrigeerd naar de Latijnse. Dit is onwaarschijnlijk, behalve voor één bepaalde passage, en ik ben er zeker van dat dit nooit is gebeurd. Want de bepaling uit de Gouden Bul die jij aanhaalt, heb ik nooit kunnen vinden, hoewel ik twee gouden bullen in het boek van de concilies heb doorgenomen. Ik vraag je zo goed te zijn ons te willen schrijven welke bul je dus bedoelt en waar we die vandaan moeten halen.

Het ga je goed. Rome, 23 mei in het jaar 1534 na de geboorte van Christus

Juan Ginés de Sepúlveda, jou ten zeerste toegewijd

Aan de zeer vermaarde heer Desiderius Erasmus van Rotterdam enz. Te Freiburg

2939 *Van Johann Paumgartner*
Augsburg, 26 mei 1534

Mijn groeten en mijn zeer bereidwillige dienstvaardigheid in alle aangelegenheden. Voortreffelijke en zeergeleerde Erasmus, jouw aan mij gerichte brief[1] heb ik ontvangen en de andere brieven heb ik afgegeven aan degenen aan wie je schreef. Ik weet hoezeer je me genegen bent en respecteert. Daarom erken ik dat ook ik je om vele redenen zeer verplicht ben. Ik had je hierbij een klein geschenk willen sturen, maar ik durfde dat niet toe te vertrouwen aan deze bode. Als zich binnen twee of drie dagen een betrouwbare bode aandient, zal ik het geschenkje dat ik al wilde geven, met hem meesturen, of, als ik die niet heb gevonden, met een speciale bode voor jou.

Ik heb geen ander nieuws dat ik je kan schrijven dan dat de hertog van Württemberg zijn hertogdom met geweld in bezit neemt. Te vrezen valt dat dit kwaad zich onder leiding van de paus en de Franse koning verder verspreidt. Het ga je aldoor goed en blijf me als aanbevolen beschouwen, zoals je gewoon bent.

Vanuit Augsburg, 26 mei 1534

Johann Paumgartner van Paumgarten enz., evenzeer de jouwe als de zijne

Aan de hooggeachte en zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, grootste en beste hoogleraar in de ware godgeleerdheid, zijn voor alles te vereren heer

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

2940 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 4 juni 1534

Voor je zorg voor de brief[1.] zeg ik je dank. Al enkele dagen gaat het me beter, maar ik leef om nieuwe kwellingen te doorstaan. Ik had het misschien aangedurfd me op reis te begeven als het Bellona niet onverdraaglijk zou zijn dat het ergens veilig was. Als Karel en Ferdinand hun troepen gereedmaken voor de strijd, zal het voor mensen zoals ik nog erger worden.

Ik kan het nauwelijks verkroppen dat ik zo word behandeld door dat monster[2.] waarover ik je in jouw bijzijn heb verteld. En hij overtreft zichzelf dagelijks. Ik vermoed dat ketters hem ertoe hebben aangezet naar een vertrouwelijke omgang te streven om alle geheimen na te speuren, zodat hij, daarmee gewapend, mij in het verderf kan storten. Ik nader mijn zeventigste jaar; een dergelijke smaad is me nooit eerder aangedaan en evenmin is het ooit voorgekomen dat ik in aanvaring kwam met een dergelijk monster. De man heeft een duivelbezweerder nodig.

Als ik jou was, zou ik mijn schoonvader aanraden, als die van plan was te trouwen, de vrouw te nemen van wie hij een zoon heeft, op gematigde huwelijkse voorwaarden.[3.] Is hij dat niet van plan, dan moet hij haar niet nemen vanwege het kind, maar een uitweg zoeken uit de affaire. Het ga je goed. Mijn groeten aan de arts Basilius. Jou en de andere dierbaren wens ik alle goeds.

Freiburg, Sacramentsdag 1534

Erasmus van Rotterdam, volledig de jouwe

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach, doctor in de beide rechten, zijn vriend. Te Bazel

2941 *Van Bernhard von Cles*
Praag, 4 juni 1534

Aan Erasmus van Rotterdam

Onlangs hebben wij uw buitengewoon welkome brief[1.] van 12 mei ontvangen, samen met uw antwoord op de brief van Luther die wij u enige dagen

1. Waarschijnlijk aan Sadoleto; vgl. brieven 2928 en 2930.
2. Quirinus Hagius.
3. Leonhard Fuchs, schoonvader van Amerbach, had een zoon van Küngolt Fischer, met wie hij inderdaad in 1534 zou trouwen.

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

geleden hadden toegestuurd zodat u ervan op de hoogte zou zijn dat wij zorg dragen voor uw eer en roem op een wijze die met recht overeenstemt met onze eerdere brief.[2]

Met betrekking tot wat u schrijft over dat u allang ziekelijk bent en dagelijks worstelt met de dood, willen wij graag geloven dat die worsteling zodanig zal verlopen dat u daarbij in staat bent alle geestelijke en lichamelijke matheid te boven te komen.

Wat betreft uw opvatting dat het beter is Luther in de toekomst niet meer te antwoorden, zijn wij dezelfde mening toegedaan, vooral omdat wij dikwijls zien dat zijn koppigheid door om het even welk antwoord, hoe gedegen het ook is, eerder wordt versterkt dan genezen.

Ten slotte dit: maakt u naar believen gebruik, zo vaak het nodig is, van wat wij u aanbieden en wat onzes inziens overbodig is nogmaals te omschrijven; daarmee zult u ons een genoegen doen.

Praag, 4 juni 1534

2942 *Van Daniel Stiebar*
Würzburg, 5 juni 1534

Gegroet. De brieven die u me had gestuurd - niet één, maar verscheidene - heb ik, zoals ik moet bekennen, beantwoord op een manier die mij tot schande strekt.[1] Op een leeftijd waarop ik u had moeten uitdagen, ben ik door u diverse malen uitgenodigd te schrijven. Maar ik had dan eindelijk geantwoord en mijn mensen opgedragen voor de aan u gerichte brief te zorgen, via de kooplui van de beurs van Frankfurt. Ik was namelijk toevallig als gezant naar Saksen uitgezonden. Maar bij mijn terugkeer moest ik vaststellen dat zij in deze aangelegenheid de zorgvuldigheid hadden betracht die zij gewoonlijk voor andermans zaken aan de dag leggen. Na deze gemiste kans heb ik daarom moeite gedaan u langs andere weg mijn brief te doen toekomen. Ik heb die brief nu bij dit schrijven van mij ingesloten, enerzijds omdat ik geen tijd had hem in deze brief te vervlechten, anderzijds omdat ik u een bewijs wilde leveren van mijn toewijding.

Wij wachten hier in grote spanning op goede of slechte zaken, wat zal ik zeggen? Goede dingen overkomen immers dikwijls degenen die het slechte vrezen. Maar in het algemeen getuigt de zaak en wat men begonnen is van een

2. Brief 2921.
1. De betreffende brieven zijn niet bewaard gebleven.

ongehoorde driestheid. Wat er gebeurt, weten jullie ongetwijfeld beter, als ingezetenen van een koninklijke stad. Hier wordt niets anders verteld dan wat algemeen bekend is. Wij hebben namelijk, in elk geval tot dusver, niets te maken met de plannen en de daden van de aanstichter.[2.] Hopelijk komt het niet zo ver dat alle Duitse vorsten er met ons bij betrokken raken. Dat ik nu mijn beklag ga doen, heeft geen zin. Zo hebben namelijk degenen het gewild die u kent, naar ik weet, en een dergelijke behandeling past bij onze verwondingen. We kunnen daarom maar beter instemmen met alles wat God laat gebeuren.

Hooggeachte heer, ik vraag u in elk geval mij te schrijven, maar ook onze vorst,[3.] die dikwijls over u spreekt en u onveranderlijk de meest eervolle gevoelens toedraagt. Stuurt u alstublieft een korte brief die we hem kunnen aanbieden.

Het ga u goed. Würzburg, 5 juni 1534

Daniel Stiebar, oprecht de uwe

Aan de in geleerdheid en goedheid uitmuntende heer Erasmus van Rotterdam, zijn te eerbiedigen heer, te Freiburg im Breisgau

2943 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, ca. 12 juni 1534]

> Deze brief is bewaard in een klad dat voor een aantal passages diverse varianten bevat. De vertaling volgt de tekst zoals die is gereconstrueerd en uitgegeven in Alfred Hartmann, *Die Amerbachkorrespondenz*, deel 4 (Bazel, 1953), nummer 1834.

Hartelijk gegroet. Je brief,[1.] die me zo vurig gewenst nieuws over je gezondheid brengt, verdient een dankoffer. Moge Christus de Verlosser geven dat je niet (zoals je schrijft) leeft om nieuwe kwellingen te doorstaan, maar dagelijks verder herstelt en zo lang en gelukkig mogelijk in leven blijft, niet alleen om de profane, maar vooral ook om de heilige letteren vooruit te helpen.

Maar wat hoor ik nu? Heb je de belediging nog niet verteerd die je is aangedaan door de leuteraar[2.] over wie je me in een gesprek hebt verteld? Ik weet natuurlijk wel dat onder rechtsgeleerden een belediging als gruwelijker wordt

2. Filips van Hessen.
3. Konrad von Thüngen.
1. Brief 2940.
2. Quirinus Hagius.

beschouwd als ze afkomstig is van een persoon van laag allooi, maar als ik me niet vergis, zou het een nobele geest eigen zijn die te minachten. Herpak jezelf, beste Erasmus, en vergelijk de schittering van je naam met de duisternis waarin die obscure lieden verkeren. Wat een groot man ben jij, hoe onbeduidend zijn zij! Vergeef me alsjeblieft als ik te vermetel ben, maar het schijnt me toe dat je jouw wijsheid en grootheid onvoldoende in het oog houdt. Wat kunnen ze meer tegen je uitrichten dan een mug tegen een olifant?[3.] Jouw kwaliteiten en onvergelijkelijke geleerdheid hebben je nu eenmaal onaantastbaar gemaakt, zelfs voor degenen die in geleerdheid of talent boven anderen worden gesteld. Waarom zou je je iets aantrekken van mensen die geen cent waard zijn, terwijl het een belediging is door hen te worden geprezen, de grootste eer te worden gehekeld? Weet je soms niet dat waakhonden blaffen tegen de edelste leeuwen, zoals de schrijver zegt?[4.]

Over de reis die je bijna had gewaagd te ondernemen, heb ik met genoegen vernomen, als je tenminste om mijnentwil daaraan had willen beginnen. Als je iets dergelijks gaat ondernemen, breng me dan alsjeblieft tijdig op de hoogte, zodat ik mijn schoonvader kan waarschuwen, die jouw komst zeer op prijs zal stellen, en ik er bovendien zelf zal zijn om je op de reis te vergezellen.

Voor de raad die je me hebt gegeven over de zaak van mijn schoonvader zeg ik je hartelijk dank. Tot nu toe ben ik zo daarmee omgegaan dat ik tot zover niets heb geantwoord op zijn vragen en alles heb overgelaten aan zijn verstand; wat hij moest doen, was mij onvoldoende duidelijk. Ik heb niets aanof afgeraden, maar mijn schoonvader alle vrijheid gelaten; gezien zijn verstand en zijn leeftijd moet hij gemakkelijk in staat zijn een goede afweging te maken van wat hij moet doen of laten. Als hij trouwt, zal ik hem gelukwensen en als hij ongetrouwd blijft, zal ik hem geen kwaad toewensen. Wat zou ik immers anders kunnen doen? Alleen al door de zinspreuk van Pittacus: ‘Kies een vrouw onder je gelijken’[5.] werd ik er ten zeerste van weerhouden een huwelijk aan te raden. Een oude man die trouwt met een jonge vrouw, een minnaar met een minnares, een rijke met een arme, een verliefde met zijn vriendin - tot wat voor martelende verdenkingen leidt dat niet? Maar de gebruikelijke achterdocht waardoor ik het stempel opgedrukt zou krijgen van een inhalige schoonzoon die loert op de bezittingen van zijn schoonvader heeft me ervan afgeschrikt een huwelijk openlijk te ontraden. Ik heb gemeend dat het van alles het beste was de keus aan hem te laten en in te

3. *Adagia* 2027.
4. Geen klassiek citaat, maar zie Angelo Poliziano, *Miscellaneorum centuria prima* 1.
5. Vgl. *Adagia* 701.

stemmen met zijn besluit, hoe dat ook zou uitvallen, om bij een gelukkige afloop zijn vreugde en bij een minder gelukkige afloop zijn smart te delen. Wat beslist getuigt van zijn welwillendheid jegens ons, en wel op duidelijke wijze, is wat hij uit eigen beweging heeft toegezegd: als hij een huwelijk zal aangaan, zal hij mijn echtgenote, zijn dochter - nadat zij tevoren vierduizend Rijnse guldens heeft gekregen die haar niet alleen vanwege de bezittingen van haar moeder maar ook als gift toekomen - met de overige kinderen, als hij die met zijn echtgenote zou krijgen, als gelijkgerechtigde erfgenamen achterlaten. Want zo is dit tussen ons overeengekomen, met vastlegging van wederzijdse formele verplichtingen.

Zorg er alsjeblieft voor dat het je goed gaat, beste Erasmus, en weet dat mij geen heuglijker tijding kan bereiken dan dat je gezond bent. Maar je kunt te allen tijde op mijn bescheiden hulp rekenen. Als je daar vaker en naar believen gebruik van maakt, dan zal ik begrijpen dat ik door jou word bemind en ‘met mijn hoge kruin tegen de sterren slaan’, zoals de dichter zegt.[6.] Basilius wenst bij je te worden aanbevolen.

2944 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 11 juni 1534

Hartelijk gegroet. Het gaat nu iets beter met mijn gezondheid en ik had het bijna gewaagd me op reis te begeven als de Duitse vorsten dit schouwspel niet waren begonnen; God weet hoe dat zal aflopen.

De brief die je ter wille van Damião hebt gestuurd, heb ik ontvangen. Ik heb altijd gedacht dat hij in goed overleg met zijn familie zijn vaderland had verlaten. Ik heb hem niettemin aangespoord de raad van zijn vrienden te volgen, wat hij ook zal doen.

Vergeet alsjeblieft niet bij de komende beurs, of eerder nog als je dat kunt, mij tachtig of negentig el gewone, maar stevige stof te sturen om beddenlakens van te maken.[1.]

Schrijf me wat er in Engeland gebeurt. Op het ogenblik heb ik niet de beschikking over een betrouwbaar persoon die ik daarheen kan sturen. Want degene die ik twee keer heb uitgezonden,[2.] heeft zich zo brutaal tegen mij gedragen dat ik tot de dag van vandaag nooit in mijn leven een dergelijke smaad heb ondergaan. Ik ben monsters gewend, maar met een dergelijk monster

6. Horatius, *Odae* 1, 1, 36.
1. Vgl. brieven 2924 en 2955.
2. Quirinus Hagius.

heb ik nog nooit gevochten. Hij had zich overduidelijk voorgenomen mij met zijn brutaliteit te doden, zonder rekening te houden met mijn leeftijd, mijn gezondheid, mijn geleerdheid, mijn algemene wetenschappelijke verdiensten of onze huiselijke omgang. Ik weet niet uit welke grot deze gek te voorschijn is gesprongen. Bij mij in huis heeft hij zijn haat niet opgevat (nooit heb ik hem met een woord gekrenkt en ik was bijzonder op hem gesteld), maar die droeg hij in het verborgene bij zich. Zonder het te weten heb ik een slang aan mijn borst gekoesterd.[3.] Zijn gemeenheid slaat een diepere wond in mijn ziel dan honderd boeken van Luther of van Nikolaus van Herborn.[4.]

Verscheur deze brief alsjeblieft nadat je hem hebt gelezen. Want dat monster dreigt met een proces zodra hij is teruggekeerd. Het ga je goed.

Freiburg, 11 juni 1534

Je herkent de hand van hem die werkelijk de jouwe is

Aan de hooggeachte heer Erasmus Schets, mijn buitengewone vriend en beschermer. Te Antwerpen

2945 *Van Johann Herwagen*
Bazel, 13 juni 1534

Hartelijk gegroet. De vriendschap die tussen verwanten hoort te bestaan, heb ik tot dusver zo zorgvuldig mogelijk onderhouden en zal ik, zolang God mijn ledematen leidt,[1.] eerbiedig in acht nemen, vooropgesteld natuurlijk dat er wel iemand is om die vriendschap aan te nemen. Ik heb Hieronymus uitgelegd wat krenkend kan zijn en wat oude wonden kan openrijten. Op zijn beurt heeft hij me verteld wat hem kan ontrieven. Ik heb mijn diensten aangeboden op tamelijk gunstige voorwaarden. Wat ik heb bereikt, heb je ongetwijfeld van hem gehoord. Aangezien hij niets anders verkondigt dan dat ik moet afzien van wat tot dusver van jou is uitgegeven, en dat ik de uitgave van wat anderen hebben geschreven, grotendeels aan hem moet overlaten, en hij intussen jouw pennenvruchten en die van anderen drukt, zie ik niet, beste Erasmus, wat iemand die mij aan dergelijke wetten wil onderwerpen, anders kan wensen dan mijn volledige ondergang. Als wij wedijveren met de vrijheid die onze stad ons toestaat, zal de een het vermogen van de ander tenietdoen, en de een het werk doen, de ander de winst opstrijken. Wie zal me immers met welk recht verbieden dat ook ik werken uitgeef waarin ik vroe-

3. *Adagia* 3140.
4. Nikolaus Ferber.
1. Vgl. Vergilius, *Aeneis* IV, 336.

ger een aandeel had of die bij de pers van Froben zijn verschenen, temeer daar Froben het grootste deel van de kosten droeg, of ik een gelijk deel? Er zijn gevallen waarin de opbrengst in overeenstemming was met de gedane arbeid, in andere gevallen ben ik nu beroofd van het vruchtgebruik omdat de opbrengst intussen naar de erfgenamen moet, wat tot dusver steeds is uitgesteld, terwijl ook mijn zoons met recht een erfenis van mij verwachten. Ik leg voor niemand een valstrik, ik wil een regeling die overeenstemt met mijn belangen. Ik wens een vriend te zijn, geen verwant die een masker draagt. Hoe graag zou ik willen dat jij, Bonifacius of een ander van jouw keuze na hoor en wederhoor een uitspraak doet. Ik zou beloven de uitspraak met heilige trouw na te leven. Dit zijn de dingen waarover ik mijn gedachten laat gaan. Ik weet dat de schade hoe dan ook zal blijven bestaan, naast de onenigheid die er veel beter niet had kunnen zijn. We maken onszelf bij iedereen belachelijk, we geven anderen de gelegenheid ons te belagen, zodat ze ons des te veiliger concurrentie durven aandoen; daarnaast onderhouden we een weinig gelukkige vriendschap. Maar genoeg hierover.

Voor Cicero ben ik bezig met wat ik van jou gedaan had willen krijgen.[2] Ik zal ervoor zorgen dat ook die uitgave geannoteerd wordt, en alles waarop ik de hand kan leggen, zal ik jou vervolgens ter beoordeling geven, zodat er voor mijn nageslacht of voor mijzelf, als de exemplaren uitverkocht zijn, iets te drukken valt; want Cicero laat ik me door niemand afnemen. Ik zal me inspannen hem zo gezuiverd uit te brengen als ik kan.

Je zending zal op tijd zijn als ik een deel van de *Copia* eind juni binnen heb. Ik kan ongeveer zeventig bladen drukken in italiek of cursief, tenzij je een ander lettertype wilt hebben. Er is gelegenheid de parafrasen te drukken zodra hij[3] die heeft gedrukt, na de herfst van volgend jaar; de *Copia* zal ik vóór september drukken, en wel met zorg. Het ga je goed.

Bazel, 13 juni 1534

De jouwe als altijd, Johann Herwagen

Aan de onvergelijkelijke heer Erasmus van Rotterdam, zijn heer en beschermer, te Freiburg

2. Zie brieven 2765, 2766a, 2768, 2769 en 2775.
3. Hieronymus Froben bracht in de herfst van 1535 een herziene uitgave uit van Erasmus' parafrasen van het Nieuwe Testament.

2946 *Aan Bonifacius Amerbach*
Freiburg, 14 juni 1534

Hoewel ik Kronos niet ben, zou ik toch ook deze steen kunnen verteren[1.] als dat monster[2.] hier geen slangeneieren had achtergelaten; binnenkort zal hij terugkeren naar het oude drama. Wat met deze man aan te vangen, die geen schaamte heeft, geen fatsoen, geen verstand, kortom niets menselijks? Hij had mijn huis al vergiftigd nog voordat ik hem ergens van verdacht. Ongeveer hetzelfde is me gebeurd met Carinus. Hij was mijn disgenoot, ik beschouwde hem als een vriend, en ik voedde de giftigste van mijn lasteraars. Dit heb ik nadien begrepen van mijn assistent Talesius, zij het te laat, zoals gewoonlijk de heer des huizes als laatste de schande van het huis te weten komt.

Als die voortreffelijke grijsaard[3.] zich eens ervan kon laten overtuigen zijn resterende levensdagen in rust door te brengen! Bij deze zaak zou de prior van de kartuizers[4.] betrokken moeten worden.

Het is niet zo mooi dat de salariëring minder wordt.[5.] Ze lijken immers te bekoelen. Eerder lieten ze blijken dat je meer mocht verwachten. Behalve het gevaar dat je loopt bij een verandering van klimaat zijn er grote kosten verbonden aan de verhuizing, het nieuwe huis enzovoort. Maar jouw Pallas zal je de beste raad aan de hand doen. Het ga je goed.

Freiburg, 14 juni 1534

Je Erasmus van Rotterdam

Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2947 *Van Johann Koler*
[Augsburg], 24 juni 1534

Hartelijk gegroet

In afwachting van een geschikte bode die jouw kant opging, zijn inmiddels twee maanden verstreken, zoals je kunt opmaken uit mijn twee bijgevoegde brieven.[1.] Bovendien heeft Paumgartner mij een maand lang aan het lijntje

1. Kronos verslond zijn eigen kinderen, behalve Zeus, die door zijn moeder werd verwisseld met een steen. De ‘steen’ waarover Erasmus spreekt is de te verteren belediging waarover Amerbach spreekt in brief 2943.
2. Quirinus Hagius.
3. Leonhard Fuchs.
4. Hieronymus Zscheckenbürlin, oom van de echtgenote van Bonifacius.
5. Verbonden aan de vacante positie van stadssecretaris van Straatsburg.

1. Brieven 2936 en 2937.

gehouden door me dagelijks te beloven dat hij zijn eigen bode naar Freiburg zou sturen. Had hij dat niet gedaan, dan had ik een eigen bode naar je uitgezonden, zodat je niet gedurende zo lange tijd verstoken zou zijn van mijn brieven en zou denken dat ik je helemaal was vergeten. Maar gelukkig is hier een brievenbesteller uit jouw omgeving aangekomen, zodat ik een geschikte bode had via wie ik je brieven kan beantwoorden. Overigens, beste Erasmus, kan ik nauwelijks zeggen hoe bezorgd ik om je was in deze oorlogswoelingen. Bij ons ging namelijk voortdurend het gerucht dat jouw stad daarginds vol gewapende troepen en krijgsgewoel was, en dat het gevaar bestond dat de vorst van Hessen daar iets in de zin had. Want vermoedelijk is het je niet ontgaan wat hij tegen koning Ferdinand heeft ondernomen ten behoeve van hertog Ulrich van Württemberg, en wat voor veel grotere daden hij nog zal verrichten als de koning niet onmiddellijk het hertogdom Württemberg opgeeft en niet uit eigen beweging verklaart geen wraak te zullen nemen voor alles wat hij voor de hertog van Württemberg heeft gedaan, en daar bovendien een garantie voor geeft. Er wordt namelijk gezegd dat dit de vredesvoorwaarden zijn. Het is nog onzeker of de koning die zal aanvaarden. Niettemin is het onduidelijk op grond waarvan hij ze zou kunnen weigeren, hoe onbillijk ze ook zijn (zoals de meeste mensen vinden); zijn tegenstanders beschikken immers, naar verluidt, over zo'n grote en sterke troepenmacht dat ze met gemak heel Duitsland kunnen bedwingen en onderwerpen, en met hun zo slagvaardige leger het hele machtsgebied van de koning zouden bezetten nog voordat deze in staat is zich voor te bereiden op een oorlog en een leger te rekruteren. Er zijn hier enkele vorsten, onder wie zijne eminentie de kardinaal van Salzburg,[2.] hertog Lodewijk van Beieren en Otto Hendrik van de Palts. Zij hebben zich samen met onze bisschop[3.] opgeworpen om tot een vrede te komen. Naar ik hoor, zijn bovendien hertog Georg van Saksen en keurvorst Johan Frederik bij de koning in Praag om hem aan te raden zijn persoonlijke belangen niet boven de vrede in het land te stellen. Als de koning de heilzame raad van zulke grote vorsten versmaadt, vrees ik dat hij de grootste ellende voor zijn onderdanen en de volledige teloorgang van zijn reputatie en zijn macht teweegbrengt. Maar als de koning zich neerlegt bij de vredesvoorwaarden, mag ik ongetwijfeld hopen dat alles rustig wordt, dat niets meer in de weg staat aan een onmiddellijke bekrachtiging van het nieuwe verbond van de Zwabische vorsten en dat Duitsland eindelijk de vurig gewenste vrede ten deel valt. Wat er zal gebeuren, zullen we binnenkort zien. God geve dat de koning liever vrede wil dan oorlog.

Dat wat de publieke zaken betreft; nu het nieuws uit de persoonlijke sfeer.

2. Matthäus Lang.
3. Christoph von Stadion.

Onze vriend Fugger had zich met zijn hele huishouden teruggetrokken op zijn landgoed Weissenhorn, zoals ik je in mijn vorige brief vertelde. Gisteren is hij hier teruggekeerd in de mening dat hij in zijn geboortestad veiliger is dan op zijn eigen landgoederen, hoewel ook hier niet alles zo veilig is en hij zelfs in zijn geboortestad niet door iedereen zo wordt gewaardeerd. Trouweloosheid en wandaden heersen hier alom. Die groeperingen halen werkelijk alles ondersteboven en kunnen niet lijden dat er ook maar iets blijft bestaan dat goed en eerzaam is; alles wordt door hen ontregeld en te gronde gericht.

Overigens gedraagt Paumgartner, zeer verstandig als hij is, zich op zo'n manier dat hij naar geen van beide partijen overhelt. Hierdoor wekt hij minder vijandschap en staat hij minder bloot aan haatgevoelens, hoewel niemand bij die mensen gezien is die zich niet bij hun groeperingen heeft aangesloten. Wie niet voor hun leerstellingen heeft getekend, is voor hen zonder meer goddeloos en een slachtoffer dat volkomen is overgeleverd aan alle soorten verwensingen. Hoe waar dat is, ondervind jij dagelijks zelf, tot jouw niet geringe schade. Ik zou duizendmaal liever onder willekeurig welke Scyth, Tartaar of Turk leven dan onder de tirannie van die lui die uitbreekt zodra zij het voor het zeggen hebben, zoals ons hier in Augsburg bijna is overkomen. Maar zo gaat het nu eenmaal wanneer een lichaam stuiptrekt als een romp zonder hoofd.

Wat jouw *Purgatio* betreft, zul je uit mijn bijgevoegde brieven opmaken wat ik ervan vind. Ik wil je niettemin laten weten dat die gisteren ook hier in Augsburg van de pers is gekomen. Want nadat je mij het werk enkele dagen geleden had toegestuurd, heb ik het meteen verzonden aan zijne excellentie onze bisschop, voordat ik wist dat hij hierheen zou komen; bij zijn terugkeer hier gaf hij het me terug. Toen ik het vervolgens met enkele vrienden had gedeeld, omdat ik meende dat het in jouw belang was als het velen in handen zou komen, vertrouwde iemand die jou zeer is toegewijd het werk aan de drukpers toe.[4] Ik weet niet zeker of jij die ijver voor jou zult goedkeuren. Ik kan je niettemin verzekeren dat dat dit alleen is gebeurd uit een grote toewijding aan jou, die ik natuurlijk niet kon afkeuren. Ik zie ook niet waarom het gebeurde jou zou kunnen mishagen, tenzij Froben er enige schade door zou lijden; ik kan me echter nauwelijks voorstellen dat dit in een zo onbeduidende aangelegenheid het geval is.

Ik heb jouw *Purgatio* toegestuurd aan onze gemeenschappelijke vriend Franciscus Rupilius te Rome. Eerst had ik de brief van Luther verstuurd, zodat ze in Rome eindelijk zouden zien hoe geweldig jij met Luther kunt opschieten. Die brief is ook de paus onder ogen gekomen, door toedoen van mijn

4. Het werk werd gedrukt door Alexander Weissenhorn.

vrienden. Ten slotte werd die uit Rome naar Spanje verzonden, geadresseerd aan de zeergeleerde doctor Matthias Held, kanselier van de keizer. Ik twijfel er niet aan dat ook de keizer de brief zal zien, en diens hele hof. Nu heb ik twee exemplaren van jouw *Purgatio* naar Rome verzonden zodat ze er één naar Spanje kunnen doorsturen, als ze dat willen. Alle vrienden sporen mij aan alles in het werk te stellen om jou ertoe over te halen Luther niet te willen sparen als de man jou opnieuw belaagt, maar hem in zijn eigen kleuren af te schilderen.[5] Want voor mij staat als een paal boven water dat hij geenszins zal rusten, tenzij Melanchthon tussenbeide komt; naar ik hoor, heeft hij ook in andere, persoonlijke brieven beloofd dat hij over jou zijn vonnis zal uitspreken. Als hij dat doet, zorg er dan voor dat hij begrijpt dat ook jij over een pen en een tong beschikt.

Wat je me schreef over die trouweloze nietsnut van jou[6] heeft me pijnlijk getroffen. Het is maar al te waar dat vertrouwen nergens veilig is, zoals Vergilius zegt.[7] Er is beslist niets dat mijn geest zozeer kwelt als dergelijke verdorven karakters, die me soms tot krankzinnigheid drijven, vooral wanneer ik voor weldaden en verdiensten een hoop gemeenheden terugkrijg. Maar bij dergelijke tegenspoed is een kalme geest de beste specerij, en niets helpt beter dan te bedenken dat wij geboren zijn om velerlei krenkingen te ondergaan en te verdragen. Ik ben inmiddels bestand tegen dat soort kwaad.

Ik stuur je eindelijk de muskaatnoten die ik me drie maanden geleden had voorgenomen te verzenden als een betrouwbare bode zich zou aandienen. Neem die alsjeblieft voor lief, beste Erasmus, van welke kwaliteit ze ook zijn; vanwege de oorlogswoelingen zijn er overal roversbenden en is geen enkele weg veilig.

Ten slotte verzoek ik je mij vaak te schrijven, zo dikwijls als iemand beschikbaar is aan wie je zonder gevaar een brief kunt toevertrouwen. Van mijn kant sta ik niet toe dat iemand in jouw richting vertrekt zonder dat ik hem een brief van mij heb meegegeven. En laat me weten hoe het ervoor staat met jouw *Prediker*,[8] wanneer die het licht zal zien en wat je verder op het aambeeld hebt liggen, want ik weet dat het jou onmogelijk is niets te doen. Zorg er verder voor dat je gezond blijft; moge Christus jou altijd voor ons bewaren.

Gegeven op de feestdag van Sint Johannes de Doper, 1534

5. *Adagia* 306.
6. Quirinus Hagius.
7. Vergilius, *Aeneis* IV, 373.
8. De *Ecclesiastes*, die in 1535 zou verschijnen.

In plaats van één krijg je drie uitvoerige brieven, en zoals je gevraagd had, vertellen ze van alles over van alles, zodat je me niet van luiheid kunt betichten.

Je herkent je vriend Koler

Aan de hooggeleerde professor in de heilige godgeleerdheid Erasmus van Rotterdam, zijn buitengewoon geleerde en geachte vriend. Te Freiburg

2948 *Van Nicolaus Olahus*
Brussel, 25 juni 1534

Hartelijk gegroet. De brief[1] die je me op 22 april hebt geschreven, heb ik op 12 mei jongstleden ontvangen. Deze bode wilde ik niet zonder een brief voor jou laten gaan. Op jouw brief daarom het volgende, in het kort.

Je schrijft dat je het nieuws over de koning van Engeland ten dele gelooft. Maar binnenkort zul je het helemaal geloven. More zit naar verluidt nog steeds gevangen, samen met de bisschop van Rochester;[2] de toestand is niet zonder gevaar, naar men zegt. De staat van je gezondheid doet me veel verdriet; ik zou willen dat het goed met je ging en dat je terugkwam. Je schrijft dat de markgraaf niets zal ondernemen tegen Hillen. Je vreest de monniken. Als je zo vreesachtig geworden bent en dat voortdurend blijft, kan ik die vrees niet gemakkelijk bij je wegnemen. Toch zie ik hier niets waarvoor je bijzonder bevreesd zou moeten zijn. Als je bang bent voor de hoon van de mensen in onze tijd: jij noch anderen zullen, zolang ze leven, daarvan gevrijwaard zijn. Naar mijn mening staat je hier weinig onheil te wachten, daar waar jij je nu bevindt mogelijk zeer veel (was dat maar anders), als je de huidige toestand in ogenschouw neemt. Wees maar op je hoede voor de lutherse strijdkrachten, die in hun dolzinnigheid (mogen de goden dit kwaad verhoeden) binnenkort misschien doordringen tot de omgeving waar jij je nu bevindt.

Mijn goede zorgen voor jou, waarover je schrijft, zijn van dien aard dat ze niets anders van je vragen dan een getuigenis van jouw genegenheid voor mij, en dat je jouw Olahus altijd genegen bent. Je schrijft dat mijn terugkeer naar Hongarije nadelig voor je zou zijn, of je hier nu terugkeert of niet. Waarheen het lot me ook roept, je zult overal de beschikking hebben over de Olahus die je kent. Kon ik maar, beste Erasmus, in gunstige omstandigheden terugkeren; niets zou mij aangenamer zijn. Mijn vaderland, mijn broers, mijn vrienden en anderen met wie ik nauwe banden heb, sporen me aan terug te

1. Brief 2922.
2. John Fisher.

keren. Maar ik zou nauwelijks weten hoe ik dat nu zonder moeilijkheden zou kunnen doen, gezien de verwarde en erbarmelijke toestand waarin niet alleen Hongarije zich bevindt, zowel wat de publieke als mijn persoonlijke aangelegenheden betreft, maar ook andere landen. Om deze reden ben ik van mening dat men zich moet schikken naar de omstandigheden. Bij mijn koningin, de hertog van Aarschot en de aartsbisschop van Palermo[3.] heb ik voor jou als brief gefungeerd en ik heb hun verteld wat je wilde. Het ga je goed, en blijf me genegen zoals je gewoon bent.

Brussel, 25 juni 1534

Olahus enz., de jouwe, zoals je weet

Aan de hooggeachte heer Erasmus van Rotterdam, doctor in de heilige godgeleerdheid enz., zijn voorname en zeer eerbiedwaardige heer en vriend

2949 *Van Christoph Gering*
[Augsburg], 26 juni 1534

Hooggeachte, zeergeleerde en eerbiedwaardige heer, de heer Johann Paumgartner, mijn meester, heeft gisteren via een door hemzelf gehuurde bode een brief[1.] aan u verstuurd en tegelijk nog iets anders, zoals u genoegzaam uit zijn brief kunt opmaken. Dit wilde ik uwe excellentie met mijn eenvoudige woorden via deze bode van mijn heer[2.] laten weten, zodat u, mocht deze bode eerder bij u aankomen dan de andere, niet zult denken dat mijn heer geen brief aan u heeft verzonden. Moge God u intussen lange tijd in goede gezondheid voor ons bewaren. Het ga u goed, onvergelijkelijk sieraad van Duitsland.

26 juni in het jaar 1534 na de maagdelijke geboorte

Uwer excellentie nederige dienaar Christoph Gering

Aan de hooggeachte en zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, vermaard hoogleraar in de godgeleerdheid, zijn eerbiedwaardige heer, te Freiburg im Breisgau

3. Maria van Hongarije, Philippe de Croÿ en Jean de Carondelet.
1. Wellicht brief 2939.
2. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Paumgartner een tweede bode uitzond om het briefje van Gering over te brengen. Waarschijnlijker is dat Gering zijn briefje meegaf aan een bode van Erasmus, op wie ‘van mijn heer’ dan betrekking moet hebben.

2950 *Van Jacobus V van Schotland*
Holyrood, 1 juli 1534

Jacobus, bij de gratie Gods koning van de Schotten, aan de zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, gegroet

Uw verzoek,[1] zeergeleerde Erasmus, wordt naar zijn aard door ons beschouwd als afkomstig van een man die ons bijzonder toegewijd is, en u lijkt datgene te bepleiten wat niet kan worden veronachtzaamd zonder de christelijke religie de grootste schade te berokkenen. U kunt dan ook zelf bedenken hoe welkom de onverwachte aanbeveling van Erasmus was het lutheranisme te verjagen als de gemeenschappelijke vijand van de christenen. Dat u de vroegere betrekkingen in herinnering roept die tussen u en onze vader en broer bestonden, en hun dood openlijk betreurt, doet u in overeenstemming met de buitengewone minzaamheid waarmee u vriendelijke woorden meegeeft aan hen die zo lang geleden overleden zijn. Om die reden erkennen wij u zeer verplicht te zijn, u die onze verwanten nauwelijks anders vereert, verheerlijkt en bemint dan als zij zouden leven. U heeft dan ook met recht gemeend, Erasmus, dat u niet aan een vorst schreef die onbekend met u was. U zult de geest van een bevriende koning bereid vinden niet alleen in deze zaak uw wens te volgen, maar ook in een nog veel belangrijker aangelegenheid, als die zich voordoet. Houdt u daarom vol, zeergeleerde Erasmus, en blijft u ons en onze naasten uw bijzondere genegenheid toedragen; er zal voor worden gezorgd dat u dit niet zonder beloning doet.

Het ga u goed, zeergeleerde heer. Uit onze residentie Holyrood, 1 juli van het jaar 1534 sinds de vleeswording van de Heer

2951 *Aan Juan Ginés de Sepúlveda*
Freiburg, 3 juli 1534

Erasmus van Rotterdam aan Juan Ginés de Sepúlveda, hartelijk gegroet

Iemand die in zijn ijver om uitleg te geven ergens slaapt, zeergeleerde heer, begaat een vergeeflijker fout, vooral als het een dergelijk thema betreft, dan iemand die de rol van criticus aanneemt, in het bijzonder als hij zich daarbij van beledigingen bedient. Een vijand die onze fouten laakt, is vaak van nut,

1. In brief 2886.

maar hem komt geen enkele dank toe als hij helpt terwijl hij probeert te kwetsen - deze weldaad wordt immers niet door hem gegeven, maar aan hem ontrukt. Zúñiga is trouwens in zijn laatste annotaties gematigder dan in zijn eerste pamfletten, zij het dat een brief[1] van kardinaal Iñigo te verstaan geeft dat enkele zaken zijn weggelaten die eerder met boosaardigheid dan met geleerdheid te maken hadden. Hoe het ook zij, ik zal Zúñiga zijn lof toch niet onthouden. Omdat hij me in andere zaken van nut is geweest, zal ik hem geen steken toebrengen nu hij dood is.

Het Nieuwe Testament wordt nu opnieuw gedrukt, met mijn aantekeningen. Daarvoor heb ik me danig uitgesloofd; had ik maar vanaf het begin de vereiste zorg hieraan besteed! De passage waarin *sustoichei* staat,[2] heb ik op jouw aansporing met meer aandacht behandeld. Maar wat je toevoeging betreft over eigenlijke en dubbelzinnige termen: 'is verbonden' is niet minder dubbelzinnig dan 'is aangrenzend'. Want zaken die onderlinge gelijkenissen vertonen, worden gewoonlijk eerder 'aangrenzend' genoemd dan 'verbonden'. Chrysostomus deinst niet terug voor de term *geitniazei*, 'is naburig'.

In de topografie en de geschiedenis heb ik veel vergissingen begaan door geloof te hechten aan de verzamelwerken van Hieronymus, Beda en andere recentere auteurs. De passage over Reggio is verbeterd, al had ik datgene wat Zúñiga afkeurt over de afstand, overgenomen van Hieronymus, en als ik me niet vergis, geldt hetzelfde voor de ligging in Griekenland. Niettemin denk ik dat de passage bedorven is.

Zowel Chrysostomus als Theophylactus plaatsen Nicopolis in Thracië en, als ik me niet vergis, ook de *Catalogus locorum*.[3] Uit de verhaallijn werd me duidelijk dat de stad niet in Thracië kon liggen en ik heb me erover verwonderd welke bron Chrysostomus heeft gevolgd, of het moet zijn dat hij 'Thracië' schreef voor 'Ambratia' of 'Ambratium'.[4] De passage is al verbeterd. De *Cato* van Cicero heb ik helemaal niet van aantekeningen voorzien. Ik heb alleen aantekeningen gemaakt bij de *Officia*, en dat 36 jaar geleden.[5] De rest heeft Fausto[6] toegevoegd nadat ik naar mijn land was teruggekeerd. Of Goclenius naderhand nog iets heeft toegevoegd, weet ik niet.

Wat jouzelf betreft, heb ik de plank volledig misgeslagen. Een zekere Ge-

1. Vgl. brief 2705.
2. Gal. 4:25; zie brieven 2905 en 2938.
3. Chrysostomus, *Homiliae in Titum* 6, 1; Theophylactus, *Commentarius in Epistolam ad Titum* 3:12. De verwijzing naar de *Catalogus locorum* is niet gevonden.
4. Bedoeld is Ambrakia (tegenwoordig Arta geheten).
5. Zie brief 152.
6. Fausto Andrelini.

nesius Mendesius heeft me eens vanuit Rome een brief in het Grieks geschreven. Daarna, toen ik jouw boek[7] had gekregen, heb ik de titel niet zorgvuldig bekeken en dacht ik dat het om dezelfde auteur ging. Hij noemde zich een Portugees. Dat jij uit Cordoba komt, wordt me nu voor het eerst verteld, of in elk geval dringt het nu pas tot me door. Overigens wist ik ook zonder geografen wel dat de vader van Seneca een Spanjaard was en uit Cordoba kwam, maar ik heb er geen enkele moeite mee, beste Sepúlveda, dat je mijn suffigheid aan de kaak stelt.

Ook ik weet niets van een verweerschrift van Zúñiga tegen Jacques Lefèvre, behalve dat hij het zelf citeert. Zijn stelling was dat Lefèvre ontkend had dat de gangbare editie van het Nieuwe Testament van Hieronymus was of door hem was gecorrigeerd.

Mijn versie op basis van Griekse teksten houdt geen veroordeling in van onze gangbare editie, aangezien ik zeg dat de vertaler daarvan over een manuscript beschikte dat op veel plaatsen zuiverder was dan de manuscripten die Chrysostomus of Theophylactus hadden. Bovendien heb ik niet te maken met ketters, maar met Athanasius, Chrysostomus en Cyrillus.

De voornaamste oorzaak van tekstbederf bij de Grieken is dat een kopiist in de tekst opnam wat een of andere geleerde in de marge had genoteerd uit een andere passage uit het evangelie.

Dat je het gezag van de pauselijke bibliotheek laat gelden, zou ik accepteren als het manuscript waarop kardinaal Francisco[8] van Spanje zich baseerde, hem niet vanuit de pauselijke bibliotheek als authentieke tekst was toegezonden. En dit manuscript komt vrijwel overeen met mijn manuscripten. De Gouden Bul heb ik ook zelf niet gezien. Bisschop Cuthbert[9] van Durham, een bijzonder geleerd man, heeft me erover verteld en ik geloofde hem. Hij zei niet dat de correctie van manuscripten in de Bul werd vermeld, maar wel dat een aanpassing van de Griekse manuscripten had plaatsgevonden. Ik heb zelf een manuscript met de evangeliën uit de bibliotheek van Reuchlin gezien dat volkomen overeenstemde met onze gangbare Latijnse tekst, al was dat wel van jonger datum.

Graag zou ik me nog verder met je onderhouden, zeergeleerde heer, maar mijn arme lichaam is al afgemat van het vele schrijven; ik zal je een andere keer, als ik er de tijd voor heb, uitvoeriger schrijven. Het ga je goed.

Freiburg, 3 juni 1534

Als je je stoort aan fouten, weet dan dat ik mijn brief niet heb overgelezen.

7. *Antapologia pro Alberto Pio* (1532).
8. Francisco Jiménez.
9. Cuthbert Tunstall.

2952 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, ca. 19 juli 1534]

Deze brief is bewaard gebleven in twee kladversies. Van beide versies volgt een vertaling.

Hartelijk gegroet. Er is doet zich op het ogenblik niets voor om over te schrijven, hooggeëerde Erasmus, tenzij je het misschien prettig vindt te horen wat ik je voortdurend toewens: dat het je goed en naar de zin mag gaan, en dat je zo lang mogelijk in leven mag blijven om de geesteswetenschappen te bevorderen. Om ooggetuige te kunnen zijn van je gezondheidstoestand, heb ik besloten over tien of veertien dagen naar je toe te komen om je in levenden lijve te begroeten. Overigens zou ik willen dat je zonder enige uitzondering alles van me vraagt en verwacht. Zorg ervoor dat je gezond blijft, mijn heer en onvergelijkelijke beschermer.

Hartelijk gegroet. Er is doet zich op het ogenblik niets voor om over te schrijven, beste Erasmus, behalve mijn wens dat het uitstekend met je gaat. Als je gebruik wilt maken van mijn hulp, zorg er dan voor dat ik het te weten kom, want mijn gezindheid is zodanig dat je alles van me mag vragen en verwachten. Herwagen heeft me onlangs gevraagd zijn brief[1] naar je te sturen, maar die is langere tijd lijven liggen omdat ik niemand kon vinden die jouw kant opging.

2953 *Van Johann Koler*
Augsburg, 25 juli 1534

Hartelijk gegroet

Het speet me geweldig en ik maakte er mezelf een groot verwijt van dat ik vertrouwen had gesteld in de laatste bode en aan hem mijn brieven[1] voor jou had overgelaten; ik had bijna geen hoop meer dat die ooit bij je zouden aankomen. Want die monnik leek er beslist vandoor te zijn gegaan. Ik vreesde daarom dat het niet best voor me zou uitpakken als mijn brief was onderschept en in handen was gevallen van de evangelischen in Straatsburg, aan-

1. Wellicht brief 2945.
1. Brieven 2936, 2937 en 2947.

gezien ik er vrijelijk van alles in had opgenomen wat ik niet openbaar wilde maken. Maar de zaak liep beter af dan ik dacht: niet alleen de brief, maar ook de noten (waarover ik me vooral zorgen maakte) zijn door hem bij jou bezorgd.

Dat je mijn brieven niet kon beantwoorden, doet me buitengewoon veel verdriet. Maar meer nog kwelt het me dat de oude ziekte jou opnieuw heeft getroffen. Het gaat me aan het hart dat je een zo zwaar en onverdiend lot moet dragen en zoveel pijn moet lijden. Maar ik hoop dat je binnenkort door Christus' begunstiging je vroegere gezondheid zult terugkrijgen. Intussen moeten we alles wat God en de natuur ons aandoen, met kalmte verdragen. Ik pleeg althans op die manier mijzelf soms te troosten wanneer ik ziek ben, in de overtuiging dat door die kwalen te verdragen ook de deugd van de verdraagzaamheid sterker wordt, aangezien leed leidt tot geduld, geduld tot berusting en berusting tot hoop, die ons nooit bedriegt of verlaat. Maar wat sta ik jou dat te vertellen als een zwijn dat Minerva onderwijst?[2.] Eén ding geeft me in elk geval troost: dat Christus jou geen grotere last al opleggen dan je kunt dragen en zal maken dat deze beproeving voor jou zal overgaan in de glorie van het eeuwig koninkrijk, en in zijn genade ervoor zal zorgen dat je binnenkort gezond en wel al je vrienden genoegdoening zult geven.

Wat betreft jouw vorige en je allerlaatste brief:[3.] die berichtten mij iets vreselijk bitters en treurigs, namelijk dat jouw vriend More een zo ellendig en wreed lot ondergaat. Het is helaas maar al te waar wat onze kooplui hier al eerder vertelden, maar wat ik niet wilde geloven; dat was namelijk ongeveer hetzelfde als wat ik uit jouw brieven verneem. Vrouwen zijn werkelijk de oorzaak van alle kwaad. Met recht kan de ongelukkige More met Seneca zeggen: ‘Waarom heb je mij hoog verheven, machtige fortuin, mij met geveinsde vriendelijkheid toelachend, terwijl ik tevreden was met mijn lot, zodat ik des te harder zou vallen nadat ik de top had bereikt?’,[4.] enzovoort. Ik weet werkelijk niet hoe de natuur het zo regelt dat de grootste deugden maar zelden een onrechtvaardig lot bespaard blijft, zodat juist de beste en onschuldigste mannen het meest zijn blootgesteld aan de haat van tirannen. Goede mensen zijn de eersten tegen wie onzalige gewelddadigheid en wreedheid zich keren. Toch komt er een tijd waarin de onschuld van goede en de verdorvenheid van slechte mensen hun beloning zullen krijgen. Intussen zal het More niet ontbreken aan voortreffelijke geesten in de hele wereld wier getuigenissen zijn onschuld en de wreedheid van de koning openbaar zullen maken en aan het nageslacht zullen doorgeven. Ik betreur evenzeer het lot van de koning

2. *Adagia* 40.
3. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
4. Seneca, *Octavia* 377-380.

(overigens beroemd om zijn vele kwaliteiten), die omwille van een vrouwspersoontje een besluit heeft genomen dat zo slecht is voor hemzelf en zijn hele rijk. Maar wat vermag de zoete en blinde liefde niet? 'De wrede liefde overwint heiligen'.[5.]

Maar ik betreur andermans rampspoed en ben bijna die van mijzelf vergeten. Want ik kan nauwelijks beschrijven door welke stormen we hier worden geteisterd en onder welke gevaren we gebukt gaan. Nog nooit hebben we ons in een hachelijker toestand bevonden. Er blijft niet anders over dan eerdaags de stad uit te vluchten, als vluchten tenminste mogelijk is. Overgehaald door de ketters heeft de stadsraad van Augsburg eerst alle katholieke predikers hier verboden Gods woord te verkondigen, en wel op de dag voordat ik deze brief aan je schreef; vervolgens hebben ze in alle kerken en kapellen die in hun ogen onder hun bevoegdheid vielen, de misviering afgeschaft, en in de kloosters van de minderbroeders ook het luiden van de klokken. Hetzelfde hebben ze gedaan in de kloosters van de nonnen, aan wie ze de mogelijkheid hebben geboden uit te treden, zodat ieder die het wil naar hun bijeenkomsten kan komen; ook hebben ze de nonnen de mogelijkheid gegeven te trouwen. Aan de kapittels is het nog vergund de mis op te dragen en de zogeheten getijden te zingen, maar in hun kerken hebben ze - mensen van een uiterst angstvallige vroomheid - de toegang versperd tot de altaren waarvan ze zeggen dat die op kosten van leken zijn gebouwd, zodat daar geen misoffers gebracht kunnen worden. Ik denk dat het niet lang meer zal duren voordat ze in de hele stad de missen en de andere rituelen zullen afschaffen.

Zijne excellentie Christoph, onze bisschop, blijft onveranderlijk van mening dat de hele geestelijkheid hier onmiddellijk weg moet gaan; ik denk niet dat jij het daarmee eens zult zijn, omdat jij volgens mij een isolement altijd hebt afgekeurd. Niettemin is bijna iedereen vast van plan uit te wijken. Intussen laten we de gewijde gebouwen en de woonhuizen over aan plunderingen door dolzinnige groeperingen, en ik denk niet dat het ooit zal gebeuren dat we hier weer terugkeren. En wat ik nog erger vind, is dat voorlopig onduidelijk is waarheen we moeten vluchten; ook al zijn er mensen zijn die ons ontvangen, toch zijn we er nog altijd onzeker van hoe lang we bij hen zullen blijven, omdat het risico bestaat dat ook zij van opvatting en godsdienst zullen veranderen, zodat we worden gedwongen ook daarvandaan weer weg te trekken. Onze toestand is beslist ellendig, nu 'vertrouwen nergens een onderkomen vindt',[6.] er geen enkel toevluchtsoord bestaat en er geen hoop is op enige hulp. Ik ben begonnen mijn schamele boeltje te pak-

5. Seneca, *Phaedra* 390.
6. Plautus, *Mostellaria* 350.

ken, maar de meeste dingen die me het dierbaarst zijn, moet ik achterlaten. Maar niets kwelt me zozeer als dat ik mijn bloeiende geboortestad overlaat aan de willekeur van een buitengewoon misdadig en laaghartig slag mensen, die haar zullen vernielen en plunderen. Ik kan het ongelukkige lot van vele goede mensen niet genoeg bejammeren. Maar het is dom voor één man te betreuren wat iedereen raakt. Er rest ons niets anders dan alles aan God over te geven, die ongetwijfeld rechtvaardig is en ons niet met deze gesel treft zonder dat we het hebben verdiend, en die zijn toorn zal laten varen als wij onze misdragingen met gepaste tranen hebben beweend en ons tot een beter leven hebben bekeerd.

Ik verzoek je in het vervolg je brieven voor mij aan de heer Johann Paumgartner te adresseren. Ook als hij hier op het ogenblik niet aanwezig is of in de toekomst niet aanwezig kan zijn, zal hij hier toch altijd zijn mensen houden die aangekomen brieven gemakkelijk kunnen bezorgen bij degenen voor wie ze bestemd zijn. Het staat voor mij namelijk niet vast hoe lang ik hier zal blijven. Daarom zou je me een zeer welkome dienst bewijzen als je me zou terugschrijven zodra het kan. Ik heb een prebende hier in de omgeving. Daarheen stuur ik mijn bezittingen vooruit zodat ik zelf kan volgen, als de nood aan de man komt.

Ik stuur je een bundel brieven van Anselmus Ephorinus. Hij stuurt jou drie oude auteurs die onlangs in Italië zijn uitgegeven, met een opdracht aan de heer Anton Fugger.[7.] Maar naar ik hoor, worden ze nu hier in Augsburg herdrukt. Dit schrijf ik je om te voorkomen dat Froben, als hij hen zou willen drukken, zijn moeite verspilt.

Er is geen reden Paumgartner uit jouw naam dank te zeggen voor de muskaatnoten, want hij heeft die niet zelf aan je toegestuurd.

Tot slot wens ik je toe dat het je altijd goed gaat. God geve dat ik binnenkort verneem dat je hersteld bent. Wat mijn lotsbestemming ook mag zijn, ik zal altijd de jouwe blijven. Het ga je goed. Moge Christus jou voor ons en voor zijn kerk bewaren.

Gegeven op de feestdag van Sint-Jacobus Apostel 1534

Je herkent je vriend.[8.]

7. Het gaat om het *Cynegeticon* van Grat(t)ius Faliscus, de *Cynegetica* van Nemesianus en de *Halieutica* van Ovidius, uitgegeven door Georg van Logau (Venetië, 1534).
8. Deze woorden worden gevolgd door het paraaf van Koler.

2954 *Van Ulrich Zasius*
[Freiburg], 27 juli 1534

Beveelt zich aan. Aangezien ‘aanwezigheid afbreuk doet aan faam’[1] en ik daarnaast nog veel te doen heb en tegelijkertijd word belaagd door mijn gebruikelijke ziekte, verzoek ik je er alsjeblieft voor te zorgen dat de jongeman[2] mij niet bezoekt; laat hem thuisblijven. Bovendien, wat zou het hem baten als hij veel met mij zou praten en ik, nu mij gehoor dagelijks verslechtert, alleen met behulp van een tolk zou kunnen antwoorden? Het ga je goed. Wat de bode uit Augsburg betreft: als er een aankomt, zal ik ervoor zorgen.

Vanuit mijn huis, en zelfs vanaf mijn eettafel, daags na Sint-Anna in het jaar '34
Je Zasius
Aan de grote Erasmus, zijn zeer eerbiedwaardige heer en leermeester

2955 *Aan Erasmus Schets*
Freiburg, 30 juli 1534

Hartelijk gegroet. Het pakket met brieven uit Straatsburg dat je via Konrad Joham had toegestuurd, heb ik ontvangen; aan Damião heb ik de brieven overhandigd die voor hem waren bestemd. Hij maakt zich nu op voor een reis naar Italië, naar ik hoop onder een gunstig gesternte.

Mijn ziekte heeft me deze zomer zozeer te pakken gehad dat ik uitzag naar het einde. Maar God heeft daartoe nog niet besloten. Hij is de Heer. Hij moge doen wat in zijn ogen goed is. Als hij me geen betere gezondheid geeft, zou ik, zelfs als het om een tocht van maar twee dagen zou gaan, het niet aandurven dit broze lichaam op reis te sturen. Ik heb zelfs drie maanden lang nauwelijks een voet buiten de deur kunnen zetten. Maar er zijn daar bij jullie vrienden die niet achterlijk zijn en die me aanraden op mijn hoede te zijn voor de franciscanen. De keizer heeft veel op met die lui. In mijn hart verlang ik niettemin naar Brabant en de monniken zouden me niet afschrikken als mijn gezondheid ermee door zou kunnen.

Ik heb besloten deze assistent van mij, Johannes Clauthus, naar Engeland te sturen, deels om mijn toelage los te peuteren, deels om een bevestiging te krijgen van mijn andere toelage, waarvan de oorkonde bij jou berust, deels om

1. Claudianus, *De bello Gildonico* 385.
2. Wellicht Damião de Gois.

met meer zekerheid iets aan de weet te komen over mijn vrienden. In Leuven heeft zekere Engelsman gezegd dat More is vrijgelaten, wat ik nauwelijks kan geloven, juist omdat ik vreselijk hoop dat het waar is. De keizer heeft in Spanje enkele geleerde vrienden van mij in de gevangenis geworpen, zoals Vives schrijft.[1.] Wij zijn in afwachting van de franciscaanse hegemonie.

Vertel Clauthus bij wie hij in Engeland het geld in bewaring moet geven dat hij daar zal ontvangen. De brieven die ik hem heb meegegeven, kunnen voor hem geen enkel gevaar opleveren. Ik heb hem bovendien gewaarschuwd van niemand brieven aan te nemen behalve van jou.

Ik ben in afwachting van het pak linnen, maar ik zou willen dat je aan de vracht enkele kegels goede suiker toevoegt, die hier nergens is te krijgen, en acht of tien pond verse amandelen, die hier niet voorradig zijn, ook al ben je bereid een gulden per pond te betalen. En op de zwaarste momenten neem ik gewoonlijk mijn toevlucht tot amandelmelk.

Schrijf me wat je hieraan uitgeeft, zodat ik je een schuldbekentenis kan doen toekomen.

De oorlogsdreiging is hier snel geweken. De hertog[2.] is in het bezit van zijn hertogdom. Deze stad heeft de troepen ontslagen die ze geworven had.

De hartelijke groeten aan je voortreffelijke echtgenote en je lieve kinderen.

Gegeven te Freiburg, 30 juli 1534

Aan de hooggeachte heer Erasmus Schets, koopman. Te Antwerpen

2956 *Aan Johannes Sinapius*
Freiburg, 31 juli 1534

Aan de weledelgeleerde en welbespraakte heer Johannes Sinapius, kandidaat in de geneeskunde, bij Manardo te Ferrara

Je begint je brief[1.] met een passende uitdrukking[2.] waarover te lezen valt, als ik me niet vergis, dat Nero zich eraan stoorde,[3.] maar die mij genoegen deed. Want in deze ronduit noodlottige tijden heeft de waanzin bezit genomen van de meeste mensen, zodat geen enkele wens beter op zijn plaats is dan *hugiainein.*

1. Zie brief 2932.
2. Ulrich van Württemberg.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Ongetwijfeld *hugiaine* (‘het ga je goed’), wat ook ‘wees verstandig’ kan betekenen.
3. Suetonius, *Nero* 39.

Viglius heeft bij zijn terugkeer hier niets over jou verteld, wellicht omdat zich daartoe geen gelegenheid voordeed en hij overigens druk bezig was met de uitgave van de rechtskundige *Institutiones* in het Grieks en van zijn commentaar daarop. Zelfs Anselmus heeft in zijn brieven[4.] aan mij met geen woord van jou gerept. Het is werkelijk heel vriendelijk van je, beste Sinapius, dat je me zo uitvoering bedankt omdat je bij de vermaarde arts Manardo je intrek hebt kunnen nemen. Ik was destijds afgemat van alle brieven en heb je in enkele woorden aanbevolen, en dat zonder al te veel aandacht. Je hebt het dan ook aan je eigen karakter te danken dat je bent toegelaten tot de huiselijke omgang met die man. Hiermee wens ik je van harte geluk, want ik denk dat er in onze tijd nauwelijks iemand is die meer ervaren is in de geneeskunde dan Manardo.

Wat je voornemen betreft mij te vereren met de opdracht van een of ander werk van jou, is je bedoeling me niet minder aangenaam dan als je het werkelijk had gedaan. Het is heel goed van je dat je de gelegenheid die zich op een gunstig moment aandiende, allerminst voorbij hebt laten gaan maar meende van voren te moeten beetpakken, aangezien ze van achteren kaal was.[5.] Fileno[6.] heeft zich hier nog niet laten zien. Jouw brief en die van de arts[7.] heb ik via Hiernoymus Froben gekregen. Ik vermoed dat ze zijn bezorgd door de drukker Bebel, die nu opnieuw naar Italië is vertrokken.

Doe Agostino Foglieta mijn groeten terug. De brief van de arts zal ik beantwoorden. Het was me zeer aangenaam dat je Celio Calcagnini terugriep in mijn herinnering; in de man gaan fatsoen en geleerdheid zozeer hand in hand dat je niet weet op grond waarvan je hem het meest moet waarderen. Manardo moet je uit mijn naam niet alleen de groeten terug doen, maar ook ervoor bedanken dat hij zich over je heeft ontfermd.

Het behoort tot mijn bijzonder ongelukkige levenslot dat ik gedwongen word in verweerschriften de strijd aan te binden met een groot aantal slangen, maar dit is me liever dan dat ik velen met smaadschriften zou tergen. Nu is het zo dat onder de vele verweerschriften van Erasmus geen enkel smaadschrift voorkomt. Maar ik beantwoord niet iedereen. Ik heb gezwegen tegen Vincentius[8.] en zijn dominicaanse hansworsten, evenals tegen de dominicaan Zichem,[9.] Scaliger en de franciscaan Nikolaus van Herborn,[10.] commissaris

4. De brieven van Anselmus Ephorinus (vgl. brief 2953) zijn niet bewaard gebleven.
5. En dus niet bij de haren kon worden gegrepen; vgl. *Adagia* 670.
6. Fileno Lunardi.
7. Deze brief (mogelijk van Antonio Lúcio) is niet bewaard gebleven.
8. Vincentius Theoderici.
9. Eustachius van der Rivieren.
10. Nikolaus Ferber.

benoorden de Alpen. Je hoort geluiden over hun merkwaardige alleenheerschappij. Laatstgenoemde heeft in Antwerpen door zijn handlangers, in strijd met een edict van de keizer, preken voor de vastentijd laten uitgeven die zogenaamd in Keulen zijn gehouden, waarin geen geleerdheid is te vinden, geen welsprekendheid, geen oordeelsvermogen, geen vernuft en zelfs geen spoor van een vrome geest. Hij lijkt ze alleen te hebben uitgegeven om steeds opnieuw de befaamde uitspraken van de broeders in het rond te strooien: 'Erasmus is de geestelijke vader van Luther', 'Erasmus heeft de eieren gelegd, Luther heeft de kuikens uitgebroed', 'Luther, Zwingli, Oecolampadius en Erasmus zijn de soldaten van Pilatus die Jezus hebben gekruisigd'. De keizer lijkt hen zeer te waarderen; van hun diensten wordt gebruik gemaakt om het zaad van het evangelie uit te strooien in de onlangs ontdekte gebieden. Ik had nooit gedacht dat Steuco over zoveel jeugdige onbezonnenheid beschikte. Ik heb de man op eerzame wijze een vermaning gegeven; zijn onstuimige en hooghartige geest kon wel iemand gebruiken die hem terechtwees. Voor mijn vriendelijke aansporing kreeg ik van hem een brief[11.] terug vol evidente leugens, maar hij voegde balsem toe voor de wonden: alsof hij - hoewel hij in zijn boeken tegen Luther, sprekend over de Duitsers, zo vaak terugkomt op de aangeboren wildheid van het volk, de aloude barbarij van het volk, de onmenselijkheid van de natie enzovoort - toch meent dat die wonden keurig met balsem zijn verzacht als hij ontkent dat hij iets gezegd heeft ten nadele van de natie, waar hij een hoge dunk van heeft. De onbeschaamdheid van een ware monnik! Wat er met Luther gebeurd is, weet ik niet. Zonder zelfs maar met een enkel woord door mij te zijn getart, heeft hij een zo dolzinnige brief uitgegeven dat die zelfs hevige weerzin wekt bij degenen die zijn sekte zijn toegedaan, en bovendien dreigt hij met zijn vonnis over mij. Wat nog te zeggen? Hier is zonder meer sprake van een noodlottige ziekte. De wederdopers hebben Neder-Duitsland in zulke grote aantallen overspoeld dat het nauwelijks valt te geloven. Vijftig schepen zijn aangehouden, zestig tot zinken gebracht. Over de rest wordt nog beraadslaagd. In Münster, de hoofdstad van Westfalen, strijden ze tegen een belegering door de bisschop en de hertog van Gulik.[12.] Ze hebben een Henoch, een Elia en andere profeten die voorspellen dat de wereld bij de komende vasten ten onder zal gaan. Het ga je goed.

31 juli 1534. Jouw brief had ik enkele dagen geleden ontvangen

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

11. Brief 2513.
12. Franz von Waldeck en Johan III van Kleef, Gulik en Berg.

2957 *Van Viglius van Aytta*
Dülmen, 12 augustus 1534

Aan Erasmus van Rotterdam

Al lange tijd koesterde ik beslist de wens, zeergeleerde Erasmus, het door mijn langdurig stilzwijgen veroorzaakte oponthoud goed te maken met een uitvoerige brief over gebeurtenissen waarover inmiddels overal geruchten de ronde doen, en over mijn eigen lot (dat, naar ik weet, jou altijd ter harte gaat, vanwege jouw zeer welwillende gevoelens voor mij). Dat ik dit nochtans tot dusver niet heb gedaan, ligt aan de onbesliste en onzekere uitkomst van diezelfde gebeurtenissen. Aldoor wachtte ik een gelukkige afloop van de strijd af, zodat ik een vrolijker onderwerp zou hebben waarover ik je kon schrijven en jij mijn beslissing dat gewaagde aanbod te aanvaarden niet zou afkeuren.

Toen ik mij namelijk, nadat ik van je was weggegaan en in Keulen was aangekomen, gedwongen zag daar enige tijd te blijven vanwege het slechte weer (ik logeerde bij een landgenoot van mij, doctor Jan van Dokkum, een Fries), begon men daar uit naam van de bisschop van Münster,[1] tevens bestuurder van de bisdommen van Osnabrück en Minden, er bij mij op aan te dringen dat ik de taak van de kerkelijke rechtspraak op me zou nemen, die in dat gebied van zeer groot gewicht is (ze wordt het officialaat genoemd). Mij werd een zodanig honorarium aangeboden dat ik, uit mezelf al uitkijkend naar een gelegenheid de rechtspraktijk onder de knie te krijgen, me tot de taak heb laten overhalen, vooral omdat die landgenoot van mij het ook nog aanried en me aanspoorde, maar op voorwaarde dat ik tot 1 mei afwezig mocht zijn, omdat ik er al zo lang naar verlangde mijn vaderland terug te zien.

Nauwelijks had ik het aanbod aanvaard of het bericht kwam dat daarginds nieuwe onlusten van de kant van de wederdopers dreigden. Bij mijn aankomst in Holland en Friesland, waar die sekte dagelijks groter wordt, had ik ook al de voortekenen van grote onlusten opgemerkt. Overal waren namelijk burgers en boeren op de vlucht die reisgeld hadden bijeengebracht en een omwenteling voorbereidden; een talrijke menigte, mannen en vrouwen van alle rangen en standen en van alle leeftijden, had zich ingescheept om naar Münster te gaan. Maar ze werden tegengehouden door Georg Schenck, stadhouder van Friesland en Overijssel, bij de monding van de rivier de Vecht, een mijl onder Zwolle. Weldra kreeg ik hevig spijt van dat aanbod. Maar ik troostte me met de gedachte dat de bisschop met grote waakzaamheid overal

1. Franz von Waldeck.

maatregelen nam om die bezeten en oproerige sekte tegen te gaan. Toen hij inzag dat het oproer van de burgers niet op een andere manier kon worden bedwongen, liet hij snel de ruiterij aanrukken en bezette hij alle wegen waarlangs gewoonlijk levensmiddelen naar de stad worden vervoerd, en nadat hij met de naburige vorsten had overlegd, rekruteerde hij een leger van twaalfduizend infanteristen waarmee hij onmiddellijk een beleg sloeg rondom de stad. De meeste eerzame burgers waren deels tevoren al de stad ontvlucht, deels bij het begin van het beleg verjaagd. Omdat zij namelijk weigerden zich opnieuw te laten dopen, hun bezittingen gemeenschappelijk te maken en met volledig nieuwe opvattingen in te stemmen, werden ze door de tegenpartij tot de rangen van de vijand gerekend.

Het zou lang duren als ik volledig zou vertellen hoe de bloeiende stad van lieverlede in die rampzalige toestand terechtkwam en de hele Ilias van het langdurige beleg zou weergeven. En veel van het gebeurde is werkelijk zo verbazingwekkend en vreselijk dat de deerniswekkende ondergang van de stad voor andere steden een waarschuwing kan zijn en ze kan leren een grens te stellen aan hun waanzin. Tijdens de noodlottige boerenopstand die in het jaar 1525 bijna heel Duitsland overspoelde, viel als het ware het voorspel te zien van de huidige onlusten. Ook toen begonnen ze in Münster namelijk grieven te verzamelen tegen de geestelijkheid en werden onder dat voorwendsel de stedelijke kloosters lastiggevallen door de brutaalste en kwaadaardigste lieden uit het volk, die daar in de ochtend op dwingende wijze om hun ontbijt vroegen, zodat hun toen de naam van soepeters[2.] werd gegeven. Het stadsbestuur deed veeleer pogingen die schaamteloosheid te beteugelen dan dat het erin slaagde. Hierom verlieten de kanunniken van de hoogste orde,[3.] die daar in hoog aanzien stonden, met grote verontwaardiging de stad en bleven ze vervolgens bijna een heel jaar weg. Uiteindelijk werd de zaak geschikt door toedoen van de aartsbisschop van Keulen,[4.] wiens broer[5.] destijds aan het hoofd van de kerkgemeenschap van Münster stond. Maar nadat het zaad van de opstand eenmaal was uitgestrooid, woekerde het van dag tot dag verder, vooral nadat werd toegestaan dat om het even welke boeken ongestraft mochten worden ingevoerd en gelezen, en het stadsbestuur, hetzij uit afkeer van de geestelijkheid, hetzij om het volk te behagen, de ongeremde vrijheid door de vingers zag die de predikers zich veroorloofden. Degenen die begonnen waren met het lutheranisme, dat gemakkelijk weerklank vond bij het volk, vervielen uiteindelijk, door veelvuldige leerstellige vernieuwingen,

2. Gebruikelijke spotnaam voor opdringerige bedelaars.
3. Wellicht de domkanunniken.
4. Hermann von Wied.
5. Friedrich III von Wied.

tot de afschuwelijke sekte van de wederdopers, die niet maar één simpele dwaling in zich draagt, maar als het ware een poel is van alle mogelijke ketterijen.

De voornaamste aanstichter is Bernhard Rothmann. Nadat hij enige tijd lager onderwijs had gegeven, werd hij uiteindelijk bevorderd tot het ambt van kapelaan in een of andere parochie in een buitenwijk. Vertrouwend op zijn welbespraaktheid, die groter is dan zijn geleerdheid, kieperde hij eerst uit eigen beweging de wagen om, zoals men zegt,[6.] en kreeg hij met gemak het volk achter zich dat naar revolutie neigde. Twee jaar geleden, rondom de inauguratie van de nieuwe bisschop, hitste hij dan ook het volk ertoe op alle ceremonies af te schaffen. Dit verliep niet zonder nieuwe opschudding en op dat moment was er al het voorspel van een oorlog. Maar de landgraaf van Hessen[7.] greep in, terwijl de vrijpostigheid van de predikers, die zich niets aantrokken van akkoorden en voorwaarden, van dag tot dag toenam, zozeer zelfs dat grote onenigheid ontstond onder dezelfde mensen die uit waren op een omwenteling en nieuwe opvattingen waren toegedaan. Sommigen kwamen namelijk tot bezinning omdat zij zagen dat de problemen die volgens hun klachten door de geestelijkheid waren veroorzaakt, anders werden, maar niet verdwenen; anderen bleven binnen de grenzen van de lutherse leer en weer anderen gingen over tot de leer van Zwingli. Toen Bernhard de Zwinglianen bijna voor zijn opvattingen had gewonnen, begon hij hun ongemerkt leerstellingen van de wederdopers op te dringen; hieraan voegde hij nog nieuwe, uiterst verfoeilijke zaken toe. Hij kreeg steun van een grote menigte pelgrims, vooral van Hollanders die hun vaderland waren ontvlucht en zich bij Bernhard aansloten als zijn helpers. Eén van hen werd, vanaf het begin van de onderhandelingen met de keizer, Kees Paap genoemd,[8.] omdat hij tevoren priester was geweest. Een ander kreeg, omdat hij uit afkeer van verspilling de gewoonte had te zeggen dat de verlichting in de kerken moest worden gedoofd, de bijnaam ‘Poest uit’,[9.] naar het woord dat hij daarbij gebruikte. Een derde was een zekere Rol. Deze vertrok omstreeks kerstmis naar Holland en Friesland met pamfletten van Rothmann die vol stonden met de bovengenoemde leerstellingen en daar veroorzaakte hij de beroering die ik hierboven heb vermeld.

Maar de belangrijkste van al die lieden was een kleermaker die Jan van Leiden wordt genoemd. Deze man, die zich daar voordeed als een profeet, voerde de waanzin van het volk tot ongekende hoogte op. Nadat hij name-

6. *Adagia* 513.
7. Filips van Hessen.
8. Gedocumenteerd als Cornelius Keisepreister.
9. Niet nader bekend.

lijk alle eerzame burgers had verdreven, voerde hij een nieuwe staatsvorm in, kondigde hij wetten af en benoemde hij ambtsdragers op grond van een goddelijke openbaring, en tot nog toe heeft hij zijn bedrog van die lieden vrolijk voortgezet. Nu eens gaf hij de opdracht alle goud en zilver samen te brengen, dan weer alle kleren te verruilen, vervolgens van woning te wisselen, zodat niemand zou denken dat hij enig persoonlijk eigendom had. Af en toe geeft hij het bevel burgers terecht te stellen vanwege zeer lichte verdenkingen, onder het voorwendsel van een goddelijk gebod. Ze noemen de stad Jeruzalem en zichzelf Israëlieten. De stad was uitstekend voorzien van alles wat nodig was om haar te verdedigen, met grachten, een omwalling, muren en bolwerken, zoveel als geen enkele andere stad in Duitsland er had; bovendien was ze gevuld met een menigte buitengewoon misdadige en voor niets terugdeinzende schelmen. Ze hebben zich inderdaad met uiterste krachtinspanning en grote onverschrokkenheid verdedigd, zoals blijkt uit de lange duur van het beleg; hadden ze dit om een rechtvaardige zaak gedaan, dan hadden ze op grond van hun moed eeuwige roem verdiend. Onze soldaten daarentegen waren niet alleen bijzonder krachteloos en onverschillig door de overdadige toevloed en beschikbaarheid van proviand en alle andere benodigdheden, maar ook (zoals het nu eenmaal gaat) niet volkomen of oprecht afkerig van die nieuwe opvattingen.

De hertog van Kleef en de aartsbisschop van Keulen dragen de kosten van de oorlog samen met onze bisschop van Münster. De aartsbisschop bevindt zich zelfs persoonlijk in het kamp en alle naburige vorsten geven steun aan onze zaak, want het gaat hier niet alleen om de religie, maar ook om de teloorgang van het rijk. Het is immers zeker dat als dit nest niet wordt verdelgd, hier een toevluchtsoord zal ontstaan voor alle slechte mensen en de onderdanen het juk van de vorsten zullen afwerpen. Op het gebied van de religie is het in de stad al zo ver gekomen dat men, met verzaking van het evangelie, uitdrukkelijk stelt alleen volgens de geest en de openbaring van de Allerhoogste te willen leven. Het ziet ernaar uit dat de overwinning aan onze partij zal toevallen en ik hoop dat het gerucht daarover op mijn brief zal vooruitlopen. Als God dat in zijn goedgunstigheid zal toestaan, zal ik mijn ambt met zoveel mogelijk kalmte op me nemen.

Intussen breng ik in opdracht van de bisschop mijn dagen door in een klein stadje waar ik recht spreek, maar niet vaak, omdat iedereen nu bezig is met de oorlog. En over mijn salaris heb ik niets te klagen; zelfs in de huidige toestand zorgt mijn bisschop er nauwgezet voor dat het me wordt uitbetaald. Ik moest ergens aan beginnen, mijn waarde Erasmus, en in deze omstandigheden mag ik hopen op iets beters.

De oorlog die aan de gang is, heeft ook Hermann von dem Busche van ons

weggenomen. Nadat hij namelijk het plan had opgevat in Münster tot rust te komen, kwam hij daar hevig in aanvaring met Rothmann en andere lieden van dat slag. Na samen met anderen de stad te hebben verlaten, werd hij in Dülmen (waar ik nu verblijf) ziek van verontwaardiging en afkeer van de huidige onlusten en in april heeft hij zijn laatste adem uitgeblazen.

Toen ik in Friesland was, smeekte Cammingha me onophoudelijk hem met jou te verzoenen. Ik probeerde hem voortdurend te overtuigen dat jij niet zozeer kwaad op hem bent, maar hij dat ten onrechte veronderstelt en ik heb hem uitgelegd met welke diensten het ons past Erasmus te eren. Als jij hem opnieuw jouw welwillendheid waard acht, zal hij niet snel iets doen dat slecht bij jou valt. Ik vraag dit met des te meer aandrang van je om te bewerkstelligen dat ons volk, dat jou zeer is toegewijd, geen zwartgemaakte namen in jouw vriendenalbum heeft staan. Ik beschouw namelijk jouw welwillendheid voor ons als een grote sier voor ons volk en acht mijzelf nergens gelukkiger om dan vanwege jouw vriendschap voor mij, die ik dagelijks meer waard probeer te zijn. Mijn armoede valt me dan ook alleen zwaar omdat ik je geen bewijs kan geven van mijn erkentelijkheid voor de diensten die je me hebt bewezen. Als de fortuin op een dag gelijke tred houdt met mijn inspanningen, zul je begrijpen dat ik dit in oprechtheid schrijf. Het ga je goed.

Dülmen, 12 augustus in het jaar 1534

2958 *Aan Pietro Bembo*
Freiburg, 16 augustus 1534

Ik vrees dat je allang meer bescheidenheid van me wenst, zeergeleerde Bembo, aangezien ik je zo dikwijls lastigval met mijn begerige brieven. Enige tijd geleden ben ik uit schroom tot onbeschaamdheid vervallen, want toen ik mijn medewerking niet durfde weigeren aan drukkers die erom vroegen bij jou te worden aanbevolen, ben ik tegenover jou vermetel geworden. Toch heb ik je alleen maar om bericht gevraagd voor het geval dat je toevallig iemand kent die een manuscript van Titus Livius bezit.

De roem van jouw naam en ook de bijzondere vriendelijkheid die je tegenover iedereen betracht, hebben tot gevolg dat iedereen die naar de universiteit van Padua gaat, aan jou, als vorst van de wetenschap, wil worden aanbevolen. Onder hen bevindt zich deze Damião de Gois, een jongeman van edele afkomst, die het beste deel van zijn leven heeft aangewend om de zaken van zijn koning te behartigen, maar hieraan intussen zoveel mogelijk tijd ontfutselde voor de studie. Hij is een Portugees met een geenszins alle-

daagse aanleg en een zeer vriendelijk karakter. De koning heeft hem eigener beweging een voorname betrekking aangeboden aan het hof waar hij van jongs af is opgevoed, namelijk om zijn eerste schatbewaarder te zijn. Hij wilde echter liever de kostbaarder schat in zijn geest bewaren. Door mijn toedoen heeft hij voor de universiteit van Padua gekozen als de bloeiendste van allemaal. Hij vraagt je geen andere diensten dan die welke je zonder enig persoonlijk ongemak kunt bewijzen, van het soort dat je niemand pleegt te onthouden. Geef de vreemdeling raad, zeg hem welk huis of welke herberg hij het best kan kiezen. Mij lijkt het goed dat hij zijn onderkomen en zijn maaltijden deelt met een aantal Franse of Duitse edellieden. Hij is namelijk gewend aan een weelderig leven, ook al is hij sober. Ik wens je het allerbeste.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, daags na Maria-Tenhemelopneming 1534

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de hooggeachte en zeergeleerde heer Pietro Bembo, Venetiaans edelman. Te Padua

2959 *Van Primo de' Conti*
Como, 20 augustus 1534

Niet lang geleden, driewerf grote Erasmus, heb ik brieven[1.] geschreven aan jou en aan Glareanus, maar ik vrees ten zeerste dat die niet zijn aangekomen. Nu echter een man in jouw richting vertrekt in wie ik het grootste vertrouwen heb, Cyprianus Bonaccursius, een stadgenoot met wie ik nauwe betrekkingen onderhoud, kon ik het in mijn buitengewone, altijddurende genegenheid voor jullie niet laten gebeuren hem geen brieven voor jullie mee te geven. Kijken jullie alsjeblieft niet neer op een man die jullie bijzonder genegen is. Wat mij betreft, ik sta er niet op dat jullie terugschrijven. Ik ben me bewust dat jullie grote schrijvers zijn; wie zelfs maar een enkele brief van jullie waard is, moet een koning zijn, geen graaf.[2.] Ik vraag jullie alleen genegenheid terug.

1. De brief aan Erasmus is niet bewaard gebleven.
2. Primo de' Conti was geen graaf, maar zijn achternaam betekent zoveel als ‘de Graaf’. Uit een relaas van een familielid is bekend dat Primo tussen 1529 en 1534 Erasmus in Freiburg bezocht en zijn komst per bief had aangekondigd. Erasmus dacht abusievelijk dat hij een graaf op bezoek kreeg en ging Primo in vol ornaat tegemoet.

Ik heb begrepen dat je onlangs een werk over de voorbereiding op de dood hebt uitgebracht; ik heb Cyprianus opgedragen dat voor ons mee te nemen. Ik wil me voortaan geheel aan die voorbereiding wijden.[3.] Als ik je verder niet zal schrijven, is dit de oorzaak daarvan. Ik zal ernaar streven jou te volgen naar de Elyseese velden, 'de oorden vol blijdschap en het lieflijke groen van de gelukzalige wouden, de gezegende verblijfplaats'[4.] waar alle vromen rust wacht na hun inspanningen. Daar moeten jullie op mij wachten. Voor nu vaarwel. Moge onze God en Heer Jezus Christus deze wensen en vooruitzichten willen bekrachtigen. Het ga je goed.

Como, 20 augustus 1534

Primo de' Conti

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, de meest illustere van alle mensen, gegroet. Te Freiburg im Breisgau

2960 *Van Justus Decius*
Krakau, 21 augustus 1534

Gegroet. Ik had me voorgenomen uitgebreid met je te spreken en je laatste brief[1.] te beantwoorden, maar terwijl ik lange tijd wachtte op kooplui die naar de beurs van Frankfurt gingen, werd ik overvallen door onverwachte rampspoed: mijn oudste dochter, die mij buitengewoon dierbaar is omdat ze alle mogelijke kwaliteiten bezit en mij binnenkort grootvader zou maken, ligt ten gevolge van een ernstige ziekte, waartegen de artsen niets kunnen uitrichten, op sterven.[2.] Antonin heeft hier alle deskundigheid aan de dag gelegd waarover hij beschikte, met zoveel goede zorgen dat niemand het beter zou kunnen, maar zo heeft God het beschikt, die mij een voorbeeldige dochter heeft gegeven en nu zijn geschenk eveneens volgens zijn recht terugvordert. Mijn gerechtvaardigde verdriet, dat ik in mijn machteloze vaderlijke liefde niet te boven kan komen, maakt, beste Erasmus, dat ik het hierbij laat. Ik heb Wilhelm[3.] geschreven wat hij je nu moet toesturen. En het ga je goed.

21 augustus 1534. Te Krakau

Je Justus Ludovicus Decius, secretaris van de koning, eigenhandig

3. Primo was 36 jaar toen hij deze brief schreef en zou 95 jaar oud worden.
4. Vergilius, *Aeneis* VI, 638-639.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. De dochter zou onverwacht herstellen: zie brief 3020.
3. Wilhelm Weidolt.

Antonin wijdt zich geheel aan de zorg voor de bisschop van Krakau;[4] ik vrees dat het vijandig gezinde lot ons die man zal ontnemen, wiens dood door dit land als een groot verlies zal worden betreurd.

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, zijn beste vriend

2961 *Aan Justus Decius*
Freiburg, 22 augustus 1534

Erasmus van Rotterdam aan Justus Ludovicus, burger van Krakau

Hartelijk gegroet. Ik beantwoord nu de brief[1] die je op 6 maart hebt geschreven, Justus, trouwste van mijn vrienden. Via Vaydoleusa, een allervriendelijkst man, heb ik twintig gulden gekregen door jouw vrijgevigheid en dertig dukaten door de gulheid van de bisschop van Chełmno.[2] Het bedrag is gewaardeerd op vijfenzestig gulden in zilvergeld. Hiervoor meen ik je al te hebben bedankt, als mijn brief je heeft bereikt, en ik bedank je nu van harte opnieuw. Het is niet zozeer mijn leeftijd die me zwaar valt (al geloof ik dat ik mijn zeventigste jaar al voorbij ben)[3] als de kwelling van de voetjicht of veeleer de gegeneraliseerde jicht, die me nauwelijks enige tijd laat voor de studie en die dagelijks verergert. Bij de vorige beurs heb ik mijn *Voorbereiding op de dood* afgegeven, samen met een aantal brieven. In een daarvan[4] zing ik de lof van Anton Fugger en Johann Paumgartner, die ik om diverse redenen als een voortreffelijke vriend beschouw. Het boekje over de voorbereiding is op een aantal plaatsen gedrukt, onder andere, wat je zal verbazen, te Parijs. Ik heb nu met veel mildere theologen te maken. Ongetwijfeld heb je de dolzinnige, tegen mij gerichte brief van Luther gezien, die door iedereen wordt afgekeurd, hoe luthers men ook is; gezegd wordt dat de man een jaar lang ziek in zijn hoofd is geweest. Ik heb voor de vuist weg geantwoord, want wat te beginnen met een krankzinnige? Ik twijfel er niet aan dat we tijdens de najaarsbeurs een nog dolzinniger pamflet zullen krijgen.

Op dit ogenblik breng ik niets uit, behalve een sterk uitgebreide *Copia.* Met het Nieuwe Testament, aangevuld met een enorme aanwas van annotaties, zijn de drukkers grotendeels klaar, maar wegens gebrek aan papier heb-

4. Piotr Tomicki.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Johannes Dantiscus.
3. Erasmus was, naar alle waarschijnlijkheid, 67 jaar.
4. Brief 2879.

ben ze nog niet het hele werk kunnen voltooien; als God het wil, zal het met de voorjaarsbeurs uitkomen.

Al lange tijd ben ik bezig met de *Ecclesiastes*, maar op een of andere manier ontbreekt het me aan inspiratie. Elke keer dat ik het werk ter hand nam, legde ik het weer weg omdat Minerva nauwelijks wilde meewerken.[5] Het eerste boek heb ik klaar, aan een tweede en derde ben ik begonnen, want ik heb besloten het met drie te voltooien. Het eerste boek heeft een meer dan behoorlijke omvang, de volgende twee worden langer, vrees ik. Als God me tijd van leven en een redelijke gezondheid geeft, zal het uiterlijk in de herfst van volgend jaar verschijnen. De bisschop van Lincoln[6] in Engeland dringt er al jaren bij mij op aan dat ik aantekeningen bij *De civitate Dei* van Augustinus uitgeef. De Spanjaard Vives heeft zich deze taak toegeëigend en het is een immens karwei, want niemand laat zich moeilijker lezen dan Augustinus, vooral als het gaat om de werken die hij met voldoende tijd en grote aandacht heeft geschreven. Ik heb het geprobeerd, om een vriend een genoegen te doen, maar het stond me tegen. De bisschop aanvaardde geen enkele verontschuldiging en stuurde me enkele jaren lang uit eigen beweging vijftien angelotten toe, daarna twintig. Ik heb hem geschreven mij niets te sturen, omdat ik niet kon leveren wat hij wilde. Tot zover de studie.

Jij hebt bepaald geen hoge dunk van Brabant. Nergens leeft men in grotere welvaart. Als het om de geleerdheid gaat: nergens vinden mijn boeken grotere aftrek. Hier heb ik een gerieflijk huis dat mijn eigendom is en ruimte biedt aan velen, maar er zijn diverse omstandigheden die me aansporen hiervandaan te verhuizen, als dat zou gaan. Maar hoe zou het moeten, nu ik al zes maanden nauwelijks een voet buiten de deur heb durven zetten? Sommigen raden mij af naar Brabant terug te keren omdat de franciscanen aan het hof almachtig zijn, een slag mensen dat mij uiterst vijandig is gezind en geliefd is bij de keizer. Koningin Maria is voor ons land veeleer een pleegdochter dan een voogdes. De graaf van Hoogstraten, beter bekend als Montigny,[7] is op de hand van de franciscanen of doet alsof, met het oog op de keizer. De kardinaal van Luik[8] is een vriend, maar van een twijfelachtige soort. De aartsbisschop van Palermo,[9] de grootkanselier, is een mooiprater, maar heeft veel invloed als het op onderhandelen aankomt. Maar zolang ik afwezig ben, schiet ik er elk jaar 150 dukaten bij in. Ze hebben namelijk besloten niets uit te betalen als ik niet terugkeer.

5. *Adagia* 42.
6. John Longland; zie brief 2227.
7. Antoine de Lalaing.
8. Érard de la Marck.
9. Jean de Carondelet.

In Doornik hebben we Pierre Barbier, deken van de kathedraal, die zich een zodanige vriend betoonde, of deed alsof, dat ik hem tien levens had durven toevertrouwen; tot dusver is hij een vriend in zijn uitlatingen, maar uitermate doortrapt in financiële aangelegenheden. Eens heeft hij honderd carolusguldens achtergehouden van mijn keizerlijke toelage, dat wil zeggen een derde. Ik had geen enkele twijfel aan zijn betrouwbaarheid. Na zijn terugkomst wrong hij zich in bochten om uitvluchten te zoeken en ontkende hij uiteindelijk dat hij het bedrag had ontvangen. Toen hij in Rome was om van Adrianus zijn dekenaat los te krijgen, schreef hij aan een kanunnik[10.] te Doornik, eveneens Fransman, theoloog en mijn beste vriend als het op zijn woorden aankomt, dat hij het geld over zes maanden had afgehouden van mijn toelage en schreef hij aan de ontvanger van mijn jaargeld,[11.] die de betalingen verzorgde, dat ik hem daarvoor toestemming had gegeven. Dat geld had hij nodig om zijn dekenaat te verkrijgen, iets dat veelal gepaard gaat met de nodige strijd. De ontvanger van mijn jaargeld, een eerlijk man, stuurde me de eigenhandig geschreven brief van Barbier om zich te verantwoorden. Toen ik de toedracht begreep, deed ik mijn beklag bij Barbier die toen in Rome verbleef (hij was namelijk secretaris van Adrianus). Hij antwoordde dat het buiten zijn medeweten was gebeurd; zijn brief heb ik doorgestuurd aan de ontvanger van mijn jaargeld, zodat die kon zien wat een theoloog onder betrouwbaarheid verstaat.[12.] Toch schaamde Barbier zich nergens voor. Toen hij naar zijn land terugkeerde, deed hij enkele betalingen; spoedig daarna begon hij allerlei listige, maar honingzoete smoezen te verzinnen. Je zou gedacht hebben dat hij een advocaat was, geen theoloog. De ontvanger van mijn jaargeld, die de prebende bezit, verontschuldigde zich tegenover mij in een brief met de uitleg dat Barbier hem 400 gulden was verschuldigd op grond van een lening, en dat hij met Barbier was overeengekomen dat de betalingen aan mij voorlopig werden opgeschort, totdat hem de schuld zou zijn betaald. Hij zei me dat hij niets van Barbier te hopen had, omdat die ook schulden had bij vele anderen; en dat ik, als ik er een rechtszaak van wilde maken, hem niet kon aanklagen, maar bij Barbier moest zijn. Als een Proteus nam Barbier alle mogelijke gedaanten aan en in zijn laatste brief antwoordde hij dat hij mij gegeven had zoveel hij kon en op het ogenblik niet nog meer kon geven. Intussen strijkt hij elk jaar een mij toekomend bedrag van 130 gulden op, mij stilletjes uitlachend, want het document met betrekking tot mijn jaargeld heb ik nooit gezien, aangezien ik ten volle vertrouwde op een der-

10. Johannes de Molendino.
11. Jan de Hondt, aan wie Barbier een prebende had overgedaan met de verplichting Erasmus een jaargeld uit te keren.
12. Zie brief 1471.

gelijke vriend, die mij van harte genegen leek te zijn. Nu heeft hij volgens mij dat document gewijzigd en zich geheel aan de Mammon gewijd.

Wat ik uit Engeland moet verwachten, weet ik niet. De nieuwe aartsbisschop[13.] heeft mooie beloften gedaan en een deel van mijn jaargeld uit eigen beweging toegestuurd. Maar naar ik hoor, verandert men er van godsdienst en door heel Duitsland gaat het gerucht dat de koning van Engeland is vermoord door de zoon van de hertog van Buckingham[14.] die door de koning is onthoofd. Ik vermoed echter dat dit gerucht een verzinsel is, evenals het gerucht over de dood van de paus. Daarentegen is het maar al te waar dat drie van de beste en geleerdste mannen van heel Engeland al lange tijd in de gevangenis zitten: John Stokesley, bisschop van Londen, John Fisher, bisschop van Rochester, en Thomas More, voormalig kanselier van het koninkrijk.[15.] Ik heb enkele dagen geleden een van mijn assistenten uitgezonden die uit Engeland betrouwbaar nieuws moet overbrengen, maar ik denk dat hij niet naar Engeland zal gaan als het gerucht over de moord op de koning waar is.

Hertog Ulrich van Württemberg heeft Duitsland veel schrik aangejaagd, maar de storm is eerder geluwd dan men gedacht had. Hij heeft wat hij wilde, met toestemming van de keizer en van Ferdinand. Het probleem van de sekten grijpt dagelijks verder om zich heen. In Augsburg is op gezag van beide stadsraden aan alle katholieke predikers het zwijgen opgelegd; de zwinglianen hebben zich gevestigd in de kerken die onderhorig zijn aan de stadsraad; de mis en alle ceremoniën zijn afgeschaft. In drie kapittelkerken en in de kloosters zijn ze nog toegestaan, met uitzondering van de preek en het luiden van de klokken. Bijgevolg trekt de geestelijkheid weg, samen met veel zeer rijke burgers. De bisschop,[16.] een man die mij zeer dierbaar is, heeft zich uit de voeten gemaakt, naar men denkt om nooit meer terug te keren. De zwinglianen en de lutheranen doen nu alsof ze het eens zijn over het sacrament van de eucharistie, zodat ze sterker staan.

Neder-Duitsland wordt overspoeld door wederdopers zoals vroeger Egypte overspoeld werd door kikkers en sprinkhanen. Ze zouden het hele land hebben bedolven als men niet oplettend was geweest en hun een halt had toegeroepen. Veertig schepen zijn aangehouden; velen zijn onthoofd, sommigen verbrand, enkelen in de zee verdronken; het is een vervloekt slag mensen. Münster, de hoofdstad van Westfalen, wordt nog belegerd. In de stad zijn de wederdopers de baas. Wat voor bewind zij hebben gevestigd, kun je opmaken uit de notitie die ik je toestuur.[17.]

13. Thomas Cranmer.
14. Henry Stafford, zoon van Edward Stafford.
15. Dit geldt niet voor Stokesley; vgl. brief 2932.
16. Christoph von Stadion.
17. De notitie is niet bewaard gebleven. Erasmus had brief 2957 nog niet ontvangen en moet zich hebben gebaseerd op berichten van Konrad Heresbach of Johann von Vlatten.

Nog een andere soort ketters heeft de kop opgestoken. Ze beweren dat Christus alleen maar een mens was en dat de Heilige Geest geen substantie is, maar slechts de beweging van een vrome geest.[18] Deze ketterij lijkt te zijn ontsproten aan de theologie van de Sorbonne. Ze hebben een opzienbarend begin gemaakt; hoe het zal aflopen, weet ik niet. God zal, als hij zal willen, alles tot een goed einde brengen.

Je weet waarschijnlijk dat Béda, die tegen mij heeft geschreven, zich al geruime tijd in een bijzonder naargeestige gevangenis bevindt en daar, naar men denkt, altijd zal blijven, wegens ik weet niet wat voor uitlatingen of geschriften die de koning en diens zuster hebben gegriefd. Na hem is ook een ander vastgezet, maar dan in een gevangenis van een eerzamere soort. Zijn naam is Nicolas Le Clerc; of hij is vrijgelaten, weet ik niet. Gérard Roussel, die aan de Sorbonne voor ketter en lutheraan werd uitgemaakt, is bij rechterlijk vonnis vrijgelaten en heeft bovendien een bisdom verkregen. Als je je niets aantrekt van rondzwervende lieden, loof ik je wijsheid, want dagelijks hoor ik en verneem ik uit brieven wat voor streken zij hun vrienden leveren. Hermann von dem Busche, die ik nooit zelfs maar met een gebaar of een blik heb gekwetst, maar juist met vele diensten heb geholpen, is zodra hij Bazel had verlaten in Heidelberg met zoveel venijn tegen mij tekeergegaan alsof ik zijn moeder en zijn grootmoeder had vermoord. Hij heeft een dolzinnig boek geschreven dat hij aan ingewijden voorleest. Hetzelfde deed hij in Hessen, nadat hij gedwongen was Heidelberg te verlaten wegens zijn opruiende taal. Omdat hij ook de Hessenaren de keel uithing, verhuisde hij naar Münster. Waar hij nu is, weet ik niet. Agostino Steuco heeft als dank voor een vriendelijke aansporing een giftige brief uitgebracht die helemaal bij een monnik past, vol evidente leugens van begin tot eind. De franciscaan Nikolaus van Herborn,[19] commissaris benoorden de Alpen (een echte hoogwaardigheidsbekleder, zoals je hoort), heeft preken voor de vastentijd uitgebracht, een volkomen zouteloos werk, met geen ander doel dan mij een aantal stompzinnige beledigingen naar het hoofd te slingeren. Misschien zal ik hem met een brief van repliek dienen, als ik het hele werk te pakken krijg. Aan veel zaken van minder belang ga ik nu voorbij.

Om al deze dingen te verdragen is geen geringe hoeveelheid wijsbegeerte nodig, vooral omdat iemand die boeken schrijft, daarvoor niet alleen de han-

18. Waarschijnlijk een verwijzing naar de leer van Miguel Servet (1511-1553), die geen banden had met de Sorbonne.
19. Nikolaus Ferber.

den vrij moet hebben, maar ook over een wakkere geest moet beschikken. Maar het is dwaas van mij jou lastig te vallen met deze klachten. De smaakvolle, verstandige, welsprekende en vriendelijke brief van zijne excellentie de bisschop van Krakau[20.] was voor mij een grote troost. Iedereen antwoord geven gaat niet, maar ik ben in elk geval vervuld van erkentelijkheid en tot elke dienst bereid, als hij me iets zou opdragen. Ik zal Antonin schrijven. Doe zijne excellentie Krzycki mijn beleefde groeten. De heer Jan Łaski ben ik bijzonder genegen; voor hem heb ik geen nieuws om over te schrijven, want ik heb geantwoord op zijn laatste brief.[21.]

Doe de groeten aan de hooggeachte heer Sewerijn Boner, wiens zoon intussen in Bologna verblijft met Anselmus, die hierheen dreigt terug te komen na Brabant te hebben doorkruist. Spreek met geen woord over een beloning,[22.] ik ben er niet begerig naar. Ik beschouw die uiterlijkheden allang als zaken die mij niet toebehoren; ik zal ze immers weldra achterlaten. Jan van Campen is bij Aleandro in Venetië. Van alle kanten verschijnen boeken die door deze of gene geschreven zijn en die men niet geheel terzijde mag laten, om te voorkomen dat de drukkers sterven van de honger.

Er is een of andere Sileziër, Georg von Logau, die zichzelf voor een dichter en een ciceroniaan houdt; hij heeft tegen mijn *Ciceronianus* geschreven, maar op bijzonder zouteloze wijze. Het boekje is nog niet gedrukt, maar in Rome gaat het onder de mensen allang van hand tot hand, nu ook in Pavia. Ik zou willen dat het gedrukt werd, maar toch zal ik er niet op antwoorden.

Je krijgt een breedsprakige brief, maar tegen een zeer goede vriend praat ik er graag op los. Het ga je goed.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 22 augustus 1534

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

2962 *Van Viglius van Aytta*
Dülmen, 22 augustus 1534

Brief aan Erasmus van Rotterdam

Nu ik wederom, zeergeleerde Erasmus, de gelegenheid heb je te schrijven, wil ik die beslist niet voorbij laten gaan, ook al heb ik in mijn vorige brief,[1.]

20. Piotr Tomicki; dienst recentste bewaard gebleven brief is brief 2861.
21. Brief 2862, beantwoord met brief 2911.
22. Vermoedelijk voor de opdracht van de uitgave van Terentius aan de zoons van Boner; zie brief 2584.
1. Brief 2957.

waarin ik uitvoerig schreef over mijn omstandigheden en over de oorlog die hier tegen de wederdopers woedt, mijn vertelstof bijna helemaal verbruikt. Het ligt nog in de schoot der goden hoe het zal aflopen. Tot dusver hebben menselijke inspanningen in elk geval weinig opgeleverd. Onze vorsten hebben besloten de komende dagen een laatste kans te wagen en Münster, de vergaarbak van alle ketterij, met man en macht te bestormen. Als de wederdopers worden verslagen, hebben we enige hoop op rust, want het volk zal zich neerleggen bij de overwinning. En hoewel de boeren, die hier in hardvochtige onderworpenheid leven, en het volk overal uitkijken naar de vrijheid, heb ik toch de indruk dat zij zeer zijn verzwakt door de rampspoed van de huidige oorlog en denk ik dat zij, gebroken door de overwinning, de rust en de vrede met graagte zullen aanvaarden. Mochten zij als overwinnaars uit de bus komen, dan zal het met bijna heel Neder-Duitsland zijn gedaan.

Hoewel ik dit ook in mijn andere brief heb beschreven, herhaal ik dit nu liever dan dat ik erover zwijg, om gemakkelijker vergeving van je te krijgen voor de onderbreking van mijn plichten gedurende enige tijd. In het vervolg zal ik het zeker niet zover laten komen dat ik je om verontschuldiging moet vragen voor mijn stilzwijgen, als jij tenminste mijn brieven je gebruikelijke welwillendheid waard zult achten. Het ga je goed, en blijf Viglius rekenen tot jouw meest toegenegen en dienstwillige beschermelingen.

Dülmen in Westfalen, 22 augustus 1534

2963 *Aan Damião de Gois*
[Freiburg], 25 augustus [1534]

Erasmus van Rotterdam aan de Portugese edelman Damião de Gois, hartelijk gegroet

Het spijt me voor jou dat je reis niet naar wens verloopt. Er is niets dat Erasmus niet van harte voor je zou doen. Ik weet wat ik je verplicht ben. Als jouw Mattheus niet besmet is door de Franse schurft,[1] die ik altijd heb verafschuwd als de dood, staat heel mijn huis tot zijn beschikking. In het andere geval is het ook voor hem niet goed hier te verblijven, tenzij hij een eigen bediende heeft. Het zou het beste zijn dat hij tot zijn genezing bij een chirurgijn verblijft. Ik zal niet dulden dat hij geld tekortkomt. Hoe het ook zij, we zullen moeite doen voor een goede behandeling van zijn ziekte.

1. De syfilis.

Bijgaande twee brieven[2] zijn me toegestuurd door Thomas Blarer; doe hem de groeten in Konstanz, als je die stad aandoet. Hij is een rechtschapen man, lid van de stadsraad. Dat de brieven lange tijd onderweg zijn geweest, ligt aan degene aan wie Melanchthon ze had toevertrouwd. Ze zijn op 22 augustus bij mij aangekomen, vier dagen nadat jij was vertrokken. Ze zijn wellicht met verbroken zegel door vele handen gegaan, zoals wel vaker gebeurt. Aan mij zijn ze overhandigd door de stadsbode van Schaffhausen. Over je toekomstige woonruimte in Padua kan niemand je beter raad geven dan Anselmus Ephorinus, en misschien is hij wel bereid met jou naar Padua te gaan.

Vraag in Bologna na of Paolo Bombace nog leeft.[3] Het is het verstandigst over de sekten niets gunstigs en niets ongunstigs te zeggen, alsof die je niet interesseren en je er niets van begrijpt. Mensen kunnen op veel manieren hun gedachten verborgen houden. Het is niet zeer in jouw belang als er veel brieven heen en weer gaan tussen Melanchthon of Grynaeus en jou. Het ga je goed, beschermheer en vriend zonder weerga.

Daags na Sint-Bartholomeus

2964 *Van Giambattista Egnazio*
Venetië, 30 augustus 1534

Giambattista Egnazio aan Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

Er zijn zeer vele en bovendien zeer goede redenen waarom ik Sabinus in deze brief van mij met nadruk aanbeveel: omdat ik iedereen met Duits bloed onwillekeurig genegen ben, omdat hij jou met bijzondere toewijding en hoogachting vereert (wat voor mij zwaar weegt), en omdat hij zo bedreven is in de geesteswetenschappen en een zo hoogstaand karakter heeft dat ik meende hem niet te kunnen weigeren wat hij met aandrang van mij vroeg. Jij, die tijdens je leven door alle goede en geleerde mensen als om strijd wordt bemind en vereerd, bent werkelijk een gelukzalig man. Het is immers de grootste en mooiste vrucht van de deugd dat iemand zoveel toewijding en genegenheid toevalt tijdens zijn leven en niet pas na de dood - want op mijn genegenheid voor jou en die van jou voor mij zou ik uitvoeriger ingaan als ik niet werd weerhouden door de taak die ik op me heb genomen Sabinus aan te bevelen.

2. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven. De ene brief was van Melanchthon, de andere van diens ‘hospes’ (gast of gastheer).
3. Bombace was al in 1527 gestorven. Erasmus vernam dit pas in 1535 (brief 3018).

Welaan dan: als mijn indrukken me niet bedriegen, heeft de jongeman veel eigenschappen die ieders genegenheid voor hem kunnen opwekken. Om te beginnen een zeldzame schroomvalligheid, die voor zijn leeftijd als een bijzonder aanbevelenswaardige eigenschap geldt. Daarbij komt bescheidenheid, die vooral blijkt uit zijn gezichtsuitdrukking en uit wat hij zegt. Over zijn buitengewone toewijding aan de letteren in het algemeen en de dichtkunst in het bijzonder zal ik verder niet uitweiden: je kunt daarvan zelf de getuige in een komedie of veeleer de Attische getuige zijn.[1] Hij lijkt mij in elk geval daarin zozeer uit te blinken dat hij, hoewel Duitsland in de afgelopen jaren velen heeft voorgebracht die daarmee beroemd willen worden, werkelijke roem lijkt te kunnen verwerven, terwijl bijna alle anderen 'als schimmen ronddolen'.[2] Daarom moet jij, die als eerste de fakkel van de letteren voor de Duitsers hebt uitgedragen - met zoveel succes dat je alles van hen zou mogen verwachten, als hun gelukkige talenten niet door andere zaken in beslag waren genomen -, in elk geval deze overgebleven vonk zodanig koesteren dat die, aangewakkerd en bezield door jouw ademtocht, dat land van jou grote luister zal bijzetten, zodat het door deze tweede ster na jou (aangezien jij als eerste zoveel lof hebt geoogst) gesierd zal worden en zal schitteren. Het ga je goed, mijn zeer dierbare Erasmus.

Venetië, 30 augustus in het jaar 1534

2965 *Aan Guy Morillon*
Freiburg, 30 augustus 1534

Hartelijk gegroet. Aangezien ik in Spanje in jouw persoon een goede vriend heb, verbaast het me dat ik al enkele jaren lang door geen enkele brief op de hoogte word gebracht van wat daar voorvalt. Als je wilt weten hoe het Erasmus vergaat: ik ben verwikkeld in een zware en nauwelijks aflatende strijd tegen de ouderdom en zijn metgezellen, de voetjicht en de handjicht, of eerder nog de gegeneraliseerde jicht, en minder vaak en minder hevig tegen de nierstenen. Dat in Duitsland vrede heerst, hebben we te danken aan de inschikkelijkheid van de keizer, die liever een onrechtvaardige vrede wilde dan een rechtvaardige oorlog. Het probleem van de sekten verbreidt zich nog steeds en zal ons overstelpen als het niet wordt bedwongen. Duitsland is bedolven onder de wederdopers op dezelfde manier als Egypte eertijds onder

1. Zie *Adagia* 1206 en 725: een 'getuige in een komedie' is een getuige zonder waarde, een 'Attische getuige' een getuige die geloofwaardig is.
2. Ovidius, *Metamorphosae* IV, 443.

de kikkers en de sprinkhanen; ze zijn een bezeten en vervloekt slag mensen. Ze zijn binnengeslopen onder het mom van vroomheid, maar het zal uitlopen op een algemene rooftocht. En, wat een onheilspellend voorteken lijkt: hoewel zij absurde, om niet te zeggen onmogelijke leerstellingen verkondigen en onaangename regels voorschrijven, wordt het volk niettemin door een noodlottige begeerte, of eerder nog door de ingeving van een kwade demon, tot die sekte aangetrokken.

Uit de hoogte lacht Pierre Barbier me nu vierkant uit. Tot dusver wrong hij zich in allerlei bochten, maar verklaarde hij te willen betalen; in zijn laatste brief[1] schreef hij dat hij geld gegeven had zolang hij kon en het nu niet langer kon doen. Ik verdenk hem ervan dat hij het document in zijn voordeel heeft veranderd. Behalve zijn eerdere schulden heeft hij inmiddels meer dan vijf jaar lang 130 Franse ponden per jaar van mijn geld ingehouden. Hoe ik dat monster moet aanpakken, heb ik nog niet bepaald. Ik schaam me ervoor ruzie te maken met een vriend.

Vives schrijft[2] dat Juan Vergara samen met zijn broer Tovar en een aantal andere verdienstelijke geleerden in de gevangenis zit. Het is jullie bekend, denk ik, dat de geleerdste drie mannen van heel Engeland in de gevangenis zitten: de bisschop van Rochester,[3] de bisschop van Londen[4] en Thomas More, een vriend zoals ik nooit een tweede heb gehad. Het ga je goed.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 30 augustus 1534

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

Aan de hooggeachte heer Guy Morillon, secretaris van de keizer. In Spanje

2966 *Van Ambrosius Pelargus*
Trier, 1 september 1534

Ambrosius Pelargus aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Al dertien maanden lang, allervriendelijkste Erasmus, heb ik je geen brief gestuurd, waarvoor geen andere reden bestaat dan mijn onzekerheid of je nog in Freiburg woont dan wel, zoals het gerucht gaat, naar Bazel bent teruggekeerd. Ik ben nog steeds niet volledig naar Trier verhuisd, maar ik leef hier als in een andere wereld. Trier is trouwens een stad van een eerbiedwaardige

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Zie brief 2932.
3. John Fisher.
4. John Stokesley, die in werkelijkheid niet gevangen zat; zie brief 2932.

en bewonderenswaardige ouderdom. Het klimaat is bijzonder aantrekkelijk en ik merk dat het geschikter is voor mijn broze lichaam dan dat van Freiburg. Ik kan nauwelijks onder woorden brengen hoezeer de plaatselijke bevolking me bevalt; eerlijker mensen bestaan er bijna niet. Als ik hier word vastgehouden, 'door een aangename voetboei'[1] gekluisterd, hoop ik dat ik een trouwe medewerker van Christus zal worden en mij naarstig voor hem zal inspannen. De stad wordt nagenoeg omringd door dichtbij oprijzende bergen, deels in cultuur gebracht en deels met bossen overdekt, en nergens is er een vrij uitzicht. Ceres en Bacchus genieten hier een overvloedige vruchtbaarheid. De Moezelwijnen zijn dan ook voortreffelijk, zonder twijfel vergelijkbaar met Rijnwijn en soms zelfs beter. Behalve snoeken en baarzen bevat de Moezel bijna geen vissen van een betere soort. Maar de markt biedt schapen-, rund-, kalfs-, rams- en varkensvlees in overvloed, dat bij mij ten zeerste in de smaak valt. Het land is rijk aan alle soorten gewassen. Het staat hier vol met knolrapen, erwten, komkommers, pompoenen, augurken en kikkererwten. Ik eet mijn uien niet alleen, maar snuif ze ook op, om dat spreekwoord te gebruiken.[2] Maar de voornaamste lekkernij van de mensen hier zijn bonen. Deze voedselsoort is hier zeer goedkoop. Hiermee vullen ze hun buik tot barstens toe. Ze zeggen dat het eten van bonen tegen alle soorten ziekten helpt. Vandaar dat hier voor artsen niets te doen valt. Ze beweren zelfs dat er in bonen iets goddelijks zit. Want met bonen kiezen ze ook koningen en maken ze die zelfs, tijdens Driekoningen. Ik ben vastbesloten voortaan een pythagoreïsch leven te leiden, dat wil zeggen volledig van bonen af te zien. Want in de tijd dat ik hier woon, heb ik intussen zoveel bonen verorberd dat ik het gevaar loop helemaal in een boon te veranderen.

Er is hier een universiteit, weliswaar van geringe faam, maar ze kan met weinig moeite weer tot bloei worden gebracht. In elk geval begunstigt de vorst van Trier[3] de waardevolle studies ten zeerste en is hij er volop mee bezig de wetenschap in Trier weer op peil te brengen. Hij doet dit uit eigen beweging, zonder dat iemand hem daartoe aanzet; wat denk je dan niet dat hij zou doen als jij, zoals men zegt, een dravend paard de sporen geeft?[4] Geloof mij: je zou iets doen waarvoor alle geleerden buitengewoon dankbaar zouden zijn. Want er heerst algemeen goede hoop dat de inspanningen van de vorst voor onze universiteit gunstige gevolgen zullen hebben. In al mijn gebeden vraag ik erom door jou bij hem te worden aanbevolen, ook al heeft hij allang genegenheid voor mij opgevat. Je zou dit met een beknopte brief

1. Horatius, *Odae* I, 33, 14.
2. *Adagia* 2138.
3. Johann III van Metzenhausen.
4. *Adagia* 146.

kunnen doen. Zijn naam is Johann. Hij is een man met een beschaafd voorkomen en van een ronduit heroïsche gestalte, minzaam en welgemoed, met een scherpe geest en een rustig, zachtaardig karakter. Je zou zeggen dat hij een tweede Salomo was, zo vredelievend is hij. Want in zijn onwankelbare grootheid van geest heeft hij het onder druk van de omstandigheden niet gemakkelijk. Ik kan nauwelijks onder woorden brengen hoe hij op alle mogelijke manieren (want hij is een bezonnen man) de belangen van de staat dient, en hoe fraai hij, zoals men zegt, het Sparta opluistert dat hij verkregen heeft.[5] Want het machtsgebied dat hem door Gods wil ten deel is gevallen, maakt hij aldoor schitterender en welvarender. Hij herstelt de kastelen die zijn voorgangers in hun nalatigheid hebben verwaarloosd en verfraait ze met prachtige bouwwerken.

Overigens is het mijn grote wens, allerbeste Erasmus, dat je ons de Septuagint, die door een of andere onbekende op zeer ongelukkige wijze is vertaald, zult schenken in het Latijn. Al weet ik al wat je zult antwoorden, namelijk dat je je hebt voorgenomen na een Ilias van zware lasten eervol ontslag te nemen. Ik weet maar al te goed, zeergeleerde Erasmus, dat jij je eervolle ontslag allang hebt verdiend. Maar het zal je niet eerder worden gegeven dan nadat je de laatste hand hebt gelegd aan dit heilige werk. Want tot het zover is, zal ik je aansporen en er zelfs op aandringen te volbrengen wat iedereen wenst die de heilige letteren liefheeft. Alle geleerden die ik hier tegenkom, zijn zeer op je gesteld. In de eerste plaats wel de arts Simon,[6] een buitengewoon ontwikkeld en vriendelijk man, wiens achternaam me op het ogenblik niet te binnen wil schieten. Omdat hij jou ten zeerste is toegenegen heeft hij ook met mij nauwe vriendschapsbanden aangeknoopt. Het ga je goed, Erasmus naar wie ik zo verlang, en zorg er vooral voor dat, mocht het mij niet gegeven zijn naar Freiburg terug te keren, brieven van jou hierheen snellen. Breng mijn groeten over aan onze gemeenschappelijke vrienden Baer en Glareanus. Ondersteun met jouw weldaden de arme, maar God zeer welgevallige meisjes die vroeger aan mijn zorgen waren toevertrouwd. Ik weet dat niets van wat je aan hen besteedt, voor jou verloren zal gaan. Nogmaals vaarwel.

Trier, 1534. 1 september

5. *Adagia* 1401.
6. Simon Riquinus.

2966a *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 2 september 1534

In de uitgave van Allen is een ongedateerde versie van deze brief opgenomen onder nummer 2931. Een gedateerde en sterk afwijkende versie is nadien ontdekt en uitgegeven in Alfred Hartmann, *Die Amerbachkorrespondenz*, deel 4 (Bazel, 1953), nummer 1855. De vertaling volgt deze laatste tekst.

Hartelijk gegroet. Omstreeks deze beurs verwachtte ik een brief van Sadoleto, maar ik ben in mijn hoop bedrogen. Ik zou ook zelf bijna gaan denken dat hij aanstoot heeft genomen aan jouw vriendelijke aansporing, ware het niet dat zowel de aan iedereen bekende oprechtheid van de man als het feit dat hij zo nadrukkelijk jouw oordeel heeft gevraagd, mij geen enkele reden geeft bij voorbaat een dergelijke verdenking te koesteren. Ik wijt daarom alles aan de onbetrouwbaarheid en de slordigheid van de boden die dikwijls brieven van goede mensen slecht behandelen, om nog te zwijgen van het drietalencollege dat hij, naar sommige mensen verkondigen, nu in Carpentras opricht.[1.] Hij zal, denk ik, binnenkort zijn langdurig stilzwijgen goedmaken en met zijn zeergeleerde brief elke verdenking, als die opgekomen mocht zijn, bij de wortel wegenemen.

Van Sigismund[2.] heb ik begrepen dat je in goede gezondheid verkeert, wat voor mij bijzonder aangenaam was om te horen. Christus geve dat je zo lang mogelijk kunt beschikken over de best denkbare gezondheid. Voor de vriendelijkheid waarmee je mij voortdurend op vele manieren je genegenheid toont, zeg ik je dank, en wel allerhartelijkst. Een voorbeeld daarvan heb je opnieuw gegeven toen je mij laatst een gesprek met jou waard hebt geacht en gastrecht [hebt verleend]. Wat zou ik graag ooit iemand zijn die hetzelfde kan doen. De wil daartoe ontbreekt nooit, God sta me bij. Als ik dat niet in werkelijkheid met daden kan volbrengen, omdat jij zo groot bent dat mijn pogingen daartoe ontoereikend zijn, verdient de poging toch lof, aangezien het ook in belangrijke zaken voldoende is tenminste te hebben gewild, zoals de dichter zegt.[3.]

Deze jongen ben ik door een gelukkig toeval tegen het lijf gelopen toen ik het huis van Hieronymus[4.] binnenging. Ik wilde niet laten gebeuren dat hij zou vertrekken zonder een brief van mij die mijn gevoelens voor je uitdrukt, al ben ik vol goede hoop dat jij geen enkele twijfel hebt aan mijn achting jegens jou.

Het ga je goed, hooggeachte Erasmus. Te Bazel, 2 september in het jaar 1534

1. Als dit plan al heeft bestaan, is het niet verwezenlijkt.
2. Sigismund Gelenius.
3. Propertius, *Elegiae* II, 10, 6 (*Adagia* 1755).
4. Hieronymus Froben.

2967 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 16 september 1534

De hierbij ingesloten brief,[1.] hooggeachte Erasmus, heeft Grynaeus mij toevertrouwd om aan je door te sturen; hij zegt dat hij die uit Frankrijk heeft gekregen, in een omslag waarin ook een brief zat die voor hem was bestemd. Ik hoop dat het je uitstekend vergaat, ook wat betreft je gezondheid, mijn weergaloze beschermheer en leermeester.

Bazel, 16 september in het jaar 1534, in haast

Onlangs heb ik een brief gekregen van Alciati waarin hij de wens uit op alle manieren bij jou te worden aanbevolen. Hij voegt eraan toe dat er daar geen ander nieuws is, behalve dat de Spaanse soldaten na afloop van de strijd tegen de Turken in Koroni zijn teruggekeerd naar Milaan of naar degenen die hun soldij betalen, en dat kardinaal de' Medici,[2.] na zijn rode hoed te hebben afgezet, iets heeft ondernomen dat niet zonder precedent is, zoals de juristen zeggen, door de weduwe van de hertog van Camerino[3.] tot vrouw te nemen.

2968 *Aan Johann III von Metzenhausen*
Freiburg, 27 september 1534

Aan de hoogwaardige vader in Christus en vermaarde vorst heer Johann, aartsbisschop van Trier, keurvorst van het Heilige Roomse Rijk en hooggeacht aartskanselier voor Bourgondië, zijn zeer te eerbiedigen heer, hartelijk gegroet

Als het weinig beschaafd mocht lijken dat ik, als onbekende, met mijn brief een beroep doe op uwe hoogwaardige excellentie, weest u er dan van overtuigd dat mijn gebrek aan beschaving uit mijn toewijding aan de beschaving voortkomt. De arts Konrad Nyder uit Eppingen die deze brief overhandigt, heeft uw gunst nodig. Hij heeft zich in Koblenz gevestigd, een vrouw gehuwd en kinderen gekregen. Vier jaar lang heeft hij daar, niet zonder roem te

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Ippolito de' Medici.
3. Caterina Cibo, weduwe van Giovanni Maria da Varano. Het huwelijk vond in werkelijkheid niet plaats.

verwerven, de geneeskunst uitgeoefend. Maar door toedoen van zijn rivalen is hij uit zijn positie verdreven, om geen andere reden dan dat hij de doctorstitel nog niet had verworven die hij nu uit Italië meebrengt. Tevoren was ik niet met hem bekend, maar zo te zien is hij een bescheiden, kundig en eerlijk man. Over zijn geleerdheid wordt uitvoerig getuigenis afgelegd door de brieven van twee artsen: Manardo, zonder meer de geleerdste arts van onze tijd, en Anselmus Ephorinus. Naar ik hoor, koestert u met buitengewone trouwhartigheid mannen die zich aanbevelen door hun geleerdheid en kunde (het verheugt me dat onze vriend Ambrosius Pelargus een van hen is) en als u Nyder aan hen zou toevoegen, zou u niets nieuws doen, maar handelen naar uw gewoonte. Hij vraagt alleen in zijn vroegere positie te worden hersteld als er in Koblenz een plaats vrij is voor een gesalarieerde arts. Het salaris is mager, namelijk zestig gulden, maar daarmee zal hij genoegen nemen. Als uwe excellentie mij iets zal bevelen, zult u in mij een dienaar aantreffen die tot elke gehoorzaamheid bereid is. Ik bid dat God u in alles behoedt en zegent.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, 27 september 1534

Erasmus van Rotterdam, met zijn door jicht geplaagde hand

2969 *Van Jean de Pins*
[Toulouse, ca. oktober 1534]

Aan Erasmus van Rotterdam

Onlangs heb ik uw bijzonder aardige brief[1] nog weer eens gelezen enzovoort. Ik zou willen dat u ervoor zorgt dat mijn Josephus,[2] die ik enkele jaren geleden op uw verzoek naar Froben heb gestuurd, naar mij wordt teruggezonden als hij er genoegzaam gebruik van heeft gemaakt. Zo niet, dan zal ik om uwentwil nog even wachten zolang hij er zijn voordeel mee doet, ongeacht het ongemak dat ik daarvan ondervind. Het ga u goed.

Uw eer en faam altijd ten zeerste toegedaan en genegen,

De Pins, bisschop van Rieux

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Een manuscript met teksten van Flavius Josephus.

2970 *Aan Philipp Melanchthon*
Freiburg, 6 oktober 1534

Erasmus van Rotterdam aan Philipp Melanchthon, hartelijk gegroet

Jouw brief[1] en die van je gast[2] hebben mij pas laat bereikt door de onachtzaamheid van degene aan wie je die had toevertrouwd. Damião de Gois was al vier dagen hiervandaan vertrokken maar stuurde even later een van zijn assistenten,[3] die in Baden ziek was geworden, van de reis naar ons terug, samen met iemand uit Savoie die was ingehuurd om hem te begeleiden. Via de laatste, die spoedig terugkeerde, stuurde ik Damião de brief van jou en je gast door. Maar nadat hij nog maar juist was vertrokken, keerde Damião zelf terug uit bezorgdheid voor zijn assistent. Aan hem gaf ik jouw brief[4] aan mij, waaruit hij de hele zaak begreep. Nadat hij weer van ons was weggegaan, kreeg hij in Schaffhausen van de genoemde man uit Savoie jouw brief; nadien heb ik geen enkele brief van hem gekregen, maar ik denk dat hij inmiddels in Italië is.

Giambattista Egnazio heeft Georgius Sabinus, die je deze brief bezorgt, in een zorgvuldig geredigeerde brief zo aangeprezen dat hij nooit eerder over enig onderwerp met meer nauwgezetheid heeft geschreven. De jongeman geeft inderdaad blijk van hoogstaande gaven wat betreft karakter en talent, zodat verwacht mag worden dat hij eens een groot sieraad voor Duitsland zal zijn.

Over Luther zal ik nu niets schrijven, behalve dat het me verbaast dat hij op instigatie van Amsdorf, naar ik hoor een weinig ontwikkeld en dwaas man, zo tegen mij van leer is getrokken, en dat hij me zaken voor de voeten werpt waarvan - ook zonder dat ik iets heb geantwoord - uit mijn geschriften blijkt dat ze volstrekt ongegrond zijn. Het ontbrak me niet aan pijlen op mijn boog en evenmin aan mensen die me aanmoedigden zeer scherp te antwoorden, maar ik wilde liever doen wat de goedkeuring van goede en geleerde mensen verdient. Die brief van hem heeft mijn reputatie niet geschaad; in hoeverre die zijn zaak ten goede is gekomen, weet ik niet. Ambrosius Pelargus heeft een boek tegen de wederdopers geschreven[5] waarin hij dikwijls uithaalt naar Luther en jou, met vermelding van jullie namen, op nogal venij-

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Het is niet bekend om wie het gaat.
3. Matteüs; zie brief 2963.
4. Deze brief, die voornamelijk over Damião moet zijn gegaan, is niet bewaard gebleven.
5. *Adversus Anabaptistarum errores aliquot liber unus quo simul traducuntur istiusmodi errorum autores et patroni*, uitgegeven in *Opuscula nunc primum excusa* (Keulen, 1534).

nige wijze; ook mij valt hij af en toe aan, maar op een gematigder toon en zonder me te noemen.

Van jouw commentaren op Paulus[6.] heb ik drie exemplaren gekocht. Het eerste heb ik aan de bisschop van Augsburg[7.] gestuurd, het tweede aan Sadoleto, de bisschop van Carpentras; het derde heb ik voor mezelf gehouden. Wat ik ervan vind, laat ik je misschien een andere keer weten.[8.] Het ga je goed.

Freiburg, 6 oktober van het jaar 1534

2971 *Aan Jacopo Sadoleto*
Freiburg, 31 oktober 1534

Deze brief is bewaard gebleven in een kopie van Erasmus' assistent Gilbert Cousin, bestemd voor Bonifacius Amerbach. Aan deze kopie voegde Cousin een postscriptum voor Amerbach toe.

Hartelijk gegroet. Over jouw langdurig stilzwijgen heb ik me op diverse manieren zorgen gemaakt. Eerst vreesde ik dat je tijdens de bijeenkomst in Marseille[1.] iets had opgelopen dat schadelijk was voor je gezondheid, want naar ik hoor, ben je een man die zeer sober leeft en nadert je lichaam hoe dan ook de ouderdom. Na verloop van tijd begon aan mij de vrees te knagen dat de welwillendheid die je vanouds voor me koestert, naar aanleiding van het een of ander was bekoeld. Maar zo ongaarne als ik die bange gevoelens toeliet, zo beslist ontkende Bonfacius dat die op hun plaats konden zijn jegens een ongelofelijk minzaam en bijzonder standvastig man.[2.]

Niettemin ging ik zorgvuldig bij mijzelf na of ik het misschien in mijn onachtzaamheid verdiend had dat je anders tegenover mij was komen te staan dan voorheen. Ik zag in hoe ongepast het was dat Sadolet werd vermaand door Erasmus, dat wil zeggen, Minerva door een zwijn, zoals het spreekwoord

6. *Commentarii in Epistolam Pauli ad Romanos* (Wittenberg, 1532).
7. Christoph von Stadion.
8. Zie brieven 2828 en 2971 voor Erasmus' negatieve opinie.
1. Het huwelijk van Hendrik van Frankrijk (de latere koning Hendrik II) en Catherina de' Medici op 28 oktober 1533.
2. Zie brieven 2930-2931.

luidt.[3] Maar tot die vermetelheid werd ik door jouw aanmoediging gedreven, zodat het, ook als ik mijn plicht niet op de juiste manier zou hebben vervuld, toch redelijk zou zijn mijn gehoorzaamheid te billijken en, wat mijn fout betreft, jouzelf te vergeven. Ik heb je overeenkomstig mijn karakter eerlijk terechtgewezen, maar volgens mij niet op een onbehouwen manier, omdat ik jou weer tot beoordelaar maakte van mijn hele beoordeling. Bovendien, zelfs als er iets zou zijn gezegd (of liever gezegd, mij ontviel) dat gemeenzamer was dan zou mogen, hoopte ik toch dat jij dit, redelijk als je bent, als ongeschreven zou beschouwen, aangezien behalve jou en mij geen sterveling die aantekeningen onder ogen heeft gehad, zelfs Bonifacius niet. In die hoop verkeer ik ook vandaag nog.

Ik heb je de commentaren van Melanchtchon[4] toegezonden, niet omdat je daaraan een voorbeeld zou moeten nemen (want nergens verdraait hij de Schrift nog erger, hoezeer hij ook een buitengewone trouwhartigheid belijdt), maar aangezien hij verschillende opvattingen van allerlei geleerden vermeldt, wist ik dat jij daaruit in je wijsheid datgene kon plukken wat bijdraagt aan het begrip van de geest van Paulus. Een wijze wordt immers wijzer door elke gelegenheid die zich aandient, zoals de Spreuken van de Hebreeërs verkondigen.[5]

Van tijd tot tijd kwam de gedachte in me op aan wat boze tongen al niet vermogen, die tegenwoordig, zoals we zien, over een ongehoorde vrijheid beschikken. Met dergelijke gedachten heeft het uitblijven van jouw brieven mij aldoor gekweld. Als je zo vriendelijk zou willen zijn die last van me weg te nemen, zou je iets doen dat jouw vriendelijke natuur waardig is en mij in de hoogste mate welkom zou zijn. Het ga je goed.

Te Freiburg im Breisgau, 31 oktober 1534
Erasmus van Rotterdam

Hartelijk gegroet. Mijn heer heeft me opgedragen u bijgaande drie brieven[6] toe te sturen, met de bedoeling dat u ze doorstuurt zodra zich een betrouwbare bode aandient die op weg gaat naar degenen aan wie de brieven zijn geadresseerd. Want aan nieuws om u nu over te schrijven heb ik niets anders dan dat op 12 oktober kardinaal Farnese in Rome tot paus is verkozen, onder de naam Paulus III. Naar men zegt is hij een edelman, ontwikkeld en gesteld op geleerden, met een sober en filosofisch karakter. Hij is een Italiaan en men

3. *Adagia* 40.
4. *Commentarii in Epistolam Pauli ad Romanos* (Wittenberg, 1532).
5. Vgl. Spreuken 9:8-9.
6. Het origineel van brief 2971 en niet bewaard gebleven brieven voor Alciati en Hoxwier.

schrijft dat hij op de hand is van de Fransen. Verder wordt er geschreven dat Alvise Gritti, die in Hongarije was aangekomen om in naam van de Turken vrede te sluiten, door de Szeklers en de Hongaren is gevangengenomen en onthoofd. God weet wat de Turken hierom tegen de christenen zullen ondernemen. Het ga u goed.

Gegeven op 4 november 1534, voor de vuist weg

Uw meest toegewijde dienaar,

Gilbert Cousin

Heer Erasmus was vanwege de jicht verhinderd te schrijven.

Aan de hooggeachte, hooggeleerde heer Bonifacius Amerbach, vermaard hoogleraar in de rechten, zijn zeer geëerde heer en leermeester. Te Bazel

2972 *Van Bonifacius Amerbach*
[Bazel, november 1534]

Hartelijk gegroet. Je brief aan Sadoleto[1] heb ik toevertrouwd aan een bediende van Konrad[2] die morgen naar Lyon vertrekt, zodat die daarvandaan naar de bisschop van Carpentras wordt overgebracht door de zorgen van Michel Parmentier, een drukker ter plaatse, die tot nog toe blijk heeft gegeven van betrouwbaarheid in het heen en weer zenden van brieven. Ik hoop elke dag dat zich ook een gelegenheid zal aandienen de brieven die je aan Alciati en Hoxwier hebt geschreven, naar Pavia te sturen. Verder valt me nu niets te binnen dat het waard is te schrijven. Ik denk dat ik niets hoef te herhalen ten aanzien van mijn dienstvaardigheid en mijn voortdurende toewijding aan jou, zodat ik niet 'hetzelfde met dezelfde woorden'[3] te horen krijg, of door veelvuldige herhalingen de verdenking van onbetrouwbaarheid op me laad. Zorg alsjeblieft goed voor je gezondheid en weet dat mij geen vrolijker of wenselijker bericht kan bereiken dan dat het goed met je gaat. Ik hoop dat alles naar wens gaat en wens je de best denkbare gezondheid toe en. Hoe ze in Straatsburg de zaak van de eucharistie hebben geregeld, heb je denkelijk al vernomen uit het verweerschrift van Bucer tegen de bisschop van Avranches.[4]

1. Brief 2971.
2. Konrad Joham.
3. *Adagia* 489.
4. *Defensio doctrinae christianae adversus axioma catholicum, id est criminationem R.P. Roberti episcopi Abrincensis* (Straatsburg, 1534); zie ook brief 3127. De bisschop is Robert Céneau.

2973 *Van Jacopo Sadoleto*
Carpentras, 1 november 1534

Jacopo Sadoleto, bisschop van Carpentras, aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

Al lange tijd heb ik niets over je vernomen, zelfs niet bij gerucht. Als je in dezelfde omgeving verblijft als gewoonlijk en je gezondheid goed is, zoals ik stellig wens en hoop, verbaast me dit toch enigszins, want voor iemand die zo beroemd is en zoveel schrijft is zo'n stilte ongebruikelijk. We hebben inderdaad na dat boek van jou over de kerkelijke eendracht niets anders ontvangen dat door Erasmus was geschreven. Daarom is bij ons het vermoeden opgekomen dat je ofwel misschien problemen hebt met je gezondheid, ofwel naar je landgenoten in de Nederlanden bent vertrokken. Want in de brief die je me het laatst hebt geschreven,[1.] leek je erop te zinspelen dat je dit van plan was. Als het zo is, beste Erasmus, breng me dan alsjeblieft op de hoogte van jouw hele situatie, want ik verkeer in onzekerheid zolang ik geen onbetwijfelbaar bericht over je heb; jouw welzijn en rust gaan mij immers bijzonder ter harte.

De fortuin heeft ons niet gegeven dat wij in dezelfde omgeving wonen, wat volgens mij voor ons beiden bijzonder gewenst was geweest, in elk geval voor mij. Ik had dan immers al mijn opvattingen en gedachten openhartiger en duidelijker voor je kunnen uiteenzetten. Maar nu dit zich niet heeft voorgedaan en wij niet op gedane zaken moeten terugkomen, zoals het heet,[2.] heeft de deugd ons in elk geval harten gegeven die overeenstemmen in hun genegenheid. Daarin overtref je mij ruimschoots, maar mijn taak is groter, omdat ik een zeer groot man vereer en bemin. Ik vraag je dan ook met klem bij gelegenheid te schrijven over alles wat je aangaat, als aan een man die jou bij uitstek de meest vriendschappelijke gevoelens toedraagt.

Mijn commentaren op Paulus zijn voltooid; ik denk er dan ook over ze binnenkort uit te geven.[3.] Hierbij ben ik ten zeerste geholpen door die correcties van je, die je in het eerste boek hebt aangebracht. Ik zou willen dat je dat ook voor de andere boeken had gedaan, dat zou me buitengewoon van pas zijn gekomen. Maar door ons te scheiden heeft de fortuin me velerlei gro-

1. De meest recente bewaard gebleven brief van Erasmus aan Sadoleto vóór brief 2971 is brief 2611, maar Erasmus had nadien nog andere brieven verstuurd (zie brieven 2788 en 2972).
2. *Adagia* 370.
3. Zie brief 2816, noot 2.

te genoegens onthouden; we kunnen ons echter niet tegen haar verzetten, want zij breekt en verzwakt de grootste krachten, die van mij al helemaal. Maar wat dit betreft, beste Erasmus, kun je zien hoe traag en machteloos mijn geest is; als een Callipedes[4.] ben ik na lang rennen nauwelijks een el vooruitgekomen, zodat je ook daardoor meer genoegen zult ontlenen aan jouw ongelofelijke ijver en werkkracht.

Maar nu genoeg hierover. Jou verzoek ik, mijn dierbare en allerbeste Erasmus, de genegenheid die je voor me hebt opgevat standvastig en voor altijd te bewaren. Het ga je goed.

Carpentras, 1 november 1534

2974 *Van Pierre du Chastel*
Metz, 4 november 1534

Gegroet. Ik zou me ervoor schamen en het zelfs niet aandurven, hooggeachte heer, tegenover u terug te vallen op mijn oude manieren en mijn vroegere gewoonte te schrijven, als u mij niet altijd iemand had geleken aan wiens inschikkelijkheid nooit hoeft te worden gewanhoopt (vooral niet door een man die zich betert) en van wie ik denk dat hij bijna uit eigen beweging vergeving schenkt. Hier komt nog bij dat de zaak zelf er in zekere zin voor zorgt dat er ruimte voor een verontschuldiging moet zijn.

Ik zal openlijk spreken en niet langer langs omwegen. Ik kan niet voorbijgaan aan wat, als het geen nalatigheid is, dan toch zeker mijn onbeschaamdheid moet heten, namelijk dat ik bijna anderhalf jaar lang zo krankzinnig en lui ben geweest dat ik noch in brieven, noch in woorden, noch door enig ander dienstbetoon heb laten blijken dat ik uw assistent ben geweest. Maar als dit in een uiteenzetting moet worden toegelicht, zal dit een langere brief van mij vergen, of zal ik het persoonlijk vertellen aan degene aan wie ik, als er sprake is van enig verzuim, dit alles zal opbiechten. Ik ben helemaal niet afkerig van Freiburg, maar durf toch niets met zekerheid te beloven, om te voorkomen dat ik me, als het geen doorgang zou vinden, zou beladen met de schande van lichtzinnigheid en zelfs van onbetrouwbaarheid. Ik sta al op het punt uit te vliegen en in Leuven wordt mij een nest aangeboden. Als dit gebeurt, zal ik voortaan beter op mijn verplichtingen letten dan ik gewoon was. Italië lacht me zeer toe, als daar tenminste geen ernstiger onrust ontstaat, al lijkt mij dat de nieuwe toestand hier tot van alles kan leiden. Waar ter wereld ik me ook zal bevinden, ik zal altijd iemand zijn aan wie u met het

4. *Adagia* 543.

volste recht opdrachten kunt geven en die u werkelijk de uwe kunt noemen. Moge de goede en almachtige God uwe hoogheid lang en in goede gezondheid voor ons bewaren. Het ga u goed, hooggeachte heer.

Metz, 4 november 1534

De gehoorzaamste van al de uwen, Pierre du Chastel

2975 *Van Pietro Bembo*
Padua, 11 november 1534

Pietro Bembo aan Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

Twee brieven heb ik van je gekregen. De ene[1] enige tijd geleden, waarin je de zorg en de nauwgezetheid van de Frobens onder mijn aandacht brengt, alsook hun verzoek met betrekking tot het drukken van de boeken van Livius; omdat ik hun had teruggeschreven (ze hadden me namelijk zelf geschreven) heb ik de beantwoording van jouw brief uitgesteld. De andere[2] heb ik nog maar juist ontvangen; op de eerste bladzijde daarvan verontschuldig jij je voor jouw aanbeveling van de Frobens en op de volgende vraag je me de Portugees Damião die naar Padua komt, behulpzaam te zijn bij de studie van de letteren. Ik heb met genoegen met hem kennisgemaakt, want hij beschikt zonder meer, zoals jij schrijft, en zoals ik uit twee ontmoetingen en gesprekken met hem heb afgeleid, over een voortreffelijk karakter en alle denkbare welgemanierdheid en vriendelijkheid. Ik geloof daarom dat ik baat heb gehad bij jouw brief, want je hebt ervoor gezorgd dat ik een bijzondere jongeman heb leren kennen. Ik heb hem toen met genoegen mijn diensten aangeboden en hem verzocht van alles wat ik heb en van mijzelf naar goeddunken gebruik te maken. Maar dat heeft de zeer bescheiden man tot nog toe niet gedaan. Hij heeft zelfs een huis gehuurd zonder dat ik het wist, maar het is een heel behoorlijk huis.

Over het excuus dat, zoals ik zei, het andere onderdeel was van je latere brief, zal ik niets zeggen, behalve dat je al te terughoudend en bedeesd bent in de verwachtingen die je van me hebt. Ik zou willen dat je met meer vertrouwen en in ruimere mate alle diensten van me verwacht die een innig bevriende man behoort te leveren, en ik verzoek je met nadruk dit in je hoofd te prenten. De Frobens, om ten slotte antwoord te geven op jouw eerdere brief, heb ik niet van dienst kunnen zijn. Ik had namelijk geen enkel manu-

1. Brief 2925.
2. Brief 2958.

script van de boeken van Livius dat niet minder deugdelijk was dan de manuscripten die door Aldo zijn gedrukt[3.] en die in ieders handen zijn. Maar ik twijfel er niet aan dat zij je van de hele zaak op de hoogte hebben gesteld.

Dit heb ik eigenhandig geschreven, om je in enig opzicht een wederdienst te bewijzen, jij die op allervriendelijkste wijze jouw brieven aan mij altijd eigenhandig opstelt. Zorg goed voor je gezondheid, die naar ik hoor zeer zwak is, en blijf ons beminnen. Het ga je goed.

11 november 1534. Te Padua

2976 *Aan Jean de Pins*
Freiburg, 13 november 1534

Aan Jean de Pins, bisschop van Rieux, van Erasmus, hartelijk gegroet

Dat u uw vroegere welwillendheid jegens mij standvastig bewaart, hooggeachte bisschop, is iets waar ik bijzonder dankbaar voor ben, zoals het hoort. Door verscheidene ongemakken wordt mijn verdraagzaamheid op de proef gesteld. Luther heeft een ronduit dolzinnige brief tegen mij geschreven, met zulke onbetamelijke leugens dat zelfs de meest overtuigde lutheranen er niets van moeten hebben. Hij dreigt met nog ergere dingen. De franciscaan Nikolaus van Herborn,[1.] commissaris-generaal benoorden de Alpen, heeft preken voor de vastentijd uitgegeven met geen andere bedoeling dan de gruwelijkste beledigingen over mij uit te storten. Er zijn mensen die de tegen mij gerichte smaadschriften voorlezen, maar alleen onder de ingewijden, tot wier getal ook von dem Busche behoorde, die onlangs gestorven is. Niet het geringste deel van mijn ergernissen is afkomstig van mijn assistenten. Ik heb tot voor kort een misdadige adder aan mijn borst gekoesterd,[2.] in de veronderstelling dat ik een betrouwbare dienaar had. Hij zou me doden als hij dat ongestraft kon doen. Hierbij komt de ouderdom die me dagelijks zwaarder valt en die me al te dikwijls kwelt met hand- en voetjicht. Maar zo is het beschikt. Tegen het noodlot strijden zelfs de goden niet.[3.]

3. De uitgave van Livius door de erven van Aldo Manuzio kwam tot stand tussen 1518 en 1533.
1. Nikolaus Ferber.
2. *Adagia* 3140. De ‘adder’ is Quirinus Hagius.
3. *Adagia* 1241.

Uw Josephus heb ik nooit gezien.[4.] Ik heb Hieronymus geschreven dat hij het manuscript moet geven aan de bode die uw brief bezorgd heeft; ik twijfel er niet aan dat hij dit zal doen. Ook uit zijn naam zeg ik u dank.

Het ga u goed. Freiburg, 13 november 1534

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig

2977 *Van Johann von Botzheim*
Überlingen, 20 november 1534

Gegroet, mijn zeer vermaarde leermeester. Enkele onbekenden uit Ingolstadt hebben mij bijgaande brief[1.] gezonden om aan je door te sturen, omdat ze begrepen dat ik bijzonder op je gesteld ben. Ik was daar graag toe bereid. Uit een aan mij gerichte brief van Nikolaus Winmann heb ik opgemaakt dat hij niet gespeend is van letterkundige gaven en jou ten zeerste is toegedaan. Om die reden heb ik er een nieuwe vriend bij. De brieven[2.] die je me onlangs hebt gestuurd, heb ik met genoegen doorgelezen. Op het ogenblik doen allerlei vage geruchten de ronde: over de stad Rhodos die bezet is door Andrea Doria,[3.] over de aankomst van de keizer, over de Franse koning die naar verluidt zijn steun heeft toegezegd tegen de lutherse vorsten en steden. Men zegt bovendien dat de graaf van Nassau,[4.] vergezeld door een zeer talrijke ruiterij, bij koning Frans van Frankrijk is geweest, die hem met grote verwachtingen heeft laten vertrekken. De Hongaren scharen zich achter Ferdinand en bieden hem zijn hele koninkrijk aan. Naar ik hoor, worden overal legeraanvoerders in stelling gebracht en andere zaken die voor een oorlog nodig zijn, zowel door de onzen als door de aanhangers van de sekten. Moge Christus aan dit alles een heilzame afloop geven. Dat uwe excellentie goed mag zorgen voor haar gezondheid, die een onvergelijkbare schat is voor alle geleerden.

Uit Überlingen, 20 november 1534

De jouwe, voor wat hij waard is, Johann von Botzheim

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, beroemdste van alle theologen en weergaloze redenaar, zijn heer en in alle opzichten te eerbiedigen leermeester. Te Freiburg

4. Zie brief 2969, noot 2.
1. Het is niet bekend om welke brief het gaat.
2. Een niet bewaarde brief aan Botzheim (vgl. brief 2987) of een niet nader bekend pakket.
3. Rhodos bleef onder Turks bestuur van 1522 tot 1912.
4. Hendrik III.

2978 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 22 november 1534

Hartelijk gegroet. Jouw brieven die aan Sadoleto en Alciati moesten worden doorgestuurd,[1] heb ik allang doorgestuurd omdat ik juist enkele boden tegenkwam, en ik neem aan dat ze inmiddels zijn bezorgd. Dit vertel ik je opnieuw, zeer vermaarde Erasmus, omdat een Fransman die hier kortgeleden voorbijkwam, in jouw opdracht, naar hij zei, om jouw brief aan Sadoleto vroeg die ik al eerder had verzonden, zoals ik je had geschreven. Daarom vermoed ik dat mijn brief[2] niet aan jou is overhandigd. Als er verder nog iets is waarbij je mijn hulp wenst, ziehier iemand die tot alles bereid is, want er kan geen sprake zijn van ook maar enige twijfel aan mijn voortdurende toewijding aan jou. Het ga je zo goed als het maar kan, mijn onvergelijkelijke heer en beschermer, en blijf me, zoals je doet, op je gebruikelijke manier je genegenheid toedragen.

Bazel, 22 november in het jaar 1534

Jouw petekind Johann Erasmius Froben, die deze brief bezorgt, zou ik bij je aanbevelen als ik niet zou vrezen dat ik te horen krijg wat mensen nog altijd in de rechtspraak wordt voorgehouden: doe niet wat al gedaan is.[3]

Bonifacius Amerbach, van harte de jouwe

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, sieraad van de ware godgeleerdheid en alle goede wetenschappen, zijn hooggeachte heer en in alle opzichten weergaloze leermeester. Te Freiburg

2979 *Aan Johannes Cochlaeus*
[Freiburg], 24 november 1534

> Het gaat hier om een fragment van een overigens niet bewaard gebleven brief. Cochlaeus citeert dit fragment in een brief aan Johannes Dantiscus van 30 december 1534.

Met de handjicht en de voetjicht lever ik dikwijls zware strijd. Vele dagen lang heb ik volledig van het schrijven afgezien. Op het ogenblik span ik me in om te zien of ik mijn *Ecclesiastes* kan voltooien, die ik voor de grap heb beloofd, maar in ernst moet opleveren. Het werk groeit onder mijn handen.

1. Zie brief 2971.
2. Brief 2972.
3. *Adagia* 370.

2980 *Aan Bonifacius Amerbach*
[Freiburg], 28 november 1534

Gegroet. Je vertelt me weinig aangename zaken waarvoor ik niettemin dankbaar ben.[1.] Ik zou graag willen weten wat mijn Clauthus is overkomen, over wie ik een slecht voorgevoel had omdat hij hier is weggegaan zonder me te groeten en zonder hier ook maar iets achter te laten, alsof hij hier nooit meer zou terugkeren. Mijn dank voor je goede zorgen voor de brieven aan Sadoleto en Alciati. Toch heb ik het stellige vermoeden dat tussen Sadoleto en ons verwijdering is ontstaan vanwege een dienst waardoor hij des te meer vriendschap voor ons had moeten voelen. Je klaagt erover dat ik je brief niet beantwoord. Wie zou op dergelijke onzin antwoord geven? Je bedankt me voor één nacht gastvrijheid die ik je heb verleend, en voor ik weet niet wat ik allemaal voor je heb gedaan. Zoek een ander onderwerp als je antwoord verwacht!

Het ga je goed, met allen die je dierbaar zijn. 28 november 1534
Je Erasmus van Rotterdam
Aan de hooggeachte heer Bonifacius Amerbach. Te Bazel

2981 *Aan Erasmus Schets*
[Freiburg], 6 december 1534

Gegroet. Vermoedelijk weet je dat Johannes Clauthus in Engeland is gestorven, wat mij veel schade berokkent. Vóór 1 augustus had ik hem uitgezonden; hij is overleden toen hij net in Engeland was, dat wil zeggen in Rochester, op 10 september. Een edelman heeft zijn schamele bagage en de brieven aan de secretaris[1.] van de koning verstuurd. Vraag na, als je kunt, wat ermee gebeurd is of wat er te verwachten valt. Grapheus verwijt ik niets, hij heeft zijn best gedaan; ik denk dat ik weet wie ons dat spook heeft opgedrongen - iemand die altijd bezig is mij in al mijn zaken te dwarsbomen.[2.] Clauthus is hierheen gekomen met geen andere bedoeling dan op mijn kosten Duitsland en Engeland te bezoeken. Hij was doodziek, aangestoken door alle sekten, vooral door de wederdopers, en had vreemde manieren. Hij praatte nooit, behalve als het moest, en dan zo kort mogelijk; eigenlijk was het geen praten maar piepen. In mijn bij-

1. Dit moet betrekking hebben op een niet bewaard gebleven brief waarin Bonifacius Amerbach de dood van Clauthus meedeelde.
1. Thomas Cromwell.
2. Lieven Algoet; vgl. brief 3028.

zijn deed hij of hij nergens weet van had, bij anderen verklapte hij geheimen. Nadat hij de brieven en vijftien gulden reisgeld had ontvangen, begon hij te lachen; toen drong het bedrog van de man tot me door. Ik was van plan de brieven terug te vorderen, maar hij ging er in alle vroegte vandoor, zonder me te groeten.

Op de zak met amandelen stond het cijfer 8. Het was geen acht pond, maar het kwam in de buurt, gerekend in ponden van daarginds, die echter minder gewicht hebben. Je had geschreven dat het om tien pond ging. Maar die vergissing is van gering belang.

Tot nog toe is het me niet gelukt de preken voor de vastentijd van Nikolaus van Herborn[3.] te bemachtigen, die ik nodig onder handen moet nemen; hij is een domme en schaamteloze roddelaar. Als je kunt, zorg er dan alsjeblieft voor dat ik ze zo snel mogelijk krijg, via Grapheus of een andere vriend, zodat ik met de volgende beurs iets kan antwoorden. Het ga je goed.

Op de feestdag van Sint-Nicolaas, 1534

Je Erasmus van Rotterdam

Tegelijk wil ik graag weten wat er gebeurd is met Michiel Hillen, want de koningin heeft tegen hem een strenge brief aan de markgraaf doen uitgaan.[4.] Maar ik vermoed dat er niets is gebeurd.

Aan de hooggeachte heer Erasmus Schets, koopman te Antwerpen

2982 *Van Jacopo Sadoleto*
Carpentras, 9 december 1534

Jacopo Sadoleto, bisschop van Carpentras, aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, gegroet

Je brief van 4 november[1.] heb ik ontvangen en die zou me zeer veel verdriet hebben gedaan vanwege jouw vermoeden dat mijn gevoelens voor jou veranderd zouden zijn, als het me niet door goddelijke begenadiging was gebeurd jou enkele uren eerder een brief[2.] te hebben geschreven die vol is van de meest oprechte genegenheid, zoals ik voor mezelf weet, maar toch niet van zo'n grote genegenheid als jegens jou in heel mijn gemoed besloten ligt

3. Nikolaus Ferber.
4. Zie brief 2912.
1. Brief 2971, gedateerd op 1 november, maar het postscriptum van Cousin is van 4 november.
2. Brief 2973.

en verankerd is. Hoe kom je erbij te vrezen dat je me gekwetst hebt door je moeite mijn geschriften te corrigeren, waarvoor ik je niet dankbaar genoeg kan zijn! Wees zo goed, beste Erasmus, mij niet te rekenen tot het soort mensen dat het slecht verdraagt kritiek en aansporingen te ontvangen; er kan mij geen dienst worden bewezen die me aangenamer is. Had ik je maar altijd als corrector en leermeester in de buurt; er is geen geluk zo groot dat ik het daarboven zou stellen. Als de geheiligde vriendschap, die tussen goede mensen zeer krachtig is, ons beider zielen met de band van de trouw heeft samengeknoopt, laat dan alsjeblieft nooit na mij aan te sporen en te berispen wanneer het je nodig lijkt; als we zouden samenleven, zou het vaker gebeuren dat dit nodig is dan je misschien denkt. Maar om je in staat te stellen dit ook in je afwezigheid te doen, ontvang je hierbij mijn commentaren die nu zijn uitgegeven en in afwachting zijn van jouw scherpzinnige beoordeling, niet met vrees, maar in de verwachting dat dit uiteindelijk zowel voor het werk als voor mij beter zal zijn, aangezien datgene waarop terechte kritiek zal zijn gekomen, elders een plaats zal krijgen in een betere, zuiverder vorm.

Dat ik je al zo lang geen brief had geschreven, lag aan mijn beslommeringen en aan de nieuwigheden van onze tijd, die in hun onverwachtheid en verscheidenheid ook ons flink hebben geraakt, en bovendien aan de omstandigheid dat ik er weliswaar niet zeker van was, maar wel vreesde, dat je naar je landgenoten in de Nederlanden was vertrokken. Ik herinnerde me namelijk dat je me schreef dat je het vertrek daarheen tot de volgende lente zou uitstellen, en dat moment is al bijna negen maanden voorbij. Maar of ik je nu schrijf of niet, ik wil dat je er volkomen van overtuigd bent dat ik, hoewel je veel mensen hebt die je vereren, belang in je stellen en je genegen zijn, voor helemaal niemand van hen onderdoe, en veeleer durf te beweren dat niemand zoveel geeft om jouw welzijn en jouw faam als ik. Bovendien herinner ik me jou een andere keer te hebben gezegd dat ik, hoewel ik van bescheiden middelen leef, toch zou willen dat je deelhebt aan alles wat ik bezit; ik zeg dat nu opnieuw, en overeenkomstig de wetten van onze vriendschap bezweer ik je dat je alles wat ik heb, evenzeer als het jouwe moet beschouwen en zelfs, als daar nog iets bovenop kan, als zaken die in de eerste plaats en in het bijzonder van jou zijn. Mocht je ertoe besluiten de proef op de som te nemen, dan zou je daarmee het grootste bewijs leveren van je genegenheid voor mij.

Ik hoop dat het onze vriend Amerbach goed gaat; doe hem mijn hartelijke groeten. Het ga je goed, mijn zeergeleerde en allerbeste Erasmus, en stel mij er bij de eerste gelegenheid van op de hoogte dat je nu verzekerd bent van een juiste opvatting over mij, zodat ik het onbehagen dat ik aan je brief heb overgehouden, zo snel mogelijk uit mijn gemoed kan verdrijven. Nogmaals, het ga je goed.

9 december 1534

2983 *Van Johann Koler*
Augsburg, 10 december 1534

Hartelijk gegroet. In de huidige omstandigheden kon ons niets aangenamers gebeuren dan dat deze bode jouw brief[1] voor ons tevoorschijn haalde. We maakten ons werkelijk grote zorgen om je, want op de dag voordat de bode hier aankwam, vond Johann Paumgartner, die toen bij mij op bezoek was, niets belangrijker dan bij mij na te vragen of ik goed nieuws van je had, of ik wist hoe het met je gezondheid stond en of alles met je in orde was. Hij zei namelijk enige twijfel te koesteren of jou niet iets was overkomen dat hij niet wilde, en beweerde zelfs dat hij de heer Zasius per brief had opgedragen hem op de hoogte te stellen van jouw wedervaren en gezondheid. Maar die bode, die als geroepen kwam, heeft al onze ongerustheid verdreven. Het was dan ook bijzonder verheugend te vernemen dat je in leven bent en dat je niets is overkomen. Ook met ons gaat het goed, door Gods barmhartigheid. God geve dat dit lang mag duren, want ik acht niets in dit leven ellendiger dan een slechte gezondheid, en beschouw niets als een grotere zegen dan 'verfijnde krachten en een gezond lichaam'.[2] Hoe waar dit is, weten degenen die dit ooit hebben ervaren.

Bucer heeft verscheidene dagen bij ons doorgebracht en dikwijls tot het volk gepreekt. Naar ik heb vernomen, sloeg hij aan het begin van zijn preken op sluwe wijze een gematigde toon aan en ging hij zo te werk dat zijn toehoorders niet gemakkelijk konden raden waarop hij ten slotte zou uitkomen. Hij behandelde eerst hoofdstuk 13 van de brief van Paulus aan de Romeinen, over de overheid, en nadat hij het lange tijd hierover had gehad, kwam hij uiteindelijk tot de conclusie waarvan hij wist dat zijn medestanders er bovenal naar uitzagen, namelijk dat de overheid tot taak heeft, en bij een zo ernstig misdrijf verplicht is, de mis en (zoals hij het noemt) alle schandelijkheden van de priesters en de verering van beelden af te schaffen en te verdelgen. In zijn laatste preken ten slotte behandelde hij het onderwerp van de eucharistie, allereerst betogend dat alle onenigheid is verdwenen die hierover onder zijn broeders was gerezen, en dat iedereen het inmiddels erover eens is dat onder de gedaanten van het brood en de wijn iets anders schuilt dan alleen een symbool. Maar de meeste toehoorders, wier oren overigens met scherpe azijn waren gewassen, konden niet goed begrijpen wat hij dan wilde of besloten had dat onder die gedaanten schuilt. Ze kauwen zozeer op hun woorden dat ze niet duidelijk uitspreken wat ze denken, ook al kan dit helemaal niet ver-

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Martialis, *Epigrammata* 10, 47, 1.

borgen blijven. Het is precies zoals jij schrijft: ze proberen de wereld te overtuigen dat ze hierover geen andere mening hebben dan Luther, terwijl ze toch niets anders bereiken dan dat ze hun schaamteloze bedrog aan het licht brengen. Zoals Italiaanse kinderen spelen ze met touwtjes, buiten of binnen, om te bereiken wat hun het best bevalt en van pas komt, terwijl zij in werkelijkheid intussen iets heel anders doen dan ze met hun woorden verkondigen. Want omdat het geen geheim is dat de hertogen van Saksen met koning Ferdinand zijn overeengekomen dat de sacramentariërs en de wederdopers nergens mogen worden geduld, hebben ze in de gaten dat er naar hen gewezen wordt en ze hun dekking in de flanken kwijtraken. Om sterker te staan, zoeken ze dus naarstig, zoveel als het kan, naar middelen om zich met de lutheranen te verbinden en wenden ze voor dat ze over helemaal geen enkel onderwerp met hen van mening verschillen. Hierom heeft Bucer van zijn bentgenoten de opdracht gekregen alle steden en plaatsen van hun eigen soort langs te gaan en dit wederzijdse akkoord bekend te maken, iets wat hij (aan ijver ontbreekt het hem niet) voortvarend en op zeer listige wijze aanpakt; eergisteren is hij hiervandaan naar Konstanz vertrokken om de hem toebedeelde taak te volbrengen.

Ik hoor dat de Franse koning vastbesloten is het lutheranisme in zijn hele rijk uit te roeien[3.] en al een indrukwekkend voorbeeld heeft gesteld met een aantal arrestanten; sommigen zouden zelfs, met afgesneden tong, levend zijn opgesloten in ijzeren kooien en met vuur dat langs de achterkant werd gestookt zijn geroosterd, stervend onder langdurige kwellingen. Of dit waar is of niet, voor jou mag dit niet verborgen blijven. In elk geval zeggen onze kooplui hier dat in Parijs meer dan tweehonderd voorname burgers op de vlucht zijn geslagen.

Er is op het ogenblik niets dat ik liever zou willen weten dan wat er in Engeland gebeurt, of de koning nog steeds tekeergaat uit hartstochtelijke liefde voor zijn nieuwe echtgenote; men zegt hier dat hij zijn oog al op een zuster van haar heeft laten vallen.[4.] Maar niets wil ik zo graag weten als welke afloop de tragedie van jouw vriend More heeft gekregen, en wat er gebeurd is met de bisschop van Rochester en de anderen die in de boeien zijn geslagen. Als jouw wederdoper[5.] (over wie je me hebt geschreven) al bij je is teruggekeerd,

3. In de nacht van 17 op 18 oktober 1534 werden in verscheidene Franse steden, en zelfs aan de slaapkamerdeur van de koning in Amboise, antikatholieke smaadschriften aangeplakt. Op deze 'affaire des placards' reageerde Frans I met scherpe maatregelen.
4. Maria Boleyn, zuster van Anna, was minnares van Hendrik VIII in de jaren 1520.
5. Johannes Clauthus.

kun je ongetwijfeld al op de hoogte zijn van alles wat zich daarginds afspeelt. Daarom verzoek ik je ons met bijzondere aandacht over alle Engelse aangelegenheden te schrijven.

Onze kooplui die zaken doen in Spanje bevestigen als een vaststaand feit dat de keizer een vertrek naar Italië voorbereidt en dat in alle provincies al troepen worden geworven, hoewel er eveneens velen zijn die geloven dat die werving niet plaatsvindt voor de reis van de keizer, maar om de vloot toe te rusten die hij komend voorjaar samen met de nieuwe paus onder zich zal hebben, met Andrea Doria als admiraal, om overal op de Middellandse Zee de Berbers te bestrijden die afgelopen zomer Italië forse schade hebben toegebracht. Welk van beide berichten juist is, zal de afloop binnenkort leren.

Vanuit Rome schrijven vrienden, en degenen die daarvandaan naar ons terugkeren vertellen het ook, dat paus Paulus III alles op alles zet om de eendracht onder de christelijke vorsten te herstellen en dat hij zelfs hoopt de Engelse koning en diens koninkrijk weer tot gehoorzaamheid te brengen, met genoegdoening voor alle partijen. Op welke manier dit zou kunnen gebeuren, gaat mijn verstand te boven, al weet ik dat voor grote goden niets onmogelijk is. Men zegt dat de keizer zich drie zaken heeft voorgenomen: ten eerste voor vrede in Italië te zorgen; ten tweede de wankelende religie te versterken, hetzij door middel van een concilie, hetzij op een andere manier; ten derde oorlog te voeren tegen de Turken. Als hij bij de versterking en het herstel van de religie dezelfde geneesmiddelen aanwendt die, naar ik hoor, in Frankrijk worden gebruikt, vrees ik dat de ziekte zal verergeren en uiteindelijk zal uitmonden in een ondraaglijke tirannie. Ik denk dat dit zeker zal gebeuren als hij (zoals ik vrees) zijn oor leent aan de pijendragers.

Tot wie de nieuwe paus zal overhellen, de Fransen of de Duitsers, kan tot nog toe niemand raden, al vind jij dat de Duitsers er niet goed aan doen met al te veel genoegen hatelijke geruchten over de Fransen te verbreiden. Maar je moet niet vergeten dat de Duitsers dit niet zonder reden doen; ze zijn ervan overtuigd dat de Fransen zich nooit aan hun woord houden en dat geen enkel volk ter wereld een zo wankele trouw bezit als de Fransen.

Ik stuur je hierbij een brief[6] van Franciscus Rupilius, onze gemeenschappelijke vriend; Paumgartner heeft de brief al eerder bij me achtergelaten, toen hij onlangs de stad verliet uit vrees voor de pest.

Ik vraag me af wat Nachtgall bij jullie daarginds doet, want sinds hij laatst vanhier is vertrokken, heeft hij me geen enkele brief geschreven. Blijkbaar heb ik voor hem afgedaan, denkelijk omdat hij ziet dat ik de vriendschap met jou onveranderlijk en zorgvuldig in stand houd en hij daarom meent kwaad

6. Deze brief is niet bewaard gebleven.

op mij te moeten zijn, aangezien hijzelf je wellicht minder welgezind is. Maar hierover maak ik mij zeker niet ongerust; weliswaar is zijn voortdurende stilzwijgen een onbetwijfelbaar teken van verwijdering, laat dat zijn zorg zijn, ik denk niet dat mij dat aangaat. Toch zou ik willen weten hoe hij zich tegenover jou gedraagt.

Fugger verblijft al enkele maanden niet meer bij ons, maar bouwt, weg van hier en van zijn geboortegrond, een prachtig huis waaraan hij twee jaar geleden begonnen is.[7.] Hij denkt misschien dat het oneervol is op een plaats te leven waar hij niet is wie hij was; hij geeft er daarom de voorkeur aan elders in mindere omstandigheden te leven. Maar ik denk dat niets hem zozeer verdriet als de onenigheid die hij hier met sommige van zijn beste vrienden heeft gekregen.

Hopelijk zul je deze winter een van je geschriften klaar hebben voor de drukpers, maar ik zou toch vooral jouw *Prediker* verwelkomen, waarnaar iedereen reikhalzend uitziet. Schrijf me alsjeblieft terug wanneer je een bode hebt gevonden en geef me nieuws over More en de gebeurtenissen in Engeland. Het ga je goed, allerbeste en grote Erasmus, en blijf me altijd tot je vrienden rekenen. Moge Christus jou voor ons bewaren.

Gegeven te Augsburg, 1534, 10 december

Je herkent de hand van je zeer dienstwillige Koler

2984 *Van Konrad Nyder*
Koblenz, 20 december 1534

Gegroet uit naam van degene die ‘de wind doet liggen’,[1.] zeer vermaarde heer Erasmus, beschermer zonder weerga. Ik wil u ervan op de hoogte brengen hoe ik de aartsbisschop van Trier[2.] de aanbevelingsbrief[3.] heb aangeboden die u mij op welwillende en dankbaar stemmende wijze hebt doen toekomen toen ik u uit Italië de groeten overbracht van de heer doctor Giovanni Manardo, arts te Ferrara, en van Anselmus Ephorinus, samen met enkele brieven die u nog steeds koestert van een gezant[4.] en van Simon Grynaeus. Het toeval wilde dat zijne excellentie de aartsbisschop destijds zijn intrek had genomen in een kasteel bij Koblenz. Toen ik hem de brief persoonlijk had

7. Zie brief 2937.
1. Prudentius, *Apotheosis* 657; vgl. Marcus 4:41, Lucas 8:25.
2. Johann III von Metzenhausen.
3. Brief 2968.
4. Mogelijk Ennio Filonardi.

overhandigd, opende hij die onmiddellijk, las en herlas hem (uw brief was de aartsbisschop veel aangenamer dan viooltjes die aan een geliefde worden aangeboden) en droeg zijn secretaris op dit schrijven van uw hand zorgvuldig te bewaren. Bovendien wilde hij van me weten hoe het u verging en hoe het stond met uw gezondheid. Ik heb hem geantwoord, zover ik kon, dat het door Gods genade uitstekend met u ging. Wat moet ik nog zeggen over de brief[5.] aan Christoph Eschenfelder uit Boppard? Toen hij uw handschrift zag, kuste hij de brief als uit de grond van zijn hart en liet hem tijdens het middagmaal meteen aan de aartsbisschop zien, hem toestaand die te lezen.

Nadat echter mijn rivalen hadden begrepen dat ik een dergelijke aanbevelingsbrief had overhandigd, voelden zij zich ten zeerste gekrenkt, waren ze zeer ontstemd en knarsten ze als het ware met hun tanden; ze zeiden dat ze een dergelijke aanbeveling bij uw eerbiedwaardige persoon teniet wilden doen. Ik vraag u daarom en smeek u zelfs hen het bos in te sturen[6.] voor het geval dat er brieven van hen bij u aankomen. Hun namen zijn Cornelius Rosner en Johann Eichmann alias Dryander, die zich valselijk van de doctorstitel bedient, beiden tot nog toe inwoners van de stad Koblenz. Verder is er geen nieuws om over te schrijven, behalve dat ik u nu dankzeg en u erkentelijk ben en mij te zijner tijd dankbaar zal betonen. Bij dit alles de wens dat het u goed mag gaan tot op de leeftijd van Nestor.[7.]

Uit Koblenz, 20 december in het jaar 1534

Konrad Nyder, doctor in de vrije kunsten en de geneeskunde, burger van Koblenz, u ten zeerste toegewijd

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, onderzoeker van de gehele wijsbegeerte en onderwijzer van de ware godgeleerdheid, nu verblijvend te Freiburg im Breisgau, zijn zeer eerbiedwaardige heer en beschermer, enz.

2985 *Van Gilbert Cousin*
[Nozeroy, eind december 1534]

Gilbert Cousin van Nozeroy aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Uw aanbeveling bij onze vorst,[1.] zeer vermaarde Erasmus, uniek sieraad van de geleerdheid, heeft mij veel aanzien en voordeel gebracht. Ik heb hier namelijk met ieders volledige instemming een positie als kanunnik verworven.

5. Deze brief is niet bewaard gebleven.
6. Letterlijk: in het water en de lucht te schrijven; vgl. *Adagia* 356.
7. *Adagia* 566.
1. René van Chalon. Een aanbevelingsbrief aan hem van Erasmus is niet bewaard gebleven.

De plaats bevalt mij; geen plek is aangenamer of gezonder. Men is van plan hier een heuse universiteit te stichten. Maar o, wat zou ik u graag hier hebben, om samen te filosoferen. De rest vertel ik u in uw aanwezigheid.

Het ga u goed, zeer vermaarde Erasmus, beschermheer zonder weerga.

2986 *Aan Georgius Loxanus*
Freiburg, 1534

Erasmus van Rotterdam aan Georgius Loxanus, ridder, vicekanselier van Bohemen, gegroet

Hoe ver je ook van mij verwijderd bent, je woont toch met me samen, niet alleen onder één dak, maar ook in dezelfde kamer, zodat ik je niet kan vergeten, als ik dat zou willen. Met je aanwezigheid sier je het hof van Ferdinand op, met je afwezigheid mijn huis.[1] Ik had nog veel meer willen schrijven, maar Desiderius de Simandris maakt haast. Niettemin wil ik dat je ervan overtuigd bent dat Erasmus niets zo graag wenst als jou in alles een genoegen te doen. In schrijf dit meteen na de maaltijd, tegen mijn gewoonte. Het ga je goed.

Gegeven te Freiburg im Breisgau, in het jaar 1534

1. Vermoedelijk had Loxanus een penning met zijn eigen afbeelding aan Erasmus toegestuurd.

Lijst van brieven

2751. Van Julius Pflug 13
2752. Aan Bonifacius Amerbach 14
2753. Van Viglius van Aytta 14
2754. Aan Bonifacius Amerbach 16
2755. Van Bonifacius Amerbach 16
2756. Aan Bonifacius Amerbach 17
2757. Aan Jean de Pins 17
2758. Aan de lezer 18
2759. Van Nicolaus Olahus 21
2760. Aan Theobald Fettich 23
2761. Aan Erasmus Schets 26
2762. Aan Nicolaus Olahus 27
2763. Aan Erasmus Schets 28
2764. Van Bonifacius Amerbach 29
2765. Van Bonifacius Amerbach 29
2766. Van Haio Cammingha 30
2766a. Van Bonifacius Amberbach 33
2767. Van Viglius van Aytta 34
2768. Aan Bonifacius Amerbach 36
2769. Van Bonifacius Amerbach 37
2770. Aan Bonifacius Amerbach 38
2771. Aan Jan van Heemstede 39
2772. Aan Thomas Boleyn 42
2773. Aan alle liefhebbers van de letteren 43
2774. Aan Johann Paumgartner 48
2775. Aan Bonifacius Amerbach 51
2776. Aan Piotr Tomicki 52
2777. Van Juan Luis Vives aan Gilbert Cousin 54
2778. Aan de stadsraad van Besançon 56
2779. Aan Andreas Silvius 56
2780. Aan Jan Łaski 59

2781. Aan Erasmus Schets 61
2782. Aan Georgius Agricola 62
2783. Aan Johann Henckel 63
2784. Van Jean de Carondelet 64
2785. Van Nicolaus Olahus 65
2786. Van Georg Witzel 68
2787. Van Christoph von Stadion 70
2788. Aan Bonifacius Amerbach 73
2789. Aan Nicolas Bourbon 75
2790. Van Cornelius Agrippa 76
2791. Van Viglius van Aytta 77
2792. Aan Nicolaus Olahus 80
2793. Aan Erasmus Schets 82
2794. Aan Petrus Vulcanius 83
2795. Aan Guillaume de Horion 84
2796. Aan Cornelius Agrippa 86
2797. Van Bernhard von Cles 87
2798. Aan Eustace Chapuys 88
2799. Aan Karel Uutenhove 91
2800. Aan Abel van Colster 92
2801. Van Bernhard von Cles 96
2802. Van Conradus Thuringus 96
2803. Aan Johannes Agricola 97
2804. Van Johann von Vlatten 99
2805. Aan Bonifacius Amerbach 101
2806. Van Julius Pflug 101
2807. Aan [Jean de Gaigny] 105
2808. Van Johann Löble 108
2809. Aan Johann Georg Paumgartner 109
2810. Aan Viglius van Aytta 110
2811. Van Jakub Groffik 114

2812. Aan Maria van Hongarije 116
2813. Aan Nicolaas Olahus 118
2814. Van Johann Koler 119
2815. Van Gerard van Friesland 121
2816. Van Jacopo Sadoleto 121
2817. Van Lieven van den Zande 124
2818. Aan Bonifacius Amerbach 134
2819. Aan Vincent Cornelissen 137
2820. Van Maria van Hongarije 138
2821. Van Bernhard von Cles 139
2822. Van Philippe de Croÿ 139
2823. Van Bernhard von Cles 140
2824. Van Thomas Boleyn 140
2825. Aan Pier Paolo Vergerio 141
2826. Van Damião de Gois 142
2827. Aan Bonifacius Amerbach 145
2828. Van Nicolaus Olahus 146
2829. Van Viglius van Aytta 147
2830. Van Charles Blount 149
2831. Van Thomas More 149
2832. Aan Ambrosius Pelargus 154
2833. Van Ambrosius Pelargus 154
2834. Van Ambrosius Pelargus 155
2835. Aan Ambrosius Pelargus 156
2836. Van Ambrosius Pelargus 156
2837. Aan Ambrosius Pelargus 156
2838. Van Ambrosius Pelargus 156
2839. Aan Ambrosius Pelargus 157
2840. Van Ambrosius Pelargus 157
2841. Van Johannes de Molendino 158
2842. Van Pierre Barbier 159
2843. Van Jacob Hessele 161
2844. Van Joost Sasbout 162

2845. Aan Johann von Vlatten 163
2846. Aan Damião de Gois 164
2847. Aan Fridericus Nausea 170
2848. Van Nicolaus Olahus 171
2849. Van Jakob Jespersen 172
2850. Aan Bonifacius Amerbach 172
2851. Van Conradus Goclenius 173
2852. Aan Julius Pflug 175
2853. Aan een onbekende 176
2854. Van Viglius van Aytta 178
2855. Van Bonifacius Amerbach 182
2856. Van Christoph von Stadion 183
2857. Van Ulrich Zasius 184
2858. Aan Bonifacius Amerbach 186
2859. Van Bonifacius Amerbach 186
2860. Aan Nicolaus Olahus 187
2861. Van Piotr Tomicki 189
2862. Van Jan Łaski 190
2863. Aan Conradus Goclenius 193
2864. Aan Paolo Sadoleto 194
2865. Aan Bonifacius Amerbach 195
2866. Van Haio Camminga 196
2867. Aan Franciscus Rupilius 197
2868. Aan Johann Koler 198
2869. Van Celio Calcagnini 200
2870. Aan Désiré Morel 202
2871. Van Giambattista Egnazio 203
2872. Aan Bonifacius Amerbach 204
2873. Van Juan Ginés de Sepúlveda 205
2873a. Van Bonifacius Amerbach 207
2874. Aan Justus Decius 208
2875. Aan Bonifacius Amerbach 214
2876. Aan Conradus Goclenius 215
2877. Aan Nicolaus Olahus 216
2878. Aan Viglius van Aytta 217

2879. Aan Juan de Vergara 219
2880. Aan Pierre Richardot 226
2881. Aan Simon Lagnier 228
2882. Van Johann Paumgartner 230
2883. Aan Bonifacius Amerbach 230
2884. Aan Thomas Boleyn 230
2885. Van Viglius van Aytta 231
2886. Aan Jacobus V van Schotland 232

2887. Aan Bonifacius Amerbach 233
2888. Van Viglius van Aytta 233
2889. Aan Louis de Vers 235
2890. Aan François Bonvalot 236
2891. Van Viglius van Aytta 236
2892. Aan Pero en Cristóbal Mexia 237
2893. Van Bernardus Gravius 245
2894. Van Tielmannus Gravius 246
2895. Van Étienne Desprez 248
2896. Aan Erasmus Schets 251
2897. Aan Gaspar Schets 253
2898. Aan Nicolaus Olahus 254
2899. Aan Jean de Carondelet 255
2900. Van Christoph Gering 257
2901. Aan Bonifacius Amerbach 257
2902. Van Bonifacius Amerbach 258
2903. Aan Bonifacius Amerbach 258
2904. Van Frans van der Dilft 258
2905. Aan Juan Ginés de Sepúlveda 259
2906. Aan Johann Koler 261
2907. Van Bonifacius Amerbach 266
2908. Aan Bonifacius Amerbach 266
2909. Van Nicolaus Olahus 266
2910. Van Bernardus Gravius 267
2911. Aan Jan Łaski 268
2912. Van Jean de Carondelet 269
2913. Aan Erasmus Schets 270
2914. Aan Damião de Gois 272
2915. Van Nicolaus Olahus 273
2916. Aan Cornelius Grapheus 276
2917. Van Franciscus Ricius 277
2917a. Aan Bonifacius Amerbach 279
2918. Aan Georgius Agricola 279

2919. Aan Damião de Gois 281
2920. Aan Bonifacius Amerbach 282
2921. Van Bernhard von Cles 282
2922. Aan Nicolaus Olahus 283
2923. Aan Vincent Cornelissen 285
2924. Aan Erasmus Schets 286
2925. Aan Pietro Bembo 287
2926. Van Ambrosius von Gumppenberg 288
2927. Aan Bonifacius Amerbach 289
2928. Aan Bonifacius Amerbach 289
2929. Van Ambrosius von Gumppenberg 289
2930. Van Bonifacius Amerbach 291
2931. Van Bonifacius Amerbach 292
2932. Van Juan Luis Vives 292
2933. Aan Erasmus Schets 293
2934. Aan Fridericus Nausea 294
2935. Van Giovanni Danieli 294
2936. Van Johann Koler 295
2937. Van Johann Koler 299
2938. Van Juan Ginés de Sepúlveda 303
2939. Van Johann Paumgartner 306
2940. Aan Bonifacius Amerbach 307
2941. Van Bernhard von Cles 307
2942. Van Daniel Stiebar 308
2943. Van Bonifacius Amerbach 309
2944. Aan Erasmus Schets 311
2945. Van Johann Herwagen 312
2946. Aan Bonifacius Amerbach 313
2947. Van Johann Koler 314
2948. Van Nicolaus Olahus 318
2949. Van Christoph Gering 319
2950. Van Jacobus V van Schotland 320
2951. Aan Juan Ginés de Sepúlveda 320
2952. Van Bonifacius Amerbach 323
2953. Van Johann Koler 323

2954. Van Ulrich Zasius 327
2955. Aan Erasmus Schets 327
2956. Aan Johannes Sinapius 328
2957. Van Viglius van Aytta 331
2958. Aan Pietro Bembo 335

2959. Van Primo de' Conti 336
2960. Van Justus Decius 337
2961. Aan Justus Decius 338
2962. Van Viglius van Aytta 343
2963. Aan Damião de Gois 344
2964. Van Giambattista Egnazio 345
2965. Aan Guy Morillon 346
2966. Van Ambrosius Pelargus 347
2966a. Van Bonifacius Amerbach 349
2967. Van Bonifacius Amerbach 351
2968. Aan Johann III von Metzenhausen 351
2969. Van Jean de Pins 352
2970. Aan Philipp Melanchthon 353
2971. Aan Jacopo Sadoleto 354
2972. Van Bonifacius Amerbach 356
2973. Van Jacopo Sadoleto 357
2974. Van Pierre du Chastel 358
2975. Van Pietro Bembo 359
2976. Aan Jean de Pins 360
2977. Van Johann von Botzheim 361
2978. Van Bonifacius Amerbach 362
2979. Aan Johannes Cochlaeus 362
2980. Aan Bonifacius Amerbach 363
2981. Aan Erasmus Schets 363
2982. Van Jacopo Sadoleto 364
2983. Van Johann Koler 366
2984. Van Konrad Nyder 369
2985. Van Gilbert Cousin 370
2986. Aan Georgius Loxanus 371

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer.

Agricola, Georgius 2782, 2918
Agricola, Johannes 2803
Agrippa, Cornelius 2790, 2796
alle liefhebbers van de letteren 2773
Amerbach, Bonifacius 2752, 2754, 2755, 2756, 2764, 2765, 2766a, 2768, 2769, 2770, 2775, 2788, 2805, 2818, 2827, 2850, 2855, 2858, 2859, 2865, 2872, 2873a, 2875, 2883, 2887, 2901, 2902, 2903, 2907, 2908, 2917a, 2920, 2927, 2928, 2930, 2931, 2940, 2943, 2946, 2952, 2966a, 2967, 2972, 2978, 2980
Aytta, Viglius van 2753, 2767, 2791, 2810, 2829, 2854, 2878, 2885, 2888, 2891, 2957, 2962
Barbier, Pierre 2842
Bembo, Pietro 2925, 2958, 2975
Blount, Charles 2830
Boleyn, Thomas 2772, 2824, 2884
Bonvalot, François 2890
Botzheim, Johann von 2977
Bourbon, Nicolas 2789
Calcagnini, Celio 2869
Cammingha, Haio 2766, 2866
Carondelet, Jean de 2784, 2899, 2912
Chapuys, Eustace 2798
Cles, Bernhard von 2797, 2801, 2821, 2823, 2921, 2941
Cochlaeus, Johannes 2979
Colster, Abel van 2800
Conti, Primo de' 2959
Cornelissen, Vincent 2819, 2923
Cousin, Gilbert 2777, 2985
Croÿ, Philippe de 2822
Danieli, Giovanni 2935
Decius, Justus 2874, 2960, 2961
Desprez, Étienne 2895
Dilft, Frans van der 2904
Du Chastel, Pierre 2974
Egnazio, Giambattista 2964, 2971
Fettich, Theobald 2760
Friesland, Gerard van 2815
[Gaigny, Jean de] 2807
Gering, Christoph 2900, 2949
Goclenius, Conradus 2851, 2863, 2876
Gois, Damião de 2826, 2846, 2914, 2919, 2963
Grapheus, Cornelius 2916
Gravius, Bernardus 2893, 2910
Gravius, Tielmannus 2894

Groffik, Jakub 2811
Gumppenberg, Ambrosius von 2926, 2929
Heemstede, Jan van 2771
Henckel, Johann 2783
Herwagen, Johann 2945
Hessele, Jacob 2843
Horion, Guillaume de 2795
Jacobus V van Schotland 2886, 2950

Jespersen, Jakob 2849
Johann III von Metzenhausen 2968
Koler, Johann 2814, 2868, 2906, 2936, 2937, 2947, 2953, 2983
Lagnier, Simon 2881
Łaski, Jan 2780, 2862, 2911
lezer 2758
Löble, Johann 2808
Loxanus, Georgius 2986
Maria van Hongarije 2812, 2820
Melanchthon, Philipp 2970
Mexia, Pero en Cristóbal 2892
Molendino, Johannes de 2841
More, Thomas 2831
Morel, Désiré 2870
Morillon, Guy 2965
Nausea, Fridericus 2847, 2934
Nyder, Konrad 2984
Olahus, Nicolaas 2759, 2762, 2785, 2792, 2813, 2828, 2848, 2860, 2877, 2898, 2909, 2915, 2922, 2948
onbekende 2853
Paumgartner, Johann 2774, 2882, 2939
Paumgartner, Johann Georg 2809
Pelargus, Ambrosius 2832, 2833, 2834, 2835, 2836, 2837, 2838, 2839, 2840, 2966
Pflug, Julius 2751, 2806, 2852
Pins, Jean de 2757, 2969, 2976
Richardot, Pierre 2880
Ricius, Franciscus 2917
Rupilius, Franciscus 2867
Sadoleto, Jacopo 2816, 2971, 2973, 2982
Sadoleto, Paolo 2864
Sasbout, Joost 2844
Schets, Erasmus 2761, 2763, 2781, 2793, 2896, 2913, 2924, 2933, 2944, 2955, 2981
Schets, Gaspar 2897
Sepúlveda, Juan Ginés de 2873, 2905, 2938, 2951
Silvius, Andreas 2779
Sinapius, Johannes 2956
Stadion, Christoph von 2787, 2856
stadsraad van Besançon 2778
Stiebar, Daniel 2942
Thuringus, Conradus 2802
Tomicki, Piotr 2776, 2861
Uutenhove, Karel 2799
Vergara, Juan de 2879
Vergerio, Pier Paolo 2825
Vers, Louis de 2889

Vives, Juan Luis 2777, 2932
Vlatten, Johann von 2804, 2845
Vulcanius, Petrus 2794
Witzel, Georg 2786
Zande, Lieven van den 2817
Zasius, Ulrich 2857, 2954

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de oudheid of de middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar nummers van brieven.

A

Abraham, bijbelse figuur, 221
Accursio, Mariangelo (ca. 1489-1546), Italiaans humanist te Augsburg (1532-1533) en Aquila (1533-1546), 120, 135, 181
Accursius (Francesco Accorso, ca. 1180-1263), Italiaans rechtsgeleerde, 161
Adrianus VI (Adriaan Floriszoon Boeyens, 1459-1523), paus vanaf 1522, 340
Aegidius Romanus (Egidio Colonna, ca. 1243-1316), filosoof en theoloog, aartsbisschop van Bourges, 148
Agricola, Georgius (Georg Pawer, 1490-1555), arts te Jáchymov, *2782*, *2918*
Agricola, Johannes (1496-1570), arts, hoogleraar te Ingolstadt, *2803*
Agrippa, Henricus Cornelius (1486-1535), arts en geleerde uit Nettesheim, *2790*, *2796*, 94, 248
Alciati, Andrea (1492-1550), Italiaans jurist, hoogleraar te Bourges (1529-1533) en Pavia (1533-1537), 99, 134, 233, 237, 351, 356, 362-363
Alcinoüs, koning van de Phaeaken in de Griekse mythologie, 14, 16
Aldo, *zie* Manuzio
Aldridge, Robert (ca. 1495-1556), kapelaan van Hendrik VIII van Engeland, 271, 286
Aleandro, Girolamo (1480-1542), Italiaans geleerde, aartsbisschop van Brindisi, 79, 91, 112-113, 160, 172, 182, 215, 343
d'Alessandro, Alessandro (1461-1523), jurist uit Napels, 114
Alexander van Hales (ca. 1185-1245), Engels theoloog, 184
Algoet, Lieven (†1547), voormalig assistent van Erasmus, secretaris van Nicolaus Olahus, vanaf 1534 hoveling van Maria van Hongarije, 22, 28, 55, 81, 91, 147, 163, 171-173, 183-184, 188, 195, 216-217, 255, 275-276, 284, 363

Amaseo, Romolo Quirino (1489-1552), hoogleraar Grieks en Latijn te Bologna, 79
Ambrosius (337-397), Latijns kerkvader, bisschop van Milaan, 36, 59, 79, 107, 112, 148, 191, 231
Amerbach, Basilius (1488-1535), broer van Bonifacius, 215, 307
Amerbach, Basilius (1533-1591), zoon van Bonifacius, 233
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), jurist, hoogleraar te Bazel, *2752*, *2754*, *2755*, *2756*, *2764*, *2765*, *2766a*, *2768*, *2769*, *2770*, *2775*, *2788*, *2805*, *2818*, *2827*, *2850*, *2855*, *2858*, *2859*, *2865*, *2872*, *2873a*, *2875*, *2883*, *2887*, *2901*, *2902*, *2903*, *2907*, *2908*, *2917a*, *2920*, *2927*, *2928*, *2930*, *2931*, *2940*, *2943*, *2946*, *2952*, *2966a*, *2967*, *2972*, *2978*, *2980*
Ammianus Marcellinus (ca. 330-ca. 395), Romeins geschiedschrijver, 120, 181
Ammonius, *zie* Van den Zande
Amsdorf, Nikolaus von (1483-1556), luthers predikant te Maagdenburg, 353
Amstel van Mynden, Wouter (†1536), commandeur van de Balije van Utrecht, 171, 285
Andrelini, Fausto (ca. 1462-1518), Italiaans geleerde, hofdichter van de Franse koning, 45, 321
Annoot, Catherine († na 1547), echtgenote van Lieven Algoet, 22, 81
Anselmus van Laon (†1117), samensteller van de *Glossa ordinaria*, 39
Antonin, Jan (ca. 1499-ca. 1549), arts te Krakau, 214, 337-338, 343
Antoninus Pius (86-161), Romeins keizer, 23
Apelles (4e eeuw v. Chr.), beroemdste schilder uit de Griekse oudheid, 202
Apostolius, Michael (ca. 1420-na 1474), Grieks verzamelaar van spreekwoorden, 46
Appius Claudius Caecus (ca. 340-na 280 v. Chr.), Romeins staatsman, 69
Aristippus (ca. 435-na 366 v. Chr.), Grieks wijsgeer, 40, 48
Aristophanes (ca. 450-ca. 386 v. Chr.), Grieks blijspeldichter, 45
Aristoteles (384-322 v. Chr.), Grieks wijsgeer, 180, 207
Assendelft, Gerrit van (1488-1558), president van het Hof van Holland, 95, 137
Athanasius (ca. 296/98-373), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Alexandrië, 261, 305, 322
Atlas, drager van het hemelgewelf in de Griekse mythologie, 176
Atticus, Titus Pomponius (110-32 v. Chr.), Romeins edelman, vriend van Cicero, 15
Audley, Thomas (1488-1544), jurist, grootkanselier van Engeland vanaf 1533, 151
Augustinus, Aurelius (354-430), Latijns kerkvader, bisschop van Hippo, 107, 136, 241, 338

Augustus (Gaius Octavius, Octavianus, 63 v. Chr.-14), Romeins keizer, 304
Averroes (Ibn Rushd, 1126-1198), Arabische filosoof uit Cordoba, 113
Aytta (van Zwichem), Viglius (Wigle) van (1507-1577), jurist, hoogleraar te Padua (1532-1533), 11, *2753*, *2767*, 38, *2791*, *2810*, *2829*, *2854*, *203*, *2878*, *2885*, *2888*, *2891*, *2957*, *2962*
Aytta, Bernard Bucho van (1465-1528), oom van Viglius, raadsheer van het Hof van Holland, 180

B

Bacchus, Romeinse god van de wijn en de roes, 145, 348
Bach, Barthlomäus (bekend 1522-1536), stadssecretaris van Jáchymov, 281
Bade, Josse (ca. 1461-1535), uit Gent, drukker te Parijs, 45
Baer, Ludwig (1479-1554), theoloog te Freiburg, voormalig hoogleraar te Bazel, 145, 182, 263, 349
Baïf, Lazare de (ca. 1496-1547), Frans jurist, diplomaat en dichter, 148
Barbaro, Ermolao (1453/54-1493), Venetiaans humanist en diplomaat, 114
Barbier, Pierre (†1551/52), deken van het domkapittel van Doornik, 28, 62, 82-83, 92, *2842*, 252, 340, 347
Bartolo van Sassoferrato (1313/14-1357), Italiaans rechtsgeleerde, 161, 237
Basilius (ca. 330-379), Grieks kerkvader, bisschop van Caesarea, 134, 204, 261
Beatus Rhenanus (Beat Bild, 1485-1547), geleerde en geschiedschrijver te Sélestat, 61, 288
Bebel, Johann (bekend 1517-1538), drukker te Bazel, 26, 28, 181, 329
Beda Venerabilis (672-735), Brits monnik en geleerde, 39, 321
Béda, Noël (ca. 1470-1537), theoloog te Parijs, 57, 72, 174, 184, 199, 263, 342
Bellona, Romeinse godin van de krijgskunst, 307
Bembo, Pietro (1470-1547), Italiaans humanist, bibliothecaris te Venetië, 34, 77, 79, 112, 148, 179, *2925*, *2958*, *2975*
Beroaldo, Filippo (1453-1505), hoogleraar retorica en dichtkunst te Bologna, 46
Berquin, Louis de (†1529), Vlaams edelman, jurist en geleerde, 86, 94-95
Bertholf, Hilarius (†1533), assistent van Erasmus, 196
Blarer von Giersberg, Thomas (†1567), stadbestuurder te Konstanz, 345
Bletz, Anton (bekend 1527-1533), Zwitserse koerier, 58
Blount, Charles (1516-1544), zoon van William, baron Mountjoy, 55, 83, *2830*
Blount, William (1479-1534), baron Mountjoy, 60
Boleyn, Anna (Anne, ca. 1507-1536), tweede echtgenote van Hendrik VIII van Engeland, 274, 367
Boleyn, Maria (Mary) (1499/1500-1543), zuster van Anna, 367

Boleyn, Thomas (1477-1539), vader van Anna en Maria, graaf van Ormond en Wiltshire, *2772*, 53, 121, *2824*, 167, *2884*, 280
Bombace, Paolo (1476-1527), Italiaans humanist, pauselijk raadsheer, 213-214, 345
Bonaccursius, Cyprianus, vriend van Primo de' Conti in Como, niet nader bekend, 336-337
Bonamico, Lazzaro (1477/78-1552), hoogleraar Grieks en Latijn te Padua, 77
Boner, Seweryn (1466-1549), bankier en slotvoogd te Krakau, 214, 343
Bonvalot, François (†1560), kanunnik te Besançon, 203, *2890*
Botzheim, Johann von (ca. 1480-1535), kanunnik te Konstanz, 210, *2977*
Bourbon, Nicolas (ca. 1503- ca. 1550), Frans dichter, *2789*
Brandenburg, Albert von (1490-1545), aartsbisschop van Mainz, kardinaal, 117
Brassicanus, Johannes Alexander (ca. 1500-1539), hoogleraar retorica, rechten en Grieks te Wenen, 112
Briaerde, Lambert de (ca. 1490-1557), president van de Grote Raad van Mechelen, 34, 175
Brie, Germain de (ca. 1490-1538), Frans jurist, geestelijke en hoveling, 57, 73
Brunfels, Otto (ca. 1488-1534), geleerde en schoolmeester te Straatsburg (tot 1532), vanaf 1533 stadsarts van Bern, 74
Bucer, Martin (1491-1551), kerkhervormer te Straatsburg, 356, 366-367
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, 36, 99, 104, 260
Busche (Buschius), Hermann von dem (ca. 1468-1534), hoogleraar dichtkunst te Marburg (1527-1533), 173, 334-335, 342, 360
Busleyden, Jérôme de (1470-1517), raadsheer van de Grote Raad van Mechelen, 46
Büsslin, Margarete (bekend 1522-1536), huishoudster van Erasmus, 253-254

C

Cajetanus (Tomasso de Vio, 1469-1534), theoloog, filosoof en kardinaal te Rome, 57, 71, 289, 294-295
Calcagnini, Celio (1479-1541), hoogleraar Grieks en Latijn te Ferrara, *2869*, 329
Callipedes, spreekwoordelijke luiaard in de klassieke literatuur, 358
Camillo, Giulio (ca. 1480-1544), geleerde uit Friuli, 103, 112
Cammingha, Haio (†1558), jurist te Leeuwarden, *2766*, 78, 111, 174, *2866*, 335
Campeggi, Lorenzo (1474-1539), jurist, pauselijk diplomaat en kardinaal, 57, 166, 283
Campen, Jan van (1491-1538), hoogleraar Hebreeuws aan het Drietalencollege te Leuven (1519-1531), in dienst van Johannes Dantiscus (1531-1534), 215-216, 343

Campester, Lambertus (bekend 1516-1538), voormalig dominicaan, regulier kanunnik te Riom, 61, 142
Capito (Köpfel), Wolfgang Faber (ca. 1478-1541), kerkhervormer te Straatsburg, 61
Carinus, Ludovicus (Ludwig Kiel, ca. 1496-1569), voormalig kanunnik uit Luzern, privédocent te Parijs, 58, 74, 101, 215, 314
Carondelet, Ferry de (ca. 1473-1528), broer van Jean (II), aartsdiaken van het domkapittel van Besançon, 250
Carondelet, Jean (II) de (1469-1545), grootkanselier van Brabant, titulair aartsbisschop van Palermo, 21, 27, *2784*, 146, 203, *2899*, 264, *2912*, 274-275, 284, 319, 339
Carvajal, Luis de (ca. 1500-1552), franciscaans theoloog te Parijs, 126, 243, 292
Casembroot, Leonard (1495-1558), jurist, stadsbestuurder te Brugge, 84
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius - Senator (ca. 490-ca. 585), geleerde, staatsman en monnik in het Ostrogotische rijk, 120, 181
Castro, Luis de (bekend 1526-1534), Spaans koopman te Londen, 121, 271
Catharina van Aragon (1485-1536), eerste echtgenote van Hendrik VIII van Engeland, 111, 166, 182, 217, 229, 274
Catullus, Gaius Valerius (ca. 80-ca. 50 v. Chr.), Romeins dichter, 158
Cénau, Robert (1483-1560), theoloog, bisschop van Avranches, 356
Ceres, Romeinse godin van de landbouw, 348
Chapuys, Eustace († 1556), gezant van Karel V te Engeland, *2798*
Christoph (1515-1568), hertog van Württemberg vanaf 1550, 278
Chrysostomus, Johannes (349/50-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 50-51, 53, 63, 70, 79, 112, 169, 260-261, 321-322
Cibo, Caterina (1501-1557), hertogin van Camerino, 351
Cicero, Marcus Tullius (106-43 v. Chr.), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 14-15, 29, 33, 36, 38, 45, 51, 75, 124, 149, 158, 161, 201-202, 267, 292, 304, 313, 321
Ciołek, Erazm (†1546), cisterciënzer abt van Mogiła, 115, 214
Circe, tovenares uit de Griekse mythologie, 160
Claude van Lotharingen, niet nader bekend, 56
Claudius (Claudianus) van Turijn († ca. 827), Karolingisch hoveling en geleerde, bisschop van Turijn, 39
Clauthus, Johannes (†1534), assistent van Erasmus, 327-328, 363-364, 367
Clemens VII (Giulio de' Medici, 1478-1534), paus vanaf 1523, 15, 26, 35-36, 53, 57, 71, 82, 87, 110-111, 115, 148, 193, 227, 274, 278, 294-295, 316, 341
Cles, Bernhard von (1485-1539), bisschop van Trente, kanselier van Ferdinand I, kardinaal, 36, *2979*, *2801*, 108, *2821*, *2823*, 219, 262, *2921*, 299, *2941*

Cochlaeus (Dobnek), Johannes († 1552), Duits theoloog, secretaris en kapelaan van Georg van Saksen, 233, 281, *2979*
Codrus, spreekwoordelijke arme in de Latijnse literatuur, 97
Colster, Abel van (1477-1548), raadsheer van het Hof van Holland, *2800*
Colt, Jane (†1511), eerste echtgenote van Thomas More, 153-154
Comus, god van de feestvreugde in de Griekse mythologie, 212
Conti, Primo de' (ca. 1498-1593), docent retorica te Como, *2959*
Cop, Guillaume (1466-1532), arts en astronoom te Parijs, 263
Cop, Nicolas (ca. 1501-1540), zoon van Guillaume, filosoof en arts, hoogleraar te Parijs (1530-1533, 1536-1540), 263, 279
Cornelissen van Mierop, Vincent (1480-1550/51), thesaurier van Holland, *2819*, 252, 271, *2923*
Cousin, Gilbert (1506-1572), assistent van Erasmus, *2777*, 195-196, 199, 203, 205, 219, 227-228, 235-236, 248-249, 271, 355-356, *2985*
Cousturier (Sutor), Pierre (ca. 1475-1537), Frans kartuizer en theoloog, 125-126, 243
Cranmer, Thomas (1489-1556), aartsbisschop van Canterbury, 78, 121, 150, 218, 220, 286, 341
Cratander, Andreas (†1540), drukker te Bazel, 36, 77
Croesus (ca. 595-na 546 v. Chr.), koning van Lydië, bekend om zijn rijkdom, 191
Cromwell, Thomas (ca. 1485-1540), secretaris van Hendrik VIII van Engeland, 363
Croÿ, Charles (II) de (1507-1564), bisschop van Doornik, abt van Affligem, Hautmont en Saint-Ghislain, 64
Croÿ, Guillaume (II) de (1498-1521), broer van Charles (II) en Philippe, aartsbisschop van Toledo, kardinaal, 64, 139
Croÿ, Philippe de (1496-1549), broer van Charles (II) en Guillaume (II), hertog van Aarschot, *2822*, 146, 203, 255, 275, 284, 319
Cunctator, *zie* Fabius
Cyprianus, Thascius Caecilius (†258), Grieks kerkvader, bisschop van Carthago, 36, 43, 79, 112, 231
Cyprius, Petrus, te gast bij Erasmus in 1532, niet nader bekend, 204
Cyrillus (ca. 376-444), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Alexandrië, 261, 322

D

Danieli, Giovanni (bekend 1528-1534), assistent van Cajetanus, *2935*
Dantiscus, Johannes (1485-1548), Pools diplomaat, bisschop van Chełmno, 214-215, 217, 338

David, koning van Israël uit het Oude Testament, 39, 42
Davidts, Maarten (†1535), kanunnik te Brussel, 175
Dawit II (1501-1540), keizer van Ethiopië, 35
Decius (Dietz), Justus Ludovicus (ca. 1485-1545), secretaris van Sigismund I van Polen, 52, 61, 163, 189, 192, *2874*, 268, *2960*, *2961*
Deioratus, Zacharias (†1533), voormalig assistent van Erasmus en William Warham, 53, 78, 89
Democritus van Abdera (5e eeuw v. Chr.), Grieks wijsgeer, 133
Demosthenes (384/83-322 v Chr.), Atheens redenaar en staatsman, 45, 113
Desprez, Étienne (bekend 1529-1536), schoolhoofd te Besançon, *2895*
Diana, Romeinse godin van de jacht, 181
Dilft, Frans van der (†1550), Antwerps burger, assistent van Erasmus (1524-1530) en Alonso de Fonseca (1530-1533), 216, *2904*
Diogenes (412/04-323 v. Chr.), Grieks wijsgeer, 48
Diogenianus van Heraklea (2e eeuw), Grieks grammaticus, 46
Dokkum, Jan van (Jan Bogerman, †1541), jurist te Keulen, 331
Donatus, Aelius (4e eeuw), Romeins grammaticus, 267
Doria, Andrea (1466-1560), Genuees staatsman, admiraal in dienst van Karel V, 148, 182, 192, 361, 368
Driedo, Jan (†1535), theoloog, hoogleraar te Leuven, 173
Dryander (Eichmann), Johannes (1500-1560), arts, hoogleraar te Marburg, 370
Du Chastel, Pierre (†1552), voormalig assistent van Erasmus, 358-359
Dubois (Sylvius), François (†1536), docent letteren te Parijs, 213
Dubois (Sylvius), Jacques (1478-1555), broer van François, arts, docent geneeskunde te Parijs, *2974*

E

Ebel, Johann, schoonzoon van Friedrich Prechter, niet nader bekend, 108
Edingen, Omaar van (†1540), griffier van de Raad van Vlaanderen, 92, 161
Egidius (ca. 650-ca. 710), heilige kluizenaar uit Athene, 116
Egmond, Maximiliaan graaf van (†1584), staatsman en legercommandant, 161
Egnazio, Giambattista (1478-1553), geestelijke en geleerde te Venetië, 203-204, 231, *2964*, *2971*
Egranus, Johannes Sylvius (†1535), priester te Chemnitz (1530-1534) en Jáchymov (1534-1535), 281
Elektra, dochter van Agamemnon in de Griekse mythologie, 98
Elia, bijbelse profeet, 330
Elisa, bijbelse profeet, 126
Emmeus, *zie* Faber Emmeus

Ephorinus, Anselmus (ca. 1505-1566), huisleraar van Jan Boner, student geneeskunde te Padua, 17, 38, 74, 181-182, 326, 329, 343, 345, 352, 369
Epicurus (342/41-271/70 v. Chr.), Grieks wijsgeer, 297
Episcopius, Nicolaus (1501-1564), drukker, compagnon van Hieronymus Froben, 74, 289, 291
Eratosthenes (ca. 276-ca. 195/94 v. Chr.), Grieks geograaf en astronoom, 25
Eschenfelder, Christoph (bekend 1518-1546), tolwachter te Boppard, 370
Euclides (4e-3e eeuw v. Chr.), Grieks wiskundige, 218
Euripides (ca. 480-ca. 406 v. Chr.), Grieks treurspeldichter, 13, 45, 98
Evagrius († na 392), bisschop van Antiochië, 304
Everaerts, Nicolaas (1461/62-1532), jurist, president van het Hof van Holland, 67

F

Faber Emmeus, Johannes (†1542), drukker te Freiburg, 145, 195, 273
Fabius Maximus Verrucosus (Cunctator), Quintus (†203 v. Chr.), Romeins staatsman en veldheer, 238
Fabri, Johannes (1478-1541), bisschop van Wenen, 59, 262
Farel, Guillaume (1489-1565), kerkhervormer werkzaam in Zwitserland, 37
Felsenmeyer, koerier uit Freiburg of Bazel, niet nader bekend, 145, 207
Ferber, Nikolaus († 1535), commissaris-generaal van de franciscaner observanten buiten Italië, 252, 254-256, 263, 269-270, 274, 312, 329-330, 342, 360, 364
Ferdinand I van Oostenrijk (1503-1564), broer van Karel V, rooms-koning, koning van Hongarije en Bohemen, 22, 59, 71, 82, 96, 108-109, 135-136, 139, 142, 170, 175, 184, 193, 223, 262, 279, 283, 294, 297-298, 301, 307, 315, 341, 361, 367, 371
Fettich, Theobald (bekend 1510-1534), arts te Worms, *2760*
Filelfo, Francesco (1398-1481), Italiaans humanist, 114
Filips (1533-1539), zoon van Johan III van Portugal, 272
Filips de Strijdbare (1503-1548), paltsgraaf en hertog van Pfalz-Neuburg, 279
Filips I de Grootmoedige (1504-1567), landgraaf van Hessen, 278, 301, 309, 315, 333
Filonardi, Ennio (ca. 1466-1549), pauselijk diplomaat, bisschop van Veroli, 57, 227, 369
Fischer, Küngolt, tweede echtgenote van Leonhard Fuchs, 307
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester, 74, 293, 318, 341, 347, 367
Foglieto, Agostino († 1533/38), augustijner heremiet te Ferrara, 329
Fonseca, Alonso de (ca. 1475-1534), aartsbisschop van Toledo, 216, 219, 226, 259

Fontanus, Christophorus, mogelijk Constantino Ponce de la Fuente (1502-1560), theoloog en prediker te Sevilla, 242-243, 245
Fracastoro, Girolamo (1479-1553), arts en dichter uit Verona, 181
Francesco II Sforza (1495-1535), hertog van Milaan, 35
Francesco Maria I della Rovere (1490-1538), hertog van Urbino, 278
Franciscus van Assisi (1182-1226), stichter van de orde van de franciscanen, 211, 256
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk, 15, 80, 95, 112, 150, 167, 185-186, 193, 199, 229, 278, 301, 306, 361, 367
Frans III (1518-1536), hertog van Bretagne, zoon van Frans I van Frankrijk, 229
Franz, neef van Johannes Cochlaeus, niet nader bekend, 233
Frederik III (1415-1493), keizer, 222
Froben, Hieronymus (1501-1563), drukker te Bazel, 16, 18, 24, 26, 28, 44, 112, 123, 134, 136-137, 163, 170, 179, 181, 200, 204, 219, 231-232, 234-235, 252, 266, 281, 287, 293, 312-313, 316, 326, 329, 350, 352, 359-361
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker te Bazel, vader van de vorige, 19, 44-45
Froben, Johann Erasmius (1514/15-na 1548), zoon van Hieronymus, petekind van Erasmus, 362
Fuchs, Leonhard (†1546), vader van Martha, stadsbestuurder te Neuenburg, 16-17, 208, 307, 310-311, 314
Fuchs, Martha (1505-1541), echtgenote van Bonifacius Amerbach, 230, 233, 311
Fugger, Anton (1493-1560), koopman en bankier te Augsburg, 49, 119, 135-136, 164, 180-181, 188, 220-221, 264, 298, 301-302, 316, 326, 338, 369

G

Gaigny, Jean de († 1549), theoloog te Parijs, 101, *2807*
Galenus, Claudius (Aelius) (129-ca. 217), Grieks-Romeins geneeskundige, 59, 98-99
Gamaliël, bijbelse figuur, 267
Gamshorn, Wilhelm, jurist, niet nader bekend, 185-186
Gardiner, Stephen (ca. 1497-1555), Engels jurist en diplomaat, bisschop van Winchester, 121
Gaurico (Gauro), Luca (1475-1558), Italiaans astroloog en wiskundige, 181
Gelenius, Sigismund (ca. 1498-1554), medewerker van Hieronymus Froben, 231, 235, 288, 350
Georg (1471-1539), hertog van Saksen, 233, 280, 315, 367

Gerard van Friesland, assistent van Thomas Boleyn, niet nader bekend, *2815*
Gering, Christoph (bekend 1534-1541), secretaris van Johann Paumgartner, *2900*, 265, *2949*
Gherinx, Pieter (bekend 1521-1534), jurist en dichter te Leuven, 173-174
Gillis, Gillis († ca. 1534), broer van Pieter, kanunnik te Antwerpen, 252
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), stadssecretaris van Antwerpen, 286, 294
Glapion, Jean (†1522), franciscaner observant, biechtvader van Karel V, 80
Glareanus, Henricus (Heinrich Lotti, 1488-1563), Zwitsers geleerde, hoogleraar dichtkunst te Freiburg, 55-56, 92, 96, 108, 135, 168-169, 181, 273, 288, 336, 349
Goclenius, Conradus († 1539), hoogleraar Latijn aan het Drietalencollege te Leuven, 30, 55, 65, 67, 82, 85, *2851*, *2863*, 196, *2876*, 321
Goes, Aert van der (1475-1545), landsadvocaat van Holland, 137, 252, 285
Gogreve, Johann (†1554), kanselier van Johan III van Kleef, 100
Gois, Damião de (1502-1574), Portugees diplomaat (tot 1533) en geleerde, 101, *2826*, *2846*, 174, 252, 270, *2914*, 276, *2919*, 287, 293, 311, 327, 335-336, *2963*, 353, 359
Gouveia, André de (1497-1548), Portugees geleerde en theoloog, hoogleraar te Parijs, 199
Gouveia, Marcial de († na 1551), broer van André, Portugees geleerde te Parijs, 169
Gramont, Gabriel de (†1534), bisschop van Tarbes, kardinaal, 15
Granvelle, Nicolas Perrenot de (1484-1550), kanselier van Karel V, 27, 64, 66-67
Grapheus, Cornelius (Cornelis de Schrijver, ca. 1482-1558), schoolmeester te Antwerpen, 270-272, *2916*, 363-364
Gravius, Bernardus (bekend 1533-1534), assistent van Erasmus, *2893*, *2910*
Gravius, Tielmannus (bekend 1496-1544), vader van Bernardus, secretaris van het domkapittel van Keulen, *2894*, 252, 267, 270
Gregorius van Nazianze (ca. 326-ca. 390), Grieks kerkvader, 128, 261
Griboval, Florens van (1512-1562), zoon van Pieter, rechtenstudent te Padua, 34, 78, 91, 111-112, 147, 181
Griboval, Pieter van (†1554), thesaurier van Vlaanderen, 67, 78, 82, 91, 111, 147, 181
Gritti, Alvise (1501-1534), koopman te Constantinopel, vertrouweling van Suleiman I, 356
Groffik, Jakub († na 1538), koster te Krakau, *2811*
Gross, Johann (†1536), Bazels burger, 17, 74
Grudius, Nicolaus (1503/04-1570/71), dichter, secretaris van Karel V, 67
Gruyères, Léonard de (†1540), officiaal van het bisdom Besançon, 203, 226

Grynaeus, Simon (ca. 1494-1541), hoogleraar Grieks en theologie te Bazel, 26, 58, 74, 134, 152, 218-219, 234, 345, 351, 369
Gryphius, Sebastianus (ca. 1493-1556), drukker te Lyon, 123, 289
Guérard, Guillaume (†1529), kanunnik te Besançon, 250-251
Guevara y Ladron, Margarita de (†1534), echtgenote van Frans van der Dilft, 258
Guinterius, Johannes (Johann Günther, †1574), arts, hoogleraar te Parijs, 215
Gumppenberg, Ambrosius van (†1574), apostolisch protonotaris, 261, *2926*, *2929*

H

Hadrianus (76-138), Romeins keizer, 240
Hagar, echtgenote van Abraham, 207
Haloander, Gregorius (Gregor Meltzer, †1531), rechtsgeleerde te Neurenberg, 79
Hannibal (247/46-183/82 v. Chr.), Carthaags veldheer, 31, 69
Harpur, Alice (1471-na 1543), tweede echtgenote van Thomas More, 153-154
Harst, Karl (1492-1563), voormalig assistent van Erasmus, raadsman van Johan III van Kleef, 100, 164
Haymo van Halberstadt († 853), geleerde monnik, bisschop van Halberstadt, 39, 42
Heemstede, Jan van (bekend 1520-1533), kartuizer te Leuven, *2771*
Held, Matthias (†1563), vicekanselier van Karel V, 35, 179-180, 317
Henckel, Johann († 1539), kanunnik te Breslau, voormalig biechtvader van Maria van Hongarije, 27, *2783*
Hendrik II (1519-1559), zoon en opvolger van Frans I van Frankrijk, 278
Hendrik III (1483-1538), graaf van Nassau, baron van Breda, 361
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland, 20, 59-60, 110-111, 121, 150-153, 166, 182, 193, 217, 229, 271, 274, 280, 318, 34-325, 341, 367-368
Henoch, bijbelse profeet, 330
Hercules, held uit de Griekse mythologie, 15, 23, 238
Heresbach, Konrad (1496-1576), Duits jurist en geleerde, huisleraar van Willem V van Kleef, 14, 61
Herlin, Martin (1471-1547), Ammeister (burgemeester) van Straatsburg in 1534, 279
Herman, Haio (1498/1500-1539/40), raadsheer van het Hof van Friesland, 78, 111
Herwagen, Johann (1497-ca. 1558), drukker te Bazel, 29, 33, 51, 73, 75, 101, *2945*, 323

Hesiodus (8e-7e eeuw v. Chr.), Grieks dichter, 45, 48, 90
Hessele, Jacob (1506-1578), Vlaams edelman, *2843*
Hezius, Theodericus (Dirk Adriaans van Heeze, † 1555), voormalig secretaris van paus Adrianus VI, kanunnik te Luik, 160
Hieronymus, Eusebius Sophronius (347/48-419/20), Latijns kerkvader, 18-19, 53, 56, 63, 107, 113, 260, 267, 304, 321-322
Hilarius van Poitiers (†367/68), Latijns kerkvader, bisschop van Poitiers, 293
Hillen, Michiel (†1558), drukker te Antwerpen, 252, 255, 270, 284, 318, 364
Hirschkorn, Hieronymus, niet nader bekend, 108
Hoen, Cornelis (†1524), raadsheer van het Hof van Holland, 94
Hoeven, Joost van der (†1536), president van het Drietalencollege te Leuven, 215
Holbein, Hans (1497/98-1543), Duits kunstenaar werkzaam in Engeland, 75
Homerus (8e-7e eeuw v. Chr.), Grieks dichter, 45, 70, 142, 224
Hondt, Jan de (ca. 1486-1571), kanunnik te Kortrijk, 340
Horatius, Quintus - Flaccus (62-8 v. Chr.), Romeins satirisch dichter, 45, 246, 311
Horion, Guillaume de (bekend 1530-1540), heer van Ordingen, *2795*
Hörmann, Georg (1491-1552), mijndirecteur in dienst van Anton Fugger, 79, 299
Hörmann, Johann Georg (1513-1562), zoon van Georg, student te Padua, 79
Howard, Thomas (1473-1554), hertog van Norfolk, graaf van Surrey, 151
Hoxwier, Hector van (1502-1547), raadsheer van het Hof van Friesland, rechtenstudent te Padua (1534-1536), 78, 111, 174, 356

I

Irenaeus (ca. 130-ca. 202), Latijns kerkvader, bisschop van Lyon, 170
Irus, spreekwoordelijke arme in de Latijnse literatuur, 88, 97
Isabella van Portugal (1503-1539), echtgenote van Karel V, 36

J

Jacobus IV (1473-1513), koning van Schotland, 213, 232, 320
Jacobus V (1512-1542), koning van Schotland, *2886*, *2950*
Jacobus, uit Freiburg, assistent van Erasmus, niet nader bekend, 74, 200
Jesaja, bijbelse profeet, 155
Jespersen, Jakob (bekend 1526-1549), assistent van Nicolaus Olahus, 27, 65, 81, *2849*, 217, 255, 284
Jiménez de Cisneros, Francisco (1436-1517), aartsbisschop van Toledo, kardinaal, 322

Job, bijbelse figuur, 51
Joham, Konrad (†1551), koopman en standsbestuurder te Straatsburg, 327, 356
Johan Frederik I (1503-1554), hertog en keurvorst van Saksen, 315, 367
Johan III (1490-1539), hertog van Kleef, Gulik en Berg, 61, 99-100, 163-164, 178, 330, 334
Johan III (1502-1557), koning van Portugal, 143, 164, 169, 174, 272-273, 276, 335-336
Johannes (1e eeuw), evangelist, 107
Jonas, Justus (1493-1555), theoloog, hoogleraar te Wittenberg, 70
Josephus, Titus Flavius (37-ca. 100), joods geschiedschrijver, 18, 352, 361
Jupiter, Romeinse oppergod, 145
Justinianus, Flavius Petrus Sabbatius (482/83-565), Oost-Romeins keizer, 79, 287
Juvenalis, Decimus Junius (ca. 60-na 130), Romeins satirisch dichter, 220

K

Kan, Nicolaas († 1555), voormalig assistent van Erasmus, geestelijke te Amsterdam, 174
Karel III (1486-1553), hertog van Savoye, 35
Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden, koning van Spanje en keizer, 15, 20, 22, 26, 35-36, 53, 64, 66, 68, 71, 78, 80-82, 87, 111, 114, 116-118, 135, 138, 146, 148, 166-167, 171-172, 179-180, 188, 193, 203, 223, 228-229, 255, 259-260, 263, 269, 275, 278, 281, 285-286, 298, 301, 307, 317, 327-328, 330, 341, 346, 361, 368
Knight, William (1476-1547), Engels jurist, geestelijke en diplomaat, 110
Koler, Johann (†1538), kanunnik te Augsburg, domproost van Chur, 108, *2814*, 136, *2868*, 221, 229, *2906*, 278, *2936*, *2936*, *2937*, *2947*, *2953*, *2983*
Kretz, Matthias (ca. 1480-1543), theoloog, prediker te Augsburg (1521-1533), deken van het domkapittel van München (1533-1543), 99
Kronos, vader van Zeus in de Griekse mythologie, 314
Krzycki, Andrzej (1482-1537), bisschop van Płock, 214, 216, 268, 343

L

Lagnier, Ferry, zoon van Simon, aankomend student te Freiburg, niet nader bekend, 228
Lagnier, Hugues, zoon van Simon, aankomend student te Freiburg, niet nader bekend, 228

Lagnier, Simon (bekend 1531-1536), notaris te Besançon, *2881*
Laïs (5e-4e eeuw v. Chr.), Griekse courtisane, minnares van Aristippus, 48
Lalaing, Antoine de (1480-1540), graaf van Hoogstraten, heer van Montigny, 264, 339
Lang, Matthäus (1486-1540), aartsbisschop van Salzburg, kardinaal, 315
Langhe, Jan de (†1571), secretaris van Jean de Carondelet, 65
Łaski, Hieronim (1496-1541), Pools diplomaat, broer van Jan (II), 191, 193, 268
Łaski, Jan (I) (1455-1531), aartsbisschop van Gniezno, 59, 191-192
Łaski, Jan (II) (1499-1560), neef van Jan (I), domproost van Gniezno, secretaris van Sigismund I van Polen, *2780*, *2862*, 214, *2911*, 343
Łaski, Jarosław (†1521), vader van Jan (II), voivode van Sieradz, 191
Łaski, Stanisław (†1550), broer van Jan (II), Pools diplomaat, 268
Latomus, Jacobus (ca. 1475-1544), theoloog, kanunnik te Kamerijk, 92, 160
Laurinus, Marcus (Mark Lauwerijns, 1488-1540), deken van de Sint-Donaaskerk te Brugge, 62, 111, 159
Le Clerc, Nicolas (†1558), theoloog, hoogleraar te Parijs, 342
Lee, Edward (ca. 1482-1544), aartsbisschop van York, 60, 72, 245
Lee, Wilfred (bekend 1519-1520), broer van Edward, 60
Lefèvre d'Etaples, Jacques (ca. 1460-1536), Frans geleerde en theoloog, 160, 261, 305, 322
Leiden, Jan Beukelszoon van (1509-1536), leider van de doperse opstand te Münster, 333-334
Leo X (Giovanni de' Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, 90, 213-214
Levita, Elias (1469/70-1549), Duits hebraïst te Venetië, 215
Lips, Maarten (ca. 1492-1555/59), geestelijke uit Brussel werkzaam in het augustinessenconvent te Lens-Saint-Rémy, 174
Livius, Titus (64/59 v. Chr.-12/17), Romeins geschiedschrijver, 31, 50, 288, 335, 359-360
Löble, Johann (†1536), bankier te Augsburg, 2808
Lodewijk II (1506-1526), koning van Hongarije en Bohemen, 142
Lodewijk X (1495-1545), mede-hertog (met Willem IV) van Beieren, 298, 315
Logau, Georg von (†1553), Duits edelman en geleerde, 15, 77, 110, 148, 181-182, 198, 343
Longland, John (1473-1547), bisschop van Lincoln, 26, 271, 339
Longueil, Christophe de (ca. 1488-1522), Frans jurist en letterkundige, 90, 213
López de Mendoza y Zúñiga, Iñigo (†1535), aartsbisschop van Burgos, kardinaal, 113, 259-261, 303, 321
Loxanus, Georgius (bekend 1527-1550), beambte en diplomaat van Ferdinand I, *2986*
Lucianus van Samosata (ca. 125-na 180), Grieks satirisch schrijver, 113

Lúcio, Antonio (bekend 1525-1536), Portugese arts, huisgenoot van Johannes Sinapius, 329
Lucullus, Lucius Licinius (118-57/56 v. Chr.), Romeins staatsman en veldheer, 88
Lunardi, Fileno, student theologie te Straatsburg (1534-1537); mogelijk dezelfde persoon als de hervormingsgezinde geleerde Paolo Ricci/Camillo Renato (ca. 1500-ca. 1570), 329
Luther, Maarten (1483-1546), Duits kerkhervormer, 26, 60, 68-69, 80, 133, 148, 163, 181, 199, 239, 250, 256, 262-264, 268, 274, 280-281, 283-284, 286, 293, 296-300, 302, 307-308, 312, 316-317, 330, 338, 353, 360, 367

M

Maggi, Vincenzo (ca. 1498-na 1563), docent wijsbegeerte te Padua, 182
Magnus (Store), Johannes (1488-1544), aartsbisschop van Uppsala gevestigd te Danzig, 144, 273
Mai, Miguel (†1546), Spaans diplomaat, gezant van Karel V te Rome (1528-1533), 226
Manardo, Giovanni (1462-1536), arts, hoogleraar te Ferrara, 328-329, 352, 369
Manuzio, Aldo (1452?-1513), drukker te Venetië, 36, 45, 114, 204, 360
Marck, Érard de la (1472-1538), prins-bisschop van Luik, kardinaal, 264, 339
Marcus (†336), paus in 336, 305
Marcus Antonius (83-30 v. Chr.), Romeins staatsman en veldheer, 304
Margareta van Oostenrijk (1480-1530), landvoogdes der Nederlanden, 15, 34, 80, 188
Margareta van Valois (van Angoulême, 1492-1549), zuster van Frans I van Frankrijk, koningin van Navarra, 95
Maria Tudor (1516-1558), dochter van Hendrik VIII en Catharina van Aragon, koningin van Engeland vanaf 1553, 229
Maria van Hongarije (1505-1558), zuster van Karel V, weduwe van Lodewijk II van Hongarije, landvoogdes der Nederlanden, 21-22, 27-28, 34, 64-66, *2812*, *2820*, 146-147, 171-174, 187, 196, 203, 217, 254-255, 264, 269-270, 273-276, 278, 281, 283-284, 319, 339, 364
Marinus van Tyrus (ca. 70-ca. 130), Grieks geograaf en wiskundige, 25
Mars, Romeinse oorlogsgod, 84
Martens, Joachim († ca. 1540), geneeskundige uit Gent, 91, 129
Mattheus, assistent van Damião de Gois, niet nader bekend, 344, 353
Matthias Corvinus (1443-1490), koning van Hongarije en Bohemen, 222
Maximiliaan I (1459-1519), keizer, 222
Medici, Alessandro de' (1510-1537), hertog van Florence, 15, 35

Medici, Catharina de' (1519-1589), echtgenote van Hendrik II van Frankrijk, 278
Medici, Ippolito de' (1511-1535), pauselijk diplomaat en kardinaal, 351
Melanchthon, Philipp (1497-1560), Duits hellenist en kerkhervormer, 136, 150, 181, 210, 216, 268, 302, 317, 345, *2970*
Melander, Dionysius (ca. 1486-1561), luthers prediker te Frankfort, 105, 142, 163
Mendesius, Genesius, niet nader bekend, 321-322
Mercurius, Romeinse god van de handel, 23, 250
Methe, nimf uit de Griekse mythologie, personificatie van de dronkenschap, 212
Methusalem, bijbelse figuur, 97
Metzenhausen, Johann III von (1492-1540), aartsbisschop van Trier, 155-156, 348-349, *2986*, 369-370
Mexia, Cristóbal (bekend 1529-1533), broer van Pero, niet nader bekend, *2982*
Mexia, Pero (1499-1551), stadsbeambte te Sevilla, *2982*
Micault, Jean († 1539), auditeur-generaal van de rekenkamer van Brabant, 34
Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 50, 324, 339, 354
Molendino, Johannes de (Jean Molinier, † na 1534), kanunnik te Doornik, 28, 62, 83, 91-92, *2841*, 252, 340
Montanus, Philippus (ca. 1498-1576), docent Grieks te Parijs, 236
Montfoort, Pieter van (bekend 1530-1537), beambte van Karel V in de Nederlanden, 117-119, 135, 137, 171-172, 175, 252, 284-285
More, John (ca. 1451-1530), Engels jurist, vader van Thomas, 60, 153
More, Thomas (1478-1535), Engels jurist, geleerde en staatsman, 26, 28, 59-60, *2831*, 193, 195, 218, 293, 318, 324, 327, 341, 347, 367, 369
Morel, Désiré († 1533), officiaal van de aartsdiaken en kanunnik te Besançon, *2870*, 250-251
Morel, Jean (1511-1581), Frans edelman, student te Bazel, 204
Morillon, Guy (†1548), beambte in de Spaanse kanselarij van Karel V, *2965*
Mountjoy, *zie* Blount
Mozes, bijbelse figuur, 130

N

Nachtgall, Ottmar (1487-1537), geleerde uit Straatsburg, prediker te Freiburg, 119-120, 135-136, 368-369
Nausea, Fridericus (Friedrich Grau, †1552), jurist en theoloog, prediker te Mainz, 140, *2847*, 262, *2934*
Neptunus, Romeinse god van de zee, 162
Nero (37-68), Romeins keizer, 328

Nestor, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 97, 162, 249, 370
Noguerius, Balthasar († na 1546), Franse arts te Bazel, 29, 37
Nyder, Konrad (bekend 1523-1546), arts te Koblenz, 351-352, *2984*

O

Odysseus, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 31, 224
Oecolampadius, Johannes (Johann Hussgen, 1482-1531), theoloog en kerkhervormer te Bazel, 81, 209, 256, 263-264, 330
Oedipus, personage uit de Griekse mythologie, 175
Olahus, Nicolaus (1493-1568), secretaris en raadsheer van Maria van Hongarije, *2759*, *2762*, *2785*, *2792*, *2813*, 138, *2828*, *2848*, *2860*, *2877*, *2898*, *2909*, 269, *2915*, *2922*, *2948*
Omphalius, Jacobus (1500-1567), docent Latijnse letteren te Parijs, 58
Orestes, zoon van Agamemnon in de Griekse mythologie, 98
Origenes (185-253/54), Grieks kerkvader, 136, 261
Otto Hendrik (1502-1559), hertog van Pfalz-Neuburg, 315

P

Paap, Kees (Cornelius Keisepreister, bekend 1532-1535), doperse volgeling te Münster, 333
Pace, Richard (ca. 1483-1536), Engels geleerde en diplomaat, 210
Paesschen, Jan van (bekend 1504-1532), theoloog, karmeliet te Mechelen, 215
Pallas Athene, Griekse godin van de wijsheid, 314
Panormitanus (Nicolò de' Tudeschi, 1386-1445), Italiaans rechtsgeleerde, 72
Parmentier, Michel (ca. 1481-ca. 1561), drukker te Lyon, 291, 356
Paulus (1e eeuw), apostel, 71, 86, 101, 105, 122, 206, 226, 241, 267, 303-305, 354-355, 357, 366
Paulus III (Alessandro Farnese, 1468-1549), paus vanaf 1534, 355-356, 368
Paumgartner, Anton (ca. 1518-1581), zoon van Johann (II), 224
Paumgartner, David (1521-1567), zoon van Johann (II), 224
Paumgartner, Johann (I) (1455-1527), vader van Johann (II), koopman te Augsburg, 222
Paumgartner, Johann (II) (1488-1549), koopman te Augsburg, *2774*, 74, 109-110, 120, 198-199, 221-226, *2882*, 257, 265, 295-296, 298-299, 301, *2939*, 314-316, 319, 326, 338, 366, 368
Paumgartner, Johann (III) (1513-1541), zoon van Johann (II), 224
Paumgartner, Johann Georg (ca. 1515-1570), zoon van Johann (II), student te Padua, *2809*, 199, 224, 229

Pelargus (Storch), Ambrosius (1493-1561), theoloog te Freiburg (1529-1533) en Trier (1533-1561), 136, *2832*, *2833*, *2834*, *2835*, *2836*, *2837*, *2838*, *2839*, *2840*, *2966*, 352-354
Peter, stadsbode van Freiburg, niet nader bekend, 82, 91
Pflug, Julius (1499-1564), geestelijke en jurist te Leipzig, raadsheer van Georg van Saksen, *2751*, *2806*, *2852*
Philippi, Johannes (bekend 1483-1519), Duitse drukker te Parijs, 45
Pico della Mirandola, Alberto (1507/08-1533), zoon van Gianfrancesco II, 278
Pico della Mirandola, Galeotto II (1508-1550), neef van Gianfrancesco II, graaf van Concordia, 278
Pico della Mirandola, Gianfrancesco II (1469-1533), heer van Mirandola, 263, 278
Pilatus, Pontius (1e eeuw), stadhouder van Judea, 256, 264, 330
Pindarus (ca. 518-438 v. Chr.), Grieks dichter, 126
Pins, Jean de (ca. 1470-1537), bisschop van Rieux, *2757*, *2969*, *2976*
Pio, Alberto (1475-1531), prins van Carpi, diplomaat in Franse dienst, 113-114, 262
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), geleerde en stadsbestuurder te Neurenberg, 24
Pittacus van Mytilene (ca. 640-568 v. Chr.), Grieks legeraanvoerder en staatsman, 310
Plateanus, Petrus (†1551), geleerde uit de buurt van 's-Hertogenbosch, schoolhoofd te Jáchymov, 63
Plato (427-347 v. Chr.), Grieks wijsgeer, 49, 218
Plautus, Titus Maccius (ca. 254 - ca. 184 v. Chr.), Romeins blijspeldichter, 45, 108
Plinius, Gaius - Secundus (de Oudere, 23-79), Romeins ambtenaar en schrijver, 25, 304
Plutarchus (ca. 45-vóór 125), Grieks filosoof en biograaf, 69
'Poest uit' (Puistuth), doperse volgeling te Münster, niet nader bekend, 333
Pomponio Leto, Giulio (1428-1498), humanist en docent retorica te Rome, 114
Pomponius Mela († ca. 45), Romeins geograaf, 304
Portis, Leonardo de (ca. 1464-1545), jurist uit Vicenza, bekend als auteur van een boek over munten, maten en gewichten in de Oudheid, 99
Praet, *zie* Vlaanderen
Prechter, Friedrich († vóór 1546), koopman en bankier te Straatsburg, 108
Propertius, Sextus (ca. 50 v. Chr. - ca. 1), Romeins dichter, 350
Proteus, zeegod uit de Griekse mythologie, 174, 340
Ptolemaeus, Claudius (ca. 100-ca. 170), Grieks geograaf, wiskundige en astronoom, 23-25, 304

Pylades, neef en vriend van Orestes in de Griekse mythologie, 44
Pyrrhus (319/18-272 v. Chr.), koning van Epirus, 69

Q

Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 95), Romeins redenaar en schrijver, 267
Quirinus Hagius (bekend 1524-1535), assistent van Erasmus (1532-1534), 22, 37, 55, 82-84, 89-91, 95, 100, 110, 119, 121, 129, 134, 143, 146-147, 150, 158-162, 165, 168, 171, 175, 216, 252, 265, 280-281, 285, 307, 309, 311-312, 314, 317, 360

R

Raida (Raid), Balthasar (ca. 1495-1565), luthers prediker te Hersfeld, 70
Regiomontanus, Johannes (1436-1476), Duits wiskundige en astronoom, 24
Regtergem (Rechtergem), Ida van (†1548), echtgenote van Erasmus Schets, 252, 254, 270, 286, 328
Remus, broer van Romulus, 98
René van Chalon (1519-1544), prins van Oranje, graaf van Nassau, 370
Rennenberg, Hermann graaf van (1511-1544), student te Freiburg, 114, 134, 182, 282, 286
Rennenberg, Kaspar graaf van († 1585), student te Freiburg, 114, 134, 182, 282, 286
Rescius, Rutger (ca. 1497-1545), hoogleraar Grieks aan het Drietalencollege te Leuven, 196, 216
Resende, André de (ca. 1500-1573), Portugees edelman, geestelijke en dichter, 272
Reuchlin, Johann (Capnio, 1454/55-1522), Duits jurist, hellenist en hebraïst, 322
Rhenanus, *zie* Beatus
Ricchieri, Lodovico (Caelius Rhodiginus, 1469-1525), Italiaans humanist, 201
Ricci, Bartolomeo (1490-1569), Italiaans humanist, 79, 112, 181
Richardot, Pierre (ca. 1503-1541), jurist, officiaal van de aartsdiaken (vanaf 1533) en kanunnik (vanaf 1534) te Besançon, *2880*
Ricius, Franciscus († 1578), domproost van Trente, diplomaat in dienst van Ferdinand I, *2917*
Riquinus, Simon († na 1547/48), arts te Trier, 349
Rivieren, Eustachius van der (ca. 1482-1538), theoloog, hoogleraar te Leuven, prior van de dominicanen aldaar, 329

Rogier, Servaas (†1540), regulier kanunnik, prior van Stein (1504-ca. 1533), 241
Rol, Hendrik (†1534), voormalige karmeliet, dopers prediker te Münster, 333
Romulus, legendarische stamvader van Rome, 158
Rosner, Cornelius, arts te Koblenz, niet nader bekend, 370
Rothmann, Bernhard (ca. 1495-1535), dopers prediker te Münster, 333, 335
Roussel, Gérard (ca. 1480-1555), biechtvader van Margareta van Valois, 114, 342
Rupilius, Franciscus (Franz Rothut, bekend 1514-1541), Duits jurist, huisgenoot van Johann Paumgartner, *2867*, 290, 316, 368

S

Sabinus, Georgius (Georg Schuler, 1508-1560), Duits dichter, 345-346, 353
Sadoleto, Jacopo (1477-1547), bisschop van Carpentras, 29, 37-38, 52, 73, *2816*, 136, 173, 187, 194-196, 204, 289, 291, 350, *2971*, *2982*
Sadoleto, Paolo (1508-1572), neef en coadjutor van Jacopo, *2864*
Sallustius, Gaius - Crispus (86-35 v. Chr.), Romeins geschiedschrijver, 50
Salmon Macrin, Jean (1490-1557), Frans dichter, kamerheer van Frans I van Frankrijk, 76
Salomo, koning van Israël uit het Oude Testament, 349
Sasbout, Joost (1487-1546), raadsheer van het Hof van Holland, *2844*, 174, 285, 287
Scaliger, Julius Caesar (Giulio Cesare della Scala, 1484-1558), Italiaans geleerde en natuurwetenschapper te Agen, 82, 113, 329
Schaumburg, Adolf von (1511-1556), coadjutor van Hermann von Wied, 246
Schenck van Toutenburg, Georg (ca. 1480-1540), stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel, 331
Schepper, Cornelis de (1502/03-1555), raadsheer van Karel V in de Nederlanden, 81, 91, 278
Schets, Erasmus († 1550), koopman en bankier te Antwerpen, *2761*, *2763*, *2781*, *2793*, 91, 137, 142, 145, 159, 165, 188, *2896*, 254, *2913*, *2924*, *2933*, *2944*, *2955*, *2981*
Schets, Gaspar (1513-1580), zoon van Erasmus Schets, student te Leuven, *2897*, 270, 286
Schürer, Matthias († vóór 1520), drukker te Straatsburg, 45
Scotus, Johannes Duns (1266-1308), Schots filosoof en theoloog, 148
Scuppegius, Lucas (Lukas Schüpgen?, bekend 1521-1534), stadbestuurder te Jáchymov, 281
Seneca, Lucius Annaeus (4 v. Chr.-65), Romeins wijsgeer, treurspelschrijver en staatsman, 45, 196, 322, 324

Sepúlveda, Juan Ginés de (ca. 1490-1573), Spaans theoloog en filosoof, 113, *2873*, *2905*, 290, *2938*, *2951*
Sigismund I (1467-1548), koning van Polen, grootvorst van Litouwen, 190, 193
Silva, Fernando de (1480-1545), Spaans edelman, gezant van Karel V te Rome (1533-1536), 226
Silvius, Andreas († na 1570), geleerde uit Brugge werkzaam te Parijs, *2779*
Silvius, weggelopen benedictijn, niet nader bekend, 90, 213-214
Simandris, Desiderius de (bekend 1532-1547), beambte van Ferdinand I, 371
Simonides (ca. 556-ca. 468 v. Chr.), Grieks dichter, 84
Sinapius, Johannes (ca. 1505-1561), Duitse arts te Ferrara, *2956*
Socrates (ca. 470-ca. 399 v. Chr.), Grieks wijsgeer, 50, 95
Solon (ca. 630-ca. 560 v. Chr.), Atheens staatsman, 69
Stadion, Christoph von (1478-1543), bisschop van Augsburg, *2787*, 176, *2856*, 195, 199, 219-220, 265, 278, 298, 300, 302, 315-316, 325, 341, 354
Stafford, Edward (1478-1521), hertog van Buckingham, 341
Stafford, Henry (1501-1563), zoon van Edward, 341
Stephanus van Byzantium (6e eeuw), auteur van de *Ethnica*, 98
Steuco, Agostino (1497/98-1548), augustijner prior te Reggio Emilia, 103-104, 240-241, 262, 330, 342
Stewart, Alexander (ca. 1493-1513), bastaardzoon van Jacobus IV van Schotland, aartsbisschop van Saint Andrews, 213, 232, 320
Stewart, James (ca. 1499-1544), bastaardzoon van Jacobus IV van Schotland, graaf van Moray, 232
Stiebar, Daniel (1503-1555), kanunnik te Würzburg, *2942*
Stokesley, John (ca. 1475-1539), bisschop van Londen, 293, 341, 347
Strabo (64/63 v. Chr.-ca. 24), Grieks aardrijkskundige en geschiedschrijver, 24-25, 304
Sturm, Jakob (1489-1553), stadsbestuurder te Straatsburg, 279
Sucket, Karel (†1532), jurist uit Brugge, 15, 92
Suidas, vermeende auteur van de 10e-eeuwse *Suda*, 207
Suleiman I de Grote (1494-1566), sultan van het Ottomaanse rijk, 192
Szydłowiecki, Krysztof (1467-1532), grootkanselier van Polen, 53, 89, 93, 189, 220

T

Talesius, Quirinus (Quirijn van Lipsen, 1505-1573), voormalig assistent van Erasmus, pensionaris van Haarlem, 271, 314
Tayspil, Daniël (†1533), abt van Voormezele, titulair bisschop van Jebeil, 161-162

Terentius, Publius - Afer (ca. 185-ca. 160 v. Chr.), Romeins blijspeldichter, 101, 213
Themistius (317-ca. 390), staatsman en filosoof uit Constantinopel, 204
Theocritus (ca. 300 - na 260 v. Chr.), Grieks dichter, 110
Theoderici (Dierckx), Vincentius (1481-1526), dominicaans theoloog, hoogleraar te Leuven, 329
Theophylactus († ca. 1108), bijbelcommentator, aartsbisschop van Ohrid, 260, 321-322
Theseus, held uit de Griekse mythologie, 83, 98
Thomas van Aquino (1225-1274), dominicaans filosoof en theoloog, 206, 260, 304
Thüngen, Konrad von (ca. 1466-1540), prins-bisschop van Würzburg, 309
Thuringus, Conradus, niet nader bekend, *2802*
Thurzo, Stanislaus († 1540), bisschop van Olomouc, 110
Titelmans, Frans (1502-1537), franciscaans theoloog te Leuven, 101, 106, 126, 173
Tomicki, Piotr (1464-1535), bisschop van Krakau, vicekanselier van Sigismund I, *2776*, *2861*, 214, 338, 343
Torresani, Frederico († 1561), drukker te Venetië, 204, 287
Torresani, Gianfrancesco († na 1557), broer van Frederico, drukker te Venetië, 59, 204, 287
Tournon, François de (1489-1562), Frans diplomaat, aartsbisschop van Bourges, kardinaal, 15, 35
Toussain, Jacques († 1547), hoogleraar Grieks aan het Collège de France, 112
Tovar, Bernardino (ca. 1490-ca. 1545), halfbroer en huisgenoot van Juan de Vergara, 293, 347
Trajanus (53-117), Romeins keizer, 23
Trübelmann, Georg (bekend 1513-1556), koerier te Bazel, 145
Tunstall, Cuthbert (1474-1559), bisschop van Durham, 150, 152, 218, 322
Tyndale, William († 1536), Engels hervormingsgezind geleerde en bijbelvertaler, 150

U

Ulrich (1487-1550), hertog van Württemberg, 278, 301, 306, 315, 328, 341
Ursinus (Velius), Caspar († 1539), hoogleraar retorica te Wenen, 278
Uutenhove, Karel († na 1577), edelman te Gent, 82, *2799*, 124, 129-130, 161

V

Valdés, Alfonso de (ca. 1500-1532), beambte in de Spaanse kanselarij van Karel V, 53, 63, 67, 89, 93, 243, 260
Valla, Lorenzo (1406/07-1457), Italiaans humanist, 114
Varano, Giovanni Maria da (1481-1527), hertog van Camerino, 351
Vatinius, Publius (1e eeuw v. Chr.), Romeins staatsman, 31
Vaugris, Benoît (†1539), boekhandelaar te Bazel, 210
Vaydoleusa, niet nader bekend, 338
Veldt, Hieronymus, neef van Anselmus Ephorinus of Johann Gross, niet nader bekend, 17
Velius, *zie* Ursinus
Venus, Romeinse godin van de liefde, 84
Vergara, Juan de (1492-1557), Spaans theoloog, secretaris van Alonso de Fonseca, 216, *2879*, 259, 293, 347
Vergerio, Pier Paolo (1498-1565), jurist, pauselijk diplomaat, *2825*, 283
Vergilius, Publius - Maro (70-19 v. Chr.), Romeins dichter, 45, 317
Vers, Louis de († 1553), cisterciënzer abt van Mont-Sainte-Marie en Notre-Dame-de-la-Charité (Franche-Comté), *2889*
Vida, Marco Girolamo (ca. 1485-1566), dichter, regulier kanunnik, bisschop van Alba (Piemonte), 79, 112, 181
Viglius, *zie* Aytta
Vives, Juan Luis (1492-1540), geleerde uit Valencia gevestigd te Brugge, *2777*, 244-245, *2932*, 328, 338, 347
Vlaanderen, Lodewijk van (1488-1555), heer van Praet, raadsheer en diplomaat van Maria van Hongarije, 111
Vlatten, Johann von (ca. 1498-1562), raadsheer van Johan III van Kleef, *2804*, *2845*
Vulcanius, Petrus (Pieter de Smet, ca. 1503-1571), stadsbeambte te Brugge, *2794*, 159-160

W

Waele, Willem de (ca. 1479-1540), raadsheer van de Raad van Vlaanderen, 92
Waldeck, Franz von (1491-1553), bisschop van Münster, 330-334
Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury, 16, 19-21, 26, 53, 63, 78, 88-89, 93, 121, 150, 208, 219-220
Weidolt, Wilhelm (†1539), koopman te Neurenberg, 337
Werve, Willem van de († na 1559), markgraaf van Antwerpen, 270, 275, 284, 318, 364

Wied, Friedrich III von (1478-1551), broer van Hermann, bisschop van Münster (1522-1532), 332
Wied, Hermann von (1477-1552), aartsbisschop van Keulen, 77, 246, 332, 334
Willem IV (1493-1550), hertog van Beieren, 278, 298
Willem V (1516-1592), hertog van Kleef, Gulik en Berg, 100, 164
Winmann, Nikolaus (bekend 1522-1550), docent Grieks te Ingolstadt, 361
Witzel, Georg (1501-1573), prediker te Eisleben, *2786*, 280-281
Wolsey, Thomas (ca. 1473-1530), aartsbisschop van York, kardinaal, 20, 60, 283
Wulff (van Kampen), Johann (bekend 1526-1533), hervormingsgezind prediker te Soest, 61, 142
Wycliff, John (ca. 1330-1384), Engels theoloog en kerkhervormer, 150

X

Xenophon (ca. 431-354 v. Chr.), Grieks geschiedschrijver, 79

Z

Zagere, Willem (†1538), raadsheer van het Hof van Friesland, 197
Zanchi, Giovanni Crisostomo (ca. 1490-1566), regulier kanunnik te Padua, vanaf 1533 te Ravenna, 36, 79, 112, 148, 231
Zande, Lieven van den (Levinus Ammonius, 1488-1557), kartuizer te Geraardsbergen (1506-1533) en Gent (vanaf 1533), 92, *2817*
Zápolyai (Zápolya), Johan (1487-1540), voivode van Transsylvanië, Hongaars troonpretendent, 59, 71, 192, 263
Zasius, Ulrich (1461-1535), jurist, hoogleraar te Freiburg, 50, 55, 145, *2857*, 198, 221, 237, 265, *2954*, 366
Ziegler, Jakob (ca. 1470-1549), theoloog en geograaf te Straatsburg (1531-1534), 144
Zscheckenbürlin, Hieronymus (1460/61-1536), kartuizer prior te Bazel, 314
Zúñiga, Diego López de (†1531), Spaans theoloog, 113, 160, 205-206, 260-262, 303, 305, 321-322
Zwichem, *zie* Aytta
Zwingli, Huldrych (1484-1531), kerkhervormer te Zürich, 119, 164, 218, 256, 263-264, 330, 333